

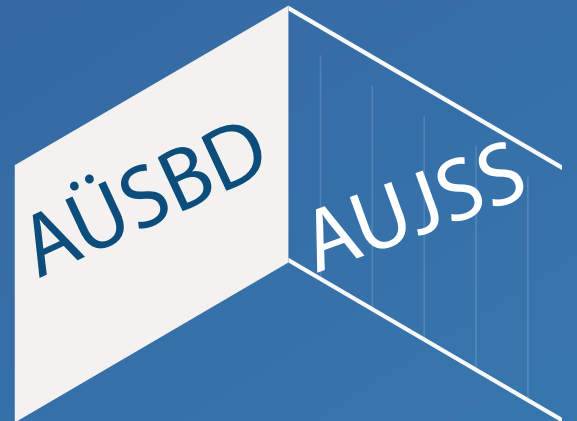
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume: 20

Sayı/No: 2

Yıl/Year: 2020

e-ISSN: 2667-8683

e-ISSN: 2667 - 8683

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume: 20 Sayı / Number: 2

AÜSBD
AUJSS

2020 - ESKİŞEHİR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi: Anadolu Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL
Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD) yayın hayatına 2001'de yılda iki sayı ile başlamıştır. 2012 itibarıyla Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 4 defa yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, **TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index), RePEc/Econpapers, Econlit, Ebscohost Academic Search Complete, Index Islamicus, Index Copernicus, Ulrich's Periodicals Directory ve Sociological Abstracts** tarafından indekslenmektedir.

Yayın dili Türkçe olup, İngilizce, Almanca ve Fransızca yazılmış *araştırma makalesi, derleme, editöre mektup ve kitap yorumları* türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

AÜSBD online olarak yayınlanır ve değerlendirme süreci elektronik ortamda çift-körleme (double-blinded) yöntemiyle yürütülür.

Anadolu University Journal of Social Sciences (AÜSBD), a internationally refereed journal, has been in publication since 2001. Starting 2012, the journal will be published quarterly in March, June, September, and December.

Anadolu University Journal of Social Sciences has been indexed in the **TUBITAK-ULAKBIM Social Sciences Data Base, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index), RePEc / Econpapers, Econlit, Ebscohost Academic Search Complete, Index Islamicus, Index Copernicus, Ulrich's Periodicals Directory and Sociological Abstracts**.

Although the language of the journal is Turkish, manuscripts prepared in English, German and French are also welcome. AÜSBD accepts and publishes manuscripts prepared as *research paper, literature reviews, letters to editor* and *book reviews* as long as they are in accordance with the journal's writing guidelines.

Manuscripts, which have been published previously, accepted for publication, or currently being considered for publication elsewhere, will not be considered for publication. The authors are solely responsible for the ideas and opinions expressed in the articles, of which Anadolu University cannot be held responsible.

The Anadolu University Journal of Social Sciences is electronically managed, double-blinded journal from the submission of manuscripts to the publication.

AÜSBD'de yayımlanan tüm eserlerin yayın hakkı Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
Anadolu University holds the copyright of all published material that appear in AÜSBD.

Yazışma Adresi / **Address:** Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

Yunussemre Kampüsü 26470 Tepebaşı - ESKİŞEHİR

e-mail: sosbilder@anadolu.edu.tr

web: sbd.dergi.anadolu.edu.tr

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
ANADOLU UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Editör / Editor: Mustafa KARACA

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1262
Faks/Fax: +90 222 335 08 95
e-posta/e-mail: mustafa_karaca@anadolu.edu.tr

Editör Yardımcısı / Associate Editor

Aytül Ayşe CENGİZ

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1267
Faks/Fax: +90 222 335 08 95
e-posta/e-mail: aacengiz@anadolu.edu.tr

Editör Yardımcısı / Associate Editor

Ahmet Emre DEMİRCİ

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1264
Faks/Fax: +90 222 335 08 95
e-posta/e-mail: aedemirci@anadolu.edu.tr

Editör Yardımcısı / Associate Editor

Gülğün BULUT

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey
Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1275
Faks/Fax: +90 222 335 08 95
e-posta/e-mail: gbulut@anadolu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Ayşe KÜÇÜK YILMAZ (Eskişehir Teknik Üniversitesi)
Banu UÇKAN (Anadolu Üniversitesi)
Canan PARLA (Anadolu Üniversitesi)
Didem PAŞAOĞLU BAŞ (Anadolu Üniversitesi)
Erkan ÖZATA (Anadolu Üniversitesi)
Erkan YÜKSEL (Anadolu Üniversitesi)
Ferhat USLU (Anadolu Üniversitesi)
Ferîstah ALANYALI (Anadolu Üniversitesi)
Hüseyin Fırat ŞENOL (Anadolu Üniversitesi)
Kemal YAKUT (Anadolu Üniversitesi)
Murat ERCAN (Anadolu Üniversitesi)
Mustafa Erkan ÜYÜMEZ (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet Mahur TULUM (Anadolu Üniversitesi)
Nadir SUĞUR (Anadolu Üniversitesi)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Erhan EROĞLU (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet BAŞAR (Anadolu Üniversitesi)
Selim BAŞAR (Anadolu Üniversitesi)
Metin IŞIK (Sakarya Üniversitesi)
Mehmet Şükrü AKDOĞAN (Erciyes Üniversitesi)
Serdar SALMAN (Milli Savunma Üniversitesi)
Mustafa KARACA (Anadolu Üniversitesi)
Aytül Ayşe CENGİZ (Anadolu Üniversitesi)
Ahmet Emre DEMİRCİ (Anadolu Üniversitesi)

DİL EDİTÖRLERİ/ LANGUAGE EDITOR

Ferdi BOZKURT (Anadolu Üniversitesi)
Harun SERPİL (Anadolu Üniversitesi)

GÖRSEL TASARIM & DİZGİ/ GRAPHIC DESIGN & TYPESET

Gülgün BULUT (Anadolu Üniversitesi)

DANIřMA KURULU / ADVISORY BOARD

Fuat ERDAL – Anadolu Üniversitesi Rektörü

A. Haluk YÜKSEL - Anadolu Üniversitesi
Abdülkadir GÜRER - Ankara Üniversitesi
Ahmet KALENDER - Selçuk Üniversitesi
Ahmet MAKAL - Ankara Üniversitesi
B. Yelda UÇKAN - Anadolu Üniversitesi
Bülent GÜNİSOY - Anadolu Üniversitesi
C. Hakan KAĞNİCİOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Cem İşİK - Anadolu Üniversitesi
Cengiz YILMAZ - Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Deniz KAĞNİCİOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Deniz TURAN – Anadolu Üniversitesi
E. Nezir ORHON - Anadolu Üniversitesi
Elif TEKİN İFTAR - Anadolu Üniversitesi
Ergün KAYA - Anadolu Üniversitesi
Erinç YELDAN - Yaşar Üniversitesi
Erkan YÜKSEL - Anadolu Üniversitesi
F. Zeynep ÖZATA - Anadolu Üniversitesi
Gülsev PAKKAN - Selçuk Üniversitesi
H. Sabri ALANYALI - Anadolu Üniversitesi
Halil İbrahim USTA - Ankara Üniversitesi
Hüseyin ÖZCAN - Anadolu Üniversitesi
John GRAHL - Middlesex University
Kurtuluş KARAMUSTAFA - Kayseri Üniversitesi
Kürşad Emrah YILDIRIM - Anadolu Üniversitesi
M. Erkan ÜYÜMEZ - Anadolu Üniversitesi
M. Mahur TULUM - Anadolu Üniversitesi
Mehmet BAşAR - Anadolu Üniversitesi
Mehmet şükrü AKDOĞAN - Erciyes Üniversitesi

Metin İşİK - Sakarya Üniversitesi
Metin TOPRAK - İstanbul Üniversitesi
Michael BASIL - University of Lethbridge
Michael J. BAKER - University of Strathclyde
Muharrem AFřAR - Anadolu Üniversitesi
Mustafa KARACA - Anadolu Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nadir SUĞUR - Anadolu Üniversitesi
Nejat DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nesrin ALPTEKİN - Anadolu Üniversitesi
Nezir VARGAN - Anadolu Üniversitesi
Oktay EMİR - Anadolu Üniversitesi
Philip J. KITCHEN - Brock University
R. Ayhan YILMAZ - Anadolu Üniversitesi
Richard James HOLDEN - Leeds Metropolitan University
Saime ÖNCE - Anadolu Üniversitesi
Selim BAşAR - Anadolu Üniversitesi
Serdar SALMAN - Milli Savunma Üniversitesi
Süleyman SÖZEN - Anadolu Üniversitesi
řehmuz BALOĞLU - University of Nevada
T. Volkan YÜZER - Anadolu Üniversitesi
Tahir BALCI - Çukurova Üniversitesi
Theo NICHOLS - Cardiff University
Tony ROYLE - National University of Ireland
Tyler COWEN - George Mason University
Zehra GÜLMÜř - Anadolu Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENT

MAKALELER / ARTICLES

Araştırma Makalesi

Do Indices Matter? The Influence of Exchange Volatility on Turkish Export Index (TIMEX)

Endeksler Önemli mi? Döviz Kuru Oynaklığının Türkiye İhracat Endeksi (TIMEX)

Üzerindeki Etkisi

Asst. Prof. Dr. Mehmet Çanakcı - Asst Prof. Dr. Ömer Faruk Derindağ 1-16

Araştırma Makalesi

Dile Getirme Davranışı (Voice Behavior) Ölçeğinin Türkçe Adaptasyonu:

Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Turkish Adaptation of Voice Behavior Scale: A Validity and Reliability Study

Öğr. Gör. Doğançan Çavmak - Doç. Dr. Özgür Demirtaş 17-28

Araştırma Makalesi

The Effects of Negative-Framed Antismoking Public Service Announcements

Pertain to Health Risks on High School Students

Sağlık Riskleri ile İlgili Negatif Çerçevesi Sigara Karşıtı Kamu Spotlarının Lise

Öğrencileri Üzerindeki Etkileri

Asst. Prof. Dr. İbrahim Aydın - Prof. Dr. İbrahim Yıldırım 29-44

Araştırma Makalesi

“Devlet Baba”nın Temelleri: Klasik Çağında Osmanlı İmparatorluğu’nun

Siyasal Kültürü

The Foundations of “The Paternal State”: Political Culture of the Ottoman

Empire in Its Classical Age

Dr. Öğr. Üyesi Halil Kanadıkırık 45-64

Araştırma Makalesi

İnsani Gelişmişlik Endeksinin Karar Ağacı Algoritmaları ile Modellenmesi:

BM’de Bir Uygulama 2010-2017 Dönemi

Modeling of Human Development Index with Decision Tree Algorithms:

An Application at the UN 2010-2017 Period

Dr. Öğr. Üyesi Emre Yakut - Ali Korkmaz 65-84

Araştırma Makalesi

Pragmatizmin Temel Sorunları Çerçevesinde Ahmet Haşim’in

Gurebâhâne-i Laklakan’ındaki Pragmatik Yapı

Pragmatic Structure in Ahmet Haşim’s Gurebâhâne-i Laklakan within

the Framework of Basic Problems of Pragmatism

Doç. Dr. Mehmet Akif Duman 85-102

Araştırma Makalesi

Sadakat Programına Yönelik Tutum, Mağaza Memnuniyeti, Mağaza Sadakati ve Satın Alma Niyeti Arasındaki Etkileşim: Kozmetik Perakendeciliği Örneği

The Interaction Between Attitude Towards Loyalty Programs on Store Satisfaction, Store Loyalty and Purchase Intention: The Case of Cosmetics Retailers

Merve Türk - Dr. Öğr. Üyesi Tutku Eker İşcioğlu 103-126

Derleme

Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü Kapsamında Getirilen Yeni Teknik ve Yaptırım Mekanizmaları

New Techniques and Enforcement Mechanisms Provided by the European Union General Data Protection Regulation

İpek Çimen Bulut 127-142

Araştırma Makalesi

The Research of Asset Price Bubble at Borsa Istanbul and Financial Crisis Relationship

Borsa İstanbul'da Varlık Fiyatı Kabarcığı Araştırması ve Finansal Kriz İlişkisi

PhD. Müge Sağlam Bezgin - Prof. Dr. Mehmet Başar 143-156

Araştırma Makalesi

Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkülerin Propaganda Amaçlı Kullanılması:

"Kıbrıs'a Çıktık" Türküsü Üzerine İnceleme

The Use for the Purpose of Propaganda of the Folk Songs in the Cyprus Peace Operation: An Examination of the Folk Song "Kıbrıs'a Çıktık"

Dr. Öğr. Üyesi Sadık Çalışkan - Doç. Dr. Derya Karaburun Doğan 157-172

Araştırma Makalesi

Devletin Kurumsal Girişimciliği: Türk Havayolu Taşımacılığı Alanında Slot

Tahsisine İlişkin Ardışık ve Çelişik Kurumsal İşler (1992-2010)

Institutional Entrepreneurship of State: Conflicting and Consecutive Institutional Works Regarding Slot Allocation in the Turkish Air Transportation Field (1992-2010)

Araş. Gör. Dr. Akansel Yalçinkaya - Prof. Dr. Deniz TAŞCI 173-196

Derleme

AB-Türkiye İlişkileri Bağlamında Toplumsal Cinsiyet Politikaları AB İlerleme Raporları Perspektifinden Bir Değerlendirme

Gender Policies in the Context of EU-Turkey Relations An Evaluation from the Perspective of the EU Progress Reports

Prof. Dr. Ali Ayata - Hande Saadet Takkaç..... 197-214

Derleme

Azerbaycan'da Sosyal Adaletin Güçlendirilmesi

Strengthening Social Justice in Azerbaijan

Dr. Öğr. Gör. Zivar Zeynalova 215-232

Araştırma Makalesi

Teşkilatî Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci

Process of the Organisation of the Teskilat-ı Esasiye Law (Constitution of 1921)

Prof. Dr. İhsan Güneş 233-256

Araştırma Makalesi

Terörizmin Finansman Kaynakları ve Karapara Aklamanın

Terörizmin Finansmanında ki Rolü

Financial Sources of Terrorism and the Role of Money Laundering in
Financing of Terrorism

Dr. Öğr. Üyesi Deniz Turan - Öğr. Gör. Eser Gemici 257-278

Araştırma Makalesi

Saha Türklerinin Kıs Debeliye Oloñxosunda Yer Alan Kahramanlar ve

Yer Adları Üzerine Bir İnceleme

An Analysis on the Heroes and Place Names Mentioned in
Kıs Debeliye Oloñxo of Sakha Turks

Araş. Gör. Dr. Doğan Çolak 279-296

Araştırma Makalesi

Ordu Mesudiye Köy Kent Projesinde Katılım ve Bunun Bireysel Sosyoekonomik

Özelliklerle İlişkisi: Kırsal Kalkınma için Çıkarımlar

Participation in the Ordu-Mesudiye Village-Town Project and Its Relations to
Individuals' Socio-economical Characteristics: Implications for Rural Development

Prof. Dr. Mehmet C. Marın 297-326

Araştırma Makalesi

Semiotic Analysis of Anna Karenina Movie Posters

Anna Karenina Film Afişlerinin Göstergebilimsel Analizi

Prof. Dr. Metin Işık - Erdal Bilici 327-338

Araştırma Makalesi

Uluslararası Konaklama İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetimi: Hilton Örneği

Human Resource Management in International Hospitality Businesses:
Bodrum Hilton Case Study

Oğuz Çakı - Dr. Öğr. Üyesi Hakan Sezerel - Dr. Öğr. Üyesi Aslı Geylan 339-360

Araştırma Makalesi

XI. ve XII. Yüzyıllarda Akka'da İdari, Sosyal ve İktisadî Hayat

Administrative, Social and Economic Life in Akka from 11th Through 12th Centuries

Dr. Mustafa Yıldırım 361-372

Kitap İncelemesi

Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî

Araş. Gör. Harun Coşkun 373-376

Do Indices Matter? The Influence of Exchange Volatility on Turkish Export Index (TIMEX)
Endeksler Önemli mi? Döviz Kuru Oynaklığının Türkiye İhracat Endeksi (TIMEX) Üzerindeki Etkisi

Asst. Prof. Dr. Mehmet Çanakcı¹ - Asst. Prof. Dr. Ömer Faruk Derindağ²

Başvuru Tarihi: 13.11.2019

Kabul Tarihi: 27.04.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Abstract

This study examines the effects of daily US dollar returns on the short-term spill of TEA (Turkish Exporters Assembly) export index (TIMEX) returns. The uniqueness of this empirical paper is investigating the influence of indices of that are specifically designed for exporting companies. First, we concluded that there is no asymmetric spread using the modified general autoregressive conditional heteroscedasticity (GARCH) (1,1)-M model. Then, the existence of asymmetric spread was investigated with GJR-GARCH (1,1)-M model and we obtained strong evidence that there is an asymmetric spread from dollar returns to TEA export index returns.

Keywords: TIMEX, MV-GARCH, Volatility Spillover

Öz

Bu çalışma günlük dolar getirilerinin, TİM ihracat endeksi (TIMEX) getirilerine kısa vadeli yayılma etkilerini incelemektedir. Bu ampirik araştırmayı benzerlerinden farklı kılan en belirgin özelliği sadece ihracat yapan şirketler için tasarlanan bir endekslerin etkisini araştırıyor olmasıdır. İlk olarak değiştirilmiş genel otoregresif koşullu değişen varyans (GARCH)(1,1)-M modeli kullanarak asimetrik bir yayılmanın olmadığı sonucuna vardık. Ardından asimetrik yayılmanın varlığı GJR-GARCH(1,1)-M modeli ile araştırılmış olup, dolar getirilerinden TİM ihracat endeksi getirilerine doğru asimetrik yayılmanın olduğuna dair güçlü kanıtlar elde ettik.

Anahtar Kelimeler: TIMEX, MV-GARCH, Oynaklık Yayılımı

Introduction

The geographical discoveries that started in the 15th century, increased the business and transactions on the world trade flows with the Industrial Revolution after the 16th century, and these expectations has brought great increases in world trade and investment volume with technologic improvements and positive developments in transport infrastructure (Brezis, 1995).

¹ Inonu University Department of Public Finance, mehmet.canakci@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3878-562X

² Inonu University Department of International Trade and Business, omer@derindag.com, ORCID: 0000-0002-6693-0628

In the early 20th century, the phenomenon of globalization began to accelerate these trade volumes more with foreign trade policy instruments such as foreign exchange controls, customs duties and nontariff instruments. By this means, the gates of international trade have helped the build of an inclusive and open world economy (Chase, Kawano and Brewer; 2000). The acceleration of global trade agreements supported international trade flows and made the trade balance of the world economy responsive to exchange rate changes in the light of economic and social developments. The management of neoliberal policies in the world of the 21st century and the open macroeconomic policies of the countries made fundamental examination a necessity. This has made it necessary to examine it for basically two reasons (Swank, 2006; Hacker and Hatemi-J, 2004).

Firstly, policymakers often see trade balance as intertemporal trade, which is the best way to refer to time-based decision-making processes. This is how to model time preferences and how to determine the most appropriate level for this, and how to manage the conveyance of this concern. Because knowing how the change in exchange rates affects the trade balance in the long term, helps these policy makers to target the trade balance in that period.

The second is the fluctuations in trade equilibrium stemming from economic stability, in other words they want to foresee how they will affect their national income in the short term. Therefore, understanding how the exchange rate impacts the trade balance may help the policy makers targeting national income (Thirlwall, 2003). At this point, economists (Aghion et al., 2009) have long demonstrated that the short- and long-term effects of exchange rate represent a wide quite different. In addition, one of the reasons that these different effects may occur is that the amount or volume of trades usually pass slowly or reactively in order to adjust to exchange rate movements.

The volatility of these exchange rates, which shape the global trade volume, can basically change the amount of exports and imports, as well as show that the imbalance of payments can completely neutralize one side. For example, since the exchange rate against imports will increase import prices, the trade balance in local currencies can trigger a decrease or increase in domestic trade first in response to the depreciation (or devaluation) of the local currency (Gust, Leduc and Vigfusson, 2010). However, due to the relative cheapening of the local currency over time, more volumes of goods can be exported, resulting in less imports, at which point the foreign trade balance may experience a positive decomposition. However, as a result of the decrease in the value of the national currency against other currencies, purchasing power weakens (Haidar, 2011), and the price of imported goods has increased for the country that will make the purchase and therefore, it can be difficult to achieve a sustainable foreign trade-exchange relationship in the long term.

Traditionally, the effect of the depreciation of the exchange rate on the trade balance of the country is handled under the Marshall-Lerner condition and within the structure called J curve. Marshall-Lerner condition and J curve were tested in many studies (Panda and Reddy, 2016). Bahmani-Oskooee and Rahta (2004) give a very good and extensive literature regarding the studies and the results obtained on this subject.

Theoretically, the real exchange rate (RER) is a major economic indicator of a country's international competitiveness, as it is an important determinant of exports and imports. In this regard, the Marshall-Lerner condition states that if the sum of the import and export elasticities at the exchange rate is over than one, the devaluation increases the trade balance (Hacker and Hatemi-J, 2004, Rose, 1990). After the emergence of this theory, various studies have been conducted in developed and developing countries in last 70 years. However, the current empirical literature, especially in developing countries, has not yet included a study of the relationship between the exchange rate and trade balance in favor of exports or the indices level of the largest exporters.

Looking at Turkey's economy which is considered as an emerging market economy, it has ended the traditional foreign trade policy stabilization program as of January 24, 1980 and has been embraced export-oriented economic development model and policy. Exports continue to increase as years of incentives for the development and deepening of the imports in this period was also the case in an open economy based on exports liberalization of foreign trade relations of the Turkey (Kirişçi and Kaptanoğlu, 2011).

As the foreign trade that captures great momentum since the beginning of the 2000s, Turkey's economy grew gradually in line with the stability and growth targets each year and has become competitive in the international economy. The volume of a foreign trade has reached \$ 157 billion from \$ 30 billion in 2002 to 2015 and has become an indispensable component of economic growth policy (Acemoglu and Ucer, 2015). Shown interest in the foreign trade policy of Turkey's economy, the acceleration of export volume and gaining a competitive structure in the international markets there are significant reasons for the gain. These; Undoubtedly, it is the result of the formation of many exporting companies to which the public offering is made and with the increase in the institutionalization level of these companies, the acquisition of national / international investors. Otherwise, foreign trade balance may decompose negatively as internationalization weakens in open economies.

Hence in this study, CBT USD / TL purchase price with the balance of foreign trade in particular literature, similar studies without Borsa Istanbul of the relationship of these variables (BIST) Turkey Exporters Assembly (TIM) Index (TIM Export Index - TIMEX) and the analysis of the impact of the volatility of the relationship is intended to be .

Related to this subject in the domestic and foreign literature (Gust, Leduc and Vigfusson, 2010; Chit, Rizov and Willenbockel, 2010; Li, Ma and Xu, 2015), the variables discussed are concentrated on real exchange rate, import price index and export price index. This study analyzes the relationship between the exchange rate and the TIM Export Index in addition to and different from other studies. The relationship between the specified variables in the study, is examined using volatility spread for Turkey's economy daily data of 2013:1-2018: 4 period.

Literature Review

There are many studies examining the relationship between exchange rate volatility and export performance on a firm and industry or macro-economic level. What distinguishes this paper

from similar studies is that for the first time, it compares the exchange rate volatility with an export-oriented index which covers various sectors and firms. One of the groups most affected by the exchange rate fluctuations in an economy is the exporting companies. Therefore, the main purpose of this study is to examine the effects of fluctuations in exchange rates on indexes, which only include exporting firms, rather than general, regional or sectoral based indices. Recent studies after the year 2000 investigating the influence of exchange volatility on stock exchange indices are very scarce. Furthermore, there are almost no studies addressing the indices that are specifically designed for exporting companies.

Besides the gap in the literature, indices covering the top export companies are almost nonexistent. Common index series such as FTSE 100, FTSE 250, S&P 500 Index, Dow Jones Global Titans 50, Hang Seng Index, etc. are tracking the companies according to their weight in the indices and sector breakdown. We found out that there is no stock market sub-index especially listing exporting companies except Borsa Istanbul TIM Export Index (TIMEX) in Turkey. Accordingly, our literature review is constructed on relevant papers investigating the influence of exchange volatility on various stock exchange indices.

Chou (2000) analyzed China for the rise and fall in the exchange rates. The main area of research was the record of China exports. The rate of exchange can be measured on the base of the conditional model. In order to measure the effect of models a policy for exchange rate was defined. The data for the analysis were collected from 1981 to 1994. Various categories were used to manage the data. Break analysis as carried out to measure significant for each variable. It was found from the study that ER has a detrimental effect on exports of the country. This can be justified with the use of ARDL model. Moreover, the uncertainty of trade can be applied to China owing to its policies for business (Chou, 2000).

In the period of floating exchange rates between 1974 and 1978, a study (Aggrawal, 2003) revealed that the stock exchange prices of NYSE, S&P 500, DC 500 indices and exchange rates showed a positive correlation.

Grambovas (2003) also made a significant contribution to the research field of volatility and equity markets were in regard to economics. The study conducted an empirical analysis for the exchange rate and targeted the financial markets of Europe as well as Greece and Hungary. The study used theoretical consideration for value and stable that the exchange rate has a direct effect on company operations (Grambovas, 2003). A long-run methodology was used for measuring the exchange rate. A multivariate methodology was used for the main area of research. It was found from the research that policymakers should emphasis on the exchange rate for business. It can help to attract investors and create a reform in the stock market (Grambovas, 2003).

An important element regarding import and export is investigated by Pritamani and Shome (2004). Its major focus was on the existing literature which raised the value for companies and macroeconomic variables. The study proposed a dual-purpose hypothesis (Pritamani and Shome, 2004). It was mentioned in the research paper that the domestic economy effects

corporate world. Company exports are based on demand. It was found from the study that negative exposures tend to decline the investment for companies. Univariate regression was used in the research paper. The study also found out insignificant results for stock markets and weighed portfolios. The authors focused on the portfolio choice for a company (Pritamani and Shome, 2004).

In an empirical study (Pan, Fok and Liu, 2007) covering seven East Asian countries, found that there is a casual relationship from exchange rates to stock prices except Malaysia. In opposite, another study (Zhao, 2010) using VAR and MGARCH models showed that there is no consistent long-run equilibrium association between real Renminbi rates (Chinese Yuan) and stock exchange prices.

Kasman and Vardar (2011) provided research for the ER and its impact on stock returns. The base represented information from Turkey. It was stated in the paper that interest and foreign exchange rates tend to impact on country trade based on an OLS model of the stock returns. The exchange rate was the major determinant of the stock return. The major evidence was based on variation in rate and exposure of new risk to the country (Kasman and Vardar, 2011). The findings of study were useful in practical sense and can provide a future incentive for potential investors.

Ya-qiong and Chuan-bao (2012) studied the impact of exchange rate fluctuation in China on the listed local corporations for the stock return. The study used panel data based on 2005 and evaluated the stock returns for the exchange risk (Ya-qiong and Chuan-bao, 2012). The companies involved were the Shanghai and Shenzhen stock exchange. It was found from the study that sample companies of China had strong exposure to foreign exchange and change in currency has the potential to damage companies' stock prices. It was also stated from research that the exchange rate has the potential to affect company value. It can be inferred from the research that if company size is larger it will directly affect the stock returns (Ya-qiong and Chuan-bao, 2012).

Mlambo and Maredza (2013) carried out research for the exchange rate volatility on the South African market. Johannesburg Stock Exchange was analyzed for the study. An empirical model was constructed for the whole variable and market performance was measured with the help of GARCH model. The data was collected from 2000 to 2010 and included number of observations for currency and stock volatility. The findings of the paper were supported by previous research. One of the main points was the correlation present between market and currency. It was also found that production and overdraft rates tend to put a negative effect on the market. The results for the study may be used for potential investments because less risk is found from the South African market (Mlambo and Maredza, 2013).

Khan and Ali (2015) also added a contribution to the exchange rate impacts on stock indices. The study was based on Pakistan an emerging country (Khan and Ali, 2015). It was stated that stock prices can be dependent on currency value. Moreover, the fluctuation of the UD Dollar

tends to decrease the modes of investment. The data for the study was based on eighteen years period. Granger causality was used to predict the relationship (Khan and Ali, 2015).

A similar study was made by Kennedy and Nourzad (2016). Research-based on the ER of the US Dollar and provide information about the market returns. The findings of the paper were supported by previous studies. Emerging countries tend to base US Dollars as an important mode for foreign currency (Kenedy and Nourzad, 2016). The authors used systematic approach for emerging countries. The recent change in currency tends to have declining effect on stock returns and can decrease the overall productivity for potential investors (Kenedy and Nourzad, 2016).

Bahmani-Oskooee and Saha (2016) explored the area of the exchange rate and stock prices. The study was carried out on different types of macro variables. The study stated that the exchange rate can affect companies on the base of exports. Stock market prices can control the business direction. Authors used ARDL approach to model the data from countries such as Indonesia and Brazil (Bahmani-Oskooee and Saha, 2016). Two models were used in the study. One of the models includes bivariate approach while others focus on multivariate technique. It was found from the study that changes in variables were symmetry owing to the stock market and exchange rate (Bahmani-Oskooee and Saha, 2016).

Bagh, Azad, Razzak, Liaqat, and Knan (2017) conducted their research to analyze the influence of exchange rate volatility on PSX (Pakistan Stock Exchange). An explanatory study was carried over to measure the macroeconomic variables (Bagh et al., 2017). The exchange rates (ER) were measured as the independent factor while stock index was the main variable for the research. It was found from the paper that both of the variables have a correlation with stock market. The study also indicated that the association of independent and dependent variables can affect the desire of public for investment. It can also predict the growth rate of emerging economies (Bagh et al., 2017). The stock market index can be correlated with exchange rate. The research added to the market and its influence on stock index.

According to Ajayi and Mougoue (2018) their ECM model showed that stock price tends to act negatively for the currency (A.Ajayi and Mougoue, 2015). It was also found from the research that increases in stock price value tend to have a direct impact on currency. The study indicated that the domestic market has always provided room for investment and present value of asset tend to alleviate the exchange rate for a country (Avutswa, Oluoch and Olweny, 2018).

Method

Moon and Yu's Approach for Volatility Spillover

In this study, as well as symmetric and asymmetric GARCH models, the approaches developed based on the approach of Moon and Yu (2010), are used for the analysis of spillover effects. The most prominent feature of the method is that it allows for spillover and pass-through between the two markets (Moon and Yu, 2010)

In the first stage of the two-stage approach, the volatility of the market (LNDUSD), in other words, the GARCH (1,1) -M model of the external variable is estimated and the error term of

the model is obtained. In the second stage, the market where the volatility is spread (LNDTIMEX) is considered as the dependent variable, while the lags of the dependent variable (LNDTIMEX) and the independent variable (LNDUSD) is included in the mean equation. It is decided whether there is volatility propagation depending on whether the coefficient of the square of the errors in the predicted variance equation is significant or not. If the coefficient of error squares is significant, it is found that there is a volatility spread from the market in which the volatility emerges as a shock to the other market.

Data Set and Empirical Evidence

In this study, the daily export data of TEA export index and Central Bank USD / TL purchase prices for the 31/1/2013 - 12/9/2018 (1411 observations) period were used. These data were obtained from CBRT-EDDS(Central Bank of the Republic of Turkey-Electronic Data Distribution System) and Borsa Istanbul Stock Exchange database. Daily time series representing the variables were calculated from the level series by the following formula.

$$R_t = \ln \left(\frac{P_t}{P_{t-1}} \right)$$

The variables used in the analysis and their definitions are given in Table 1.

Table 1. Used Variables and Definitions

Variables	Definition
TIMEX	TEA Exportation index
USD	Central Bank USD/TL exchange
LNDTIMEX	Logged-Difference TEA exportation index
LNDUSD	Logged-Difference Central Bank USD/TL exchange

In Figure 1, the characteristics of the financial time series and the graphs in the course of the variable variables over time are presented.

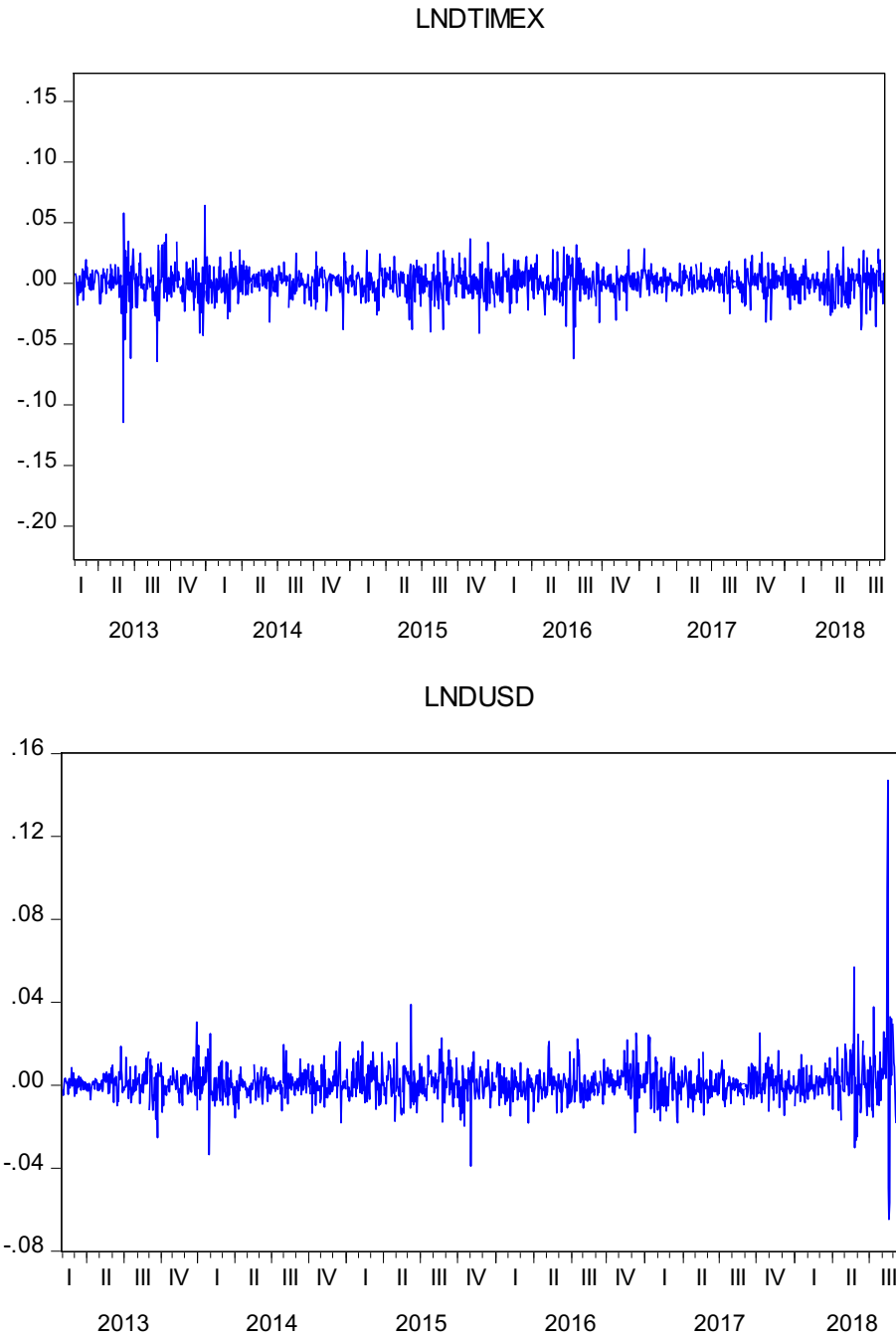

Figure 1. LNDTIMEX and LNDUSD Graphs

When the figures are examined, it is seen that the volatilities are generally followed by one another, high volatility is followed by high volatility and low volatility is followed by low volatility. This phenomenon, known as the clustering, is one of the most important features of financial time series. The most important result of these features is time varying variance.

The fact that financial time series have weak stability (Table 3) does not mean that these series are also strong stable. Strong stability usually requires assumptions about the distribution characteristics of the series. These assumptions are the distribution characteristics of the series which are determined based on the third(skewness) and fourth(kurtosis) moments of the series.

The test used for the validity of this assumption is the Jarque-Bera normality test (Tong, 1990; Brockwell and Davis, 1987).

Table 2. Descriptive Statistics belonging to Profit Series

	LNDTIMEX	LNDUSD
Mean	0.000537.	0.000922.
Median	0.001228.	0.000359.
Maximum	0.064124.	0.147066.
Minimum	0.114368.	0.064757.
Std. Dev.	0.012095.	0.009259.
Skewness	0.966017.	3.315331.
Kurtosis	11.48843.	58.74885.
Jarque-Bera	4452.438.	185174.1.
Probability	0.000000.	0.000000.
Sum	0.756745.	1.300037.
Sum Sq. Dev.	0.206109.	0.120805.
Observations	1410	1410

In Table 2, basic descriptive statistics of the variables are presented. According to the Jarque-Bera normal distribution test in the chart, the null hypothesis that the variables are normally distributed is rejected. Thus, it is seen that both variables are not normally distributed. This result also provides information that the series are not strong stable. In addition, LNDTIMEX series has left crooked and thick tail, whereas LNDUSD has a crooked and leptokurtic (vertical) structure. Therefore, the variables discussed have basic financial time series characteristics.

ADF unit root test was used to test whether the variables discussed in Table 3 have weak stasis characteristics.

Table 3. Unit Root Test Results

Null Hypothesis: LNDTIMEX has a unit root

Exogenous: None

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=23)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-38.00822	0.0000
Test critical values: 1% level	-2.566604	
5% level	-1.941048	
10% level	-1.616548	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: LNDUSD has a unit root

Exogenous: None

Lag Length: 2 (Automatic - based on SIC, maxlag=23)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-24.06475	0.0000
Test critical values: 1% level	-2.566607	
5% level	-1.941049	
10% level	-1.616548	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

According to the results of ADF unit root test, LNDUSD and LNDUSD variables were found to be stationary in mean since the test statistics of were more negative than the critical values of 1% significance level.

The ARCH-LM test was used to determine whether the series in question exhibited variance characteristics over time before the volatility analysis of the studied series. For this purpose, lag lengths of ARMA structures concerning the series were determined first. AIC information criterion was used to determine lag lengths. The maximum lag length is determined as 12 ARMA for LNDUSD (10,7) and ARMA for LNDTIMEX (11,12) using the Automatic Arima Selection” algorithm in the Add-ins extension of E-views 10 package program. The ARCH-LM heteroscedasticity test results applied to the error terms of these lag lengths are given in Table 4.

Table 4. ARCH-LM Heteroscedasticity Test Results

	F-Statistic	Prospect	N*R ²	Prospect
LNDTIME X	35.06272.	0.0000.	34.25883.	0.0000.
LNDUSD	711.3307.	0.0000.	473.1390.	0.0000.

According to the results of the varying ARCH-LM variance test statistics, null hypotheses that the series were constant variance for both return series were rejected and it was concluded that the series had variance property according to time. Eviews 10 were used in order to obtain analytical findings.

After reaching the results that the series representing the variables have varying variance properties, the volatility and causality analysis of the market where the volatility is spread (LNDTIMEX) was made. In the analysis of the volatility in the market, parameter estimations were made by using symmetrical AR (1) -GARCH (1,1) -M and asymmetric AR (1) -GJR-GARCH (1,1) -M techniques. Thus, while investigating the variance stability of the time series on the one hand, whether there was a volatility spread from the market in which the shock occurred to the other market was determined with variance causality test.

Table 5. AR(1)-GARCH (1,1)-M Model: Symmetrical Spreading Effect from LNDUSD to LNDTIMEX

PARAMETERS		NORMAL DISTRIBUTION		GED Reasoning	
Mean Equation					
		Parameters	Prospect	Parameters	Prospect
α		0.0002	0.7363.	0.0006.	0.3055.
β		6.2631	0.1903.	5.9586.	0.1614.
δ		0.0224.	0.4808.	0.0306	0.2454.
λ		0.0186.	0.6124.	0.0084.	0.7971.
Variance Equation					
A		0.0000.	0.0000.	0.0000.	0.0009.
B		0.7677.	0.0000.	0.7880.	0.0000.
C		0.1445.	0.0000.	0.1193.	0.0001.
D		0.0089.	0.3502.	0.0130.	0.4106.
				GED DF(1.220274)	GED Prob(0.000)
Hypothesis Tests					
AIC		6.0924.		6.1941.	
BIC		6.0625.		6.1606.	
LB(Q Prob)	5	0.3160.		0.3560.	
	10	0.0880.		0.0840.	
	20	0.4460.		0.4430.	
	50	0.3020.		0.3260.	
LB(Q2 Prob)	5	0.4180.		0.3920.	
	10	0.7680.		0.7700.	
	20	0.6320.		0.6830.	
	50	1.0000.		1.0000.	
ARCH(1)-LM(F Prob)			0.5500.	0.6744.	

Benchmark Model GARCH(1-1)-M

$$LNDUSD_t = \alpha + \beta h_t + \varepsilon_t$$

$$h_t = a + b h_{t-1} + c \varepsilon_{t-1}^2$$

Symmetrical Spillover Test Model: AR(1)-GARCH(1,1)-M

$$LNDTIMEX_t = \alpha + \beta h_t + \delta LNDTIMEX_{t-1} + \lambda LNDUSD_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$h_t = a + b h_{t-1} + c \varepsilon_{t-1}^2 + d U_{t-1}^2$$

Here, U_{t-1} ; means the error term square obtained from the benchmark model applied to the dollar. LB (Q) and LB (Q2) show Ljung-Box Q and Ljung-Box Q2 test statistics, which show

whether autocorrelation is present in the model, respectively. The F-test is the ARCH-LM test statistic which shows whether there is a variance in the model. The null hypotheses of both tests indicate that there is no autocorrelation and varying variance, respectively.

In Table 5, the estimation results of the symmetrical AR (1) -GARCH (1,1) -M model are presented.

In this study, in order to take into account the effect of volatility on condition, GARCH-M model, where conditional variance takes place as an explanatory variable in conditional mean, is preferred. Thus, the impact of a risk due to the shock in dollar prices on the export index of TEA can be analyzed. In addition, the volatility model was estimated according to the GED distribution in order to reveal the asymmetric effects on the series depending on the distribution characteristic.

When the AR (1) -GARCH (1,1)-M estimation results in the chart are examined, it is seen that variance parameters meet the positivity condition. On the other hand, if the coefficient of GED distribution is less than 2, it means that the series has thick tail characteristics. Therefore, this is an information about the distribution may show asymmetric effects depending on the tail characteristic.

The coefficient of the circle of the error term was found to be meaningless. This provides information that there is no symmetrical volatility spread from dollar (LNDUSD) to TEA Export Index.

When the diagnostic statistics for the consistency of the predicted results were examined, the probability values of Q and Q2 statistics showing whether there was autocorrelation or F statistics showing whether there was a variance or not were found to be insignificant at 5% significance level. This result means that the models do not carry autocorrelation and changing variance and therefore they fulfill the requirements for interpretation of the model results.

Asymmetrical Spreading Test: Model:AR(1)-GJR-GARCH(1,1)-M

$$LNDTIMEX_t = \alpha + \beta h_t + \delta LNDTIMEX_{t-1} + \lambda LNDUSD_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$h_t = a + bh_{t-1} + c\varepsilon_{t-1}^2 + dU_{t-1}^2 + kS_{t-1}U_{t-1}^2$$

$$S_t = \begin{cases} 1 & U_t \leq 0 \\ 0 & \text{diğer} \end{cases}$$

Whether the upward or downward movement of the price of the dollar has an effect on the export index, the presence of an asymmetric spread, will be examined by testing the significance of the added dummy variable. Here, the residues estimated from the basic model are dummy variables that take a value of 1 if it is less than zero, and 0 in other cases. In other words, if the dollar has fallen, it has a value of 1 and if it has risen, it has a value of 0.

Table 6. AR(1)-GJR-GARCH (1,1)-M Model Asymmetrical Spreading Effect from LNDUSD to LNDTIMEX

Mean Equation			
		Parameters	Prospect
α		1.39E-05	0.9828.
β		7.094.436	0.1397.
δ		0.023130.	0.4641.
λ		0.027229.	0.4975.
Variance Equation			
a		1.47E-05	0.0000.
b		0.324780.	0.0000.
c		0.132821.	0.0000.
d		0.032763.	0.0148.
k		0.129361.	0.0000.
Hypothesis Tests			
AIC		-6,09822	
BIC		-6,06467	
LB(Q Prob)	5	0.303.	
	10	0.091.	
	20	0.442.	
	50	0.313.	
LB(Q2 Prob)	5	0.460.	
	10	0.785.	
	20	0.631.	
	50	1.000.	
ARCH(1)-LM(F Prob)		0.5807.	

When the diagnostic statistics for the consistency of the predicted results were examined, the probability values of Q and Q2 statistics showing whether there was autocorrelation or F statistics showing whether there was a variance or not were found to be insignificant at 5% significance level. This result means that the models do not carry autocorrelation and changing variance and therefore they fulfill the requirements for interpretation of the model results.

Results

In this article the daily dollar returns of in Turkey, TEA export index returns to (TIMEX) January 31, 2013 - With data between September 12 2018 dates were looking at short-term spillover effects and general autoregressive conditional heteroskedasticity (GARCH) (1,1) -M model using an asymmetric spread. However, when the presence of asymmetric spread is examined with GJR-GARCH (1,1) -M model, strong evidence is obtained that there is an asymmetric spread from dollar returns to TEA export index returns.

When the existence of diffusion is estimated by using the analysis method developed based on the approach of Moon & Yu (2010), the models in this study do not carry autocorrelation and

varying variance, indicating that it constitutes the necessary conditions for interpreting the model results. The fact that the parameters (k and d) are significant results in an asymmetric spread from the dollar market towards the TIM export index. While negative shocks in the dollar market (the fall in dollar return) reduce the index volatility, the increase in the dollar's return increases the volatility.

Therefore, dollar return to show an asymmetric spillover effect on the TIMEX can be explained by two situations in Turkey. The bullish market formed by the dollar creates price fluctuations as a result of the shift of investors in the stock market, as well as the investors prefer to maintain their position in the exchange rate market (loss-aversion theory). The other is that although the exchange rate increase puts pressure on the index, the volatility decreases due to the volatility in the stock market when the value of TL increases due to the activity of shares and the upward movements of industrial companies with high foreign exchange position.

The volatile structure exhibited by financial markets, regardless of the reason, primarily affects the investor's investment decision. Nowadays, the floating exchange rate regime, especially in developing countries such as Turkey, without creating a risk that exchange rate without departing markedly from economic fundamentals or the extreme volatility of financial stability must be sustainable.

This is an important exchange rate policy. The study contributes to the literature as it is one of the first studies to reveal the relationship between two important market indicators. In addition to this, the testing of the relationship in this study will continue to be an important component for both the investor and future studies as it guides the TIMEX market investors.

References

- A.Ajayi, R., & Mougoue, M. (2015). On the dynamic relation between stock prices and exchange rates. *The Journal of financial research*, 19(2), 193-207.
- Acemoglu, D., & Ucer, M. (2015). *The ups and downs of Turkish growth 2002-2015: Political dynamics, the European Union and the institutional slide* (NBER Working Paper No. 21608). Retrieved from National Bureau of Economic Research website: <https://www.nber.org/papers/w21608.pdf>
- Aggarwal, R. (1981). Exchange rates and stock prices: A study of the US capital markets under floating exchange rates. *Akron Business And Economic Review*, 12(3), 7-12
- Aghion, P., Bacchetta, P., Ranciere, R., & Rogoff, K. (2009). Exchange rate volatility and productivity growth: The role of financial development. *Journal of Monetary Economics*, 56(4), 494-513
- Avutswa, N. O., Oluoch, O., & Olweny, T. (2018). Effect of contemporaneous exchange rate changes on value of multinational nonfinancial companies listed at Nairobi securities exchange. *International Journal of Scientific Research and Management*, 60(07), 10-15.

- Bagh, T., Azad, T., Razzaq, S., Liaqat, I., & Khan, M. A. (2017). The impact of exchange rate volatility on stock index: Evidence from Pakistan stock exchange (PSX). *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 7(3), 70-86.
- Bahmani-Oskooee, M., & Saha, S. (2016). Do exchange rate changes have symmetric or asymmetric effects on stock prices? *Global Finance Journal*, 31, 57-72.
- Brezis, E. S. (1995). Foreign capital flows in the century of Britain's industrial revolution: new estimates, controlled conjectures. *Economic History Review*, 48, 46-67.
- Chase-Dunn, C., Kawano, Y., & Brewer, B. D. (2000). Trade globalization since 1795: Waves of integration in the world-system. *American Sociological Review*, 65, 77-95.
- Chit, M. M., Rizov, M., & Willenbockel, D. (2010). Exchange rate volatility and exports: New empirical evidence from the emerging East Asian economies. *World Economy*, 33(2), 239-263.
- Chou, W. L. (2000). Exchange rate variability and China's exports. *Journal of Comparative Economics*, 28(1), 61-79.
- Grambovas, C. A. (2003). Exchange rate volatility and equity markets. *Eastern European Economics*, 41(5), 24-48.
- Gust, C., Leduc, S., & Vigfusson, R. (2010). Trade integration, competition, and the decline in exchange-rate pass-through. *Journal of Monetary Economics*, 57(3), 309-324.
- Gyu-Hyen Moon & Wei-Choun Yu (2010) Volatility spillovers between the US and China Stock markets: Structural break test with symmetric and asymmetric GARCH approaches, *Global Economic Review: Perspectives on East Asian Economies and Industries*, 39(2), 129-149
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2004). The effect of exchange rate changes on trade balances in the short and long run. Evidence from German trade with transitional Central European economies. *The Economics of Transition*, 12(4), 777-799.
- Haidar, J. I. (2011). Currency valuation and purchasing power parity. *World Economics*, 12(3).
- Kennedy, K., & Nourzad, F. (2016). Exchange rate volatility and its effect on stock market volatility. *International Journal of Human Capital in Urban Management*. 1(1), 37-46.
- Kasman, S., & Vardar, G. (2011). The impact of interest rate and exchange rate volatility on banks' stock returns and volatility: Evidence from Turkey. *Economic modeling*, 28(3), 1328-1334.
- Khan, R. E., & Ali, R. (2015). Causality analysis of volatility in exchange rate and stock market prices: a case study of Pakistan. *Asian Economic and Finance*, 5, 805-815.

- Kirişçi, K., & Kaptanoğlu, N. (2011). The politics of trade and Turkish foreign policy. *Middle Eastern Studies*, 47(5),
- Li, H., Ma, H., & Xu, Y. (2015). How do exchange rate movements affect Chinese exports?—A firm-level investigation. *Journal of International Economics*, 97(1), 148-161.
- Mlambo, C., & Maredza, A. (2013). Effects of exchange rate volatility on the stock market: A case study of South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(14), 561-570.
- Pan, M. S., Fok, R. C. W., & Liu, Y. A. (2007). Dynamic linkages between exchange rates and stock prices: Evidence from East Asian markets. *International Review of Economics & Finance*, 16(4), 503-520.
- Panda, B., & Reddy, D. R. K. (2016). Dynamics of India-China trade relations: Testing for the validity of Marshall-Lerner condition and J-Curve hypothesis. *IUP Journal of Applied Economics*, 15(1), 7.
- Pritamani, M. D., & Shome, D. K. (2004). Foreign exchange exposure of exporting and importing firms. *Journal of Banking & Finance*, 28, 1697-1710.
- Reboredo, J. C., Rivera-Castro, M. A., & Ugolini, A. (2016). Downside and upside risk spillovers between exchange rates and stock prices. *Journal of Banking & Finance*, 62, 76-96.
- Rose, A. K. (1990). Exchange rate and the trade balance: Some evidence from developing countries, *Economic Letters*, 3(34), 271-275
- Swank, D. (2006). Tax policy in an era of internationalization: Explaining the spread of neoliberalism. *International Organization*, 60(4), 847-882.
- Thirlwall, A. P. (2003). *Trade, the balance of payments and exchange rate policy in developing countries*. Cheltenham Glos: Edward Elgar.
- Pan, Y. Q., & Tang, C. B. (2012, September). Study on the relationship between exchange rate fluctuation and stock return: Evidence from listed companies in China. In *2012 International Conference on Management Science & Engineering 19th Annual Conference Proceedings* (pp. 1497-1501). IEEE.
- Zhao, H. (2010). Dynamic relationship between exchange rate and stock price: Evidence from China. *Research in International Business and Finance*, 24(2), 103-112.

Dile Getirme Davranışı (Voice Behavior) Ölçeğinin Türkçe Adaptasyonu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Turkish Adaptation of Voice Behavior Scale: A Validity and Reliability Study

Öğr. Gör. Doğançan Çavmak¹- Doç. Dr. Özgür Demirtaş²

Başvuru Tarihi: 22.11.2019

Kabul Tarihi: 30.04.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Dile getirme davranışı son yıllarda birçok araştırma modelinin odaklandığı bir konu haline gelmiştir. Özellikle örgütsel davranış alanında liderlik, motivasyon, bağlılık, aidiyet gibi çeşitli konular ile daha çok gündeme gelen bu kavrama yönelik henüz Türkçe literatürde kullanımı mevcut bir Türkçe 'ye uyarlanmış ölçeğe rastlanılmamıştır. Bu kapsamda mevcut çalışmada, dile getirme davranışı ölçeğinin, Türkçe'ye uyarlanması ve geçerlik-güvenirliğinin test edilmesi amaçlanmıştır. Türkçe literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı değerlendirilen çalışmanın örneklemini İstanbul ilinde, çalışmaya katılmayı kabul eden 4 özel hastaneden, yöneticiler, birim sorumluları ve ekip liderleri ile gerçekleştirilmiştir. Türkçe'ye çevrilen ölçeğin, kapsam ve yapı geçerliliği ile güvenirliği test edilmiştir. Analizler sonucunda ölçeğin uygun, geçerli ve güvenilir sonuçlar verdiği gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dile Getirme Davranışı, Örgütsel Davranış, Ölçek Geliştirme

Abstract

In recent years, voice behavior has become an important topic that many research models focus on. From the literature review, we saw that there is no scale adapted to Turkish for this concept, which has come to the front especially in the field of organizational behavior with various concepts such as leadership, motivation, commitment and identification. In this context, in the current study, it was aimed to adapt the voice behavior scale to Turkish and test its validity and reliability. The sample of the study, which is considered to fill an important gap in the Turkish literature, was carried out in Istanbul province with managers, unit managers and teamleaders from 4 private hospitals that agreed to participate in the study. As a result of the analyzes, it was observed that the scale is appropriate, valid and reliable.

Keywords: Voice Behavior, Organizational Behavior, Scale Development

¹ Tarsus Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, dogancavmak@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3329-4573

² Kayseri Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, ozgurdemirtas@kayseri.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2495-2124

Giriş

Çalışanların motivasyonu, yöneticiler için temel uğraşı alanlarından biri olarak önemini devam ettirmektedir. Örgütsel fonksiyonların etkin bir şekilde işlemesi için en önemli girdi insan kaynağıdır. Örgütlerin amaçlarına ulaşmalarında; motive olmuş, örgütsel gelişim için sorumluluk hisseden, yapıcı fikirler geliştiren ve bu fikirleri dile getirmekten çekinmeyen insan kaynağı oldukça gerekli bir konudur. Bir örgütte, sorunları veya gelişim önerilerini dile getirmekten çekinen insan kaynağının varlığı, değer taşıyan fikirlerden yararlanılamadığının bir işaretidir. Değişimin oldukça hızlı gerçekleştiği, rekabetin yoğun olduğu günümüz ekonomik yaşantısında; güçlü ve kaliteli iletişim, proaktif yaklaşım ve yeni fikirlerin geliştirilmesi, insan kaynağından aranan temel yeterlilikler arasında yer edinmiştir.

Dile getirme davranışı; bir çalışanın çalışma alanı ve grubu ile ilgili olası sorunlara ilişkin fikirlerini, çözüm önerilerini veya endişelerini, kendi isteği ile yukarı yönlü bir iletişim dâhilinde ifade etmesi olarak tanımlanabilir (Morrison, 2014, s. 174). Yapılan birçok değerlendirmede dile getirme davranışının örgütler için önemli kazanımlar sağladığı ifade edilmektedir (Morrison, 2011, s. 374 ; LePine ve Van Dyne, 1998, s. 853).

Çalışanların fikirlerini dile getirebilecekleri ve değer gördüklerini hissedebilecekleri bir örgüt kültürünü oluşturma noktasında, önemli bir sorumluluk payı liderler ve yöneticilere düşmektedir. Liderlerin çalışanları ile olan etkileşiminin, onlardan beklentilerinin ve sağlamış oldukları geri beslemelerin, çalışanların sorumluluk alma ve geliştirici fikirler üretmeleri üzerinde anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir (Duan vd., 2017, s. 658; Wu vd., 2010, s. 25). İşgörenlerin örgüte katkı sağlamak adına sergilediği bu davranış olan dile getirme davranışı, liderler için hem önemli bir araç hem de değerli bir göstergedir.

Çalışanların fikirlerini ve önerilerini, yönetici ve liderleri ile gönüllü bir şekilde paylaşabilmelerinin ve sorumluluk almalarının bireysel iş performansını arttırdığı ve örgütsel verimliliği arttırdığı ifade edilmektedir (Kim vd., 2010, s. 387). Ayrıca, dile getirme davranışı yüksek olan çalışanların, örgüt içerisinde imajlarının daha yüksek olduğu ve işlerine olan bağlılıkların olumlu yönde geliştiği tespit edilmiştir (McClellan vd., 2018, s. 1879-80).

Bu çalışmada; liderlerin, çalışanların dile getirme davranışlarını analiz edebilmeleri ve böylece daha etkin bir örgütsel yapıyı tahsis edebilmek için doğru verilere ulaşabilmeleri amacıyla, LePine ve Van Dyne (1998, s. 860) tarafından geliştirilen “Dile Getirme Davranışı Ölçeği” nin (Voice Behavior Scale), Türkçe uyarlamasını yapmak amaçlanmıştır. Uyarlama çalışması, en önemli ve büyük sağlık işletmeleri olan hastanelerin yöneticileri ile yapılan anket uygulaması ile gerçekleştirilmiştir.

Anket uygulaması özellikle dile getirme davranışlarının önemli etkide bulunacağı düşünülen Sağlık İşletmeleri kapsamında gerçekleştirilmiştir. Çünkü sağlık işletmeleri, yapısı gereği oldukça karmaşık yapılardır. İkili otorite hattının (matraksi) mevcudiyeti, çalışanlar arası iletişimin oldukça güçlü ve yapıcı olmasını gerekli kılmaktadır. Sağlık çalışanları arasındaki iletişim kopukluğu, bakım kalitesine ve sağlık çıktılarına doğrudan olumsuz olarak yansımaktadır (Howard vd., 2013). Sağlık işletmelerinde, çalışanların uzmanlaşma derecesi çok yüksektir. Dolayısıyla, sağlık işletmelerinde, insan kaynağının işlerini yüksek değer üreten alanlar olarak görme ve bağımsızlaşma eğilimi görülebilmektedir. Sağlık işletmeleri

yöneticilerinin veya liderlerinin, bir taraftan yüksek beklentileri olan hizmet kullanıcılarını tatmin etmek uğraşısı varken bir taraftan da yapıcı bir örgüt kültürü yaratma zorunlulukları bulunmaktadır.

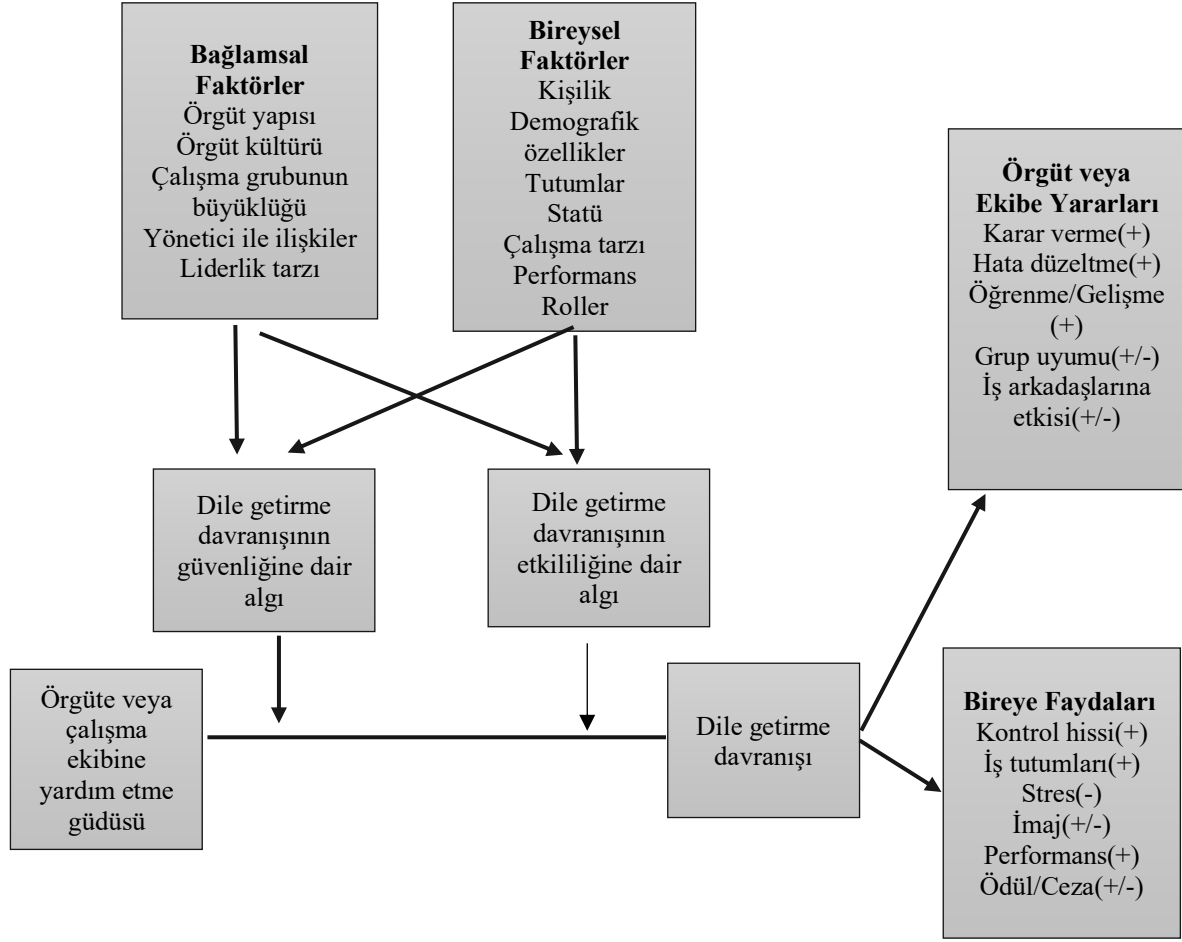
Liderler; finans ve kalite baskısını yaşarken, insan kaynağı için de uzlaşmacı ve etik bir iklim oluşturmak zorundadır (Chamber, 2011, s. 378). Bahsi geçen tüm bu ayırt edici özellikler, esasen, sağlık işletmeleri için dile getirme davranışının önemini ortaya koymaktadır. Yapılan bazı çalışmalar (Schwappach ve Richard, 2018, s. 1), dile getirme davranışının, sağlık işletmeleri için önemli bir kazanım olduğunu ve bu davranışın örgüt kültürü ile yüksek düzeyde ilişkili olduğu göstermesine rağmen, bu alanda yapılan çalışmaların henüz yeterli düzeyde olmadığı da gözlenmiştir. Bu kapsamda mevcut çalışmanın alan yazına ve aynı zamanda uygulayıcılara en önemli katkısının, lider ve yöneticiler gözünden değerlendirme yapmayı mümkün kılacak bir ölçüm aracı tasarlıyor olmasıdır. Çalışmanın alan yazınına bir diğer katkısı ise, dile getirme davranışı teorisinin ve ilişkili kavramlarının tartışmasını sunuyor olmasıdır.

Kavramsal Çerçeve

Dile getirme davranışı (voice behavior) kavramının farklı tanımlamaları mevcuttur. LePine ve Van Dyne (1998) tarafından, dile getirme davranışı; “informal olarak gerçekleşen, örgütsel iyileştirmeler sağlayan yapıcı fikirlerin dile getirilmesi, duyurulması” olarak tanımlanmıştır. Başka bir tanımda ise yine benzer noktalar vurgulanarak, “örgüt yararına olacak şekilde sergilenen gönüllü ve planlı davranışlar, söylemler” ifadesi kullanılmıştır (Detert ve Burris, 2007, s. 370).

Dile getirme davranışı kavramının; çalışanların, örgütsel süreç içerisinde iyileştirilmesi gereken hususlara yönelik hissettikleri huzursuzluk ve memnuniyetsizlikten kaynaklandığı ifade edilmektedir (Detert ve Burris, 2007, s. 370). Bunun yanı sıra, dile getirme davranışı için, bu memnuniyetsizliği hisseden çalışanların, örgüt içerisinde fikirlerini belirtmek ve iyileştirme çalışmaları yapmak için fırsatlarının olduğuna inanmaları ve örgüt kültürünün de buna uygun olması şartları aranmaktadır. Aksi takdirde, çalışanlar için fikir belirtmek veya gönüllü olarak sorumluluk almak bir risk olarak algılanmaktadır (Detert ve Burris, 2007, s. 372).

Bu alandaki en önemli araştırma sorularından biri, “çalışanlar neden dile getirme davranışı gösterirler veya göstermezler” olagelmıştır. Bu davranışı açıklamak üzere geliştirilen modellerde, bireylerin, ilgili davranışın hem olumlu hem olumsuz çıktılarını değerlendirerek bilinçli bir karar verdikleri vurgulanmaktadır (Detert ve Burris, 2007). Bu yaklaşım çerçevesinde, dile getirme davranışının tetikleyicilerinin ve bu davranışı etkileyen faktörlerin neler olduğu ile yaklaşımda iki temel bileşen ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki; “dile getirme davranışının etkililiği üzerine çalışanların algı düzeyleridir”. Bu boyut, insan kaynağının, fikirlerini belirtme ve proaktif davranma hususundaki kişisel yargılamalarını ifade etmektedir. İkinci önemli bir boyut ise, dile getirme davranışına yönelik güven algısı ile ilgilidir (Morrison, 2011, s. 382). Aşağıdaki Şekil 1’de, dile getirme davranışı modeli görselleştirilmiştir.

Kaynak: Morrison, 2011, s. 382

Şekil 1. Dile Getirme Davranışı Modeli

Morrison (2011) tarafından sunulan bu modelin, motivasyon teorilerinden olan “beklenti teorisi” ile tutarlılık gösterdiği ifade edilmektedir. Bireyin davranışı göstermesi sonucu elde etmeyi beklediği çıktılar, davranış için önemli bir belirleyici olduğu ifade edilmektedir. (Morrison, 2011, s. 382-383). Model ayrıca, dile getirme davranışının, bağlamsal ve kişisel faktörlerin bir fonksiyonu olduğunu da iddia etmektedir. Bireylerin, dile getirme davranışını göstermelerinin arka planında, örgütsel yapının, örgüt kültürünün ve liderlik tarzlarının belirleyici olduğu ifade edilmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda örgüt ikliminin, ekibin sahip olduğu ortak değerleri ve fikirleri etkilediği, dile getirme davranışının bir belirleyicisi olduğu (Morrison vd., 2011, s. 188-189), liderlerin değişime yönelik olumlu fikirlerinin ve çalışanların fikirlerini dikkate almasının, dile getirme davranışını olumlu yönde etkilediği (Milliken vd., 2003) tespit edilmiştir. Bireysel karakteristiklerin de, dile getirme davranışı üzerinde anlamlı etkilere sahip olduğuna yönelik çalışmalar mevcuttur. Yapılan çalışmalarda, dışa dönük bireylerin, baskı veya karşıt fikirlere rağmen, görüşlerini dile getirmekten çekinmedikleri (Detert ve Edmondson, 2011, s. 472), kendini koruma güdüsünün yüksek olduğu bireylerin ise, özellikle yanlış olabileceğinden şüphelendikleri fikirleri dile getirmekten çekindikleri veya sorumluluk almak istemedikleri (Pinder ve Harlos, 2001, s. 362-363) tespit edilmiştir.

Dile getirme davranışı ile ilgili yapılan çalışmalarda yaygın olarak kabul edilen varsayımlardan biri, davranışın sıklığının arttıkça sağlayacağı faydanın da yüksek olacağı inancıdır. Ancak geride bıraktığımız son on yıl içinde, sıklığın ötesinde, davranışın bir sorunun çözümüne veya bir iyileştirme sürecine yönelik olup olmadığı sorusu ön plana çıkmıştır. Günümüzde, dile getirme davranışı, nicelik boyutunun yanı sıra, kalitesi, içeriği ve türleri ile değerlendirilmektedir. Literatürde, öneri odaklı (suggestion focused), problem odaklı (problem focused), fikir odaklı (opinion focused) (Morrisson, 2011, s. 398), teşvik edici (promotive), engelleyici (prohibitive) (Liang vd., 2012, s. 80-81), destekleyici (supportive), savunmacı (defensive), yıkıcı (destructive) (Maynes ve Podsakoff, 2014, s. 91) olmak üzere birçok türde dile getirme davranışı tanımlanmaktadır.

Dile getirme davranışının kalitesi; irdelenen en önemli boyutlardan biri olma özelliğini halen muhafaza etmektedir. Davranışın kalitesi, iletilen mesajların içeriğini ve nasıl iletildiğini irdelenmektedir. Dile getirme davranışının kalitesi ile ilgili kavramlar; açıklık (clarity), yapıcı ses tonu (constructive tone), uygun zamanlı (timeliness), ilgililik (relevance), yararlılık (usefulness) ve içgörülülük/ufuk açıcı (insightfulness) olarak ifade edilebilir (Brown ve Levinson, 1987, s. 103-105).

Dile getirme davranışındaki kaliteden beklenti, bir dile getirme davranışının, pratikte işleyebilecek ve fayda sunacak tarzda gerçekleştirilmiş olmasıdır (Long, 2014, s. 184). Ayrıca ifadelerin, diğer çalışanların motivasyonlarını da yükseltebilecek şekilde, konuyla ilgili ve yapıcı olması önemli belirleyicilerdir (Matthews, 2007).

Yöntem

Bu çalışma, yöneticilerin, çalışanların, dile getirme davranışı özelliklerine yönelik veriler elde edebilecekleri bir ölçüm aracını, kullanılabilir hale getirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaca yönelik de emek yoğun bir hizmet alanı olan sağlık sektöründe çalışma gerçekleştirilmiştir. Çünkü sağlık sektöründe bakım kalitesinin ve beklenen çıktıların en önemli belirleyicilerinden biri, insan kaynağının iletişim, uyum ve yapıcı olma yetenekleridir. Tıbbi personelin ve aynı zamanda yönetici ve liderlerin; bir ekip içerisinde uyumlu olarak çalışması, takımla aidiyet oluşturmaları ve daha iyiye doğru ilerleme için aktif olması beklenir. Bu noktada, liderlerin, insan kaynağının özelliklerini iyi bilmesi ve buna göre yaklaşımlar geliştirmesi önemli bir husustur.

Örneklem ve Verilerin Toplanması

Ölçek uyarlama ve geliştirme çalışmalarında, örneklem sayısının ne kadar olması gerektiği ile ilgili farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Kimi çalışmalarda, önerme sayısının 5 katı kadar uygun katılımcıya ulaşmanın, geçerlik ve güvenirlik çalışmaları için yeterli olduğu ifade edilmektedir (Nunnally, 1978, s. 180; Comrey ve Lee, 1992, s. 216-217). Kimi çalışmalarda ise, önerme sayısının 10-15 katı kadar katılımcının, çalışmada yer alması gerektiği ifade edilmektedir (Nunnally ve Bernstein, 1994, s. 542 ; Pett vd., 2003, s. 62). Bu çalışmada, önerme sayısının en az 10 katı kadar, uygun katılımcıya ulaşılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, çalışma evreni olarak İstanbul ilinde yer alan özel hastaneler hedef olarak belirlenmiştir. Lepine ve Van Dyne (1998) tarafından geliştirilmiş olan 6 önermeli ölçek, İngilizce dil yeterliliği olan iki yabancı dil uzmanı ve iki araştırmacı tarafından Türkçe 'ye çevrilmiş (Ekte sunulmuştur) ve

anket formu, hastanelerde yöneticilik görevi olan çalışanlara iletilmiştir. 1 hafta arayla yapılan iki hatırlatma aşamasından sonra, 4 farklı özel hastaneden 74 katılımcıdan eksiksiz olarak anketler elde edilmiştir. Ayrıca 10 kişilik bir grupla da *test-tekrar testi* gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Analizi

Önermeler katılımcılar tarafından 7’li Likert tipi ölçek ile değerlendirilmiştir. İlk aşamada, alanında uzman 6 kişi tarafından her bir önerme, çalışmanın amacına hizmet etme derecesi bakımından değerlendirilmiş ve kapsam geçerliliği indeksi elde edilmiştir. Kapsam geçerliliği sonrası ölçek gönderilmiş ve katılımcılar, değerlendirmelerini kendilerine bağlı bir astları için gerçekleştirmişlerdir. Ölçeğin yapı geçerliliği ve güvenirlik analizleri gerçekleştirilmiştir.

Yapı geçerliliğinde doğrulayıcı faktör analizinden(DFA) (faktör yükleri, açıklanan varyans ve uyum indeksleri); güvenirlik ölçümünde ise Cronbach Alpha ve test-tekrar test korelasyon değerlerinden faydalanılmıştır. Verilerin analizinde SPSS 22.0 ve LISREL 8.80 paket programları kullanılmıştır.

Araştırmanın Etik Yönü

Araştırma, Tarsus Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 05.03.2020 tarihli ve 2020/14 sayılı kararı ile etik yönden uygun bulunmuştur.

Bulgular

Çalışmaya 4 özel hastaneden; hasta hizmetleri, satın alma, muhasebe, müdürlük, insan kaynakları, pazarlama, acil servis, klinik, sterilizasyon, ameliyathane gibi birimlerden, 74 birim yöneticisi, sorumlusu ve ekip lideri katılmıştır. Katılımcıların %72’si kadın, %28’i erkektir. Eğitim durumlarına göre sınıflandırma yapıldığı zaman, %51 lisans, %23 lisansüstü, %18 ön lisans ve %8 lise şeklindedir.

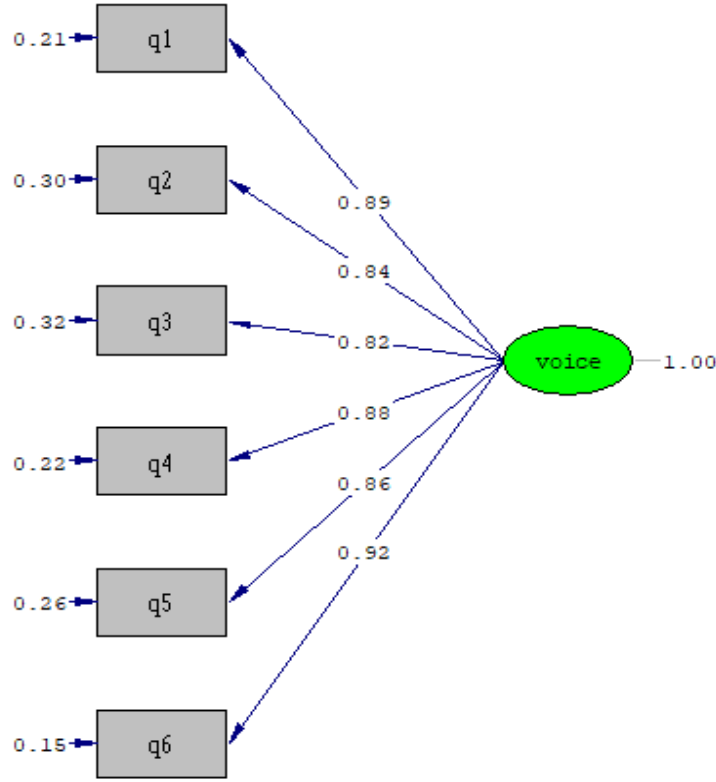
Kapsam Geçerliliği

İngilizce olan önermeler, araştırmacılar tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Çeviri sırasında İngilizce dil yeterliliği olan 2 yabancı dil uzmanının değerlendirmelerine de başvurulmuştur. İlgili önermeler, sağlık yönetimi ve işletme yönetimi alanlarında uzman, 6 kişi tarafından değerlendirilmiştir. Değerlendirme her bir önerme için, 1 (madde hedeflenen yapıyı ölçmüyor), 2(maddenin ölçek ile alakası düşük), 3(madde hedeflenen yapıyı ölçüyor), şeklinde puanlanmıştır. 1-4 ve 5 numaralı önermeler, tüm değerlendiriciler tarafından “3” olarak değerlendirilmiştir. 6 numaralı önerme, 1 uzman tarafından “2” geri kalan tüm uzmanlar tarafından ise “3” olarak puanlanmıştır. 1,2,3, 4 ve 6 numaralı önermelerin kapsam geçerlilik oranı “1”, 5 numaralı önermenin kapsam geçerlilik oranı ise 0,833 olarak hesaplanmıştır. Kapsam Geçerlilik İndeksi, her bir önerme için 3 (madde yapıyı ölçüyor) cevabını verenlerin, toplam uzman sayısına bölünmesi ile elde edilen, kapsam geçerlilik oranı değerlerinin, ortalamalarının alınması ile elde edilmiştir. Değerlendirme sonra, ölçeğin Kapsam Geçerlilik İndeksi, 0,972 (5,833/6) olarak hesaplanmıştır.

Yapı Geçerliliği

Veri setinin Kaiser-Meyer-Olkin ve Barlett Küresellik testi değeri 0,921 ve anlamlı bulunmuştur ($p < 0.05$). Orijinal ölçek, tek faktör ve 6 önermeden oluşmaktadır. Yapı geçerliliğini test etmek

üzere, Lepine ve Van Dyne (1998) tarafından kullanılmış olan yapı aynen korunmuştur. 6 önerme tek faktörlü yapının, toplam varyansın %77,50'sini açıkladığı görülmüştür. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda, her bir önermenin faktör yükünün 0,40'dan yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, herhangi bir önermenin ölçekten dışlanmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Önergelerin hata varyanslarının düşük olduğu tespit edilmiştir (0.15-0.32) aralığında). Modelde yer alan tüm parametlerin "t" değerlerinin 1.96'ından büyük olduğu görülmüştür.

Şekil 2. Model ve Önergelerin Faktör Yükleri

Önergelerin faktör yükleri incelendiği zaman; en düşük faktör yükünün 0.82, en yüksek faktör yükünün ise 0.92 olduğu görülmektedir (Şekil 2). Faktör yüklerinin yüksek ve anlamlı olması, önergelerin, örtük değişkenle aralarındaki ilişkinin oldukça güçlü olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, önergelerin, katılımcılar nezdinde anlaşılabilirliğinin yüksek olduğunu ve ölçüm amacını yüksek oranda yerine getiriyor olduğu ifade edilebilir. Bu durum, kapsam geçerliliği kapsamında, uzmanlarca verilen değerlendirmelerle tutarlılık göstermektedir.

6 önermeli ve tek faktörlü yapının, örneklemden elde edilmiş olan veri ile uyumunun test edilmesi için uyum indekslerine (fit indices) başvurulmuştur. DFA'da, bir modelin teori ile uyumunu sınamak üzere, birçok farklı göstergeye başvurulmaktadır. Bu uyum indeksleri arasında; X^2 (ki-kare), serbestlik derecesi (df), X^2/df , AGFI, GFI, RMSEA, RMR, SRMR, IFI, NFI ölçütleri sayılabilir. X^2 /serbestlik derecesi, örneklemden sağlanan veri ile kurulan modelin uyumunu sınamaktadır. İyi bir uyum için bu değerin, 3'ün altında olması beklenir. RMSEA (Tahmini Ortalama Karekök Hatası) değeri, örneklemden elde edilen kovaryasyon

matrisinin model ile uyumunu sınamaktadır. Bu değerinde 0.08'den küçük olması beklenmektedir. SRMR(Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekökü), evren ve örneklemin kovaryasyon matrislerini kıyaslamaktadır. Aynı şekilde bu değerinde de 0.08'den küçük olması gerekmektedir. GFI(Uyum İyiliği İndeksi) ve AGFI (Düzeltilmiş Uyum İyiliği İndeksi) modelin genel uyumunu sınamaktadır. Bu değerlerin 0.80'den yüksek olması beklenmektedir. CFI (Karşılaştırmalı Uyum İndeksi), örneklem büyüklüğü ve serbestlik derecesini göz önünde bulundurarak, modelin temel model ile kıyaslamasını yapmaktadır. IFI (Artırmalı Uyum İndeksi), örneklem büyüklüğü ve karmaşıklık derecesine göre model uyumunu sınamaktadır. Bu değerlerin 0.90'dan büyük olması iyi uyumu göstermektedir. NFI(Normlaştırılmış Uyum İndeksi) değeri, örneklem hacminden etkilenen ve tüm değişkenlerin bağımsız olduğu sıfır modelin, X^2 değeri ile, kurulmuş olan modelin X^2 değerini karşılaştırarak değerlendirme yapan bir ölçüttür. Kabul değeri 0.90 ve üzeridir (Harrington, 2008, s. 51-53; Gürbüz ve Şahin, 2017, s. 332-333; Erkorkmaz vd., 2013, s. 213-215). Modelden elde edilen uyum indeks değerleri Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1. Uyum İndeks Değerleri

Ölçüt	X^2 /Serbestlik Derecesi	GFI	AGFI	CFI	NFI	IFI	RMSE A	SRM R
Kabul edilebilir değer	<3	>0.85	>0.80	>0.90	>0.90	>0.90	<0.08	<0.08
Model değeri	1.266	0.95	0.88	1.00	0.98	1.00	0.066	0.021

Modelin tüm uyum değerlerinin, kabul edilebilir değerlerin üzerinde olduğu tespit edilmiştir. İndeksler, elde edilen örneklem sayısının ve örneklemden elde edilen verilerin uygun ve tutarlı olduğunu; kurulan model ile verinin uyum gösterdiğini (fit) ortaya koymaktadır.

İç Tutarlılık ve Zamana Göre Geçerlik Analizi

Yapı geçerliliğinin test edilmesi sonrasında, ölçeğin güvenilirliği sınanmıştır. İç tutarlılığın test edilmesinde, Cronbach Alpha değeri kullanılmıştır. Cronbach Alpha değeri, ölçme aracında yer alan önermelerin, kendi aralarındaki tutarlılığını sınamaktadır. Bir ölçüm aracıyla tek seferde yapılmış olan bir ölçümün, kavramsal olarak tutarlılığını göstermektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017, s. 315-316). Cronbach Alpha değerinin, en az 0.40 olması beklenmektedir. Ancak bu güvenilirliğin düşük olduğunu göstermektedir. 0.80 ve üzeri değerler, bir ölçeğin iç tutarlılığın yüksek derecede güvenilir olduğunu ifade etmektedir (Lorcu, 2015). Bu çalışmada, Cronbach Alpha değeri, yüksek derecede güvenilir kategorisine giren, 0,941 olarak hesaplanmıştır (Tablo 2).

Tablo 2. İç Tutarlılık Değeri

	Cronbach Alpha
Dile Getirme Davranışı Ölçeği	0,941

Ölçeğin zamana göre tutarlılığını test etmek için ise, test-tekrar test uygulamasından faydalanılmıştır. 10 katılımcı ile 2 hafta arayla gerçekleştirilen anket uygulamasının, sonuçları arasındaki korelasyon değerlendirilmiştir. Böylece, ölçeğin zamana göre geçerlilik gösterip göstermediği sınıanmıştır. Analiz sonucunda iki uygulama arasındaki korelasyon değeri 0,784 ve anlamlı bulunmuştur ($p<0.05$) (Tablo 3).

Tablo 3. İlk ve Son Test Korelasyon Değeri

Değişkenler	Ort.	S.S.	İlk test	Son test
İlk test	32,9	4,25	-	0,784 *
Son test	31,1	5,27	0,784*	-

*Spearman Korelasyon Katsayısı

Tartışma ve Sonuç

Peter Drucker tarafından ifade edilmiş olan “ölçemediğin şeyi yönetemezsin” anlayışı, yönetim bilimlerinde en önemli ilkelerden biridir. İnsan kaynakları yönetimi ve örgütsel davranış konularında da, iyileştirmeler yapılabilmesi ve yaklaşım tarzlarının belirlenebilmesi için, insan kaynağına yönelik yapıcı ölçümler oldukça kıymetlidir. Sosyal birer varlık olan insanların davranışları üzerine yapılan ölçümler, genellikle algı ve tutumların tespitine yöneliktir. Bu alanlarda, sosyal bilimlerin doğası gereği, kesin ve net bilgilere ulaşıldığını düşünmek yanıltıcı olmaktadır (Wallerstein, 2013). Ancak, algı ve tutumlara yönelik temel noktaların elde edilmesi, yönetim bilimlerinde, örgüt kültürünü yapıcı bir hale getirmek, insan kaynağının motivasyonunu arttırmak ve iyileştirmeler yapabilmek için kıymetli verilerdir. Ölçek geliştirme ve uyarlama çalışmaları, bu amaca hizmet eden, kapsamlı ve literatür için önem arz eden çalışmalardır.

Bu çalışmada, yöneticiler için motivasyonu arttırmak ve örgütsel gelişimi sağlamak için önemli araçlardan biri olan, dile getirme davranışının, değerlendirilebilmesi için uygun bir ölçüm aracı elde etmek amaçlanmıştır. Uyarlama aşamasında, dile getirme davranışının oldukça kıymetli olduğu, sağlık sektörü hedef olarak belirlenmiş ve idari birimlerden tıbbi birimlere kadar, farklı departman ve görevde yönetici, sorumlu ve ekip liderleri ile, Türkçe’ye çevrilen dile getirme davranışı ölçeği uygulaması gerçekleştirilmiştir. Sağlık sektörü; çalışanlar arası karşılıklı bağımlılığın yüksek, matriks yapıda, ekip çalışmasına dayalı ve sürekli gelişmeyi gerektiren bir hizmet üretim alanı olması sebebi ile uygulama alanı olarak seçilmiştir.

Uygulama sonrası yapılan analizlerde, ölçeğin yapı geçerliliği şartlarını taşıdığı görülmüştür. Yüksek faktör yükleri ve açıklanan varyans oranları, dile getirme davranışı ölçeğinin, sağlık

sektöründe önemli bir karşılığının olduğunu göstermektedir. Yöneticiler tarafından, çalışanların dile getirme davranışı sergileme beklentilerinin olduğu ve bu alana önem verdikleri görülebilmektedir. Doğrulayıcı faktör analizinin uyum indeksleri, kabul edilebilir değer aralıklarının üzerinde yer almıştır. Göstergelerden elde edilen değerlerin uygun olması, modelin, örneklem ile uyumlu olduğunu göstermektedir. Bu göstergeler de, ölçeğin sağlık sektörünü için uygulanabilir olduğunu göstermektedir. Son olarak, veri setine uygulanan iç tutarlılık ve test-tekrar test analizleri, ölçeğin güvenilir ve zamana göre geçerli olduğunu göstermiştir.

Tasarlanan ölçek, yöneticilerin kendilerine bağlı olan çalışanların, dile getirme davranışı düzeylerini değerlendirmelerini mümkün kılmaktadır. Böyle bir değerlendirme aracı, sektörel uygulamalarda, çalışanlara yönelik olarak tasarlanması düşünülen yeni yaklaşımlar için veri sağlayabilecektir. Yabancı literatürde dile getirme davranışının, liderlik (Duan vd., 2017), işe adanmışlık (work engagement) (Cheng vd., 2013), değişim ve inovasyon yönetimi (Guzman ve Espejo, 2018) gibi birçok farklı konuyla ilişkinin araştırıldığı görülmektedir. Ayrıca, sağlık sektöründe de (Morrow vd., 2016; Ünver, 2016) bu alanda araştırmaların yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada geliştirilen ölçüm aracının, Türk yazınında dile getirme davranışının farklı değişkenler ile incelenmesi için çalışmalar yapılabilmesine katkı sunacağı düşünülmektedir. Ölçeğin farklı sektörler için de adapte edilebileceği düşünülmekte ve bu alanda çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Brown, P., & Levinson, S.C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. USA: Cambridge University.
- Chamber, N. (2011). *Leadership and governance*. İçinde K. Walshe, & J. Smith (Eds.), *Healthcare management* (pp. 377-400). McGraw Hill.
- Cheng, J.W., Lu, K.M., Chang, Y.Y. & Johnstone, S. (2013). Voice behavior and work engagement: The moderating role of supervisor-attributed motives. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 51(1), 81-102.
- Comrey, A. L., & Lee, H.B. (1992). *A first course in factor analysis* (2nd ed.). Psychology Press.
- Detert, J.R., & Burris, E.R. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open. *Academy of Management Journal*, 50(4), 869-884.
- Detert, J.R., & Edmondson, A. C. 2011. Implicit voice theories: Taken-for-granted rules of self-censorship at work. *Academy of Management Journal*, 54(3), 461-488.
- Duan, J., Li, C., Xu, Y., & Wu, C.H. (2017). Transformational leadership and employee voice behavior: A pygmalion mechanism. *Journal of Organizational Behavior*, 38(5), 650-670.
- Erkorkmaz, Ü., Etikan, İ., Demir, O., Özdamar, K., & Sanisoğlu, S.Y. (2013). Doğrulayıcı faktör analizi ve uyum indeksleri. *Türkiye Klinikleri Dergisi*, 33(1), 210-223.

- Guzman, F.A., & Espejo, A. (2019). Introducing changes at work: How voice behavior relates to management innovation. *Journal of Organizational Behavior*, 40(1), 73-90.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yönetim-analiz*. Ankara: Seçkin.
- Harrington, D. (2008). *Confirmator factor analysis*. London: Oxford University.
- Howard, T., Jacobson, K.L., & Kripalani, S. (2013). Doctor talk: Physicians' use of clear verbal communication. *Journal of Health Communication*, 18, 991-1001.
- Kim, J., MacDuffie, J.P., & Pil, F.K. (2010). Employee voice and organizational performance: Team versus representative influence. *Human Relations*, 63(3), 371-394.
- LePine, J.A., & Van Dyne, L. (1998). Predicting voice behavior in work groups. *Journal of Applied Psychology*, 83, 853-868.
- Liang, J., Farh, C. I., & Farh, J.L. (2012). Psychological Antecedents of Promotive and Prohibitive Voice: A Two-Wave Examination. *Academy of Management Journal*, 55, 71-92.
- Long, H. (2014). More than appropriateness and novelty: Judges' criteria of assessing creative products in science tasks. *Thinking Skills and Creativity*, 13, 183-194.
- Lorcu, F. (2015). *Örneklerle veri analizi: SPSS uygulamalı*. Ankara: Detay.
- Matthews, R.J. (2007). *The measure of mind: Propositional attitudes and their attribution*. London: Oxford University.
- Maynes, T.D., & Podsakoff, P.M. (2014). Speaking more broadly: An examination of the nature, antecedents, and consequences of an expanded set of employee voice behaviors. *Journal of Applied Psychology*, 99, 87-119.
- McClellan, E.J., Martin, S.R., Emich, K.J., & Woodruff, C.T. (2018). The social consequences of voice: An examination of voice type and gender on status and subsequent leader emergence. *Academy of Management Journal*, 61, 1869-1891.
- Milliken, F.J., Morrison, E. W., & Hewlin, P. (2003). An exploratory study of employee silence: Issues that employees don't communicate upward and why. *Journal of Management Studies*, 40, 1453-1476.
- Morrison, E.W. (2014). Employee voice and silence. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1(1), 173-197.
- Morrison, E.W. (2011). Employee voice behavior: Integration and directions for future research. *The Academy of Management Annals*, 5(1), 373-412.
- Morrison, E.W., Wheeler-Smith, S.L., & Kamdar, D. (2011). Speaking up in groups: A cross-level study of group voice climate and voice. *Journal of Applied Psychology*, 96, 183-191.
- Morrow, K.J., Gustavson, A.M., & Jones, J. (2016). Speaking up behaviours (safety voices) of healthcare workers: A meta synthesis of qualitative research studies. *International Journal of Nursing Studies*, 64, 42-51.

- Nunnally, J.C. (1978). *Psychometric theory*. McGraw-Hill.
- Nunnally, J.C., & Bernstein, I. (1994). *Psychometric Theory*. McGraw-Hill.
- Pett, M.A., Lackey, N.R., & Sullivan, J. (2003). *Making sense of factor analysis: The use of factor analysis for instrument development in healthcare research*. SAGE.
- Pinder, C.C., & Harlos, K.P. (2001). Employee silence: Quiescence and acquiescence as responses to perceived injustice. *Research in Personnel and Human Resources Management*, 20, 331-369.
- Schwappach, D., & Richard, A. (2018). Speak-up related climate and its association with healthcare workers' speaking up and withholding voice behaviours: A cross-sectional survey in Switzerland. *BMJ Quality and Safety*, 27(10), 827-835.
- Ünver, S. (2016). *Explaining service employees' voice behavior: A multilevel systems theory approach* (Tez Numarası. 431519). [Doktora Tezi. İstanbul Bilgi Üniversitesi].YÖK Tez Merkezi.
- Wallerstein, I. (2013). *Bilginin belirsizlikleri*. Sümer.
- Wu, J.B., Tsui A.S., & Kinicki, A.J. (2010). Consequences of differentiated leadership in groups. *Academy of Management*, 53, 90-106.

Ek: Ölçek İfadeleri

“Her bir ifade, ilgili ast veya çalışanı değerlendirmek üzere, yönetici/liderler tarafından 7’li Likert tipi ölçekte (1: kesinlikle katılmıyorum, 7: kesinlikle katılıyorum) puanlanır.”

Bu çalışan/meslektaş;

- (1) Çalışma ekibini etkileyen konular hakkında öneriler geliştirir ve bu önerileri dile getirir.
- (2) Ekibi etkileyen sorunlarla ilgilenmeleri için ekip içerisindeki diğer kişilerle, konuşur ve onları cesaretlendirir.
- (3) Ekip içerisindeki diğer bireylerle aynı fikirde olmasa veya diğer ekip üyeleri kendisinin fikirlerine katılmasalar dahi, çalışma konuları hakkındaki fikirlerini dile getirir.
- (4) Çalışma ekibinin faydasına olacak konularda bilgi düzeyini sürekli yüksek tutar.
- (5) Çalışma hayatının kalitesini etkileyen konularla ilgilenir.
- (6) Çalışma ekibi içerisinde yeni projeler geliştirilmesi veya iş yapma usullerinde değişiklik yapılması için, fikirlerini açıkça dile getirir.

The Effects of Negative-Framed Antismoking Public Service Announcements Pertain to Health Risks on High School Students

Sağlık Riskleri İle İlgili Negatif Çerçevesi Sigara Karşıtı Kamu Spotlarının Lise Öğrencileri Üzerindeki Etkileri

Asst. Prof. Dr. İbrahim Aydın¹ - Prof. Dr. İbrahim Yıldırım²

Başvuru Tarihi: 25.09.2018

Kabul Tarihi: 28.04.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Abstract

The major aim of this study was to determine the opinion of high school students regarding negative-framed antismoking Public Service Announcements (PSAs) on health risks. The data were collected from 884 students attended in twelve high schools in Ipekyolu district of Van Province, Turkey. The findings showed that the PSAs affected the manners of the students positively in smoking cases such as intending to quit smoking, being more conscious about the harms of smoking and warning smokers. The effects of PSAs were found to be more effective on male students than female, non-smoker students than smoker parent on students who have non-smoker parents than those who have at least one smoker parent. The results indicated that special attention should be given to individual factors when producing such kinds of PSAs.

Keywords: Antismoking Public Service Advertising, Smoking Behaviours, High School Students

Öz

Bu çalışmanın amacı, sağlık riskleri ile ilgili negatif-çerçevesi sigara karşıtı kamu spotlarına yönelik lise öğrencilerinin görüşlerini belirlemektir. Çalışmanın verileri Türkiye’de bulunan Van ilinin Ipekyolu ilçesindeki on iki liseden, 884 öğrencinin katılımı ile toplanmıştır. Bulgular, kamu spotlarının sigarayı bırakmaya niyet etmek, sigaranın zararları hakkında daha fazla bilinçlenmek ve sigara içenleri uyarmak gibi sigara içilmesine karşılık olumlu davranışlara neden olduğunu göstermiştir. Erkeklere karşılık kadınlarda, sigara içenlerden ziyade içmeyenlerde, ebeveynlerinden en az birinin sigara içtiği öğrencilere kıyasla ebeveynlerinden hiç biri sigara içmeyen öğrencilerde, kamu spotlarının daha etkili olduğu bulunmuştur. Sonuçlar, bu tür kamu spotları üretilirken, bireysel faktörlere önemli derecede dikkat edilmesi gerektiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Sigara Karşıtı Kamu Spotları, Sigara İçme Davranışları, Lise Öğrencileri

¹ Van Yüzüncü Yıl University, Erciş Faculty of Management, Department of Business Administration, aydnibrhm@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0720-364X

² Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Agriculture, Department of Agricultural Economics, iyildirim@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0883-8612

Introduction

Tobacco kills more than 7 million people each year. More than 6 million of those deaths are the result of direct tobacco use while around 890 000 are the result of non-smokers being exposed to second-hand smoke (World Health Organization, 2018). An estimated 100,000 people die each year from smoking-related diseases in Turkey, if necessary precautions are not taken, within the next 20 years this number is expected to rise to 250,000. (Enginyurt et al., 2016). More than half of smokers initiate smoking before 18 age in Turkey. Average smoking initiation ages is 16.6 for males and 17.8 for females in Turkey (Global Adult Tobacco Research Turkey 2012, 2014). In addition to the health-related damages, smoking causes economic and environmental problems. Furthermore, smoking has undesirable social consequences. Given all these considerations, the effective anti-smoking campaigns towards encouraging adolescents to stop and deter future smoking have increasingly been imperative (Jung and Villegas, 2011). If one considers the detrimental health and social effects of smoking, it becomes increasingly important to develop effective anti-smoking campaigns that encourage adolescents to cease current tobacco use and deter future smokers from beginning. (Smith and Stutts, 2006). Many techniques for reducing smoking rates have been enacted, including bans on smoking in public places, restrictions on cigarette advertising, and taxation of cigarettes (Jung and Villegas, 2011). Some social targets promotions are used as an effective tool in achieving this aim (Kurtz, 2008). Advertising has also a positive broader social role (Kotler and Keller, 2012). For betterment of society, public service announcements (PSAs) which are generally considered as a form of social marketing, have functions such as informing, persuading or reminding the consumers in order to bring about attitudinal and behavioural change among the general public or a specific population segment (Grewal and Levy, 2014; Narang et al., 2012). PSAs, have recently been used as one of the major ways regarding the restriction of smoking (Lee and Park, 2012; Jung and Villegas, 2011; Narang et al., 2012).

Overall media consumption rates indicate that electronic media, especially television, are more likely than print media to reach youth for antismoking advertising (Johnston et al., 2005). While most media effects were not significant, smoking declined more for subjects exposed to television advertisements than those exposed to print or internet advertisements. This appears to reinforce the fact that television is still the media king among adolescents, at least with respect to advertising effectiveness of anti-smoking messages (Smith and Stutts, 2003).

Most extant work on message framing distinguishes message frames predominantly along the outcome valence dimension and has studied positive vs. negative frame. Positive messages highlight positive consequences (i.e., gains) of complying with the ad advocacy, for example, "Don't smoke. Quitting smoking reduces your chances of having a heart attack." In contrast, negative messages highlight negative consequences (i.e., losses) of not complying with the ad advocacy, for example, "Don't smoke. Smoking increases your chances of having a heart attack" (Zhao and Pechmann, 2007). Most antismoking PSAs stress negative outcomes (Villaruel, 2013; Smith and Stutts, 2003; Jung and Villegas, 2011).

The major purpose of this study is to investigate the negative framed antismoking PSAs on health risks in television on smoking behaviours of high school students. Researches addressing high school students regarding anti-smoking by means of PSAs aren't present in extent our knowledge in Turkey, which raises the significance of the study.

The dependent variable was reducing smoking while the independent variables were PSAs, gender, smoking status and smoking status of the parents.

The literature section of this study focuses on the effects of anti-smoking public spots on consumers. In the method section, the explanations on how and where the survey study was carried out, how the scale was prepared and the reliability and validity of the scale are explained. The result section contains significant findings. Furthermore, the validity of hypotheses is given. The discussion section includes the comparison of findings with the previous research results and some interpretations while some solutions are made in conclusion and recommendation section. Limitation section gives deficient part of research, which could give a way to expand the research to a wider area and subjects.

Literature

Fergusson and Horwood (1995) revealed that smoking increased in proportion to age and therefore, it was importance to take some precautions measures towards preventing the transition of young people with different age groups (ranged from 10 to 12, 12 to 14 and 14 to 16 years) to smoke.

Antismoking advertisements is reported to be effective among the high school students in negating or neutralising pro-smoking influences such as cigarette advertisements and peer pressure (Smith and Stutts, 2003). Villaruel (2013), who conducted a research among college students with focus group discussion, reported that while a few students regarded the ads as repetitive and annoying because they already knew the consequences of smoking, the majority were in opinion that the ads had positive effects on their smoking behaviours and they could have considered quitting early.

A study evaluating the effectiveness of the Health Education Authority for England's antismoking television advertising campaign conducted by McVey and Stapleton (2000) concluded that TV campaign was effective in reducing smoking prevalence through encouraging smokers to stop and helping prevent relapse in those who had already stopped. Televised antismoking PSAs can be effective at reaching adolescents and can effectively reduce adolescent smoking (Shadel et al., 2009; CDC, 2002).

Effects of antismoking announcements may vary by diverse factors such as gender, status of smoking and smoking status of parent. A study conducted by Smith and Stutts (1999) with 246 adolescents in a medium-sized metropolitan area in the Southwest U.S., reported that adolescent females believe that smoking is significantly more dangerous and addictive compared to males. Charlton and Blair's (1989) study, which involved a sample of aged 12 and

13 years, 1125 boys and 1213 girls in northern England found that while for boys no variables investigated had any consistently statistically significant correlation with the uptake of smoking; for females, four variables were found to be significant: having at least one parent who smoked, having positive views on smoking, cigarette brand awareness and a best friend who smoked. Media campaigns were reported to be more effective for female adolescents compared to males (Worden et al., 1996; Johnston et al., 2005).

Smith and Stutts (1999) noted that adolescent non-smokers believed that smoking was significantly more dangerous compared to those who smoked. Peracchio and Luna (1998), who conducted a study with 48 male and 58 female high school students aged between 15 to 18 years, reported that teenage smokers did not have concrete internal images of the negative health effects of smoking while non-smokers seemed to have such images.

Reppucci et al. (1991) in their study which, was administered to 358 sophomores (54 smokers and 304 non-smokers; average age 15.2 years) in Virginia, concluded that smokers often processed tobacco-related information in a less objective and more biased manner, namely, they were overly optimistic in judging their risks for health problems due to smoking. Wolburg (2006) in his qualitative study, which was conducted with 110 college students, concluded that non-smokers generally held greater expectations for the efficacy of the current antismoking messages but smokers' denial, defensiveness, and rationalizations got in the way of sincere contemplation of a healthier lifestyle. Freeman, Hennessy and Marzullo (2001) found that smoking status can determine how an individual will respond to an antismoking message. Young adults (82 smokers and 105 non-smokers, age from 18 to 22 years average age 20.09 years) were shown eight anti-smoking commercials and were asked to evaluate effectiveness of these commercials. Non-smokers consistently rated antismoking commercials as more effective than did smokers.

Mak et al. (2012) in their study, which was conducted with 6,553 Hong Kong students aged 13-18 concluded that parental smoking was risk factor for smoking or intention to initiate/reinitiate smoking and adolescents were likely to initiate the smoking habits of their parents. Botvin et al. (1993) disclosed that one of environmental and psycho-social risk factors predispose adolescents towards starting to smoke cigarettes was parental smoking.

A study which lasted 10 years found that regular smoking was strongly associated with the smoking behaviour of family, besides among family and peer the mother's baseline smoking emerged in multivariate analysis as the most important long term predictor of daily smoking (Oygard et al. 1995). Logan and Marlatt, 2004 emphasized that parents had a great deal of influence over their children's attitudes and beliefs about smoking. Therefore, we consider parent smoking behaviour effect their children attitudes pertain to antismoking PSAs.

Wechsler et al. (1998) considered the individuals who have smoked a cigarette in the past 30 days as smokers (also review Prevention Morbidity and Mortality Weekly Report, 2013; CDC, 2000). Individuals who have never smoked a cigarette were considered non-smokers. Some

have rejected this criterion on the grounds that many youth smoke irregularly and cannot provide accurate information in regard to the 30-day referent. Researchers taking this position advocate a question asking whether a person has smoked 100 cigarettes in his or her lifetime. We use first criterion for 2 reasons. First, the length of recall and use criteria are much simpler than a lifetime, specific number of cigarettes. It makes little sense to argue that one can recall a lifetime of experience better than the events of the previous 30 days. Second, a single lifetime criterion applied at each age does not measure progression, because it reveals nothing about when an individual started or stopped smoking the 100 cigarettes (Sly et al. 2001).

The main purpose of PSAs is to reduce smoking. Since it is important whether PSAs are effective in reducing smoking by taking into account gender, status of smoking and status of parents smoking, hypotheses have been established by taking these variables into consideration.

Three major hypotheses assumed in terms of aim of this study were as follows:

Hypothesis 1: Negative-framed antismoking PSAs on health risks would be more effective on females than males in reducing smoking.

Hypothesis 2: Negative-framed antismoking PSAs on health risks would be more effective on non-smokers than smokers in reducing smoking.

Hypothesis 3: Negative-framed antismoking PSAs on health risks would be more effective on adolescent who had non-smoker parents than adolescents who had at least one smoker parent in reducing smoking.

Method

While developing the scale; Biener et al. (2006), Kim (2006), Smith and Stutts (2003), Smith and Stutts (2006), Sutfin et al. (2008), Xu et al. (2015), Wolburg (2006), Johnston et al. (2005) and Samu and Bhatnagar's (2008) studies have been used. First, 80 surveys were filled out and then the reliability and validity of the scale was examined. After the scale was found to be suitable for use, the remaining surveys were applied.

The cronbach alpha of the scale was, 723. The KMO value was found to be, 808 and the barlet ,000. As a result of factor analysis, 3 factors with eigenvalues above 1 were reached, explaining 54.2% of the total variance. Therefore, the scale has reliability and validity.

The research was conducted in Ipekyolu district of Van Province. Ipekyolu is the most populous district of Van Province. The total population of the study was 20.248 students attended at 27 schools in Ipekyolu district. The representing sample size was determined as 884 households with 95% confidence interval and approximately 3.5% acceptable error using the formula for limited population (Miran, 2003). Thus, the sample consisted of 4.36% of the population. 1092 question forms were collected, but of these forms 178 were excluded because they were considered unsuitable in terms of study target and 30 were not included due to the students of

never having run across to PSAs. The number of students at each school and grade available at the survey interval were taken into consideration and the questions forms collected proportionally. However, due to the permission given to 12th grade students to prepare to University Exam at preparatory courses, the subjects of this grade was less than our expectation.

Before conducting the questionnaires, the permission of executives were taken, then the major aim of the study and negative-framed antismoking (PSAs on health risks were explained to the students. The survey was conducted at classes with 15-20 students and the participation rate exceeded 95%. For the duration of each session, the surveyor ensured that participants completed the survey independently. Of total 27 high schools 4 were excluded since 2 allotted to mentally disabled and 2 had no students in 11th and 12th grades. So, the remaining 23 schools were ranked at alphabetical order and each next school were chosen, respectively.

Chi-square contingency test was used to determine the significance of relationship of some variables between students with different gender and characteristics such as smoking and non-smoking or the students whose parents were non-smokers and those who at least one of their parents were smoker (Akday et. al., 2007).

Some descriptive statistics regarding some characteristics of sampling (subjects) are given at Table 1.

Table 1. Some Characteristics of Sample

Characteristic	Total	Grade 9	Grade 10	Grade 11	Grade 12
Total sample size	884	269(%30.4)	239(%27)	232(%26.2)	144(%16.3)
Gender					
Male	488(%55.2)	147(%30.1)	127(%26)	138(%28.3)	76(%15.6)
Female	396(%44.8)	122(%30.8)	112(%28.3)	94(%23.7)	68(%17.2)
Status of smoking					
Smoker	161(%18.2)	29(%18)	48(%29.8)	41(%25.5)	43(%26.7)
Non-smoke	723(%81.8)	240(%33.2)	191(%26.4)	191(%26.4)	101(%14)
Status of parents smoking					
Both smoke	94(%10.6)	32(%34)	21(%22.3)	23(%24.5)	18(%19.1)
Both don't smoke	474(%53.6)	141(%29.7)	141(%29.7)	114(%24)	78(%16.5)
Only mother smokes	67(%7.6)	21(%31.3)	19(%28.4)	20(%29.9)	7(%10.4)
Only father smokes	249(%28.2)	75(%30.1)	58(%23.3)	75(%30.1)	41(%16.5)

Results

Out of female and male smoker students 19.1 and 37.7 %, respectively thought that the PSAs had positive effect on their behaviours of less smoking, cessation of smoking and both less smoking and cessation of smoking in future. The percentage of female and male non-smoker students who thought that PSAs campaigns had made them conscious against the harmful effects of smoking were 60.3 and 57.1 %, respectively. On the other hand, 34.4 and 41.8 % of non-smokers female and male student, respectively thought that PSA had no effect on their behaviours of smoking (Table 2). The result indicated that PSAs had more positive effects on

male students in changing their behaviours towards smoking. There existed statistical significant differences between the female and male students who smoked regarding the effectiveness of PSAs on their behaviour of smoking ($p < 0.01$) while the differences were insignificant for non-smoker female and male students ($p > 0.01$).

Table 2. The Effect of PSAs in TV Regarding the Harmful Effects of Cigarettes on the Status of Smoking

Statements	Female	Male	Total
I used to smoke, But, after viewing PSAs I quit smoking.	5	9	14
I smoke, after viewing PSAs I decreased smoking.	3	12	15
I smoke, but after viewing PSAs, I think the cessation of smoking.	4	18	22
I smoke, but, after viewing PSAs I both decreased smoking and think the cessation of smoking.	2	13	15
I was thinking to smoke in future but, I gave up after viewing PSAs.	23	18	41
I don't smoke, these PSAs made me more conscious about the harmful effects of smoking.	266	161	427
I smoke and these PSAs didn't affect my smoking.	25	42	67
I don't smoke and these PSAs didn't make any change in my behaviour regarding smoking.	152	118	270
Total	480	391	871

Out of 487 and 392 female and male students 74.3 and 61.5 %, respectively warned the smokers against the harmful effects of smoking (Table 3). The female students could be said to be keener in this regard. Regarding the warning of students about the harmful effects of smoking after viewing PSAs, the difference was statistically significant between the female and male students ($p < 0.01$).

Table 3. After viewing PSAs, the number of students who warn smokers to cease smoking

After viewing PSAs concerning the harmful effects of smoking, do you warn smokers to cease smoking			
	Yes, I do	No, I don't	Total
Female	362	125	487
Male	241	151	392
Total	603	276	879

The female students' rate who thought that PSAs were effective in ceasing, preventing and decreasing of smoking were 43.2, 53.6 and 69.1 %, respectively (Table 4). These ratios were 48.7, 59.3 and 74.24 % for male students, respectively. It is clear that the thoughts of female and male students are the same in this regard and more than half of students have the positive opinion in preventing the initial smoking or decreasing it. There existed no statistical significant difference between the female and male students concerning the PSAs effectiveness on the cease, prevent or decrease of smoking at the level of 0.05 significance.

Out of all students, 72.6 % non-smokers and 65.8 % smokers believed that the PSAs were effective in decreasing the smoking. These rates were 66.8 and 75.31 %, respectively for students who has at least one smoker parent and whose both parents are non-smoker (Table 4). As regards PSAs effectiveness on the decreasing smoking, smoker and non-smoker students

including students who have at least one smoker parent and whose both parents are non-smoker didn't differ statistically at the level of 0.05 significance.

Out of all students 80.7 % of smokers and 86.1 % of non-smokers agreed that the possibility were there to suffer the same sickness they saw in PSAs (Table 4). With respect to the risk of suffering the same sickness shown in the PSAs, there was found to be statistical differences between the smoker and non-smoker students ($p<0.01$).

As regards of PSAs of attracting attention, the female and male students didn't differ statistically, that is, thought the same ($p>0.05$). Nearly three quarter of female (77.0 %) and male (75.2 %) students thought that PSAs attracted attention (Table 4). From PSAs giving sufficient information point of view, significant differences didn't exist between grade levels ($p>0.05$).

There existed statistically significant differences between smoker and non-smoker students regarding the recalling PSAs when encountering a smoker and PSAs encouraging smoking ($P<0.01$) while difference was not significant in terms of PSAs causing worry on students health ($P<0.01$). The difference was found to be significant in terms of PSAs causing anxiety on students' family health who has at least one smoker parent and whose both parents are non-smoke. Female and male students differed statistically regarding struggle away after watching harmful effects of second-hand smoking ($p<0.01$).

Table 4. The Opinion of Students About Some Variables of PSAs by Gender, Grade Level, Smoking Status of Students and Parents of Students

Variable definitions	Agree	Partly Agree	Not Agree	No Opinion	X ²	p-value
PSAs are effective as cease the smoking.					6.638	0.84
Girls	40	171	222	55		
Boys	51	142	170	33		
PSAs are effective as prevent to smoking.					3.211	0.360
Girls	85	177	168	58		
Boys	83	152	120	41		
These PSAs are effective as decrease smoking.					3.460	0.326
Girls	99	238	116	35		
Boys	94	200	79	23		
PSAs are effective as decrease smoking.					6.671	0.83
Smoker	38	68	38	17		
Non-smoker	155	370	157	41		
PSAs are effective as decrease smoking.					16.75	0.53
At least one parent smoker	86	188	103	33		
Both Parent non-smokers	107	250	92	25		
All smokers may to catch diseases like people who suffer from smoking related diseases in these PSAs.					14.11	0.003*
Smoker	90	40	16	15		
Non-smoker	513	110	46	54		
PSAs attract attention.					1.046	0.790
Girls	159	217	84	28		
Boys	134	164	74	24		
PSAs inform with respect to smoking detriments adequately.					11.48	0.244
Grade 9	69	122	55	23		
Grade 10	63	90	62	24		
Grade 11	66	92	65	9		
Grade 12	38	62	31	13		
When I see a smoker, I recall these PSAs.					18.92	0.00*
Smoker	38	46	61	16		
Non-smoker	268	229	166	60		
PSAs encourage smoking.					41.88	0.00*
Smoker	20	22	94	25		
Non-smoker	21	46	561	95		
PSAs cause worry regarding my health.					7.643	0.054
Smoker	55	43	47	16		
Non-smoker	252	127	253	91		
PSAs cause worry regarding my family health.					70.43	0.00*
At least one parent smoker	236	79	68	27		
Both Parent non-smokers	157	90	173	54		
After watch second-hand smoking harms in PSAs, I struggle away from smoking areas.					25.05	0.00*
Girls	322	94	51	21		
Boys	199	95	74	28		

* indicate statistical significance level at the 0.01.

The result didn't support our first hypothesis that PSA on health risks would be more effective than females than males in reducing smoking. Findings showed that more male (5.1%) than female students thought that PSAs on health risks were effective in reducing smoking.

Our second hypothesis assuming that PSAs on health risks would be more effective for non-smoker on smoker students was supported by findings. The rate of non-smoker students who

thought PSAs on health risks were effective in reducing smoking, were 6.8% higher than smoker students.

The third hypothesis which assumed that PSAs pertain to health risks would be more effective on students who had non-smoker parents than those who had at least one smoker parent were also supported by our findings. The result showed that more than 8.5 % students with non-smoker parents thought that PSAs on health risks were effective in reducing smoking.

Table 5. Whether Hypotheses are Accepted

First Hypothesis: Negative-framed antismoking PSAs on students who had non-smoker parents than those who had at least one smoker parent, health risks would be more effective on females than males in reducing smoking.	Rejected
Second Hypothesis: Negative-framed antismoking PSAs on health risks would be more effective on non-smokers than smokers in reducing smoking.	Accepted
Third Hypothesis: Negative-framed antismoking PSAs on health risks would be more effective for adolescent who had non-smoker parents than adolescents who had at least one smoker parent in reducing smoking.	Accepted

Discussion

Our findings which demonstrate the surveyed students are influenced by antismoking PSAs and have a favourable change in their smoking behaviour such as intention to quit smoking is consistent with previous researches (Villaruel, 2013; McVey and Stapleton, 2000; Biener et al., 2006; Terry-McElrath et al., 2007; Smith and Stutts, 2006; Kim, 2006; Xu et al., 2015). Also the findings that show the students are becoming conscious about harmful effects of smoking are in line with the previous research (Kim, 2006). The findings indicated that antismoking PSAs were more effective for non-smoker students compared to smokers, which is in consistent with prior studies (Freeman, Hennessy and Marzullo, 2001; Wolburg, 2006, Sutfin et al., 2008; Cowell et al. 2009; Johnston et al., 2005). It can be said that the smokers generally respond defensively to antismoking messages.

Our findings, which indicated antismoking PSAs affected the smoker students' smoking behaviour and intentions positively, were also in line with the previous researches (Smith and Stutts, 2003; Johnston et al., 2005; Andrews et al., 2004). Our findings showed that non-smoker students were keener about the risks of getting sick as shown in PSAs than smoker students, who had a higher tendency of PSAs in encouraging smoking. These results were consistent with the prior studies (Wolburg, 2006; Sutfin et al., 2008; Harris et al. 2012).

Our findings indicated that anti-smoking PSAs were more effective on male compared to female students regarding PSAs would decrease the smoking rates. This result was in line with

study conducted by Smith and Stutts, 2006, while it was not in consistent with the prior findings reported by (Smith and Stutts, 2003; Samu and Bhatnagar, 2008; Johnston et al., 2005; Worden et al., 1996).

Conclusion and Recommendation

Taking into consideration the strong opinion of students that antismoking PSAs cause favourable changes in their smoking behaviours such as intention to start, decrease or quit smoking, there exist opportunity to convince the students as regards the harmful health effects of smoking before starting smoking, becoming addictive and causing a high cost to them, their families and, community as a whole. Therefore, we strongly advise the continuing of these PSAs in TVs.

Given nearly a quarter of smoker students thought that anti-smoking PSAs encouraged smoking, then, special attention should be given for major reasons of it by producers, publishers and state authorities through some researches and PSAs should be re-designed.

As regards decreasing, ceasing or preventing the initial of smoking, antismoking PSAs were more effective on male compared to female students, which shows female students were much more defensive against these PSAs. Considering the male students, who had favourable smoking behaviour such as decreasing, cessation or preventing the initial of smoking were nearly twice of female students, specific researches should be made regarding why less female students respond to these PSA's positively. On the other hand, more female students warn smokers against harmful effects of smoking in comparison to male students.

Taking into consideration that decreasing of smoking, persuasiveness and warning against harmful effects of smoking were more effective on non-smoker students compared to smokers, it can be suggested that smokers respond defensively to antismoke messages. According to Wolburg (2006) non-smokers are generally unable to understand the appeal of smoking, and they hold greater expectations for the efficacy of the current antismoking messages. Smokers' denial, defensiveness, and rationalizations get in the way of sincere contemplation of a healthier lifestyle.

Given more students whose both parents are non-smokers believe that PSAs has an effect on reducing of smoking in comparison to those who at least has one smoker parent, there exist a great opportunity to convince the parents to cease smoking due to having positive effects on their child to reduce smoking.

Negative-framed antismoking PSAs on health risks in televisions cause different effects on smoking behaviour and intentions to start and/or quit smoking based on gender, status of smoking, and status of parents' smoking. This suggests that individual factors should receive greater consideration when anti-smoking ads are produced. On the other hand, studies should be considered regarding drunken, unsafe driving, dropping out of school, illegal drug use and

obesity. Similar studies should be considered for primary and university students as well as non-students teen and adults.

Limitations

Some limitations also need to be acknowledged. This study related to negative framed antismoking PSAs on health risks, therefore findings may not be generalized for some important areas such as social effects of anti-smoking PSAs and positive framed anti-smoking PSAs. PSAs on social effects of anti-smoking or positive framed anti-smoking PSAs should be conducted, which could be considered as a deficient area of research. Moreover, the comparison of different framed anti-smoking PSAs effects could also be investigated.

We don't want to generalize the findings due to collecting the data from only one district. Future researches may be considered on how high school students from various geographic locations around the country respond to anti-tobacco advertising. The effects of PSAs on students were investigated using TV medium in this study. Other mediums such as internet, radio and newspapers etc. could also be used in determining the attitudes of students.

References

- Akbay, C., Tiryaki, G. Y. & Gul, A. (2007). Consumer characteristics influencing fast food consumption in Turkey. *Food Control*, 18, 904-913.
- Andrews, J. C., Netemeyer, R. G., Burton, S., Moberg, D. P. & Christiansen, A. (2004). Understanding adolescent intentions to smoke: An examination of relationships among social influence, prior trial behavior, and antitobacco campaign advertising. *Journal of Marketing*, 68, 110-123.
- Biener, L., Reimer, R. L., Wakefield, M., Szczypka, G., Rigotti, N. A. & Connolly, G. (2006). Impact of Smoking Cessation Aids and Mass Media Among Recent Quitters. *American Journal of Preventive Medicine*, 30(3), 217-224.
- Botvin, G. J., Goldberg, C. J., Botvin, E. M. & Dusenbury, L. (1993). Smoking behavior of adolescents exposed to cigarette advertising. *Public Health Reports*, 108(2), 217-224.
- Charlton, A. & Blair, V. (1989). Predicting the onset of smoking in boys and girls. *Social Science Medicine*, 29(7), 813-818.
- Cowell, A. J., Farrelly, M. C., Chou, R. & Vallone, D. M. (2009). Assessing the impact of the national 'truth' antismoking campaign on beliefs, attitudes, and intent to smoke by race/ethnicity. *Ethnicity and Health*, 14(1), 75-91.

- Enginyurt, Ö., Özer, E., Tuncer, Ö., Balcı, U. G. & Öngel, K. (2016). Smoking Characteristics among University Hospital Staff: A Cross-sectional Study. *Journal of Medicine and Medical Research*, 4(3), 27-32.
- Fergusson, D. M. & Horwood L. J. (1995). Transitions to cigarette smoking during adolescence. *Addictive Behaviors*, 20, 627-642.
- Freeman, M. A., Hennessy, E. V. & Marzullo, D. M. (2001). Defensive evaluation of antismoking messages among college-age smokers: The role of possible selves. *Health Psychology*, 20(6), 424-433.
- Grewal, D. & Levy, M. (2014). *Marketing*. United States of America: McGraw-Hill.
- Harris, J. L., Pierce, M. & Bargh, J. A. (2012). Priming effect of antismoking PSAs on smoking behaviour: a pilot study. *Tob Control*, 23, 285-290.
- Johnston, L. D., Terry-McElrath, Y. M., O'malley, P.M. & Wakefield, M. (2005). Trends in recall and appraisal of anti-smoking advertising among american youth: national survey results, 1997–2001. *Prevention Science*, 6(1), 1-19.
- Jung, W. S. & Villegas, J. (2011). The effects of message framing, involvement, and nicotine dependence on anti-smoking public service announcements. *Health Marketing Quarterly*, 28, 219–231.
- Kim, Y.-J. (2006). The role of regulatory focus in message framing in antismoking advertisements for adolescents. *Journal of Advertising*, 35(1), 143-151.
- Kotler, P. & Keller, K. L. (2012). *Marketing management*. New Jersey: Prentice Hall.
- Kurtz, D.L. (2008). *Contemporary marketing*. United States of America: South-Western, a part of Cengage Learning.
- Lee, H.-S. & Park, J. S. (2012). Cultural orientation and the persuasive effects of fear appeals: The case of anti-smoking public service announcements. *Journal of Medical Marketing*, 12(2) 73–80.
- Logan, D. & Carlini-Marlatt, B. (2004). Smoking and Adolescence: some issues on prevention and cessation. Retrieved March 16, 2018, from https://www.researchgate.net/profile/Beatriz_Carlini/publication/254345506_Smoking_and_Adolescence_some_issues_on_prevention_and_cessation/links/0a85e53bc10f594263000000.pdf

- Mak, K.-K., Ho, S.-Y. & Day, J. R. (2012). Smoking of parents and best friend — independent and combined effects on adolescent smoking and intention to initiate and quit smoking. *Nicotine and Tobacco Research*, 14(9), 1057–1064.
- Mcvey, D. & Stapleton, J. (2000). Can anti-smoking television advertising affect smoking behaviour? Controlled trial of the Health Education Authority for England's anti-smoking TV campaign. *Tobacco Control*, 9(3), 273–82.
- Miran, B. (2003). *Basic statistics*. Izmir: Ege University.
- Narang, Y., Narang, A. & Nigam, S. (2012). Effect of public service advertising and the effectiveness of media- an exploratory study of four campaigns. *International Journal of Research in Finance and Marketing*, 2(2) 480-512.
- Office on Smoking and Health, Division of Adolescent and School Health, Centers for Disease Control and Prevention (2000). Trends in cigarette smoking among high school students- United States, 1991-1999. *Journal of School Health*, 70(9) 368-370.
- Office on Smoking and Health, Division of Adolescent and School Health, Centers for Disease Control and Prevention (2002). Trends in cigarette smoking among high school students- United States, 1991-2001. *Journal of School Health*, 72(6) 226-228.
- Oygard, L., Klepp, K.-I., Tell, G. S. & Vellar, O. D. (1995). Parental and peer influences on smoking among young adults: Ten-year follow-up of the Oslo youth study participants. *Addiction*, 90(4), 561–569.
- Peracchio, L. A. & Luna, D. (1998). The development of an advertising campaign to discourage smoking initiation among children and youth. *Journal of Advertising*, 27(3). 49-56.
- Republic of Turkey Ministry of Health. (2014). Global Adult Tobacco Research Turkey 2012. Ministry of Health Publication No: 948, Ankara.
- Reppucci, J. D., Revenson, T. A., Aber, M. & Reppucci, N. D. (1991). Unrealistic optimism among adolescent smokers and nonsmokers. *Journal of Primary Prevention*, 11(3), 227-236.
- Samu, S. & Bhatnagar, N. (2008). The efficacy of anti-smoking advertisements: the role of source, message, and individual characteristics. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 13(3), 237-250.
- Shadel, W. G., Fryer, C. S. & Tharp-Taylor, S. (2009). Uncovering the most effective active ingredients of antismoking public service announcements: The role of actor and message characteristics. *Nicotine and Tobacco Research*, 11(5), 547-552.

- Sly, D., Heald, G. R. & Jay, S. (2001). The Florida “truth” anti-tobacco media evaluation: design, first year results, and implications for planning future state media evaluations. *Tobacco Control*, 10, 9-15.
- Smith, K. H. & Stutts, M. A. (1999). Factors that influence adolescents to smoke. *Journal of Consumer Affairs*, 33(2), 321–357.
- Smith, K. H. & Stutts, M. A. (2003). Effects of short-term cosmetic versus long-term health fear appeals in anti-smoking advertisements on the smoking behaviour of adolescents. *Journal of Consumer Behaviour*, 3(2), 157–177.
- Smith, K. H. & Stutts, M. A. (2006). The Influence of Individual Factors on the Effectiveness of Message Content in Antismoking Advertisements Aimed at Adolescents. *Journal of Consumer Affairs*, 40(2), 261-293.
- Sutfin, E. L., Szykman, L. R. & Moore, M. C. (2008). Adolescents' Responses to Anti-tobacco Advertising: Exploring the Role of Adolescents' Smoking Status and Advertisement Theme. *Journal of Health Communication: International Perspectives*, 13(5), 480-500.
- Terry-McElrath, Y. M., Wakefield, M. A., Emery, S., Saffer, H., Szczypka, G., O'malley, P. M., Johnston, L. D., Chaloupka, F. J. & Flay, B. R. (2007). State Anti-Tobacco Advertising and Smoking Outcomes by Gender and Race/Ethnicity. *Ethnicity and Health*, 12(4) 339-362.
- U.S. Department of Health and Human Services Centers for Disease Control and Prevention (2013). Vital signs: current cigarette smoking among adults aged ≥ 18 years with mental illness — United States, 2009–2011. *Prevention Morbidity and Mortality Weekly Report Early Release*, 62(5), 81-87.
- Villaruel, J. E. (2013). Anti smoking advertisement's message valence: An evaluation of its effectiveness to college student smokers. *The Macrotheme Review*, 2(7), 167-177.
- Wechsler, H., Rigotti, N. A., Gledhill-Hoyt, J. & Lee, H. (1998). Increased levels of cigarette use among college students. *JAMA Journal of The American Medical Association*, 280(19), 1673- 1678.
- Wolburg, J. M. (2006). College students' responses to antismoking messages: Denial, Defiance, and other boomerang effects. *The Journal of Consumer Affairs*, 40(2) 294-323.
- World Health Organization (2018). Tobacco. Retrieved from: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs339/en/>

- Worden, J. K., Flynn, B. S., Solomon, L. J., Secker-Walker, R. H., Badger, G. J. & Carpenter, J. H. (1996). Using mass media to prevent cigarette smoking among adolescent girls. *Health Education Quarterly*, 23(4), 453-468.
- Xu, X., Gong, T., Zhang, Y., Wu, C., Xie, Y. J., Wang, H. H., Zhu, R., Li, W., An, L. & Zhao, Y. (2015). Evaluation of anti-smoking television advertising on tobacco control among urban community population in Chongqing, China. *Tobacco Induced Diseases*, 13(31), 2-13.
- Zhao, G. & Pechmann, C. (2007). The impact of regulatory focus on Adolescents' response to antismoking advertising campaigns. *Journal of Marketing Research*, 44(4), 671-687.

**“Devlet Baba”nın Temelleri:
Klasik Çağında Osmanlı İmparatorluğu’nun Siyasal Kültürü**

**The Foundations of “The Paternal State”:
Political Culture of the Ottoman Empire in Its Classical Age**

Dr. Öğr. Üyesi Halil Kanadıkırık¹

Başvuru Tarihi: 25.07.2019
Kabul Tarihi: 10.06.2020
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışmada Türk siyasal kültürünün Osmanlı temellerine odaklanılmaktadır. Dönemsel bir sınırlandırma ile Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik çağı olan ve yaklaşık olarak 14. ve 17. yüzyıl arasına tekabül eden bir zaman dilimi ele alınmıştır. Karmaşık bir tarihsel süreci zihinde daha tutarlı bir şekle kavuşturmak için ise Weber’in patrimonyalizm ideal tipinden faydalanılmıştır. Bu bağlamda çalışma çeşitli bölümlere ayrılmış ve öncelikle İmparatorluğun Bizans-İran siyasal geleneği çerçevesine nasıl yerleştiği irdelenmiştir. Takip eden bölümlerde hanedanın ve hükümdarlık kurumunun nasıl siyasal hayatın biricik meşruiyet kaynağı hâline geldiği ve idare, hukuk, ekonomi gibi kurumların ise nasıl tamamen bu meşruiyetin bağımlı değişkeni olarak teşkilatlandırıldığı anlatılmaktadır. Yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişki bu çerçevede belirli düzenliliklere oturtulmaktadır. Böylece modern Türkiye’de devlet-inşasına zemin oluşturan kapsamlı, karmaşık ve sofistike bir imparatorluk yapısının siyasal karakteri betimlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İmparatorluk, Meşruiyet, Osmanlı, Patrimonyalizm, Siyasal Kültür

Abstract

In this study the Ottoman foundations of the Turkish political culture have been focused. With a periodical restriction a timeframe that corresponds to the range from about 14th to 17th centuries which was the classical age of the Ottoman Empire has been considered. In order to put a complicated historical process into a more consistent shape in mind Weber’s ideal type of patrimonialism has been made use. The study has been divided various sections in this context

¹ Tarsus Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, halilkanadikirik@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7215-1073.

and how had the Empire placed within the Byzantine-Iranian frame of political tradition has been scrutinized. In following sections how had the dynasty and the institution of monarchy become the unique source of legitimacy in political life and how had the institutions such as administration, law, economy organized completely as the dependent variables of this legitimacy have been explained. The relationship between rulers and ruled has been settled on definite harmonies in this frame. Thus, the political character of a comprehensive, complicated and sophisticated imperial structure that had provided a basis of state-building in modern Turkey has been described.

Keywords: *Empire, Legitimacy, Ottoman, Patrimonialism, Political Culture*

Giriş

Siyasal kültür çalışmaları çoğunlukla daha güncel sorunlara, örneğin toplumların demokratikleşme süreçlerine odaklanmaktadır. Bununla beraber söz konusu sorunların değişim ve süreklilikler bağlamında kapsamlı bir analize tabi tutulması tarihsel bir yaklaşıma ihtiyaç doğurmaktadır. Bir toplumda “devlet”e atfedilen anlam, toplumun siyasal aktörlerden, siyasal aktörlerin ise toplumdaki beklentileri, siyasal liderlerin karşı karşıya kalınan krizlerle başa çıkma yöntemleri vb. birçok sorun alanının izlerini geriye doğru takip etmek, güncel yönelim tutarlı bir anlatı oluşturulmasına imkân vermektedir. Türkiye söz konusu olduğunda bu ihtiyacı karşılamaya yönelik bir çalışma, kuşkusuz İmparatorluk geçmişini kapsamak zorundadır. Bu çalışmada tam da böyle bir perspektif ile Türk siyasal kültürünün analizine girilmektedir. Türk siyasal hayatının oldukça uzun bir maziye sahip olduğu hesaba katıldığında, bu makale için dönemsel bir sınırlandırma ile Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik çağının (14. – 17. yüzyıl) bir siyasal kültür tablosunun çizilmesiyle yetinilmektedir. Böylece daha sonraki çalışmalara da bir zemin hazırlanması amaçlanmıştır.

Söz konusu dönemin analizinde kavramsal bir çerçeve oluşturmak amacıyla Weber’in “patrimonyalizm” ideal tipine başvurulmaktadır. Weber (1964) patrimonyalizmi, modernite-öncesi siyasal sistemlerin en gelişmiş, karmaşık ve sofistike biçimi olan imparatorluklarda, emir ve itaat ilişkisine şekil veren meşruiyet tipi olarak geliştirmiştir. Genel anlamda geleneksel otoritede emirlere itaat edilmesinde temel saik, emir verme konumundaki kişinin söz konusu yetkiyi kadim zamanlardan devraldığına ve emirlerinin de kutsal temellere dayandığına inanılmasıdır (Weber, 1964, s.341). Emir veren (siyasal lider) ile itaat eden arasındaki ilişki, günümüzde hâkim olan yasal-ussal meşruiyette geçerli olanın aksine tamamen kişiseldir. Makam ile kişi arasında bir ayrım olduğu varsayılmaz; siyasal liderin atadığı idarî görevliler modern bürokrasi sınıfını değil, onun kişisel hizmetkârlar grubunu teşkil ederler. Dolayısıyla idarede kişisel sadakat ilkesel hâle gelirken, atamada hane üyeleri (aile üyeleri, köleler, serbest hizmetkârlar, muhafızlar vb.) öne çıkarılır (Weber, 1964, s.342-343). Siyasal otoriteye yönelik herhangi bir başkaldırı, yine gelenekten hareketle otorite konumundaki kişiye yönelmektedir (Weber, 1964, s.342). Patrimonyal bir sistemde standart olmayan, coğrafya ve statü gruplarına göre farklılaştırılmış bir hukukî işleyiş söz konusudur. “Adalet”, siyasal otoritenin hizmetkârları (askerler ve idareciler) ile vergi mükellefi tebaa ve bunların kendi aralarındaki dengenin kişisel müdahaleler ile sürdürülmesini ifade etmektedir. Böylece siyasal otorite, bir tarafta asker ve

idarecilerinin kendisine karşı alternatif otorite alanları meydana getirmesini engellemekte, diğer taraftan hem memurlarının hem de piyasanın sömürsünden koruduğu tebaasının gözündeki “baba” imajını berkitmektedir (Weber, 1964, s.357). Üretim ve tüketim ilişkileri de siyasal otoritenin müdahale alana girmektedir. Piyasanın serbest bırakılması ve aşırı zenginleşme patrimoniyal meşruiyetin hâkim olduğu bir düzen içinde düşünülemez (Weber, 1964, s.354-358).

Patrimonyalizm daha önce de Türk siyasî hayatının açıklanmasında yardımcı bir kavram olarak kullanılmıştır. Halil İnalcık (2008) söz konusu kavramın Osmanlı klasik dönemindeki tezahürlerini ortaya koymuştur. Ahmet İnsel (1996) ise kavramı, Türkiye’nin modernleşme sürecinde sapmalara neden olan, kriz anlarında kendisine dönülen bir siyasal davranış kalıbı olarak değerlendirmiştir. Başka toplumlara ilişkin siyasal kültür yazınında da patrimonyalizm kavramından destek alındığı görülebilir. Örneğin Vatro Murvar (1971) ve Richard Pipes (1974) Rusya Çarlığı’nı bu kavram çerçevesinde analiz etmişlerdir. Burada ise patrimonyalizm, Türk siyasal kültürünün İmparatorluk temelleri saptanırken kendisinden yardım alınan bir leitmotif olarak kullanılmaktadır. Böylece karmaşık bir tarihsel süreci zihinde daha düzenli bir yapıya kavuşturmak mümkündür.

Kuruluş: İranî Gelenekten Roma Jeopolitiğine

Her ne kadar çok daha eskilere uzansa da Türklerin tarihinde tutarlı bir siyasal sistemin tesis edilmesi, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti’nin üzerinde kurulduğu zemin olan Osmanlı İmparatorluğu’nun başardığı bir iş olmuştur. Klasik çağında Osmanlı siyasal otoriteleri, Rum (yahut Anadolu) Selçuklularının bıraktığı işi devam ettirmiş ve Orta Asya’dan batıya göç eden Türk boylarının merkezkaç kültürel eğilimlerini merkezî bir siyasal disiplin altında toparlamıştır. Ayrıca gerek yıkılmakta olan Bizans İmparatorluğu’nun ardında bıraktığı siyasal boşluk, gerekse 13. yüzyıldaki Moğol istilâsının sebep olduğu anarşi ortamında, klasik Bizans’ın merkezî toprakları olan Anadolu ve Balkan yarımadasının parçalı unsurlarını yeniden birleştirmek suretiyle istikrarlı bir siyasal rejim kurmuşlardır. Bölgedeki muhtelif dinlerden ve etnisitelerden halklara, yüzyıllarca süren ve bugünden bakılarak adına “Pax Ottomana” da denilen bir barış ve istikrar ortamı sağlamışlardır (Ortaylı, 2010, s.309). Tüm bunlar, ülke çapında siyasal meşruiyeti tekelinde tutan bir hükümdarlık kurumunun tesisi ile sağlanmıştır. 1453’teki İstanbul’un fethi ile otoritesi alternatif kabul etmeyen bir meşruiyete erişen hükümdarlık kurumunun etrafında ve her sosyal tabakada olduğu gibi yukarıdan aşağıya doğru bir sadakat zinciri şeklinde teşkilatlanmış devlet aygıtı, Türk siyasal kültürünün temellerini de oluşturacaktır. İnalcık’ın (2004, s.238) da belirttiği gibi, “Weber’in tanımladığı biçimiyle patrimoniyal Osmanlı sultanı”, devleti kendisine bırakılan bir miras olarak görmüş, tüm atamalar ancak onun onayı ile meşruiyet kazanmış ve rejimin temel ilkeleri “tabiiyet, sadakat ve itaat” olmuştur.

Osmanlıların öncülleri olan Selçukluların İranî idare geleneğini iktibas ettikleri bilinmektedir. Bundan önce Türklerin siyasal hayatı, boylar arasında gücü ele geçiren boyun liderliğinde kurulmaya çalışılan merkezîyetçi federasyon ile mümkün olan ilk anda bu birliği dağıtmaya ve kendi hükmünü sürmeye çalışan boyların merkezkaç eğilimleri arasındaki gerilimde ifadesini bulmuştur (Roux, 2007, s.33). Gerek “ülüş” geleneği uyarınca fethedilen toprakların hanedan

üyeleri arasında paylaştırılması, gerekse “fetih hakkı” denilen ilkesel uygulama ile fethedilen yerin fethedenin idaresine bırakılması, federasyonun sınırlarının sürekli genişlemesine katkıda bulunsa da merkezî siyasal otoriteyi aşındırmaktadır (Özgüdenli, 2006, s.43-47). Boylar arasında istikrarlı bir merkezî liderlik sisteminin oluşmadığı bu tarz yapıları “devlet” tabir etmek pek mümkün görünmemektedir (Divitçioğlu, 2005, s.23). Ne zaman ki Selçuklu hükümdarları İran üzerinde siyasal egemenliklerini kurmuşlardır, yetişmiş Fars bürokrasisini kendilerine yardımcı olarak almalarıyla tutarlı idarî kurumlara sahip olmuşlar ve böylece Türkler, devlet teşkilâtına intibak etmeye başlamışlardır (Divitçioğlu, 2005, s.84). Bu doğrultuda hükümdarlık kurumu da dönüşüme uğramıştır. Artık Tuğrul Bey (hükümdarlığı: 1040 – 1063), kadim Türk toplumsal tabakalaşmasında “Ak Budun” denilen savaşçı Alplerin arasından sivrilmiş ve hem iktidarı tekelinde tutan Kağan, hem de İranî adil hükümdardır (Divitçioğlu, 2005, s.92-93, 106). İranî gelenek doğrultusunda gerçekleşen söz konusu merkezîleşmeye karşı, bozkır geleneğini yansıtan hanedan içinden gelen merkezkaç tepkilerin bertaraf edilmesiyle İranî gelenek, Selçuklular nezdinde zafer kazanmıştır (Özgüdenli, 2006, s.70-71). Fuad Köprülü’nün (2004, s.148-151), Osmanlı bürokrasisinin Bizans’tan ziyade İranî gelenekle donanmış Selçuklulardan tevarüs ettiğini iddia etmesine bakılırsa Osmanlıların siyasal bağımsızlıklarını kazandıkları ortamda, imparatorluğa ve idare teşkilâtına ilişkin belirli bir mefhum gelişmiş olmalıdır.

Osmanoğulları Beyliği’nin üzerinde kurulduğu 13. yüzyıl Anadolu’su, bir devlet teşkilâtının istihdamına ihtiyaç duyabileceği temel insan kaynağına zaten sahiptir. Bu kaynak Selçuklulardan arta kalan bürokrasi, şövalye benzeri savaşçılar olan ve İslâmî isimleriyle “Gaziler” denilen Alpler (veya Alperenler) ile Türk ve İslâm dünyasında geniş bağlantılara sahip dervişlerin ve ahilerin tarikat teşkilatlarıdır (Barkan, 1952, s.11-12). Aslında Selçuklu’nun vassalı konumunda olan, yani merkezî hazineye vergi veren, çevrelerine muhtelif aşiretleri toplayan ve savaşlara yönlendiren ana aşiretler olan uç beylikleri (Köprülü, 1984, s.74), Moğol istilâsının Anadolu’daki merkezî otoriteyi berhava etmesinin ardından, bölgede patriyarkal siyasal örgütleriyle yaşamaya devam etmişlerdir. Bunlardan biri olan ve kuzeybatı Anadolu’da, henüz fethedilmemiş toprakların hemen sınırında üslenen Osmanoğulları, 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında, Bizans tekfurlarına karşı yürüttükleri savaşlar ile Anadolu’nun yukarıda bahsedilen insan kaynağı için çekici bir istihdam alanı oluşturmuşlardır. Beyliğin Bizans topraklarına doğru yürüttüğü “Gaza” hareketi, serüvenci ve ganimet peşinde koşan Anadolu gençlerini kendisine çekmiş, bunların istihdamı fetihlerin artmasını zorunlu kılarken, büyüyen bu beylik karşısında Anadolu’daki diğer beylikler nispeten zayıf düşmüştür (Witte, 2017, s. 67).

Osmanlıların Balkanlar üzerindeki fetihlerine, buraya gerek “sürgün” olarak siyasal karar ve zorla yerleştirilenlerin, gerekse gönüllü olarak yerleşenlerin neden olduğu kitlesel bir göç dalgası eşlik etmiştir. Tebaaları üzerinde istedikleri gibi tasarruf edebilmeyi kendilerine ait bir hak olarak gören ilk hükümdarların “sürgün” politikalarında asıl amaçları, yeni fethedilen bölgelerde iskân edilen bu göçmen unsur sayesinde, askerî ilerlemelerde lojistik altyapıyı oluşturacak köy, kasaba ve yolların inşasını sağlamak olmuştur (Barkan, 1952, s.57-58). Bunun dışında bir asayiş faaliyeti olarak sürgünlerde amaç, bulundukları bölgelerde merkezî otoriteye başkaldıran yahut yerleşik halkın huzur ve güvenliğini tehdit eden, özellikle heterodoks

unsurların dağıtılmasıdır (Barkan, 1952, s.67). Bütün bunlar Osmanlıların, kuruldukları andan itibaren güçlü bir merkezi denetim mekanizması geliştirmeye başladıklarını göstermektedir. Ömer Lütfi Barkan (tarihsiz, s.32-33, 49-50), Anadolu'dan gönüllü olarak Balkanlara göç eden Bektaşî dervişlerinin, yerleşmek için özellikle seçtikleri dağlık bölgelerde dini yaymak, asayiş sağlamaya, bölgeyi ziraata açmak, yol vb. altyapısal hizmetleri sağlamak gibi işlevleriyle merkezi otoritenin birer küçük şubesi gibi davrandıklarını; bunun da merkezi otorite tarafından vergi muafiyeti gibi imtiyazlar tanınarak teşvik edildiğini göstermiştir. Yine sadece Anadolu Türk ve Müslüman unsurların değil, sonradan Müslümanlığı seçerek Osmanlılara katılan eski Bizans tefkuru Köse Mihal (ve Mihaloğulları) örneğinde olduğu gibi (von Hammer, 2007, s.31) farklı unsurların da söz konusu askerî genişlemenin cazibesine kapıldığı anlaşılmaktadır. Döneminin Ortadoğu kaynaklarının I. Murad'ı (hükümdarlığı: 1362 – 1389) bütün uç beyliklerinin beyi olarak betimlediğine bakılırsa (İnalcık, 2006, s.20) ilk Osmanlı hükümdarları, Doğu Akdeniz'de bir hayli saygınlık kazanmış ve çok geniş kesimlerden çok sayıda taraftar edinmiş olmalıdırlar.

Osmanlı hükümdarlarına bu saygınlıklarını kazandıran ve ilk siyasal meşruiyetlerini tesis eden, söz konusu “kutsal savaş” geleneği etrafında kitleleri seferber etmelerini sağlayan fetihleridir. Siyasal otoritenin bu kurucu gazi kimliği, devletin karakterini de belirlemiştir. Paul Wittek'e (2017, s.10-11) göre imparatorluğun varlık nedeni (raison d'être), “Rum” tabir ettiği, İstanbul merkez olmak üzere Küçük Asya ve Balkanlar, yani eski Bizans'tan devraldığı coğrafya üzerinde, özellikle Hristiyan tebaaya hükmederek, evrensellik iddiasındaki siyasal otoriteyi sürdürmektir. Yazara göre imparatorluk, gelecek yüzyıllarda İslâm topraklarının ve nüfusunun önemli bir kısmını idaresi altına aldığı dahi bu, onun için ikincil önemde kalmış; tarih anlatılarına da yansıdığı gibi, aslında harita üzerinde, kaybedilen topraklar içinde nispeten daha dar bir alanı temsil etse de Avrupa'daki sınırlarının daralması, çöküş dönemi olarak ifade edilmiştir (Wittek, 2017, s.11-12). Osmanlı İmparatorluğu, tam da bu bağlamda, “Diyar-ı Rum” denilen Roma kültürel coğrafyasının ve siyasal kültürünün temsilcisi olmuştur. Cemal Kafadar (2017, s.42), söz konusu kültürel coğrafyanın, “Tuna'dan Fırat'a kadar uzanan” ve modern tanımlamalara uydurulamayan bir “yer” olduğunun altını çizer. Bu yer, Bizans'ın (Roma İmparatorluğu'nun) Osmanlı İmparatorluğu ile ortak jeopolitiğidir. Türk siyasal kültürü için belirleyici olan ve patrimonial Osmanlı padişahına özgünlüğünü veren de söz konusu jeopolitiktir.

Primus Inter Pares'ten Mutlak Hükümdara

Osmanlılar, 1389'da Kosova ovasında Sırp ve Bulgar ordularını mağlup ederek artık sıradan bir uç beyliğinden ziyade, Balkan yarımadasında haraçgüzar krallıklara hükmeden üstün bir güç olduklarını göstermişlerdir. Bununla beraber yerel hanedanların tamamen ortadan kaldırılması ve idarenin merkezi siyasal otoritenin denetimine alınması 15. yüzyılın ortasını, yani Fatih Sultan Mehmed dönemini bekleyen bir iş olmuştur (İnalcık, 2006, s.21). I. Bayezid (Yıldırım) dönemi (1389 – 1403), patrimonial hükümdar tipinin erken bir alâmetidir. Bayezid, Bulgar kralı Şişman'ı önce tutsak alıp, sonra idam ederek yerel hanedanlara ilk darbeyi vurmuştur (İnalcık, 2006, s.22). İlk hükümdarlar, etraflarında nüfuzlu kurucu aileler olan, protokolde bu ailelerden önde yer alsalar da bunlarla istişare içinde hükmeden, savaşçı nitelikleriyle içlerinden sivrilmiş “primus inter pares” (eşitler arasında birinci) siyasal liderlerdir (Ortaylı, 2010, s.169). Oysa Yıldırım Bayezid, bambaşka bir hükümdar portresi çizmiştir. Savaşçı kişiliği ile edindiği

yüksek karizma, onu diğer beylerin ötesine taşımıştır. Artık Osmanlılar, Yıldırım nezdinde ihtişamlı bir protokol ile mutlak bir hükümdara sahip olmuşlardır (Ortaylı, 2010, s.169). Bu dönemde Osmanlı padişahının, artık geleneksel sınırlarını aşabilecek bir meşruiyete sahip olduğunu varsaydığı anlaşılmaktadır. Zira Yıldırım, geleneksel gaza savaşlarına ek olarak Anadolu'daki Müslüman-Türk beyliklerine de seferler açmış, neredeyse tümünü ortadan kaldırarak Anadolu'ya hâkim olmuştur. Ancak 1402'de Timur karşısındaki ağır mağlubiyetinin bir nedeni de meşruiyetinin gerçekte bu seviyeye ulaşmamış olmasıdır. Zira komutası altındaki Türk askerlerin önemli bir kısmı, eski beylerinin yanında saf tuttıkları ve kendisini "Keesur" (Kayser) olarak gören Timur'un tarafına geçmiştir (Lowry, 2010, s.87). Bayezid, kul sistemine dayanan merkezî idareyi tesis etmiş ve devletin kendisinden sonra da sürdürülen idare tarzına şeklini veren ilk hükümdar olmuştur (Bayezid, 2012). Bununla beraber çağdaşlarının, hakkındaki geleneksel sınırlarını aştığına yönelik şikâyetlerine bakılırsa (Lowry, 2010, s.30-31) meşruiyetinin sınırlarını fazla zorlamıştır. Wittek'in (2017, s.68) de belirttiği gibi, Bayezid deneyimi, bu siyasal sisteme imparatorluk demek için henüz erken olduğunu göstermiştir.

Osmanlı siyasal otoritesinin patrimonyal meşruiyete erişmesi, siyasal sisteminin daha sofistike hâle gelerek imparatorluğa dönüşmesi ile paralel seyretmiştir. İstanbul'un fethi söz konusu süreç içinde ileriye yönelik bir sıçramadır. Yıldırım Bayezid döneminde monarşinin ağırlığı ciddi derecede artmışsa da bu tarihe kadar Osmanlı padişahının etrafında ve kul taifesinin hemen yanında Çandarlılar, Mihaloğulları, Evrenosoğulları ve sair kurucu aristokrasi ile eski Türk beylik aileleri bulunmaktadır (Mardin, 1991, s.91). Padişah, bunlara karşı denge kurmak amacıyla kayıtsız şartsız doğrudan hanedana bağlı olan devşirmelerden müteşekkil kul taifesine dayanmıştır (Mardin, 1991, s.88). Bunlar soylu bir sınıf oluşturmadıklarından ve makamları tamamen padişah lütfu olduğundan sadık asker ve idareciler olarak devlete hizmet etmişlerdir. Yine de padişahın, patrimonyal hâkimiyeti önündeki en büyük engel olan kurucu aristokrasiyi bertaraf etmesi ve idarî sistemi tümüyle kullarının eline vererek alternatifsiz bir hükümdar mevkisine yükselmesi, İstanbul'un fethi gibi tarihî bir zaferin kendisine kazandırdığı yüksek karizmanın sayesinde gerçekleşmiştir.

II. Mehmed tahta ikinci defa geçtiğinde (1451), kurucu aristokrasi ile kullar arasındaki nüfuz mücadelesi, İncalcık'ın (2007, s.79-92) tabiriyle "siyasî partileşme", en şiddetli evresine girmiştir. İstanbul'un fethinin kendisine sağladığı karizma ile Fatih Sultan Mehmed, geleneksel sınırlamaları da aşabilmesine imkân sağlayan sultanist bir meşruiyete erişmiş olup, söz konusu nüfuz mücadelesi de dâhil olmak üzere keyfî idaresi önündeki tüm engelleri radikal politikalar ile ortadan kaldırmıştır. O güne kadar gücünün zirvesinde olan Çandarlı sülâlesinin reisi ve sadrazam Halil Paşa'yı idam ettirerek (İncalcık, 2006, s.133), onun nezdinde kurucu aristokrasinin nüfuzuna son vermiş; Zağanos Paşa nezdinde de ilk devşirme sadrazamı atayarak (Zağanos Paşa, 2013, s.73), bundan böyle uzun süre devam edecek bir idarî geleneği başlatmıştır. İncalcık'ın (2006, s.132) ifadesiyle "İstanbul'un fethi, genç sultan için aynı zamanda saltanatın fethi olmuştur". Zira artık Osmanlı siyasal sistemi, muhtelif din ve etnisiteden tebaasının üzerinde "cihanşümul bir hâkimiyet mefhumundan", yani tarihsel temellere sahip evrensel hükümdarlık idealinden beslenen bir imparatorluğa dönüşmüştür (Emecen, 2011, s.20-21). Türk, İslâm ve Roma mirasının birleştirilmesine dayanan bu ideal, Fatih'in şahsında "Han, Sultan ve Kayser" unvanları ile temsil edilmiştir (Emecen, 2011, s.20-21).

Bu aşamadan itibaren Türk siyasal kültürüne şeklini veren önemli bir dönüşüm gerçekleşecektir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı idarî sistemi bundan böyle uzunca bir süre yalnızca padişah kullarına, çoğu vaktiyle düşman krallıkların tebaaları iken Osmanlı ülkesine dâhil edilmiş olan gayrimüslimlerden devşirilen ve padişahın hane üyeleri sayılan unsurlara, kapıkullarına emanet edilmiştir. Bunlar hiçbir veraset hakkına dayanmayan, köksüz, yalnızca hükümdara sadık olan, bulundukları yerde onun iktidarını ve hanesini temsil eden hizmetkârlardır. 15. yüzyıldan itibaren siyasal sistemin imparatorluğa evrilmesi ve giderek karmaşık hâle gelmesi ile artık idareye ilişkin işlerin önemli bir kısmının padişahın doğrudan kişisel denetimi altında yürütülmesi mümkün değildir. İşte devşirmeler, tam da bu aşamada önemli bir rol üstlenmiş ve padişahın güvenine mazhar olan yegâne kişisel hizmetkârlar sınıfı olarak, en uzak idarî birimlerde bile onun şahsını ve mutlak otoritesini temsil etmişlerdir. Böylece haneye ilişkin sadakat ilişkileri üzerine tesis edilen patriyarkalizm, merkeziyetçiliğe evrilerek patrimonyalizmi meydana getirmiştir (İnalcık, 2008, s.26).

Kul taifesinden asker ve idareci sınıfı teşkil etme politikası yeni olmayıp, 9. yüzyılda Abbasîlerde görüldüğü gibi, 16. yüzyılda, Safevî İranı'nda da görülmektedir. Rusya'da Korkunç İvan, *opriçnik* yahut *streletsi* birliklerini de benzer bir amaçla kurmuştur. Ancak bunların hiçbiri istikrarlı bir askerî ve idarî sistemin teşekkülü sonucunu vermemiş, hatta Abbasî halifeleri Türk kulları tarafından de facto esir edilmişlerdir (Cahen, 2000, s.192). Osmanlı imparatorluk rejiminin başarısı ve Osmanlı patrimonyalizmine özgünlüğünü veren, siyasal meşruiyetin yegâne kaynağı olarak padişahın hanesini merkezine alan köksüz bir hizmet sınıfına istikrar kazandırabilmesidir. Bu hizmet sınıfı, birçok defa bizzat başlattıkları veya karıştırdıkları isyanlarda bile, “Âl-i Osman'ın mutlak hâkimiyet ve iktidarını” asla sorgulamamıştır (Emecen, 2011, s.38). Bu başarı, yüzyıllar içerisinde ilmek ilmek örülen ve Osmanlı padişahını tebaasının gözünde “âdil” bir baba mertebesine ulaştıran kamusal imajının bir sonucu olduğu gibi, yine yüzyıllar içerisinde imparatorluk merkezinde Osmanoğulları haricinde, siyasal hak iddiasında bulunabilecek soylu aile bırakmama politikasının da bir sonucudur.

Osmanoğulları, daha hükümranlıklarının ilk dönemlerinde soyluluğun siyasal otorite kurmak için ne kadar önemli bir etken olduğunu kavramışlardır. Orta Asya Türk-Moğol siyasal geleneğinde bir hükümdarın meşruiyetini sağlayan en önemli unsurlardan biri, soyunun ya Oğuz Han'a ya da Cengiz Han'a dayanmasıdır (Ortaylı, 2010, s.171). Yıldırım Bayezid'den sonra ortaya atılan ve doğruluğu su götürür bir iddiaya göre, Osmanoğullarının soyu Kayı Boyu üzerinden Oğuz Han'a dayanmaktadır. Bu iddia hanedanın siyasal meşruiyetini sağlamada “başvurulan bir siyasal formül” olmuştur (Ortaylı, 2010, s.171). 15. yüzyılın ortasından itibaren gerek İstanbul'un fethi, gerek Hicaz'ın Osmanlı topraklarına katılmasıyla (1516-17) hanedan yüksek bir karizma kazandıktan sonra bile bu iddiasını sürdürmüştür (Emecen, 2011, s.41).

Soyluluk tesisinde bir diğer yöntem hanedanlar arası evliliktir. Osman Gazi'nin, Ankara'da üslenmiş Âhi tarikatının şeyhi Edebalı'nın kızıyla evlenmesi sayılmazsa oğlu Orhan Gazi, Bizans imparatoru İoannis Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlenmiştir (İnalcık, 2006, s.15). Böylece daha en başından Osmanoğulları Roma imparatorlarıyla akrabalık tesis etmişlerdir. “Mavi kan” arayışı bundan sonraki hükümdarlarca da devam ettirilmiş ve Yıldırım Bayezid Sırp despotunun kız kardeşi Olivera'yla (Maria Despina) (Bayezid I, 1992, s.232), II. Murad da yine

Sırp despotunun kızı Mara ile evlenmiştir (Murad II, 2006, s.167). I. Selim'in (Yavuz) Kırım Hanı Mengli Giray'ın kızı Hafsa Sultan ile evlenmesi ve I. Süleyman'ın (Kanunî) bu evlilikten doğması ile Osmanlı hanedanı, Cengiz Han soyuna da bağlanmıştır (Ortaylı, 2010, s.176). Bundan sonra Osmanlı tarihinde hanedanlar arası evliliklere rastlanmamaktadır. Artık Osmanlı hanedanının kendini ayrıcalıklı bir mertebede gördüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlı hanedanının soyluluğunun bu pozitif inşasına, ülke içindeki diğer soylu ailelerin çözümleri ve soyluluklarının tüketilmesi ile negatif bir katkı da sağlanmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında padişahların veziriazamlık da yapan kulları arasında, Bizans tahtının son varisi Mesih Paşa dâhil (Mesih Paşa, 2004, s.309-310), Balkan aristokrasisine mensup birçok isim varken ve bunlar, padişahın bir emriyle belirli bir vazifeye getirilen ya da azledilen memurlarken (Lowry, 2010, s.128-129); 16. yüzyılın sonlarından itibaren kurucu aristokrasie mensup olanların isimlerine devlet kademelerinde pek rastlanmaz olmuştur (Mikhal-Oghlu, 2012; Malkoc-Oghullari, 2012). İstanbul'un fethinden yaklaşık yüz yıl sonra Roma-Germen imparatorunun elçisi sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden Busbecq'in (2013, s.24) gözlemleri, Osmanlı siyasal dünyasında soyluluğun neyi ifade ettiğini çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir:

İnsanların genelde doğuştan soyluluk dediği kavramın burada ne kadar değişken ve belirsiz olduğuna dikkatimi çektiler. Çok iyi yetişmiş intibai veren bazı kızlar görünce, bunlar soylu bir ailenin çocukları mı, diye sordum. Bana onların bu topraklarda hüküm sürmüş büyük hükümdarların, ailelerin hatta hanedan soyundan geldiklerini; ancak şimdi köylüler ve çobanlarla evli olduklarını söylediler. Soyluluk kavramı Türk diyarında işte bu düzeye inmiş durumda. Sonraları başka yerlerde de imparatorluğun hanedan ailelerinden olan Kantakuzen ve Paleologos soylarından kimseler de gördüm. Bunlar Korint'teki Dionysius'dan çok daha mütevazı bir hayat sürüyorlardı. Çünkü Türk diyarında, hatta Türklerin kendi aralarında bile kişisel faziletten başka hiçbir şeye değer verilmez. Tek istisna Osmanlı hanedanıdır. Soyluluğu sadece bu sülalede doğmak tayin eder.

Patrimonyalizme Yönelik Rutinleşme

Osmanlı hanedanının, ülkenin siyasal açıdan yegâne soylu ailesi olarak kalmasının pratik sonucu, devletin tüm askerî ve idarî makamlarının yanı sıra, tüm sosyal statülerin bu merkeze yakınlığın derecesine göre kazanılması şeklindeki patrimonyalizmdir. Söz konusu yegâne soyluluk, Orta Asya Türk-Moğol siyasal kültüründe verasete ilişkin bir sistem olmayışı ile birleşince padişah ölümleri, tüm siyasal sistemi krize sokan ara dönemlere yol açmıştır. “Bir sultan öldüğünde bütün görev ve yasal kurallar, yeni sultanca teyit edilene kadar geçersiz” sayıldığından, kafes sistemi getirilmeden evvel, yeni padişah tahtına oturana kadar bazen haftalar süren bu ara dönemlerde, padişahın başkasına itaat etmeyen kapıkullarının neden olduğu anarşi yaşanmıştır (İnalçık, 2006, s.67). Padişahın hayatta olup olmadığının kapıkullarınca sürekli denetlenmesi, hükümdarın kişiliği ile birleşen meşruiyetin devlet kademelerindeki ağırlığını hissettirmiştir. Söz konusu denetim, 16. yüzyılın ortalarına kadar padişahın akşam yemeklerini askerlerinin gözü önünde yemesi âdeti ile sağlanmıştır (Faroqhi, 2011, s.11). Daha sonra, Fatih döneminden başlayarak padişahlar, Bizans ve Abbasî saray

yaşamından da bilinen bir tavırla yavaş yavaş hareme çekilerek hizmetkârlarına daha nadir görünmeye başlayıp ihtişamlarını artırma yoluna gitmişlerdir (Faroghi, 2011, s.11).

Hanedan siyasal meşruiyetin tek kaynağı olduğu hâlde tutarlı bir veraset sistemi bulunmayışı, hem siyasal sistemi karizmatik padişahlara fazla bağımlı kılarak geleneksel idareye yönelik bir rutinleşmenin ve kurumsallaşmanın önünde engel olmuş, hem de padişahın erkek kardeşlerini siyasal otoritesine bir alternatif hâline getirmiştir. Orta Asya'dan beri Türklerin tarihinde verasetin kurumsallaşmadığı, bazen Bumin ile İstemi Kağan, Bilge Kağan ile Kültigin ve Bleda ile Attila örneklerinde olduğu gibi kardeşlerin taht üzerinde uzlaştığı nadir ve tesadüfî durumlar haricinde, Türk federasyonlarında aile içi kavgaların “kanayan yara” olduğu bilinmektedir (Roux, 2007, s.137). Fatih'in kanunnamesindeki ünlü “kardeş katli” düzenlemesinin ve 16. Yüzyılın sonlarından itibaren uygulanan “kafes sisteminin” bu derecede şiddetli olmasının sebebi budur. Fatih'ten önce de Osmanlı hükümdarlarının erkek akrabalarını katlettiği görülmüştür. Ancak karizmatik meşruiyetin en iyi örneklerinden biri olan Fatih, geleneklerin sınırlarını aşarak bunu ilk defa kanun metnine dâhil etmiş, böylece veraset sorununa kendince bir çözüm üretmeye çalışmıştır. Mehmet Akman'a (1997, s.173) göre, kanun metninde söz konusu uygulama için her ne kadar “ekser ulema dahi tecviz etmiştir” ifadesi yer alsada hiçbir şeyhülislâm, masum şehzadelerin katli için fetva vermemiştir. Yazara göre, söz konusu kanunun dayanağı şer'î değil, örfî hukuktur ve Osmanlı ulemasının yaptığı da ancak İslâm hukukunun bazı genel ilkelerinin zorlama bir yorumlaması ile örfî kaideyi şer'î hukukla bağdaştırmaya çalışmaktır (Akman, 1997, s.159-160). Yani Fatih'in verasete ilişkin getirdiği çözüm, hukukî niteliği zayıf, siyasal karara dayanan bir uygulamadır. Bundan sonra ilgili karar rutinleşerek 17. yüzyıla kadar uygulanmıştır. III. Mehmed 1595'te tahta çıktığı gün Topkapı Sarayı'ndan 19 şehzadenin tabutunun çıkmasının İstanbul halkı arasında infial uyandırmasının ardından, bu kanunun sonu gelmiştir. Bunun yerine, padişahın kardeşlerinin saray içinde kendileri için belirlenen bir alanda yaşamaya mahkûm edildikleri “kafes sistemi” yürürlüğe girmiştir (İnalcık, 2006, s.66-67).

Padişaha yönelik bu büyük bağlılık, onun otoritesinin siyasal ve dinî iki temele dayandırılması ile mümkün olmuştur. Yani padişah, bir taraftan askerî bir monarşiye dayanırken diğer taraftan dinî imtiyaz ve makamların dağıtıcısı olması hasebiyle aynı anda hem padişah-han, hem de sultan-halife olarak siyasal ve ruhanî otoriteleri kendi kişiliğinde birleştirmiştir (İnalcık, 2008, s.18-19). İnalcık'a göre, bu ikisi arasındaki teorik birlikteliğe rağmen pratikte bir birliktelikten bahsedilmesi mümkün değildir, zira patrimonial otoritenin heybetinin zirvesinde görüldüğü klasik çağda, ulema sınıfı devlet iktidarına müdahaleden geri bırakılmış ve padişah örfî kanunlarını şeriattan bağımsız şekilde çıkartmıştır (İnalcık, 2008, s.18-19). İmparatorluğun dinî kurumundaki en yüksek makam olan şeyhülislâmlık, uzunca bir süre Dîvân-ı Hümayun'da yer almayan ve bir ruhanî otorite merkezinden ziyade, tayin ve azli padişahın yetkisinde olan bir makam olmaktan öteye geçememiştir (Ocak, 2004, s.80). Devlet İslâm'ı öne çıkarsa da din adamlarının siyasal otoriteden bağımsız kurumsallaşmasına asla izin vermemiştir.

17. yüzyılda İstanbul'da ortaya çıkan Kadizâdeliler hareketi, bu açıdan kayda değer bir örnektir. İslâm'ı, bid'at olarak nitelendirdikleri ve Kur'ân ve sünnetten kaynaklanmayan âdet ve uygulamalardan arındırmayı, ayrıca bu anlayışı devletin tüm kademelerine yaymayı amaç

edinmiş olduğu anlaşılan hareket, ulemeden Üstüvanî Mehmed Efendi liderliğinde örgütlenmiş ve özellikle IV. Murad döneminde (1623 – 1640) saray ve idarede bir hayli nüfuz sahibi olmuştur. 1656’daki “Çınar Vakası” ile bürokratik nüfuzunu önemli ölçüde yitirerek devlet adamlarının atanması işlerinde etkinliği zayıflayan hareket, aynı tarihlerde Çanakkale Boğazı’nın Venedik donanması tarafından ablukaya alınmasını fırsat bilerek, bu durumun bid’atlerin, rüşvetin ve zulmün artmasından kaynaklandığını ilân edip İstanbul sokaklarında bir başkaldırıya girişmiştir. Söz konusu başkaldırı üzerine veziriazam Köprülü Mehmed Paşa, ileri gelen âlimlerden oluşan bir meclise danışmış ve padişahın Kadızâdelilerin katline dair ferman almakla beraber liderlerini sürgün edip, hareketi dağıtmayı yeterli görmüştür (Kadızâdeliler, 2001, s.100-102).

Mardin (2006, s.193), geçimini devletten sağlamayan, bürokratik denetimin dışında kalan bir din adamı tipinin merkezî siyasal otorite tarafından hazmedilemediği, neticede tehlikeli görülenlerin sürüldüğü ya da idam edildiği bu siyasal kültürün, şeriatın ötesinde ve devletin ayrı bir zatiyet olarak tanındığı bir zihniyet dünyasına dayandığını söylemektedir. Bu tarz bir tutum, hikmet-i hükümeti (raison d’état) önceleyen bir siyasal kültüre işaret etmektedir. Mardin (2017, s.40-41), Osmanlı ulemasının ibadete ve hukuka ilişkin işlere ek olarak “hîle-i şer’iyye” konusunda da belirli bir ustalık geliştirmiş olduğu kanaatindedir. Hîle-i şer’iyye, “şekil bakımından hukuka uygun bir işlem vasıta kılınarak yasaklanmış bir neticeyi elde etme kastıyla yapılan muamele” anlamına gelmektedir (Hiyel, 1998, s.171). Özellikle 17. yüzyılda, ünlü şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi’nin, “muâmele-i şer’iyye” denilen bir ara yöntemle (Muamele, 2005, s.320) faiz karşılığı borç sağlayan para vakıflarına cevaz veren fetvaları bazı yazarlarca buna örnek olarak değerlendirilmiştir (bkz. Barkan ve Ayverdi, 1970, s.30-38). Dolayısıyla Osmanlılar, seküler siyasal kurumun dinî kurumdan bağımsız tasarrufta bulunmasına, söz konusu tasarrufu “kitabına uydurmak” suretiyle imkân vermişlerdir. Böylece geleneksel otoritenin ileri bir versiyonu olan patrimonyalizm, meşruiyetinin temel kaynağı olan “gelenek” ile arasını açmamaya özen göstermiştir. Bu arada da Osmanlı padişahı hukukî iktidarı, merkezden idare ettiği ve atadığı kadılar aracılığıyla tekeline tutmuş, feodalitenin aksine, 17. yüzyılda başlayan âyânlar döneminde bile hiçbir yerel otoritenin bu alana müdahale etmesine imkân tanımamıştır (İnalcık, 2008, s.18). Bu klasik Abbasî devlet teşkilâtında da görülen bir ayırımdır. Burada da kadılar, yerel idarecilerden, ordudan ve maliyeden ayrılmış, hatta bunların masraflarını karşılayan malî kaynaklar bile ayrı tutulmuştur (Cahen, 2000, s.106).

Geleneksel ‘Adalet’in Tesisi

Osmanlı klasik çağında iktisadî, idarî, hukukî ve sosyal yapı iç içe geçmiş ve bunlar modern, liberal bakış ile anlaşılması mümkün olamayacak biçimde, patrimonyalizmi ilke edinmiş bağımsız bir kurum olan siyasal iktidarın bağımlı değişkeni olmuştur. Örneğin bu tarz bir siyasal sistemde ne iktisadî güç siyasal güce tahvil edilebilmiş, ne de bunlar arasında bir etkileşim söz konusu olmuştur; burada tek yönlü bir ilişki vardır ve “hâkim olan siyasettir” (Genç, 2000, s.86). Patrimonyal bir siyasetin bu bağımlı kurumlar üzerindeki işlevi de Kutatgu-Bilig’de şu şekilde ifade edilmiştir (Aktaran İnalcık, 1967, s.49):

Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmâl edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmâl edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.

Bu ve benzeri klasik metinlerden yola çıkan ve Osmanlı pratiğini inceleyen Sencer Divitçioğlu da bu bağımlılık ilişkisini belirli bir formüle oturtmakta (D=Devlet, K=Kul, P=Para, R=Reaya ve A=Adalet iken D=D(K), K=K(P), P=P(R), R=R(A) ise D=F(A)) ve “mülk ve devlet adaletin, yani kamu işleri ve hizmetlerinin bir fonksiyonudur” demektedir (Divitçioğlu, 2015, s.103). Hükümdarın adaleti sağlaması, iktisadî ilişkileri toplumsal ve idarî ihtiyaçlara yönlendirme kapasitesinin yanı sıra kendi idarecilerinin yetkilerini kötüye kullanmalarını engellemesiyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla klasik Osmanlı patrimonyalizminde adalet, siyasetin bir çıktısıdır. Sosyal dengenin bozulmadan sürdürülmesini amaçlamaktadır ve son tahlilde, hükümdardan beklenmektedir.

Sosyal dengenin gözetilmesi açısından klasik Osmanlı tebaası çeşitli kompartımanlara bölünmüştür. Bu her şeyden önce siyasal iradenin, kadim İran ve Yunan teorilerinin İslâmî literatüre girmiş antropomorfik bir yorumundan esinlenerek toplumu, tıpkı insan vücudunun sağlıklı işlemesini sağladığı varsayılan dört element gibi dört statüye ayırmasından kaynaklanmaktadır. “Ehl-i kalem”, “ehl-i şimşir” (kılıç ehli), “tüccar ve erbab-ı hiraf ve sanayi” (tüccar ve zanaatkârlar) ile “taife-i ziraat” olarak adlandırılan bu dört statünün birbirlerine karıştırılmadan bir denge içerisinde sürdürülmesi, toplumun sağlığı açısından elzem görülmüştür (İnalcık, 2008, s.23-24). Bunun pratiğe dökülmüş şekliyle bu dönemde resmen tanınmış iki temel statüden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, silah taşıma ve vergiden muaf tutulma gibi ayrıcalıklara sahip *askerî* statüsüdür. Askerîler ordu mensupları, maliyeciler, İslâm veya diğer dinlerden din adamları vb. idarede bir şekilde görev sahibi kişilerdir. Geriye kalan tebaa, Müslüman veya değil, köylü veya şehirli, *reaya* statüsündedir (Ortaylı, 2004, s.17). Halk dinlerine göre “millet” denilen çeşitli cemaatlara bölünmüştür ve Müslümanların dışında kalanların kendi aralarındaki adli sorunların çözümü ile vergilerinin toplanmasında sorumlu mercii, “millet başı” da denilen, Hristiyanlar için patrik, Museviler için başrabbidir (Ortaylı, 2004, s.18). Bireylerin söz konusu cemaat sisteminden ayrılmaları mümkün olmadığı gibi, İslâm’a geçiş dışında cemaatler arası transferler de engellenmiştir (Ortaylı, 2004, s.18).

Patrimonyal hükümdarın, siyasal otoritesini paylaşma konusunda oldukça kıskanç olduğuna ve hatta aile içi meşruiyet kaynaklarını dahi “kardeş katli” gibi uygulamalarla kurutma yoluna gittiğine yukarıda değinilmişti. Ancak patrimonyalizm, aynı zamanda büyük imparatorluklara has, karmaşık ve sofistike bir idare sistemidir. Osmanlı padişahı da bu büyük imparatorluğu idare edebilmek için, kendisinden kaynaklanan meşruiyeti yaymalı, idarecileriyle otoritesini paylaşmalıdır. Dolayısıyla Osmanlılar oldukça geniş bir askerî sınıfına sahiptir. Bununla beraber hükümdarlık kurumu otoritesine alternatif çıkmasını engelleyecek tedbirler de almıştır. Askerîlerin görev ve yetkileri ile malî kaynakları kendi içlerinde ayrıştırılmıştır. “Sultanın kulları re’ayaya, ulema kul ve bürokratlara, Yeniçeriler sipahilere ya da ücretli ordu timarlı orduya, düşük rütbeli kadılar yüksek ulemaya” karşı çatışmacı şekilde konumlandırılarak, padişahın otoritesine her daim ihtiyaç duymaları sağlanmıştır (İnalcık, 2008, s.29). Padişahın

mutlak vekili sayılan sadrazam bile kısıtlanmıştır. Kazaskerin yetki alanına giren adlî işlere ve defterdarın yetki alanına giren malî işlere müdahale edememiş, serdar-ı ekrem (başkomutan) olarak padişahın yerine sefere katıldığı hâller dışında kapıkullarına hükmedememiştir. Bu şekilde bir yetki sınırlaması ile hükümdar “baş vezirin ikinci bir diktatör olmasını engellemek istemiştir” (Ortaylı, 2010, s.220).

Bunun dışında askerî sınıfının reaya üzerindeki zulümlerinin önlenmesi de siyasal otoritenin sürdürülebilirliği ve adaleti açısından önemli bir sınavdır. Her ne kadar hâlihazırdaki kanunlar askerî taifesinin reaya üzerindeki yetkilerini düzenlese de pratikte, özellikle vergi oranları konusunda idareciler bu yetkileri sık sık aşmakta ve reayayı soymaktadırlar. Bu nedenle zaman zaman çıkarılan “adâletnâmeler” ile “hükümdarın, bütün otoriteler, kanun ve nizamlar üstünde olan mutlak otoritesi, bir haksızlığı bertaraf etmek için en son tedbir olarak” ileri sürülmektedir (İnalcık, 1967, s.49). Adaletname çıkarılmasına yol açan durumlar, modern devletten önce tüm ülkede geçerli bir hukukî standartlaşma olmamasından öte, var olan kanunların dahi merkezden yerele ulaşana kadar zorlayıcı kapasitelerinin daralabildiğini göstermektedir. Modernite öncesi siyasal sistemlerde bunun büyük bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Abbâsî klasik döneminde de kadıların adaleti sağlamak yerine farklı çıkar ilişkilerine angaje olmaları nedeniyle bizzat hükümdarın karar aldığı “Mezâlim” mahkemeleri, bir tür temyiz mercii olarak halkın şikâyetlerini almıştır (Cahen, 2000, s.105). Klasik metinler de bunu salık vermektedir (örnek olarak bkz. Nizamü'l Mülk, 2012, s.17). Yine İnalcık (1967, s.50-51), hükümdarın yargıç olduğu bu tarz mahkemelere ilişkin İslâm tarihinden çeşitli örnekler vermiştir. Osmanlı padişahının da bizzat kendi idarecileri tarafından yapılan haksızlık ve zulümlere karşı zaman zaman çok şiddetli tedbirler alarak otoritesini hissettirdiği olmuştur. Yıldırım Bayezid'in, her ne kadar daha sonra engellendiyse de zulme bulaşan kadıların Yenişehir'de bir eve doldurtulup yakılması emrini verdiği bilinmektedir (Halaçoğlu, 1998, s.125). Kanunî Süleyman, 1526'da sefere çıkarken, yol boyunca ekilmiş tarlalara zarar veren askerlerini idam ettirmiştir (İnalcık, 1967, s.51). Bununla beraber söz konusu adaletnameler birer mahkeme hükmü değil, kanuna aykırı uygulama ve yolsuzlukları sıralayan ve bunları yapanlara karşı cezalar öngören metinler olup, padişahın bir tekdir ve ihtarı sayılmalıdır. Bu metinlerin idare hukukuna ilişkin öncü bir anlayışı yansıttığı ileri sürülebilir.

Patrimonyal Osmanlı hâkimiyetinin iktisadî yönünün açıklanması için ilk olarak makro düzeyde, yani siyasal üst yapının düzenlemeleri açısından konuya yaklaşılabılır. Osmanlıların iktisada bakışı, tüm üretim faktörlerinin ya doğrudan devletin mülkiyetinde olması ya da nihayet müsadere sistemi ile devlete döndürülecek askerî sınıfının yahut kamu hizmeti sağlayan vakıfların denetiminde tutulmasıdır. Devlet özellikle toprağın çıplak mülkiyetini elinde tutmuş, ağır sanayi veya diğer büyük sermaye gerektiren işleri de genellikle üzerine almıştır. Devletin faktörler üzerindeki tüm bu denetimi, gerek fiyatlar gerekse rant, kâr, faiz ve ücret gibi gelirler üzerinde de “doğrudan veya dolaylı olarak belirleyici, sınırlandırıcı ve yönlendirici” ana aktör olmasını sağlamıştır (Genç, 2000, s.89-90). Üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde kurulan bu katı denetim, iktisadî işleyişin bireysel çıkarları peşindeki ticaret sınıfının kararlarıyla şekillenmesine izin vermeyen, büyük şehirlerdeki beslenme sorunlarını çözmeyi öncelikli olarak gören ve bu doğrultuda piyasaya her daim müdahale etme hakkına sahip olduğunu ileri sürebilen bir siyasal otoriteye işaret etmektedir. Söz konusu patrimonyal otoritenin tüm bu

müdahaleleri, her an kıtlık tehdidi altında bulunan kapitalizm-öncesi bir tarımsal ekonomiyi, imparatorluk idarî mekanizmasını da besleyecek istikrarlı bir işleyiş içinde tutmayı, tebaayı piyasa sömürsünden koruyarak yukarıda bahsedilen “adalet”i sağlamayı ve bu arada da kendisinden kaynaklanmayan ve otoritesine alternatif olabilecek her türlü zenginleşme kaynağını kurutmayı amaçlamıştır.

Siyasal otoritenin iktisadî işleyişe müdahalesinin meşruiyet yönü, özellikle “narh” müessesesi örneğinde takip edilebilir. Narh, şehir piyasalarında ürünlerin tüketiciye azamî ne kadara, ham madde alımında ise adil rekabet gözetilerek esnafa asgarî ne kadara satılabileceğini siyasal karar ile belirleyen sistemdir. Narh, birçok sebepten kaynaklanır. Bunlar arasında kuraklık, aşırı yağış vb. doğa olaylarının kıtlık riskini artırması ya da savaş, abluka vb. siyasal olayların işgücü ve hammadde arzını düşürmesi nedeniyle fiyatların artırılmasının; karaborsacılığın ve aşırı kârın ve ayrıca, zaman zaman yapılan para tahşişleri (ayar değişiklikleri) nedeniyle fiyatların artırılmasının önüne geçilmesi sayılabilir (Kütükoğlu, 1978, s.3-5). Oldukça ayrıntılı olan bu fiyat listelerinin oluşturulması siyasal otorite tarafından çok önemli bir iş olarak görülmüştür. Aslında narh tespitinden sorumlu makam kadılık olduğu ve bunlar da esnaf loncalarıyla istişare dâhilinde bu görevi yerine getirdikleri hâlde, bu süreçle bizzat sadrazamın ve hatta padişahın ilgilendiği de görülmüştür (Sahillioğlu, 1967, s.38). Pazarları denetlemekle yükümlü memur olan muhtesibin denetimi sırasında narha uygun satış yapmadığı tespit edilen tüccarlar ağır şekilde cezalandırılmışlardır. Özellikle ekmek, et ve yakacak maddeleri gibi hayatî görülen ürünlerde narhı aşanlar “sadece dükkânları önünde ‘falaka’ya yatırılmakla kalmayıp ‘ıslah-ı nefis edinceye dek’ İstanbul dışına sürülmüşlerdir” (Kütükoğlu, 1978, s.1-2). Ancak narh, siyasal otoritenin kimseye danışmadan doğrudan müdahalesini içeren bir sistem değil, çoğunlukla fiyatların yüksekliğinden olumsuz etkilenen sosyal grupların, hatta kendi aralarındaki rekabetten korunmak isteyen esnafın loncaları vasıtasıyla aşağıdan yukarıya talep ettikleri bir düzenleme olmuştur (Sahillioğlu, 1967, s.37). Yani iktisadî işleyiş üzerindeki bu siyasal müdahaleler, en alt düzeyde talep edilen, meşru eylemler olarak görülmelidir.

Osmanlı üretim ve tüketim düzenine bu patrimoniyal karakterini kazandıran, onun iktisadî zihniyet dünyasını belirleyen, hepsi de dönemin fizikî şartlarında gerçekçi kaygıları yansıtan bazı ilkeleri vardır. Mehmet Genç (2000, s.47-54) bu ilkeleri üç başlıkta özetlemektedir: İaşe (provizyonizm), gelenekçilik ve fiskalizm. Endüstriyalizm-öncesi bir tarım ekonomisinin kısıtlı (geçimlik) üretiminin, kuraklık vb. doğal, savaş vb. insanî riskler de hesaba katılarak koca bir imparatorluğun, yani kendi içinde bir dünya-ekonominin çözülmeden sürekliliğini sağlayacak şekilde dağıtımının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu kaygılara sahip siyasal otorite, patrimoniyal haklarına dayanarak üretimin en başından tüketime kadar tüm iktisadî süreci denetimi altında tutmayı kendine görev addetmektedir. Bu doğrultuda öncelik yerel tüketim ihtiyaçlarının karşılanmasına verilmekte, artan ürünler sırasıyla yakın şehirlere, payitahta, uzak eyaletlere, en sonunda daha da artık ürün kaldıysa ihracata yönlendirilmektedir. İaşeyi asıl amaç edinen bu zihniyet, ülke içindeki tüketim ihtiyaçlarının karşılanmasında dara düşülmemesi için, modern kapitalist ekonominin tersine, ihracatı alabildiğine kısıtlamakta, ithalatı teşvik edici bir tutum takınmaktadır (Genç, 2000, s.47-50). Yine dönemin geçimlik üretim şartlarında, üretim faktörleri arasındaki dengeyi bozabilecek, üretim ve tüketim oranlarını artırıp azaltabilecek her türlü yenilikten kaçınma eğilimi, bir diğer ilkeyi, gelenekçiliği oluşturmaktadır

(Genç, 2000, s.50-52). Bunlarla beraber işletilen bir diğer ilke, fiskalizm, merkezî hazinenin gelirlerini artırmaya, masraflarını kısmaya yönelik olup hiç de kolay kurulamayan bir denge üzerinde seyretmektedir. Zira mevcut üretim şartlarında gelirleri artırmak pek kolay olmadığı gibi, parasal ilişkileri genişleterek kazanç sağlamak da tüccar sınıfını fazla zenginleştirip sosyal dengede bozulmaya yol açabilirdi. Bu nedenle siyasal otorite, gelirlerin en azından azalmamasına, bu arada da masrafların düşürülmesine çalışırken, yazarın “fiskosantrik” tabir ettiği, “her türlü iktisadî faaliyete sadece getireceği vergi geliri açısından” bakan ve ötesini idrak edemeyen bir dar kafalılık içine düşmüştür (Genç, 2000, s.52-54). Tüm bunlar üretim ve tüketim ilişkilerine, mülk ve insanlar üzerindeki kadim haklarına dayanarak müdahale edebilme meşruiyetine sahip olan imparatorluğun patrimonyal kültür evrenini yansıtmaktadır. Bir babanın kıt kaynaklarla evlâtlarını doyurma, bu arada da hane içindeki otoritesinin sarsılmasını önleme çabasını andıran bu patrimonyal tutumun dayandığı söz konusu ilkelerin ayırt edilmesi, modern bir bakış açısıyla idrak edilemeyen kapitülasyonlar, iç gümrük vergileri, ihracatın kısıtlanması gibi uygulamalara anlam kazandırır.

Klasik çağında patrimonyal Osmanlı iktisadî yapısının mikro yönü ise kapitalizm-öncesi bir tarım ekonomisinde siyasal otoritenin, ana üreticiler olan reaya ile idarî ve askerî yapıyı nasıl ilişkilendirdiğinde gözlemlenebilir. Osmanlıların kuruluş aşamasında, Moğol istilâsının neden olduğu bir istikrarsızlık ortamından kaçan Anadolu unsurları için bir istihdam, istikrar ve güvenlik adası olduğu yukarıda belirtilmişti. Aynı dönemde Balkanlarda yaşayan unsurlar da Bizans merkezî otoritesinin çözülmesiyle gelişen feodal baskılara maruz kalmışlardır. Bu unsurlar için Osmanlı idaresi, basit hükümler içeren bir vergilendirme sistemi ile yerel vergi ve angaryaların kaldırılmasının yanı sıra, sadece merkezî hükümete hesap verdikleri kadı hukukuyla yerel asker ve idarecilerin keyfi sömürülerinden korunma imkânı sağlamıştır (İnalçık, 2006, s.18-19). Bu arada devam eden askerî seferler ve ilerleyen dönemde bu seferlere ek olarak İstanbul’un ihtiyaçları, Rumelili Hristiyan ahalinin üretimi için büyük bir pazar meydana getirmektedir (Akdağ, 1949, s.506). Böylece klasik dönemde Osmanlı merkezî idaresi, iktisadî sömürüye ve istikrarsızlığa karşı aşağı sınıflarca da arzulanan koruyucu bir çatı ve aynı zamanda bir kazanç kapısı teşkil etmiştir.

Yönetenler ile Yönetilenler Arasındaki İlişki

Balkan topraklarının tekrar merkezî otoritenin denetimine alınmasıyla timar sistemi de gelişerek, devletin hizmetindeki memurlara maaş yerine tahsis edilmeye başlanmıştır. Bundan önce yaya veya “piyade” denilen köylü askerler, savaş zamanında dinsel dirhem dörtte birine eşdeğer olan bir akçe gündelik almışlar, barış zamanında ise vergiden muaf tutuldukları topraklarında tarımla uğraşmışlardı (Belin, 1999, s.210). Yukarıda ayrıntılı olarak izah edilen, padişahın kullarından müteşekkil düzenli ordu, yeniçeriler ise I. Murad döneminden başlayarak maaşlarını düzenli biçimde ve akçe olarak almışlardır. Bunun dışında kalanlar, yani ilk grup, timar sistemine geçirilerek merkezî bütçenin yükü hafifletilmiş, bunların topraklarında idare ve asayiş de bu yolla sağlanmıştır. Timarlı sipahiler, denetimlerindeki toprağın vergisini reayadan alarak bir kısmını kendileri ve besledikleri askerler için maaş olarak alıkoymuşlar, bu yolla hem hazır kadrolarla savaş zamanında ordunun ihtiyaç duyduğu insan kaynağını hem de vergisini aldıkları reayanın asayişini sağlamışlardır. Yine yüksek memurların gelirleri de vergisi kendilerine tahsis edilen bu tarz arazilerden elde edilmiştir. Bu nedenle tüm devlet kademeleri

bir şekilde vergi işi ile ilişkili olmuştur (Akdağ, 1949, s.538). Dışarıda üretilen artık değeri büyük bir ordu vasıtasıyla kendine çeken devlet, muazzam bir vergi örgütü ile de içeride üretilen artık değere el koymuştur (Divitçioğlu, 2015, s.96) ve nihayet bu iki kurum, yani ordu ve maliye ayrılmaz bir biçimde birbirine bağımlı hâle gelmiştir.

Tam da bu nedenle klasik Osmanlı toplumunda, modern anlamıyla bir özel mülkiyet rejiminden bahsedilememektedir. Patrimonyal hâkimiyete güç veren tüm unsurların iç içe geçtiği bir imparatorlukta, üretime, tüketime, idareye ve topluma ilişkin hassas dengeyi korumak adına bireysel çıkarlara olabildiğince ket vuran bir devlet mülkiyeti sistemi gelişmiştir. Divitçioğlu (2015, s.113), devletin özel mülkiyetin yayılmasına karşı klasik mülkiyeti devam ettirmek için sürekli direniş gösterdiğini söylemektedir. Bu doğru da olsa merkezî otoritenin devlet mülkiyeti lehine tesis edilmesinden önce Balkanların durumuna bakılırsa bahsi geçen özel mülkiyetin, angaryalarla yüklü bir feodal mülkiyetten öteye geçmediği anlaşılmaktadır. Osmanlı patrimonyal ilkesi, toprağın sadece çıplak mülkiyetini elinde tutmaya, yani gerektiğinde bir ev sahibi olarak gücünü gösterme hakkını elden bırakmamaya dayanmaktadır. Bu sayede devlet, yukarıda bahsedilen kaygılar doğrultusunda, toprakların zilyetliğini elinde tutan reayanın üretim sürecini sekteye uğratacak şekilde topraklarını terk etmesinin, başkasına satmasının yahut ekmeden bırakmasının önüne geçmiştir. Tımarlı sipahi, “sahib-i raiyyet” statüsü ile merkezî hükümet adına bu görevi yerine getirirken, bunların vergilerini alıp toprak düzeninin devamını sağlamıştır. Aynı kişinin “sahib-i arz” olarak toprakları satmasına imkân veren bir diğer hukukî statüsü de vardır, ancak bu statüsü, reayanın topraklar üzerindeki üretim görevini yerine getirmemesi ile ortaya çıkmaktadır (Akdağ, 1949, s.541). Ancak buna da karar verebilecek mercii, kadıdır. Zira devlet yerel idarenin gücünü bölmüş, tımarlı sipahilere vergi toplama ve asayiş sağlama görevini verirken, bunlarla reaya arasındaki hukukî ihtilafların çözüme kavuşturulmasında ve diğer tüm adlî süreçlerin yürütülmesinde merkezden atanan kadıları (daha küçük birimlerde kadının tayin ettiği naibleri) tek yetkili makam olarak kurumsallaştırmıştır. Böylece tımarlı sipahi, Batılı feodal lordlardan tamamen farklı olarak, zaptiyeliğin yanında basit bir vergi tahsildarı olmaktan öteye geçememiştir (Akdağ, 1949, s. 542-545).

Şehirlerde de devlet karşısında özel mülkiyetin veya bireylerin kendi emek güçlerini ve yeteneklerini kullanım özgürlüklerinin sınırlarının oldukça muğlak olduğu anlaşılmaktadır. Devlet adamları zaten müsadere sistemine tabi olduklarından belirli ellerde sürekli servet birikimi mümkün olamamıştır. Sultanlar ve devlet adamlarının halk nezdindeki bir vazifesi de servetlerinin bir kısmını vakıflar yoluyla hayır işlerine aktarmaktır. Aslında bunların kurdukları vakıfların masrafları her ne kadar şahsî hazinelerinden karşılanıyor görünse de gelir kaynakları devlet olduğundan, vakıfların sağladığı hizmet de kamu hizmeti sayılmaktadır (Barkan ve Ayverdi, 1970, s.16). Böylece narh sistemi ile aşırı kârların engellenmesine ek olarak, vakıflar aracılığıyla da devlet ve ileri gelenler, artık-ürünün yeniden paylaştırılmasını sağlayarak sosyal adaleti temin etmektedir.

Servetin bu şekilde aktarımının bir nedeni de bunun, belirli ellerde sürekliliğini sağlamanın zor olmasıdır. Patrimonyal hâkimiyet, kendisinden bağımsız ve önü alınamaz zenginleşmelere karşı her zaman dikkat kesildiğinden ve müsadere sistemi sürekli işletildiğinden, servet biriktirmek veya bunları yatırıma dönüştürmek pek akla yatkın bir seçenek gibi görülmemektedir. Siyasal otorite arzu ettiğinde özel mülkiyete el atma hakkını her zaman uhdesinde tutmaktadır.

Fernand Braudel'in Alman imparatorlarına borç veren banker Fuggerlere benzettiği Mişel Kantakuzen'in, 1578'de padişahın bir fermanı ile idam edilmesi, devletin bu hakkını keyfî olarak kullanabildiğine örnek olarak gösterilmektedir (Aktaran İnsel ve Aktar, 2005, s.31).

Kendi emek ve yeteneklerini nasıl tasarruf edecekleri konusunda da kişiler, tam anlamıyla özgür değillerdir. Siyasal otorite tebaası üzerindeki patrimonyal haklarına dayanarak gerek köylü, gerek şehirli emeğin örgütlenişine her daim müdahale edebilmektedir. Köylülerin çifti çubuğu terk edip bulundukları muhitten ayrılmaları yasak olduğu gibi kaçanların da tespit edildiklerinde, bulundukları yerin beyi tarafından geri gönderilmeleri gerekmektedir. Yine madenlerde çalışan yahut orduya belirli mallar üretmekle görevli ahalinin yer değiştirmesi yasaktır (Barkan, 1952, s.58). Özellikle payitahtta büyük kamusal projelerin yürütülmesi söz konusu olduğunda, ülkenin çeşitli yerlerinde mukim zanaatçıların ihtiyaca binaen göreve çağırılması, gerekirse zorla tutularak bu projelerde istihdam edilmek üzere İstanbul'a "sürgün" edilmeleri mümkündür (bkz. Barkan, 1979).

Osmanlı siyasal iktisadının kapsadığı gruplar konusunda son olarak göçebe unsurlardan bahsedilebilir. Kendi kökleri de Yörük olan Osmanlılar büyük fetih hareketlerine paralel olarak kitlesel göçleri iskâna sevk ettiklerinden, zamanla yerleşik ve merkezî bir idare kurarak göçebelikle aralarına mesafe koymuşlardır. Paul Lindner (2000, s.70), İmparatorluk gücünün zirvesindeyken hâlâ göçebe hayatı sürdürmekte ısrarcı olan Türkmen aşiretlerinin, merkezî hükümet tarafından hayvancılıkla ödeyebileceklerinden fazla vergilendirilerek, yerleşik hayata geçmeye zorlandığını ileri sürmüştür. Yazara göre bunun neticesinde göçebe Türkmenler ile Osmanlılar arasındaki tüm köprüleri atacak bir gelişme yaşanmış ve göçebe Türkmenler heterodoks eğilimlere kapılarak Şah İsmail'in liderliğindeki Safevîlere katılmışlardır (Lindner, 2000, s.171-173). Oysa Tufan Gündüz (2015) farklı bir portre çizmektedir. Gündüz'e (2015, s.34-35) göre merkezî idare, büyük şehirlerin ve ordunun hayvanî ürünlere ihtiyacının karşılanması için bunların devamlılığını sağlayıcı tedbirler almıştır. Herhangi bir sancak merkezi olmasa da bunlara sancak statüsü vererek başlarına merkezden bir sancak beyi ve kadı atamış, belirli yaylak ve kışlak alanları ile göç güzergâhı tayin etmiştir. Başlarındaki sancak beyi ve kadı da bunlarla beraber sürekli yer değiştirmiştir (Gündüz, 2015, s.34-35). Merkezî idarenin göçebe unsurlar üzerinde de her daim denetimi elinde tutmak ve üretim-tüketim dengesini sürdürmek için, bir tür "mobil sancak" olarak da tanımlanabilecek bu idarî pratiği geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bu sayede aşiretlerin kaydına geçirilen yaylak ve kışlak alanları, bunların devamlılığı açısından ziraata açılmamış, belirli alanların dışına çıkmaları yasaklanarak, hem tarımsal üretime zarar vermeleri hem de vergi kaçırmaları engellenmiş, ayrıca yaylak-kışlak alanları için girişilebilecek aşiretler arası kavgaların önüne geçilerek asayiş sağlanmıştır (Gündüz, 2015, s.82). Bu tarz bir idare, belirli tutarlılıklara sahipse de ileride görüleceği gibi nihayet birçok göçebe aşiretin Safevîlere katılmasını engelleyememiştir.

Yukarıda Osmanlı klasik ekonomisinin feodaliteye benzemediğinin altı çizilmişti. Bununla beraber söz konusu sistemi Marksist Asya üretim tarzı teorisi ile tanımlamak da mümkün değildir. Zira Osmanlı ülkesinde artık ürünün tamamen bir siyasal üst yapıya aktarımı söz konusu değildir ve bundan pay alan özel unsurlar da çoktur. Ayrıca Asya tarzında toprak rantı dışında vergi olmadığı gibi vergiler aynî iken Osmanlılarda çok çeşitli vergi kalemleri vardır ve birçoğu da nakdîdir (Erdost, 2005, s.59-60). Ancak daha önemli bir farklılık, devlet ve vakıflar tarafından toplanan artık ürünün tarımsal üretimi artırıcı büyük projelere aktarımından ziyade, insanların doğrudan tüketimine yönelik hizmet işlerine aktarılmasıdır (Divitçioğlu, 2015, s.132). Bu da daha çok siyasal meşruiyet sağlama amaçlı Maussçu "armağan ekonomisi"ne benzetilebilir (bkz. Adanır, 2013).

Reayadan askere, tüm unsurları bir şekilde devlet mekanizması içinde görevlendiren bu tarz bir patrimonyal iktisadî sistemin kültürel neticesi, bireyin toplum içinde bağımsız bir varlık olarak ortaya çıkamaması ve devlete bağımlı olmasıdır (Divitçioğlu, 2015, s.141). Buna rağmen Osmanlı tebaası, Asya üretim tarzında olduğu varsayılan genel köleler değildirler. Köylüler, yasal olarak köylerini terk edemeseler de pratikte bu oldukça kolaydır. Bu nedenle siyasal merkez bunların şikâyetlerini dikkate almaktadır. Suraiya Faroqhi (2016, s.21-23, 42-44), bu şikâyetlere ve bunlara ilişkin sürece bakarak 16. yüzyılın sonunda Osmanlı köylüsünün, kurumsallaşmış olmasa da idareye ilişkin belirli bir inisiyatif alma kapasitesine sahip olduğu ve bu nedenle de Avrupa'dakinin aksine, bu topraklarda köylü ayaklanmalarının yaşanmadığı kanaatindedir. Dolayısıyla bu yapı içinde devletle hemhâl olmak, daha ziyade, toplum içindeki birey veya grupların kendilerine özerk bir alan tesis etmek için mücadele etmekteyse yaptıkları işlere belirli bir resmiyet katmaya çabalamalarını ifade eder.

Özellikle imparatorluğun klasik döneminden başlayarak yaşanan isyanların niteliğine bakıldığında, isyancıların devletten bağımsızlıklarını elde etmeye çalışmaktansa belirli bir resmiyete kavuşmak için mücadele ettikleri görülür. Öyle ki II. Bayezid döneminden itibaren başarılı olan isyanlardan sonra isyancılar, bundan sonra can ve mallarına dokunulmayacağına, söz konusu isyan girişimlerinden dolayı affedildiklerine dair, sadrazam dâhil olmak üzere tüm önemli devlet adamlarına imzalattıkları ve padişah tarafından onaylanan hüccetler almayı ihmâl etmemişlerdir (Afyoncu vd., 2010, s.11). 16. yüzyılın sonunda bütün Anadolu'yu kasıp kavuran “Celâli” isyanlarında elebaşılar, bir şekilde Osmanlı ordusu içinde önemli bir mevki edinerek kendilerini meşrulaştırmaya istekli olmuşlardır (Faroqhi, 2016, s.107, 135). Tam da bu nedenle bu isyanlar, erken modern dönemin Avrupalı köylü isyanlarına benzemediği gibi, köylüler kendileri için pek bir farkı olmayan askerî ve Celâli gruplarını beraber tehdit olarak algılamışlardır (Faroqhi, 2016, s.140-141).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu, klasik dönemi olarak görülen ve hemen hemen 14. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasını kapsayan tarihinde siyasal karakterini bulmuştur. Yukarıda da bu karakterin patrimonyal otoriteye ilişkin ana hatları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse bu dönemde kurumsallaşan Osmanlı patrimonyalizmi en başta, tüm ülke toprakları ile üzerindeki tebaayı babadan miras, kişisel bir mülkiyet olarak algılayan ve bu hakkını aile üyeleri arasında bile paylaşmaya yanaşmayan bir hükümdarlık kurumuna dayanmaktadır. Söz konusu hükümdarlık kurumu, Roma ve İran geleneği uyarınca evrensel siyasal otorite olma iddiasındadır. Merkezde hanedan dışında siyasal açıdan hak iddia edebilecek bir soyluluğun varlığına imkân tanınmamıştır. Ülke içindeki tüm toplumsal statüler, hükümdar tarafından verildiği gibi, bunların birbirleri arasındaki hiyerarşik düzen, yine hükümdara yakınlığın derecesine göre kurulmuştur. Patrimonyal otoritenin sürdürülmesi açısından sosyal hiyerarşi ve statüler arası ayrıştırma ile denge daima gözetilmiştir. En tepeden en alt seviyeye kadar tüm memurluklarda belirli bir yetki ayırımına gidilmiş ve böylece bunlar birbirlerine karşı dengelendikleri gibi, siyasal otoriteye has imkânları belirli bir bölgede tek başlarına kullanmalarına izin verilmemiştir. Üretim ve tüketim ilişkileri söz konusu otoritenin müdahalesine açıktır ve bu da dönemin “adalet” anlayışı gereği arzu edilir bir durumdur. Sosyal adaletin sağlanması ve otoriteye alternatif kaynakların önlenmesi açısından devlet dışı her türlü

zenginleşme şüpheyile karşılanmış, devlet kaynaklı tüm zenginlikler de müsadere veya vakıf gibi kurumlarla devlete geri döndürülmüştür. Toplum içinde belirli bir statü veya zenginlik elde etmenin sürdürülebilir tek yolunun söz konusu patrimoniyal otoritenin onayını almaktan geçmesi, zamanla tüm toplumsal birimlerde bir şekilde bu meşruiyet zincirinin halkalarından biri olmak ve resmiyet kazanmak için çabalamak gibi bir eğilim doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ele alınan klasik çağının takip eden modernleşme sürecine mirası, tüm toplumsal kurumların siyasetin birer bağımlı değişkeni olarak teşkilatlandırılmasıdır. Böylece hukuk, iktisat, sanat (bu konuda bkz. İnalçık, 2003) gibi alanların hepsi, siyasal otoritenin meşruiyetinin sürdürülmesi temel ölçüt alınarak işletilmiştir.

Kaynakça

- Adanır, O. (2013). *Osmanlı ve Ötekiler*. Ankara: Doğu Batı.
- Afyoncu, E., Önal, A., Demir, U. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*. İstanbul: Yeditepe.
- Akdağ, M. (1949). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti. *Belleten*, 13 (51), 497-571.
- Akman, M. (1997). *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*. İstanbul: Eren.
- Barkan, Ö. L. (1952). Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1952, 13, 56-78.
- Barkan, Ö. L. (1979). *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550 – 1557): İnşaat Ait Fermanlar*. C. II. Ankara: TTK.
- Barkan, Ö. L. (Tarihsiz). *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İstanbul: Hamle.
- Barkan, Ö. L., Ayverdi, E. H. (1970). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: Baha.
- Bayezid. (2012). *Encyclopedia of Islam*. 2. Edit. Leiden: E. J. Brill. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_1302. (Erişim Tarihi: 20.02.2018).
- Bayezid I. (1992). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 5, s. 231-234). İstanbul: TDV İSAM.
- Belin, M. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*. Oğuz Ceylan (Çev.). Ankara: Gündoğan.
- de Busbecq, O. G. (2013). *Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555 – 1560)*. Derin Türkömer (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Cahen, C. (2000). *İslamiyet I: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. Esat N. Erendor (Çev.). Ankara: Bilgi.
- Divitçioğlu, S. (2005). *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat ve Devlet*. Ankara: İmge.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Alfa.
- Emecen, F. (2011). *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*. İstanbul: Timaş.
- Erdost, M. İ. (2005). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri*. Ankara: Onur.

- Faroqhi, S. (2011). *Yeni Bir Hükümdar Aynası: Osmanlı Padişahlarının Kamusal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*. Gül Çağalı Güven (Çev.). İstanbul: Alfa.
- Faroqhi, S. (2016). *Devletle Başa Çıkmak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550 – 1720*. Hamide Koyukan Bejsovec (Çev.). İstanbul: Alfa.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken.
- Gündüz, T. (2015). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulmuş Türkmenleri, 1540 – 1640*. İstanbul: Yeditepe.
- Halaçoğlu, Y. (1998). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: TTK.
- von Hammer, J. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Mustafa Güçlü (Ed.). C.I. İstanbul: İlgı.
- Hiyel. (1998). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 18, s. 170-178). İstanbul: TDV İSAM.
- İnalcık, H. (1967). *Adaletnameler. Belgeler*, 2 (3-4), 49-145.
- İnalcık, H. (2003). *Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Ankara: Doğu Batı.
- İnalcık, H. (2004). “Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün”. *Doğu Batı – Makaleler I* içinde (s. 215-241). Ankara: Doğu Batı.
- İnalcık, H. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300 – 1600)*. Ruşen Sezer (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- İnalcık, H. (2007). *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara: TTK.
- İnalcık, H. (2008). *Turkey and Europe in History*. İstanbul: Eren.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye: Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*. Ayşegül Sönmezay (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- İnsel, A., Aktar, C. (2005). “Devletin Bekası” İçin Yürütülen Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları. *Türkiye Toplumunun Bunalımı* içinde (s. 19-59). İstanbul: Birikim.
- Kadıızâdeliler. (2001) *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 24, s. 100-102). İstanbul: TDV İSAM.
- Kafadar, C. (2017). *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*. İstanbul: Metis.
- Köprülü, F. (1984). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: TTK.
- Köprülü, M. F. (2004). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Ankara: Akçağ.
- Kütükoğlu, M. S. (1978). 1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1-85.
- Lindner, R. P. (2000). *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*. Müfit Günay (Çev.). Ankara: İmge.
- Lowry, H. W. (2010). *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*. Kıvanç Tanrıyar (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Malkoc- Oghullari. (2012). *Encyclopedia of Islam*. 2. Edit. Leiden: E. J. Brill. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_8813. (Erişim Tarihi: 22.02.2018).

- Mardin, Ş. (1991). Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder (Ed.), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1* içinde (s. 79-118). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2006). Atatürk ve Pozitif Düşünce. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder (Ed.), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1* içinde (s. 189-202). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2017). Türkiye’de Din ve Laiklik. Fahri Unan (Çev.). Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder (Ed.), *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler 3* içinde (s. 35-77). İstanbul: İletişim.
- Mesih Paşa. (2004). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 29, s. 309-310). İstanbul: TDV İSAM.
- Mikhal-Oghlu. (2012). *Encyclopedia of Islam*. (2. Edit.). Leiden: E. J. Brill. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5193. (Erişim Tarihi: 22.02.2018).
- Muamele. (2005). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt 30, s. 319-320). İstanbul: TDV İSAM.
- Murad II. (2006). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 31, s. 164-172). İstanbul: TDV İSAM.
- Murvar, V. (1971). Patrimonial – Feudal Dichotomy and Political Structure in Pre-Revolutionary Russia: One Aspect of the Dialogue between the Ghost of Marx and Weber. *The Sociological Quarterly*, 12 (4), 500-524.
- Nizamü’l-Mülk. (2012). *Siyasetname*. Mehmet T. Ayar (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür. (Özgün eser 11. yüzyılda yazılmıştır).
- Ocak, A. Y. (2004). Osmanlı “Resmi (Yahut İmparatorluk) İdeolojisi” Meselesi. *Doğu Batı Dergisi*, 29, 73-81.
- Ortaylı, İ. (2004). The Ottoman Millet System and It’s Social Dimensions. Can Cemgil Ed.), *Ottoman Studies* içinde (s. 15-22). İstanbul: İstanbul Bilgi University.
- Ortaylı, İ. (2010). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit.
- Özgüdenli, O. G. (2006). *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kanknüs.
- Pipes, R. (1974). *Russia under the Old Regime*. New York: Charles Scribner’s Sons.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan (Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Sahillioğlu, H. (1967). Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1, 36-40.
- Weber, M. (1964). *The Theory of Social and Economic Organization*. A. M. Henderson & Talcott Parsons (Trans.). New York: The Free.
- Witteck, P. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*. Fatmagül Berktaş (Çev.). İstanbul: Pencere.
- Zağanos Paşa. (2013). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 44, s. 72-73). İstanbul: TDV İSAM.

İnsani Gelişmişlik Endeksinin Karar Ağacı Algoritmaları ile Modellenmesi: BM’de Bir Uygulama 2010-2017 Dönemi

Modeling of Human Development Index with Decision Tree Algorithms:
An Application at the UN 2010-2017 Period

Dr. Öğr. Üyesi Emre Yakut¹ - Ali Korkmaz²

Başvuru Tarihi: 24.12.2019

Kabul Tarihi: 12.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

İnsani Gelişme Endeksi (İGE), ülkelerin gelişmişliklerini gözönünde bulundurarak insanların mutluluğunu, sağlıklı bir yaşam ile birlikte başarılı bir hayat sürmelerini dikkate alan bir kalkınma endeksidir. Ülkelerin milli gelirlerini karşılaştırarak o ülkenin daha gelişmiş olduğunu açıklamak yeterli değildir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayımlanan İGE, insan hayatının daha kaliteli bir hayat sürmesi açısından ülkelerin milli geliri, eğitim ve sağlık göstergelerine dayanarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla İGE, insan hayatının zenginliği açısından ülkelerarası karşılaştırma yapmak için başvurulacak bir gösterge değeri olmuştur. Bu çalışmada UNDP’nin 2010-2017 yıllarını kapsayan 79 ülkenin verileri kullanılarak veri madenciliğinin karar ağacı tekniklerinden C5.0 ve Gini algoritmaları ile karar ağaçları oluşturulmuştur. Karar ağaçları ile birlikte İGE’ye etki eden faktörler belirlenmiş ve ülkeler çok yüksek, yüksek, orta ve düşük düzey gelişmiş ülkeler olarak sınıflandırılarak kurallar elde edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda C5.0 algoritması ile %97,94 ve Gini algoritması ile %91,93’lük doğru sınıflandırma başarısı elde edilmiştir. Bunun dışında duyarlılık ve belirleyicilik istatistikleri de hesaplanmıştır. İGE’ye en fazla etki eden değişkenlerin eğitim, istihdam ve sağlık göstergelerindeki değişkenler olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişme Endeksi, Veri Madenciliği, C5.0, Gini Algoritması

Abstract

Human Development Index (HDI) is an indicator that ranks nations by their development in health, welfare and success of their citizens. Using national income alone is not sufficient to determine the level of development of a nation. HDI, published by United Nations Development Plan (UNDP), is calculated based on nation’s income, education and health indicators. Hence, HDI became a metric to rank the quality of human life between countries. This study contains

¹ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF Fakültesi, YBS Bölümü, emreyakut@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1978-0217

² Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, SGDB Şube Müdürü, alikorkmaz@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8581-7615

decision trees that are generated using C5.0 and GINI Algorithms based on UNDP data for 79 countries dating from 2010 till 2017 In addition to the decision trees, the factors that affect HDI also were determined and rules were produced by grouping countries as highly developed, developed, developing and under developed countries. Based the analyses, C5.0 and GINI algorithms produced 97.94% and 91.93% ranking accuracy respectively. Additionally, sensitivity and determinability statistics were also calculated, and the variables in education, employment and health were determined to be the most significant.

Keywords: Human Development Index, Data Mining, C5.0, Gini Algorithm

Giriş

Ülkelerin gelişmişliğinin hangi düzeyde olduğu, daha gelişmiş bir ülke sınıfına atlamak için hangi faktörlerin dikkate alınması gerektiği insanların yaşam kalitesini karşılaştırma açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda ülkeleri karşılaştırmak için büyüme ve gelişme kavramlarının açıklanması gerekmektedir. Büyüme, bir ülkenin belirli bir dönem içerisinde üretim kapasitesinde ve GSYH’de meydana gelecek artışın devamlı olmasını ifade eder ve iktisadi anlamda sayısal olarak nicel artışı ya da azalışı gösterir (Taban, 2016; Üzümcü, 2012; Ülgener, 1991). Gelişme, kalkınma ile aynı anlamı ifade etmekte olup, ülke ekonomisinin istikrarının devamı için ülkenin kıt kaynaklarını etkin ve verimli bir şekilde kullanarak insanların yaşam kalitesinin iyileştirilmesi amacıyla kullanılmaktadır (Berber, 2017; Erbay ve Özden, 2013; Üzümcü, 2012). İnsani gelişmişlik göstergesi, UNDP tarafından iktisatçı Mahbub ul Hap’in ekibinin toplumsal kalkınmanın merkezinde insanların hayat kalitesine ve mutluluğuna dikkat çekerek belirledikleri insani gelişme endeksiyle (İGE) ölçülmektedir (Eren ve Kaynak, 2017; Tunç ve Ertuna, 2015). İGE kavramı, bir ülkenin gelişmişlik düzeyini açıklarken, aynı zamanda ülkenin ekonomik, sosyal ve politik gösterge değerlerinin insanların yaşam kalitesine ne düzeyde katkıda bulunduğunu göstermektedir (Zanbak ve Özgür, 2019; Rençber, 2018). İGE, gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde sağlık, eğitim ve gelir olmak üzere eşit önem derecesine sahip bu üç faktörle değerlendirilmektedir (Günsoy, 2012). İnsani gelişme için öncelikle bahsedilen faktörler iyileştirildiğinde insan yaşamının diğer faaliyetlerinde de gelişme imkânı sağlanacaktır (Ünal, 2008).

İGE, ülkelerin gelişmişliklerini göz önünde bulundurarak insanların mutluluğunu, sağlıklı bir yaşam ile birlikte başarılı bir hayat sürmelerini dikkate alan bir kalkınma endeksidir. Ekonomik kalkınmanın aksine İGE GSMH’ye alternatif olarak insan hayatını konu alan bir hesaplama ve değerlendirme yöntemidir. Bu hususlar dikkate alındığında insani gelişme endeksi, insan hayatının daha kaliteli bir yaşam sürmesi açısından çok önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla İGE, insan hayatının zenginliği açısından ülkelerarası karşılaştırma yapmak için başvuru bir gösterge değer olmuştur.

İnsani Gelişme Endeksinin Hesaplanmasında Kullanılan Göstergeler

İGE’de bir ülkenin gelişmişlik düzeyi için değerlendirilen temel faktörler, aşağıda hesaplama yöntemleriyle birlikte açıklanmıştır.

Sağlık Endeksi: Uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayatı kapsayan doğumda yaşam beklentisini (DYB) açıklamaktadır (Gülel, vd., 2017, s. 210). Sağlık endeksinin yüksek olması, sağlıklı bir toplumda hem sağlık hizmetlerinin hem de yaşam kalitesinin iyi olduğu anlamına gelmektedir (Sakarya ve İbişoğlu, 2015, s.222). Uzun ve sağlıklı bir yaşamı ifade eden sağlık endeksi eşitlik 1'deki denklem ile hesaplanmaktadır (Şahin ve Gökdemir, 2016, s.8).

$$I_S = \frac{L - L_{min}}{L_{max} - L_{min}} \quad (1)$$

Formüldeki L doğumda yaşam beklentisini, L_{min} belirlenen alt yaş sınırını, L_{max} ise belirlenen üst yaş sınırını göstermektedir.

Eğitim Endeksi: Bilgiye ulaşımı ifade eden eğitim endeksi, ortalama okullaşma yılları (MYS) ve beklenen okullaşma yıllarına (EYS) ait değerleri kullanarak eşitlik 2'deki denklemle hesaplanır (Şahin ve Gökdemir, 2016, s.8).

$$I_E = \left(\frac{MYS - MYS_{min}}{MYS_{max} - MYS_{min}} + \frac{EYS - EYS_{min}}{EYS_{max} - EYS_{min}} \right) / 2 \quad (2)$$

Gelir Endeksi: Kaliteli bir hayat standardını açıklayan endeks, GSMH değerlerini kullanarak eşitlik 3'teki denklem ile ölçülmektedir (Gülel, vd., 2017, s. 210; Şahin ve Gökdemir, 2016, s.8). $\ln(GSMH)$, bir ülkenin GSMH değerinin doğal logaritmasını, $\ln(GSMH)_{min}$ ve $\ln(GSMH)_{max}$, gelir serisinde en düşük ve en yüksek gelirlere sahip ülkelerin GSMH değerlerinin doğal logaritmasını göstermektedir.

$$I_G = \frac{\ln(GSMH) - \ln(GSMH)_{min}}{\ln(GSMH)_{max} - \ln(GSMH)_{min}} \quad (3)$$

İGE, eşit ağırlıklandırma yapılan sağlık, eğitim ve gelir endekslerinin geometrik ortalaması alınarak eşitlik 4'teki denklem yardımıyla ölçülmektedir.

$$İGE = \sqrt[3]{I_S \times I_E \times I_G} \quad (4)$$

Ülkelerin İGE değerleri 0 ile 1 arasında değişkenlik göstermekte; 0 değeri en düşük ve 1 değeri en yüksek insani gelişme değerine sahip ülkeyi ifade etmektedir (Mihçı ve Mihçı, 2003, s. 32). UNDP tarafından hesaplanarak her sene yayımlanan İGE raporunda, ülkeler endeks değerlerine göre çok yüksek, yüksek, orta ve düşük insani gelişme gösteren ülkeler olarak dört kategoriye ayrılmaktadır (Kaya, 2017, s. 171). UNDP'nin 2018 yılı raporundaki İGE göstergelerinde yapılan değişikliklere bağlı olarak ülkelerin endeks değerlerine göre sınıflandırılması Tablo 1'de gösterilmektedir (Doğan ve Tatlı, 2014, s. 105; Tıraş, 2019, s. 20).

Tablo 1. İnsani Gelişme Endeks Değerine Göre Yapılan Sınıflandırma (UNDP, 2018b, s. 3)

Endeks Değeri	Kategori Tanımı
0.800 ≥	Çok Yüksek İnsani Gelişim
0.700 – 0.799	Yüksek İnsani Gelişim
0.550 – 0.699	Orta İnsani Gelişim
<0,549	Düşük İnsani Gelişim

Literatür Taraması

İGE ile ilgili literatürde yer alan çalışmaların bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Erdem ve Çelik (2019), 33 Afrika ülkesinin 1995-2014 yılları arasındaki verilerinden yararlanarak İGE ile ekonomik büyüme verileri arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda İGE ile gelir değişkeni arasında istatistiksel açıdan pozitif ve anlamlı, eğitim değişkeni ile negatif ve anlamlı buna karşın sağlık değişkeni ile pozitif fakat istatistiksel açıdan anlamsız bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Zanbak ve Özeş Özgür (2019), 1990-2017 yıllarına ait Türkiye'nin de içinde bulunduğu AB'ye aday ile AB üyesi ülkelerinin İGE değerlerini karşılaştırmışlar ve AB üyeliğinin endeks üzerindeki olası etkilerini değerlendirmişlerdir. Çalışma sonucunda kurucu üyelerin insani gelişme açısından günümüzde ileride, aday statüsünü devam ettiren Makedonya'nın tüm ülkeler arasında en düşük performansla sahip ülke olduğunu ve Türkiye'nin ise geride olmasına rağmen en süratli değişimi gerçekleştiren ülkelerin başında geldiği değerlendirmesini yapmışlardır.

Çağlar ve Keten (2018), Türkiye'deki illerin 2013 yılındaki İGE'sini, iki farklı VZA yöntemiyle hesaplamışlardır. Değerlendirme neticesinde Türkiye'nin doğusundaki illerin her iki yaklaşımda da son sırada bulunduğunu açıklamışlardır.

Çoban ve Yayar (2018), 2007-2014 yılları arasındaki AB ülkelerinin demokrasi göstergelerinin İGE üzerine etkisini panel veri analizi ile incelemeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda ülkelerin demokrasi göstergeleri yükseldikçe, mülkiyet haklarının korunması ve güçlendirilmesi arttıkça ülkelerin insani gelişmişlik düzeyinin arttığını açıklamışlardır.

Meydan ve Sarı (2018), 2014 yılı verilerini kullanarak Türkiye'deki illerin İGE ile sağlık, eğitim ve gelir endeksleri arasında bir ilişkinin olup olmadığını basit regresyon analizi ile araştırmışlardır. Çalışma neticesinde İGE'nin Türkiye'nin doğu illerinin batı illerine göre daha düşük değerler aldıklarını tespit etmişler, ayrıca eğitim ve gelir endeksinin sağlık endeksine göre İGE'yi açıklama gücünün istatistiksel açıdan anlamlı ve daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Tıraş ve Ağır (2018), 57 İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerinin 2016 yılı verilerini kullanarak İGE'yi, eğitim, gelir ve sağlık endeksleri açısından değerlendirmişlerdir. Araştırma sonucunda, Türkiye'nin daha yüksek İGE seviyesine ulaşabilmesi için eğitim ve sağlık alanlarında daha fazla yatırım yapması gerektiğini tavsiye etmişlerdir.

Kaya (2017), 1986-2015 dönemi arasındaki İGE'nin BIST100 endeksi üzerinde bir etkisinin olup olmadığını zaman serileri analizi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda Granger Nedensellik testine göre değişkenler arasında uzun süreli ilişkilerin varlığını ve İGE'nin BIST endeksinin bir nedeni olduğunu açıklamıştır.

Rençber (2017), 2015 yılı BM'nin resmi internet sitesinde yer alan 185 ülkenin verilerini kullanarak ÇLR, YSA ve ANFIS yöntemleriyle ülkelerin İGE değerlerini yeniden hesaplamış, gerçek grup üyelikleri ile karşılaştırmıştır. Yapılan değerlendirme sonucunda ANFIS yönteminin diğer iki yöntemle göre sınıflandırma performansının daha başarılı olduğunu tespit etmiştir.

Öztürk (2016), 1990-2015 yılları arasındaki 8 ülkenin İGE değerlerini ülkelerin ekonomik gelişmişlik göstergesi değerleri ve beslenme ilişkileri ile karşılaştırmıştır. Çalışmanın sonucunda Türkiye'nin İGE değeri ve beslenme yetersizliği dikkate alındığında, İran ile benzer özellikler gösterdiğini buna karşın Avrupa ülkeleri, Kore ve Amerika'dan ayrıştığını tespit etmiştir.

Yalçın ve Çakmak (2016), 1991-2013 yıllarına ait Türkiye'nin kamu sağlık harcamalarının İGE üzerine etkisini logaritmik regresyon analizi ile araştırmışlardır. Çalışma sonucunda kamu sağlık harcamaları ile İGE arasında istatistiksel açıdan pozitif anlamlı bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Fırat ve Aydın (2015), 2014 yılına ait OECD ülkelerinin İGE ve eğitim endeksi değerlerini karşılaştırmışlardır. Değerlendirme neticesinde Türkiye'nin eğitim endeksinin OECD ülkelerine göre düşük olduğunu ve İGE düzeyinin yeterli düzeyde olmadığını vurgulamışlardır. Murat ve Gürsakal (2015), 2012 yılına ait UNDP'nin resmi internet sitesinde yer alan 150 ülkenin İGE ve Mutlu Gezegen Endeksi (HPI) arasındaki ilişkileri kanonik korelasyon analizi ile araştırmışlardır. Araştırma sonucunda İGE ve HPI arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve güçlü bir kanonik ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Paksoy (2015), 2014 yılı Avrupa ülkelerinin ve Türkiye'nin performanslarını ve gelişmişlik düzeylerini sağlık, eğitim ve gelir değişkenlerinin değerlerini kullanarak VIKOR yöntemiyle sıralamıştır. Çalışma sonucunda İsveç, Danimarka ve Hollanda gibi gelişmiş ülkelerin performanslarının daha yüksek olduklarını belirtmiştir.

Yakut, vd., (2015), 2010-2012 dönemine ait UNDP raporunda yer alan 81 ülkenin İGE değerlerini sıralı lojistik regresyon analizi ve YSA yöntemleri ile sınıflandırarak karşılaştırmışlardır. Çalışma sonucunda sıralı lojistik regresyon analizine göre sağlık harcamaları, ithalat ve ihracat, bebek ölüm oranı ile internet kullanıcı sayısı değişkenlerinin istatistik açıdan anlamlı olduğunu ve YSA'nın SLR analizine göre daha başarılı performans gösterdiğini tespit etmişlerdir.

Doğan ve Tatlı (2014), 1990-2012 yılları arasındaki UNDP raporunda yer alan ülkelerin İGE ve yoksulluk endekslerini hesaplayarak, Türkiye'nin performansını diğer ülkelere göre karşılaştırmışlardır. Yapılan değerlendirme neticesinde Türkiye'nin İGE performansının yükselmesi için eğitim endeksinin daha fazla iyileştirilmesi gerektiğini açıklamışlardır.

Kocatepe ve Dilber (2014), 2011-2012 yıllarına ilişkin Türkiye'nin eğitim, gelir ve sağlık endekslerine ait verileri kullanarak İGE değerini hesaplamışlardır. Çalışma sonucunda Türkiye'nin İGE değerine bağlı olarak diğer ülkeler içerisindeki sıralama sonucunu yorumlamışlardır.

Çemrek ve Bayraç (2013), 2010 yılına ait Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan 12, Baltık Cumhuriyeti Devletleri'nden 3 ve Rusya dahil olmak üzere toplam 15 ülkenin ekonomik, sosyal ve çevresel nitelikli 10 farklı değişkenini kullanarak sürdürülebilir kalkınma skorları ile İGE değerleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonucunda SDK skorları ile İGE değerleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Korkmaz ve Şahin (2013), OECD'ye üye olan ülkelerin 2009 yılı PISA sınav sonuçları ile İGE değerleri arasındaki ilişkisini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda PISA sınav sonuçları ile İGE değerleri arasında olumlu bir ilişkinin olduğunu, Türkiye'nin PISA sınav sonucundan daha başarılı olması için İGE düzeyinin çok gelişmiş ülkeler kategorisinde yer alması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Nartgün, vd., (2013), 2011 yılı UNDP raporuna göre AB'ye üye, aday ve aday adayı ülkeler arasında İGE ve eğitim endeksi açısından bir farklılık olup olmadığını araştırmışlardır. Çalışma sonucunda Türkiye'nin hem İGE hem de eğitim endeksinin aday ülkelerin değerlerine göre düşük olduğunu açıklamışlardır.

Tireli, vd., (2013), 2007-2010 yıllarına ilişkin İslam İşbirliği Teşkilatının bir alt kuruluşu olan SESRIC tarafından oluşturulan 57 üye ülkenin eğitim, sağlık, istihdam verileri ile İGE değerleri arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını araştırmışlardır. Çalışma sonucunda İGE'nin eğitim verileri arasında anlamlı buna karşın sağlık harcamaları ve istihdam verileri arasında anlamlı olmayan bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuşlardır.

Metodoloji

Veri madenciliği geniş hacimli olmak üzere karmaşık verileri kullanarak anlamlı ve faydalı bilgiler oluşturmaya çalışan bir bilim dalıdır. Başka bir ifadeyle veri madenciliği büyük boyutlu veri tabanlarından anlaşılması zor verileri çeşitli algoritmalarla işleyerek analizciler için özetlenmiş bilgiler ve kurallar elde edilmesine, geleceğe yönelik tahminler yapılmasına imkan sağlar. Bu çalışmada karar ağaçlarının sınıflandırma yöntemleri içerisinde yer alan C5.0 ve Gini algoritmaları anlatılacaktır.

C5.0 Algoritması: Quinlan, C5.0 algoritmasını Unix/Linux için geliştirmiş ve ticari olarak piyasaya sunmuştur (Akpınar, 2014, s. 222). C5.0 algoritması entropiyi kullanarak karar

ağaçlarını oluşturmaktadır. Tesadüfî bir değişkendeki belirsizliğin ölçüsü olan Entropi, 0 ile 1 arasında bir değer almakta, iki temelli logaritma ile hesaplanarak elde edilmektedir. Veri seti içerisinde bütün değerler tek bir sınıfa ait olduklarında entropi sıfır, eşit olarak birden fazla sınıfa ait olduklarında entropi 1 olacaktır.

C5.0 algoritmasıyla sınıflandırmada karar düğümlerini ayırmak için niteliklerin bilgi kazancı ve entropi değerleri maksimize edilerek karar ağacı oluşturulmaktadır. C5.0 algortimasının karar ağacına ilişkin adımlar aşağıda gösterilmiştir (Akpınar,2014,s.208;Alpaydın,2013,s.156; Silaharoğlu, 2013, s.76; Özkan, 2008, s.58):

Adım 1: X değişkeni (nitelik) için k adet olasılıklar sırasıyla $P_1, P_2, P_3, \dots, P_k$ olarak isimlendirilmekte ve entropi değeri eşitlik 5 yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$Entropi = H(T) = - \sum_{i=1}^k p_i \log_2 (p_i) \quad (5)$$

Adım 2: X değişkeninin hedef niteliği olan T'nin alt kümeleri $T_1, T_2, T_3, \dots, T_k$ olarak adlandırılmakta ve her bir T hedef niteliğinin sınıfını belirlemede kullanılan bilgilerin ağırlıklı ortalamaları ile entropilerin ağırlıklandırılmış toplamaları eşitlik 6 ile belirlenmektedir.

$$H_s(T) = \sum_{i=1}^n p_i H_s(T_i) \quad (6)$$

Adım 3: Karar verme düğümünden elde edilen maksimum bilgi kazancının ayırma ölçütü eşitlik 7 yardımı ile hesaplanarak gerçekleştirilmektedir.

$$Bilgi\ Kazancı\ (S) = H(T) - H_s(T) \quad (7)$$

Gini Algoritması: Gini algoritması, sınıflandırma ve regresyon ağaçları algoritmalarından (CART) birisidir. Breiman (1984) tarafından Gini algoritması geliştirilmiştir. Gini algoritması, hedef nitelik değerlerinin olasılık dağılımları arasındaki farkı ölçen gini endeksiyle sınıflandırma işlemini gerçekleştirmektedir (Rokach ve Maimon, 2009, s. 63). Nitelik değerlerinin sol ve sağ tarafta olmak üzere iki sütuna bölünmesi ile $gini_{sol}$ ve $gini_{sağ}$ değerleri hesaplanarak minimum gini değerine karşılık gelen niteliklerle karar ağacı oluşturulur. Gini algoritmasıyla karar ağacı oluşturulurken aşağıdaki adımlar uygulanır (Akpınar, 2014, s. 212, Adak ve Yurtay, 2013, s. 2; Özkan, 2008, s. 106):

Adım 1: Gini değeri hesaplanmadan önce her bir nitelik için sol ve sağ taraftaki $Gini_{sol}$ ve $Gini_{sağ}$ değerleri eşitlik 8 ve eşitlik 9'daki denklemler yardımıyla hesaplanır.

$$Gini_{sol} = 1 - \sum_{i=1}^k \left[\frac{L_i}{|T_{sol}|} \right]^2 \quad (8)$$

$$Gini_{sağ} = 1 - \sum_{i=1}^k \left[\frac{R_i}{|T_l|} \right]^2 \quad (9)$$

$Gini_{sol}$ ve $Gini_{sağ}$ değerlerinin hesaplanmasında kullanılan sembollerin açıklamaları aşağıda verilmiştir.

k : Sınıfların sayısı,

T : bir düğümdeki örnek sayısı,

T_{sol} : sol sütundaki örneklerin sayısı,

$T_{sağ}$: sağ sütundaki örneklerin sayısı,

L_i : sol sütundaki i kategorisindeki örneklerin sayısı,

R_i : sağ sütundaki i kategorisindeki örneklerin sayısı.

Adım 2: Bir niteliğin Gini değeri eşitlik 10'daki $Gini_j$ denklemiyle hesaplanır.

$$Gini_j = \frac{1}{n} (|T_{sol}|Gini_{sol} + |T_{sağ}|Gini_{sağ}) \quad (10)$$

Adım 3: Her bir nitelik için hesaplanan Gini değerleri arasından minimum olanı seçilerek bölünme bu nitelik üzerinden gerçekleştirilmektedir. Daha sonra geri kalan veri seti için en baştaki adımlara tekrar dönülerek, diğer bölünmelere ait gini değerleri ile karar ağacı oluşturulur.

Uygulama

Bu çalışmada, kategorik değişken olan İGE'nin veri madenciliğinin karar ağacı tekniklerinden Gini ve C5.0 algoritmalarıyla modellenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında spearman korelasyon analizi sonucunda birbirleriyle yüksek korelasyona sahip değişkenler belirlenerek analizden çıkarılmış, gini ve C5.0 algoritmalarıyla karar ağaçları oluşturularak kurallar belirlenmiş ve yöntemlerin sınıflandırma performanslarını karşılaştırmak için duyarlılık ve belirleyicilik istatistikleri hesaplanmıştır.

Veri Seti ve Değişkenler: BM tarafından her yıl yayımlanan insani gelişme raporunun 2010-2017 dönemine ait 189 ülkenin eksik verileri çıkarılarak geriye kalan 79 ülkenin gösterge değerleri çalışmanın kapsamını oluşturmuştur. Böylece ülkeler İGE'ye göre çok gelişmiş, gelişmiş, orta ve düşük düzey gelişmiş ülkeler olarak sınıflandırılmıştır. Tablo 2'de çalışma kapsamındaki ülkelerin 2010-2017 dönemine ait gelişmişlik düzeyleri gösterilmiştir.

Tablo 2. Gelişme Düzeylerine Göre Çalışma Kapsamındaki Ülkeler

Düşük Düzey Gelişmiş Ülkeler		Orta Düzey Gelişmiş Ülkeler		Gelişmiş Ülkeler		Çok Gelişmiş Ülkeler	
2010	2017	2010	2017	2010	2017	2010	2017
Bangladeş	Ruanda	Moğolistan	Filipinler	Rusya	Kosta Rika	Norveç	Norveç
Kenya	Uganda	Maldivler	G. Afrika	Karadağ	Türkiye	İsviçre	İsviçre
Zambiya	Sudan	Belize	Endonezya	Bulgaristan	Sırbistan	Avustralya	Avustralya
Pakistan	Malavi	Paraguay	Vietnam	Romanya	Arnavutluk	İrlanda	İrlanda
Ruanda		Moldova	Bolivya	Belarus	Gürcistan	Almanya	Almanya
Uganda		Filipinler	El Salvador	Uruguay	Meksika	İzlanda	İzlanda
Sudan		G. Afrika	Kırgızistan	Malezya	Sri Lanka	İsveç	İsveç
Malavi		Endonezya	Fas	Kosta Rika	Brezilya	Singapur	Singapur
		Vietnam	Nikaragua	Türkiye	Azerbaycan	Hollanda	Hollanda
		Bolivya	Guatemala	Sırbistan	Ermenistan	Danimarka	Danimarka
		El Salvador	Tacikistan	Arnavutluk	Çin	Kanada	Kanada
		Kırgızistan	Bangladeş	Gürcistan	Ukrayna	Birl. Krallık	Birl. Krallık
		Fas	Kenya	Meksika	Peru	Finlandiya	Finlandiya
		Nikaragua	Zambiya	Sri Lanka	Kolombiya	Belçika	Belçika
		Guatemala	Pakistan	Brezilya	Dominik C.	Avusturya	Avusturya
		Tacikistan		Azerbaycan	Ürdün	Kore Cum.	Kore Cum.
				Ermenistan	Surinam	Fransa	Fransa
				Çin	Moğolistan	Slovenya	Slovenya
				Ukrayna	Maldivler	İspanya	İspanya
				Peru	Belize	Çekya	Çekya
				Kolombiya	Paraguay	İtalya	İtalya
				Dominik C.	Moldova	Estonya	Estonya
				Ürdün		Yunanistan	Yunanistan
				Surinam		Kıbrıs	Kıbrıs
						Polonya	Polonya
						Litvanya	Litvanya
						Slovakya	Slovakya
						Letonya	Letonya
						Portekiz	Portekiz
						Macaristan	Macaristan
						Hırvatistan	Hırvatistan
						Rusya	Rusya
						Karadağ	Karadağ
						Bulgaristan	Bulgaristan
						Romanya	Romanya
						Belarus	Belarus
						Uruguay	Uruguay
						Malezya	Malezya

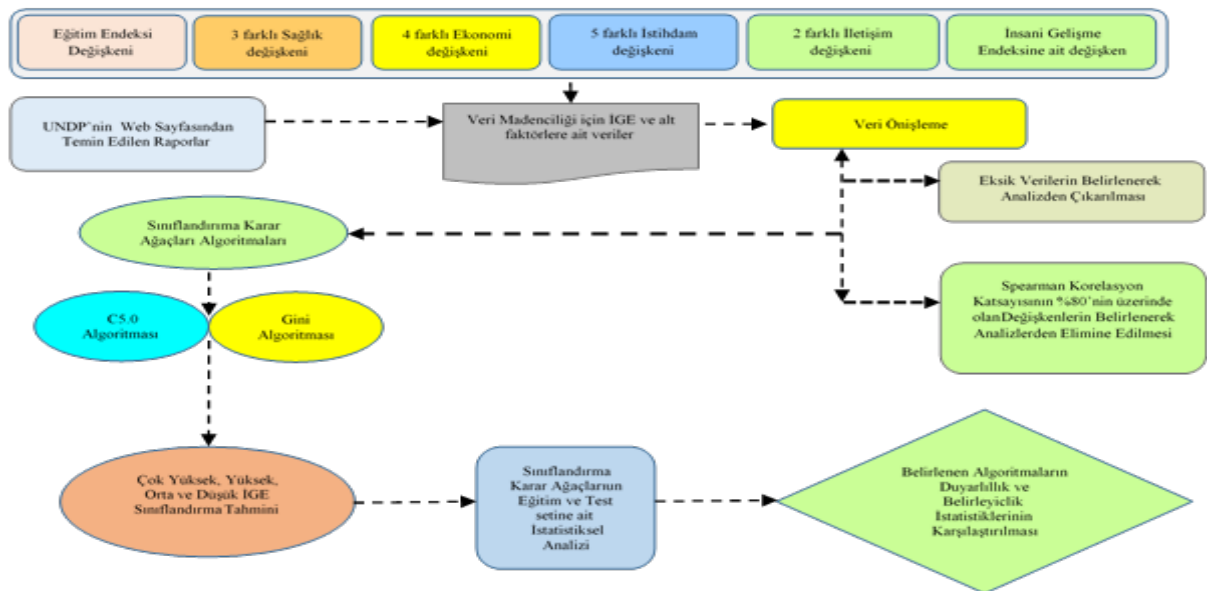
Kategorileştirilmiş İGE'ye etki eden faktörlerin belirlenmesi ve karar ağaçlarının oluşturulması için eğitim, sağlık, gelir, istihdam ve iletişim faktörlerinden toplam 15 bağımsız değişken belirlenmiştir. Tablo 3'te analizlerde kullanılacak değişkenler verilmiştir.

Tablo 3. İGE'nin Faktörlerine İlişkin Değişkenler

Kod	IGE ve Alt Endekslerin İngilizce ve Türkçe Karşılıkları	Faktörler
Y	Human development index (HDI)	İnsani gelişme endeksi
X1	Education Index	Eğitim endeksi
X2	Life expectancy at birth (years)	Doğumdan sonra beklenen yaşam süresi (yıl)
X3	Life expectancy index	Yaşam beklentisi endeksi
X4	Expected years of schooling (years)	Beklenen eğitim süresi (yıl)
X5	Gross domestic product (GDP), total (2011 PPP \$ billions)	Gayri Safi yurtiçi hâsıla (GSYİH), toplam (2011 PPP \$ milyar)
X6	Income index	Gelir endeksi
X7	Exports and imports (% of GDP)	İhracat ve ithalat'ın GSYİH payı (GSYİH'nın % 'si)
X8	Foreign direct investment, net inflows (% of GDP)	Doğrudan yabancı yatırımlar, net girişler (GSYİH'nın % 'si)
X9	Gender inequality index (GII)	Cinsiyet eşitsizliği endeksi
X10	Gender development index (GDI)	Cinsiyet gelişme endeksi
X11	Employment in agriculture (% of total employment)	Tarım sektöründeki istihdam oranı (toplam istihdamın % 'si)
X12	Unemployment, total (% of labour force)	İşsizlik oranı
X13	Employment in services (% of total employment)	Hizmet sektöründeki istihdam oranı
X14	Internet users, total (% of population)	İnternet kullanım oranı
X15	Mobile phone subscriptions (per 100 people)	Cep telefonu abonelik oranı (100 kişi başına)

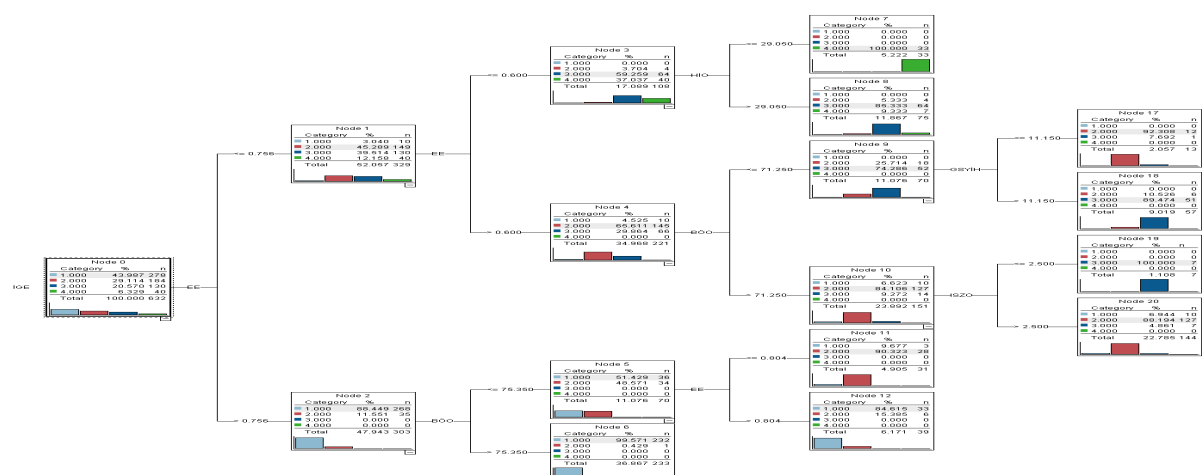
Bulgular

Araştırmanın bu kapsamında gerekli düzenlemelerin yapıldığı modelin kavramsal yapısına ve bulgulara ilişkin bilgiler verilmiştir. Araştırma modelinin kavramsal yapısı içerisinde yer alan veri ön işleminin birinci aşamasında eksik verilere sahip olan ülkeler çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir. İkinci aşamasında değişkenler için normallik varsayımı sağlanmadığından, spearman korelasyon analizi gerçekleştirilerek %80'in üzerinde yüksek korelasyon ilişkisine sahip olan değişkenler karar ağacı analizlerinden çıkarılmıştır (Alpar, 2013). Analizlerden çıkarılan bu değişkenler: X4 değişkeni “beklenen eğitim süresi (yıl)”, X6 değişkeni “gelir endeksi”, X9 değişkeni “cinsiyet eşitsizliği endeksi”, X11 değişkeni “tarım sektöründeki istihdam oranı”, X14 değişkeni “internet kullanım oranı”dır. Böylece veri ön işleme tamamlandıktan sonra 79 ülkenin toplam 632 veri kaydı karar ağaçları algoritmalarında kullanılmak üzere hazır hale getirilmiştir. Verilerin %75'i ile modeller eğitilmiş, geriye kalan %25'lik kısmı ile test işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu aşamadan sonra sınıflandırma algoritmalarının belirleyicilik “specificity” ve duyarlılık “sensitivity” istatistikleri karşılaştırılmak üzere hesaplanmıştır. Araştırmanın kapsamına ilişkin kavramsal yapı Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Karar Ağaçları için Araştırmanın Kavramsal Yapısı

Gini Algoritması ile Karar Ağacı Modeli: Gini algoritması ile karar ağacı modelinde 9 kural türetilmiştir. İGE'ye ait karar ağacı modelinin sınıflandırılmasında en kuvvetli etkiye sahip olan değişkenin %61,9 ile eğitim endeksi, ikinci sırada %25,9 ile hizmet sektöründeki istihdam oranı değişkeni olduğu tespit edilmiştir. Şekil 2'de Gini algoritmasına ait karar ağacı modeli verilmiştir.

Şekil 2. Gini Algoritmasına ait Karar Ağacı Modeli

Tablo 4. Gini Algoritmasının Karar Ağacı Modelinden Türetilen Kurallar

Kural No	Eğer Kuralı	%	Ulke Sayısı	Kategorik İGE Düzeyi
1	$X1 \leq 0.60$ & $X13 \leq 29.05$	100%	33	Düşük İGE
2	$X1 \leq 0.60$ & $X13 > 29.05$	85,33%	64	Orta İGE
3	$X1 > 0.756$ & $X2 > 73.35$	99,57%	222	Çok Yüksek İGE
4	$0.756 < X1 \leq 0.804$ & $X2 \leq 73.35$	90,32%	28	Yüksek İGE
5	$X1 > 0.804$ & $X2 \leq 73.35$	84,62%	33	Çok Yüksek İGE
6	$0.60 < X1 \leq 0.756$ & $X2 \leq 71.25$ & $X5 \leq 1150$	92,31%	12	Yüksek İGE
7	$0.60 < X1 \leq 0.756$ & $X2 \leq 71.25$ & $X5 > 1150$	89,47%	51	Orta İGE
8	$0.60 < X1 \leq 0.756$ & $X2 > 71.25$ & $X11 \leq 2.5$	100,00%	7	Orta İGE
9	$0.60 < X1 \leq 0.756$ & $X2 > 71.25$ & $X11 > 2.5$	88,14%	127	Yüksek İGE

Tablo 4’te Gini algoritmasının karar ağacı modelinden türetilen 9 kural verilmiştir. Belirlenen kurallar içerisinde çok yüksek İGE düzeyi için 3, yüksek İGE düzeyi için 9, orta İGE düzeyi için 2, düşük İGE düzeyi için 1 no’lu kural en önemli kurallardır.

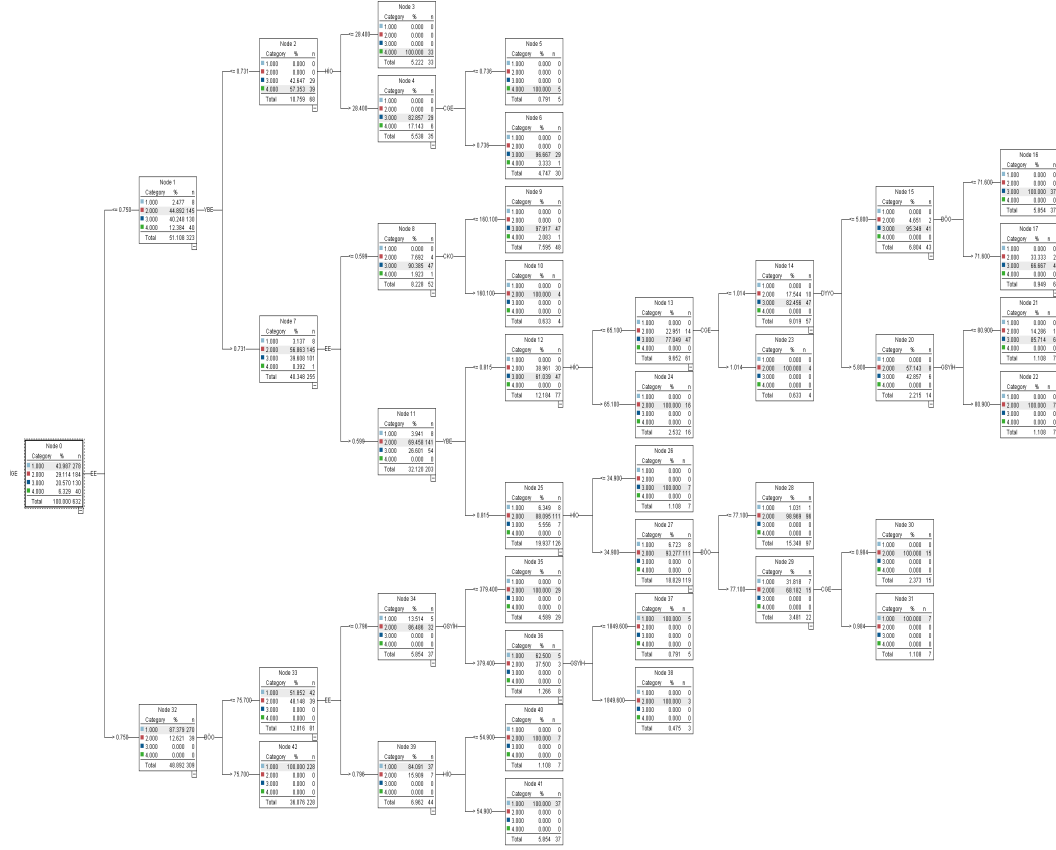
Kural 1: Eğer İGE’nin X1 değişkeni “eğitim endeksi” 0.60’a eşit ya da küçük ve X13 değişkeni “hizmet sektöründeki istihdam oranı” 29.05’e eşit ya da küçük ise o ülkenin İGE %100 oran ile düşük düzeydedir.

Kural 2: Eğer İGE’nin X1 değişkeni “eğitim endeksi” 0.60’a eşit ya da küçük ve X13 değişkeni “hizmet sektöründeki istihdam oranı” 29.05’ten büyük ise o ülkenin İGE %85,33 oran ile orta düzeydedir.

Kural 3: Eğer İGE’nin X1 değişkeni “eğitim endeksi” 0.756’dan büyük ve X2 değişkeni “doğumdan sonra beklenen yaşam süresi” 73,35’ten büyük ise o ülkenin İGE %99,57 oran ile çok yüksek düzeydedir.

Kural 9: Eğer İGE’nin X1 değişkeni “eğitim endeksi” 0.60’tan büyük ve 0.756’ya eşit ya da küçük, X2 değişkeni “doğumdan sonra beklenen yaşam süresi” 71,25’ten büyük ve X12 değişkeni “işsizlik oranı değişkeni” 2,5’ten büyük ise o ülkenin İGE %88,14 oran ile yüksek düzeydedir.

C5.0 Algoritması ile Karar Ağacı Modeli: Entropi tabanlı C5.0 algoritmasının karar ağacı Şekil 3’te gösterilmiştir. Karar ağacı modelinden 21 kural oluşturulmuştur. İGE düzeyinin tespitinde en kuvvetli etkiye sahip olan değişkenin %43,1 ile eğitim endeksi, %29,5 ile hizmet sektöründeki istihdam oranı değişkeni olduğu belirlenmiştir.

Şekil 3. C5.0 Algoritmasına ait Karar Ağacı Modeli

C5.0 algoritmasının karar ağacı modelinden elde edilen 21 kural Tablo 5'te gösterilmiştir. Çok yüksek İGE düzeyi için 8, yüksek İGE düzeyi için 14, orta İGE düzeyi için 4, düşük İGE düzeyi için 1 no'lu kural tespit edilenler içerisinde en önemli kurallardır.

Kural 1: Eğer İGE'nin X1 değişkeni "eğitim endeksi" 0.750'den küçük, X3 değişkeni "yaşam beklentisi endeksi" 0.731'e eşit ya da küçük ve X13 değişkeni "hizmet sektöründeki istihdam oranı" 28.4'e eşit ya da küçük ise o ülkenin İGE %100 oran ile düşük düzeydedir.

Kural 4: Eğer İGE'nin X1 değişkeni "eğitim endeksi" 0.599'a eşit ya da küçük, X3 değişkeni "yaşam beklentisi endeksi" 0.731'den büyük ve X15 değişkeni "cep telefonu abonelik oranı" 160,1'e eşit ya da küçük ise o ülkenin İGE %97.9 oran ile orta düzeydedir.

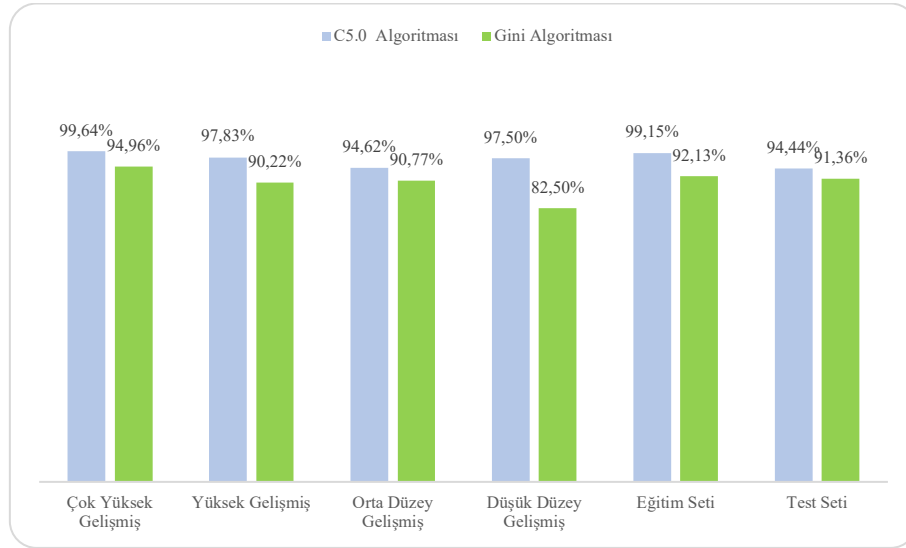
Kural 8: Eğer İGE'nin X1 değişkeni "eğitim endeksi" 0.796'dan büyük, X2 değişkeni "doğumdan sonra beklenen yaşam süresi" 75.7'den büyük ve X13 değişkeni "hizmet sektöründeki istihdam oranı" 54.9'dan büyük ise o ülkenin İGE %100 oran ile çok yüksek düzeydedir.

Kural 14: Eğer İGE'nin X1 değişkeni "eğitim endeksi" 0.599'dan büyük ve 0.750'ye eşit ya da küçük, X3 değişkeni "yaşam beklentisi endeksi" 0.815'ten büyük, X13 değişkeni "hizmet sektöründeki istihdam oranı" 34.9'dan büyük ve X2 değişkeni "doğumdan sonra beklenen yaşam süresi" 77.1'e eşit ya da küçük ise o ülkenin İGE %98,97 oran ile yüksek düzeydedir.

Tablo 5. Karar Ağacı Modeli için C5.0 Algoritmasından Elde Edilen Kurallar

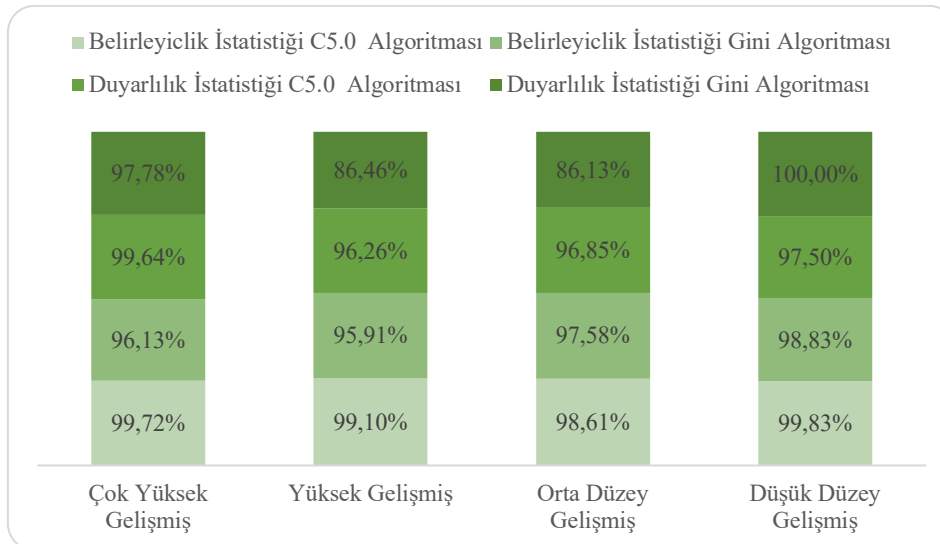
Kural No	Eğer Kuralı	%	Ülke Sayısı	Kategorik İGE Düzeyi
1	$X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 \leq 0.731 \ \& \ X13 \leq 28.4$	100%	33	Düşük İGE
2	$X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 \leq 0.731 \ \& \ X13 > 28.4 \ \& \ X10 \leq 0.736$	100%	5	Düşük İGE
3	$X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 \leq 0.731 \ \& \ X13 > 28.4 \ \& \ X10 > 0.736$	96,60%	29	Orta İGE
4	$X1 \leq 0.599 \ \& \ X3 > 0.731 \ \& \ X15 \leq 160,1$	97,90%	47	Orta İGE
5	$X1 \leq 0.599 \ \& \ X3 > 0.731 \ \& \ X15 > 160,1$	100%	4	Yüksek İGE
6	$0.750 < X1 \leq 0.796 \ \& \ X2 \leq 75.7 \ \& \ X5 < 379.4$	100%	29	Yüksek İGE
7	$X1 > 0.796 \ \& \ X2 > 75.7 \ \& \ X13 \leq 54.9$	100%	7	Yüksek İGE
8	$X1 > 0.796 \ \& \ X2 > 75.7 \ \& \ X13 > 54.9$	100%	37	Çok Yüksek İGE
9	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ 0.731 < X3 \leq 0.815 \ \& \ X13 > 85.1$	100%	16	Yüksek İGE
10	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X13 < 34.9$	100%	7	Orta İGE
11	$0.750 < X1 \leq 0.796 \ \& \ X2 \leq 75.7 \ \& \ 379.4 < X5 \leq 1849$	100%	5	Çok Yüksek İGE
12	$0.750 < X1 \leq 0.796 \ \& \ X2 \leq 75.7 \ \& \ X5 > 1849$	100%	3	Yüksek İGE
13	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X10 > 1.014$	100%	4	Yüksek İGE
14	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X13 > 34.9 \ \& \ X2 \leq 77.1$	98,97%	96	Yüksek İGE
15	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X13 > 34.9 \ \& \ X2 > 77.1 \ \& \ X10 < 0.984$	100%	15	Yüksek İGE
16	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X13 > 34.9 \ \& \ X2 > 77.1 \ \& \ X10 > 0.984$	100%	7	Çok Yüksek İGE
17	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X10 \leq 1.014 \ \& \ X8 \leq 5.8 \ \& \ X2 \leq 71.8$	100%	37	Orta İGE
18	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X10 \leq 1.014 \ \& \ X8 > 5.8 \ \& \ X5 \leq 80.9$	85,70%	6	Orta İGE
19	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X10 \leq 1.014 \ \& \ X8 > 5.8 \ \& \ X5 > 80.9$	100%	7	Yüksek İGE
20	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X10 \leq 1.014 \ \& \ X8 \leq 5.8 \ \& \ 71.8 < X2 \leq 72.1$	100%	2	Yüksek İGE
21	$0.599 < X1 \leq 0.750 \ \& \ X3 > 0.815 \ \& \ X10 \leq 1.014 \ \& \ X8 \leq 5.8 \ \& \ X2 > 72.1$	100%	4	Orta İGE

Algoritmaların Performanslarının Karşılaştırılması: Bu aşamada Gini ve C5.0 algoritmalarıyla oluşturulan karar ağacı modellerinin performanslarını karşılaştırmak için dört farklı kriter kullanılmıştır. Bu kriterler sırasıyla sınıflandırma, eğitim ve test, belirleyicilik ve duyarlılık istatistik performans kriterleridir. Şekil 4'te algoritmaların İGE, eğitim ve test performanslarının sonuçları gösterilmiştir.

Şekil 4. C5.0 ve Gini Algoritmalarının İGE, Eğitim ve Test Performanslarının Sonuçları

Şekil 4'e göre C5.0 ve Gini algoritmalarının İGE sınıflandırma performans sonuçları sırasıyla çok yüksek gelişmiş ülkeler için %99,64 ile %94,96, yüksek gelişmiş ülkeler için %97,83 ile %90,22, orta düzey ülkeler için %94,62 ile %90,77 ve düşük düzey gelişmiş ülkeler için %97,50 ile %82,50 ve toplam doğru sınıflandırma başarı düzeyleri %97,94 ile %91,93'tür. Eğitim setinin sınıflandırma performansları C5.0 için %99,15 ve Gini için %92,13; test setinin sınıflandırma performansları C5.0 için %92,13 ve Gini için %91,36'dır. Algoritmaların ayrıca duyarlılık ve belirleyicilik istatistikleri de hesaplanmıştır. Duyarlılık istatistiği (gerçek pozitif oran), İGE'de sınıflandırılan ülkelerlerden yüzde kaçının gerçekten doğru İGE olduğunu; Belirleyicilik istatistiği (gerçek negatif oran), İGE sınıflandırılan ülkelerden yüzde kaçının gerçekten yanlış İGE olduğunu belirten orandır (Öğüt, vd., 2009; Han ve Kamber, 2006). Şekil 5'te seçilen algoritmalara ilişkin belirleyicilik ve duyarlılık istatistikleri gösterilmiştir.

Şekil 5. C5.0 ve Gini Algoritmalarının Duyarlılık ve Belirleyicilik İstatistiklerinin Performans Sonuçları

Şekil 5'te görüldüğü üzere C5.0 ve Gini algoritmalarının duyarlılık istatistik sonuçları sırasıyla çok yüksek gelişmiş ülkeler için %99,64 ile %97,78, yüksek gelişmiş ülkeler için %96,26 ile %86,46, orta düzey gelişmiş ülkeler için %96,85 ile %86,13 ve düşük düzey ülkeler için %97,50 ile %100; belirleyicilik istatistik sonuçları sırasıyla çok yüksek gelişmiş ülkeler için %99,72 ile %96,13, yüksek gelişmiş ülkeler için %99,10 ile %95,91, orta düzey gelişmiş ülkeler için %98,61 ile %97,58 ve düşük düzey ülkeler için %99,83 ile %98,83'tür.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, BM tarafından her yıl yayımlanan insani gelişme raporunun 2010-2017 dönemine ait 79 ülkenin insani gelişme endeksine etki eden faktörlerin, veri madenciliğinin karar ağacı teknik tekniklerinden C5.0 ve Gini algoritmalarıyla modellenmesi amaçlanmıştır. Ülkelerin İGE düzeyleri çok yüksek, yüksek, orta düzey ve düşük düzey olmak üzere kategorileştirilmiştir. İGE'ye etki eden faktörlerin belirlenmesinde eğitim, sağlık, ekonomi, istihdam ve iletişim faktörlerinden toplam 15 bağımsız değişken kullanılmıştır.

Bağımsız değişkenler için spearman korelasyon analizi gerçekleştirilerek 5 değişken analizden çıkarılmıştır. Karar ağaçlarının oluşturulmasında C5.0 algoritması ile %97,94 ve Gini algoritmasıyla %91,93'lük toplam doğru sınıflandırma başarı düzeyi gerçekleştirilmiştir. C5.0 ve Gini algoritmalarının karar ağacı modellerinde sırasıyla 21 ve 9 kural türetilmiştir. Her iki algoritma ile Türkiye'nin çalışma dönemi boyunca yüksek düzey olan İGE'sini doğru olarak sınıflandırmıştır. 2010-2017 dönemine ait C5.0 algoritması ile 13 ve Gini algoritması ile 51 ülke yanlış olarak sınıflandırılmıştır. C5.0 algoritması ile yanlış sınıflandırılan ülkeler: Bangladeş, Belize, El Salvador "üç kez", Malezya, Maldivler, Moldova, Moğolistan, Nikaragua "iki kez", Pakistan ve Rusya'dır. Gini algoritması ile yanlış sınıflandırılan ülkeler: Azerbaycan "üç kez", Bangladeş, Belize, Kenya, Malezya, Maldivler "dört kez", Moğolistan "beş kez", Pakistan "beş kez", Paraguay "dört kez", Portekiz "dört kez", Romanya "beş kez", Rusya "1", Ukrayna "beş kez", Uruguay "dört kez", Vietnam "yedi kez" dir.

İGE'ye etki eden faktörlerin tespitinde en fazla etki eden faktörlerin sırasıyla: C5.0 algoritmasında %43,1 ile eğitim, %29,5 ile istihdam ve %12, 1 ile iletişim faktörü; Gini algoritmasında ise %61,9 ile eğitim, %25,9 ile istihdam, %6,7 ile sağlık faktörü olduğu tespit edilmiştir. Algoritmaların karşılaştırılmasında sınıflandırma, eğitim ve test, belirleyicilik ve duyarlılık istatistik performans kriterleri olmak üzere dört farklı kriter kullanılmıştır. İstatistiki performans açısından karşılaştırılmasında C5.0 algoritmasının, Gini algoritmasına göre daha güçlü performans gösterdiği gözlenmiştir. Tablo 6'da İGE'nin sınıflandırılmasına ilişkin benzer çalışmalar, önerdiğimiz model ile karşılaştırılmıştır.

Tablo 6. Benzer Çalışmalarla Sonuçların Karşılaştırılması

Yazar/Yıl	Veri Seti	Girdi Verileri	Analiz Yöntemleri	Verinin Alındığı Tarih Aralığı	En İyi Sınıflandırma Doğruluğu
Gündüz & Soyer, (2019)	138 Ülke	12 Farklı Ekonomik Özgürlük Endeksi	Binary Lojistik Regresyon Analizi	2018	%85,5
Rençber & Mete, (2018)	BM, 185 Ülke	27 değişken	YSA, ANFİS	2015	%87,5-91,36
Rençber, (2018)	BM, 185 Ülke	118 değişken	ÇLR, YSA, ANFİS	2015	%81,6- %85,4-%91,36
Burmaoğlu & Oktay, (2015)	BM, 120 Ülke	16 değişken	Diskriminant Analizi (DA)	2007-2008	%92,5
Yakut, Gündüz, & Demirci, (2015)	BM, 81 Ülke	14 değişken	ÇLR, YSA	2010-2012	%88,1-%97,1
Burmaoğlu, Oktay, & Özen, (2009)	BM. 120 Ülke	16 değişken	DA, LR	2007-2008	%92,5- %100
Önerdiğimiz Model	BM, 79	15 değişken	C5.0 ve Gini Algoritması	2010-2017	%97,94-%91,93

Tablo 6’da görüldüğü üzere önerdiğimiz modelin sınıflandırma sonuçları İGE’ye ilişkin diğer çalışmaların sınıflandırma sonuçlarına göre daha iyi performans göstermiştir. Sonuç itibari ile bu araştırma insan hayatının zenginliği açısından ülkeleri İGE’ye göre karşılaştırma yapma imkânı sunmaktadır. Araştırma sonucunda algoritmaların karar ağacı kurallarına göre bir ülkenin İGE’nin hangi sınıfta yer aldığı tahmin edilebilmektedir. Gelecekteki yapılacak çalışmalarda daha geniş veri seti ve diğer analiz yöntemleri ile bu çalışmanın sonuçları karşılaştırılabilir.

Kaynakça

- Adak, M. F., & Yurtay, N. (2013). Gini algoritmasını kullanarak karar ağacı oluşturmayı sağlayan bir yazılımın geliştirilmesi. *International Journal of Informatics Technologies*, 6(3), 1-6.
- Alpar, R. (2013). *Çok Değişkenli İstatistik Yöntemler*, Ankara: Detay.
- Alpaydın, E. (2013). *Yapay öğrenme*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Berber, M. (2017). *İktisadi büyüme ve kalkınma*, Trabzon: Celepler.
- Burmaoğlu, S., & Oktay, E. (2015). A statistical classification study of countries'human development level by discriminant analysis, *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 29(4), 579-598.
- Burmaoğlu, S., Oktay, E., & Üstün, Ö. (2009). Birleşmiş milletler kalkınma programı beşeri kalkınma endeksi verilerini kullanarak diskriminant analizi ve lojistik regresyon analizinin sınıflandırma performanslarının karşılaştırılması, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 8(2), 23-49.
- Çağlar, A., & Keten, N. D. (2018). İllerin insani gelişme endeksinin veri zarflama analizi ile ölçülmesi, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 18(4), 565-578.

- Çemrek, F., & Naci Bayraç, H. (2013). Sürdürülebilir kalkınma skorunun hesaplanması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 131-152.
- Çoban, N., & Yayar, R. (2018). Demokrasinin göstergelerinin insani gelişmişlik üzerine etkisi: ab ülkeleri üzerine bir panel veri analizi, *Journal of Politics Economy and Management*, 1(2), 55-61.
- Doğan, E., & Tatlı, H. (2014). İnsani gelişme ve insani yoksulluk bağlamında Türkiye'nin dünyadaki yeri, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 99-124.
- Erbay, E. R., & Özden, M. (2013). İktisadi kalkınma kuramlarına eleştirel yaklaşım. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 3(1), 1-27.
- Erdem, E., & Çelik, B. (2019). İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bazı Afrika ülkeleri üzerine bir uygulama, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 13-36.
- Fırat, E., & Aydın, A. (2015). İnsani kalkınma endeksine göre Türkiye'nin eğitim endeks göstergelerinin OECD ülkeleri ile karşılaştırılması, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15(29), 62-87.
- Günel, F., Çağlar, A., Kangallı Uyar, S., Karadeniz, O., & Yeşilyurt, M. (2017). Türkiye'de illere göre insani gelişme endeksi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 208-216.
- Gündüz, M., & Soyer, M. (2019). Küresel rekabetçilik ile ekonomik özgürlük arasındaki ilişkinin Binary Lojistik Regresyon Analizi ile incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 1906-1930.
- Günsoy, G. (2012). İnsani gelişme kavramı ve sağlıklı yaşam hakkı, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(2), 35-52.
- Han, J., & Kamber, M. (2006). *Data mining: Concepts and techniques*, San Francisco: The Morgan Kaufmann.
- Kaya, A. (2017). Finansal piyasalardaki gelişmelerin insani gelişmişlik üzerine etkisi: Türkiye örneği, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 20, 169-180.
- Eren, M., & Kaynak, (2017). AB'ye tam üyelik sürecinde aday ülkelerin insani gelişme, eğitim ve gelir indekslerinin çok amaçlı doğrusal programlama ile çoklu periyotlu olarak değerlendirilmesi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 41-50.
- Kocatepe, C.A., & Dilber, İ. (2014). Türkiye'nin insani gelişme endeksi değerinin 2011-2012 karşılaştırılması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 123-131.
- Korkmaz, C., & Şahin, M. (2013). 2009 PISA başarılarına göre ülkelerin genel ve insani gelişmişlik düzeyleri arasındaki ilişki, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(22), 225-247.
- Meydan, M., & Sarı, V. İ. (2018). İnsani gelişme endeksi ve alt endekslerinin Türkiye'deki iller için ölçülmesi, *İdealkent Dergisi*, 9(24), 387-429.
- Mıhçı, H., & Mıhçı, S. (2003). Türkiye'nin yakın dönemdeki insani gelişme eğilimleri, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 21-47.

- Murat, D., & Gürsakal, S. (2015). Mutluluk ve insani gelişmişlik arasındaki ilişkinin belirlenmesi: çok değişkenli istatistiksel yaklaşım, *Alphanumeric Journal*, 3(1), 67-79.
- Nartgün, Ş. S., Kösterelioğlu, M., & Sipahioğlu, M. (2013). İnsani gelişim indeksi göstergeleri açısından AB üyesi ve AB üyeliğine aday ülkelerin karşılaştırılması, *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 80-89.
- Öğüt, H., Doğanay, M., & Aktaş, R. (2009). Detecting stock-price manipulation in an emerging maket: The case of Turkey, *Expert Systems With Applications*, 36(9), 11944-11949.
- Özkan, Y. (2008). *Veri madenciliği yöntemleri*, İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- Öztürk, H. M. (2016). Türkiye'nin insani gelişme endeksi, ekonomik gelişmişlik, beslenem ilişkisi ve farklı ülkelerle karşılaştırılması, *Journal of Human Sciences*, 13(2), 3402-3412.
- Paksoy, S. (2015). Ülke göstergelerinin VİKOR yöntemi ile değerlendirilmesi, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 153-169.
- Rençber, Ö. F. (2017). *Bulanık ve Yapay Sinir Ağları İle Çoklu Lojistik Regrasyon Yöntemlerinin Sınıflandırma Performanslarının Karşılaştırılması: Ülkelerin Gelişmişlik Düzeylerinin Sınıflandırılması Üzerine Bir Uygulama* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- Rençber, Ö. F. (2018). *Sınıflandırma problemlerinde çoklu lojistik regresyon, yapay sinir ağı ve ANFİS yöntemlerinin karşılaştırılması: İnsani gelişmişlik endeksi üzerine uygulama*, Ankara: Gazi.
- Rençber, Ö. F., & Sinan, M. (2018). Reclassification of countries according to human development index: An application with ann and anfis methods, *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(3), 228-252.
- Rokach, L., & Maimon, O. Z. (2008). *Data mining with decision trees: theory and applications*, Singapore: World scientific.
- Sakarya, A., & İbişoğlu, Ç. (2015). Türkiye’de illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksinin coğrafi ağırlıklı regresyon modeli ile analizi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 32, 211-238.
- Silahtaroglu, G. (2013). *Veri madenciliği*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- Şahin, G., & Gökdemir, L. (2016). İnsani gelişme endeksi bileşenlerinin Türkiye ölçeğinde ARDL sınır testi ile sınanması, *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(1), 1-24.
- Taban, S. (2016). *İktisadi büyüme kavram ve modeller*, Bursa: Ekin.
- Tıraş, H. (2019). Türkiye için insani gelişmişlik göstergeleri, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 14(1), 15-31.
- Tireli, M., Coşkun, S., & Kunduracı, N. F. (2013). İİT ülkeleri ve Türkiye’ye ait sosyal göstergeler ile insani gelişim göstergeleri arasındaki ilişkinin karşılaştırmalı analizi, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 7(30), 61-87.

- Tunç, O., & Ertuna, Ö. (2015). Human development index of Turkey simulation and comparison of selected countries, *Journal of Management Marketing and Logistics*, 2(2), 132-157.
- UNDP (2018). *Human development report 2018*, <http://hdr.undp.org/en/2018-update>
- Ülgener, S. F. (1991). *Milli gelir, istihdam ve iktisadi büyüme*. İstanbul: Der.
- Çiğdem, Ü. (2008). İnsani gelişmişlik endeksine göre Türkiye'nin bölgesel farklılıkları, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(2), 89-113.
- Üzümcü, A. (2012). *İktisadi büyüme (Teori, model ve Türkiye üzerine gözlemler)*, İstanbul: Beta.
- Yakut, E., Gündüz, M., & Demirci, A. (2015). İnsani kalkınmışlık düzeyinin sınıflandırma başarılarının karşılaştırılmasında sıralı lojistik regresyon analizi ve yapay sinir ağları yöntemlerinin kullanılması, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 172-199.
- Yalçın, A. Z., & Çakmak, F. (2016). Türkiye'de kamu sağlık harcamalarının insani gelişim üzerindeki etkisi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 705-724.
- Zanbak, M., & Özeş Ö. R. (2019). İnsani gelişme endeksi bağlamında Avrupa Birliği'ne üye ve aday ülkelerin karşılaştırmalı analizi, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 175-192.

Pragmatizmin Temel Sorunları Çerçevesinde Ahmet Haşim'in Gurebâhâne-i Laklakan'ındaki Pragmatik Yapı

Pragmatic Structure in Ahmet Haşim's Gurebâhâne-i Laklakan within
the Framework of Basic Problems of Pragmatism

Doç. Dr. Mehmet Akif Duman¹

Başvuru Tarihi: 22.06.2019

Kabul Tarihi: 08.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Türk Edebiyatının en büyük nasirlerinden olan Ahmet Haşim savunduğu fikirler kadar bunları ifade etme şekli ile de halef ve seleflerinden ayrılır. Orijinal bir fikre sahip olmak fıkra gibi muhatabı doğrudan okur olan edebi türlerde tesir altına almayı tek başına temin etme kuvvetine sahip değildir. Yazarın okuru ikna etmek için kurguladığı teşbih ve istiare, dolayısı ile mübalağa ve kısmen de tezat ile mücehhez üslup anlaşılma yahut yanlış anlaşılma riskini de beraberinde getirir. A. Haşim'i orijinal kılan husus ise bir araya getirdiği müşebbeh (benzeyen) yahut müşebbehün bihlerde (kendisine benzetilen) değildir, üsluba derinlik veren husus vech-i şebihin (benzetme yönü) normalde tarafeynin nefsinde değil şahsında olması gerekirken, taraflardan birinin nefsine sindirilmesidir ki bu da hakikatin her fıkrada yeniden kurgulandığı anlamına gelir. Başka bir ifade ile A. Haşim pragmatik içinde kendi hususi perlokasyonel çerçevesini çizebilmiştir. Yaşanılan zamanla alakalı yani popüler bir fikir etrafında inşa edilen tasavvurun fikir ile bağı koparılmadan, ancak çok alakasız başka bağlantıları da ustaca kapsama almak ile yeni bir "bütün" oluşturmaya muvaffak olunması açısından tetkik "Gurebâhâne-i Laklakan" üstünde yapılacaktır. F. C. S. Schiller'in pragmatik tavrı hem diğer pragmatizm anlayışlarına olan mesafesi hem de hümanizme olan yakınlığı ile mukayesenin diğer merkezi olacaktır. Tahlilin de göstereceği üzere A. Haşim usta bir şair olduğu kadar zamanının çok ötesinde bir pragmatisttir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilim, Ahmet Haşim, Fıkra, Pragmatizm, F. C. S. Schiller, Ch. S. Peirce

¹ Johannes Gutenberg Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, mh.akif.duman@gmail.com, ORCID: 0000 0002 5633 8268

Abstract

Ahmet Haşim, one of the greatest prose writers of Turkish Literature, differs from his successors and predecessors with the ideas he advocates as well as in the way he expresses them. Compared to literary genres like anecdote that directly address the interlocutor, having an original idea does not alone have the power of Influence. The wording equipped with analogy and metaphor, therefore, also hyperbole and partly contrast, that the author has built to persuade the reader, brings with it the risk of not being understood or misunderstood. What makes Haşim original is not the tenor (weak element) or vehicle (strong element) that he brings together, but the point that gives depth to the style is that the analogy direction gets digested to the nature of the tarayfeyn (two sides: tenor and vehicle), even though it should be in person and not in the nature of the tarayfeyn, which means that the truth is reconstructed in every anecdote. In other words, A. Haşim was able to draw his own special perlocution frame within pragmatic. The study, which is built around a popular idea, that is related to the time experienced, will be carried out on “Gurebâhâne-i Laklakan” (Hospital of the stork) in order to achieve a new “whole” without breaking the connection with the idea while to skillfully including other irrelevant connections. F. C. S. Schiller’s pragmatic attitude will be the other center of the comparison with its distance from other understandings of pragmatism and its proximity to humanism. As the analysis will show, A. Haşim is a pragmatist far beyond his time as well as a master poet.

Keywords: *Linguistics, Ahmet Haşim, Anecdote, Pragmatism, F. C. S. Schiller, Ch. S. Peirce*

Giriş

Ferdinand Canning Scott Schiller (1864-1937) pragmatizmle ilgili yazdığı kitabın da adı olduğu üzere pragmatisti “Humanismus” (1903) ile takriben eş anlamlı kabul eder. Schiller de W. James gibi bireysel yani özne merkezli pragmatizmi savunur (Martens, 1975, s.189) ki bu ilerleme ve özgürlük arka planından dolayı “hümanizm”e yakındır. Dolayısı ile Schiller, Francis Herbert Bradley’in mutlak idealizmine ve Russell’in mantıksal pozitivizmine karşıdır. Schiller’in anlayışına göre gerçekliğin yaratılmasında merkez “insan”dır. “İngiliz Eugenic Derneği”nin de kurucu üyelerinden olan Schiller’in en mühim düşünsel prensiplerinden biri “bütün düşünceler eylemdir” şeklinde özetlenebilir (Shook, 2006, s.44-51; Lachs ve Talisse, 2008, s.700-701. Ayrıca bkz. Winetroun 1967, Abel 2011).

Schiller, *Riddles of the Sphinx* [Sfenks’in Bilmeceleeri] (1891) isimli çalışmasında doğal bir dünya tasavvuru için ön koşul olan basit gerçekleri reddettiği için natüralizmi eleştirir. Dolayısı ile dünyanın nesnel gerçeklere dayanan (nerede ise) mekanik işleyişi Schiller’in öznesi ile çatışır. Bu nedenle natüralistlerin özgür irade, bilinç, Tanrı, amaçlar ve evren gibi ulvi soruları sormak imkânı yoktur. Öte yandan, spekülâtif metafiziğin saçma bir dejenerasyonu olarak idealizme de karşı çıkar, Hegel taraftarlarını gerçeklerden kaçmakla suçlar (Schiller, 1894, s.259-270). Evrensel idealler ve “mutlak”, kusurlu ve pratik dünyayla başa çıkmada yardımcı olmamaktadır. Hegel’in sonsuzluk için geçerli olan, zaman ve değişimden bağımsız gerçekliği, içinde yaşadığımız dünyaya uygun değildir. Neticede her iki yol da şüpheliğe neden olduğundan dolayı bilgi ve ahlak için güvenli bir temel sağlamaya uygun değildir (Schiller, 1894, s.159-60).

Yaşamın en kaba ve bayağı yönleri ve gerçekliği ile alınmasına karşı çıkmak gerçekliğin “acımasız” yapısını değiştirmeyecektir. Ayrıca tinsel güçlerin evrenin seyrindeki ağırlığını reddetmek ile her bir bireyi “bütün düşünceleri eylem olan müstakil bireyler” addetmek Oblomov’u, Don Kişot’u ve Fahim Bey’i en büyük aktivistler saymak olacaktır.² Bir “şâir” de olsa böyle düşünmez A. Haşim. Zira ona atfedilen sembolizm üstat Paul Verlaine’deki gibi hasbelkader değildir.³ Bu fikri, daha doğrusu düşünce sistemini Galatasaray Lisesi’nde talebesi olduğu Ahmet Hikmet’ten alır: “Fikrin şekilden evvel hazırlandığı hissini veren eserlerde şiir mucizesinin var olmasına imkân yoktur. Ahenk ve kafiye’nin tesadüflerinden doğmayan fikirler sanata mal edilemez” (Karaosmanoğlu, 1969, s.47). Senelerden sonra, Sorbonne profesörlerinden ve asrın en büyük filozoflarından Chartier’nin bir kitabında bu görüşün teyidini bulur. Bu idrak sistemine göre mesela ahlaki, sosyal ve felsefi şairlerden olan T. Fikret’in taşıdığı kocaman kanatlara rağmen bir türlü göğe yükselemeyişinin sebebi de budur. Sembolik bir şair olmasına rağmen semiyotik açıdan A. Haşim’i zemine sabit tutan şey “sembol- simge” geçişlerine (Duman 2018a, 2018b, 2019a, 2019b) vakıf olmasıdır. Semboller bağlamdan bağımsız olarak klişe anlama sahip olan ve bu anlam yükü ile anlamın devamlılığını garanti altına alan kullanımlardır. Mesela: “[...] baykuş ve karga uğursuzluğun, merkep bölnlüğün, domuz pisliğinin, kaz alıklığının, arslan cesaretin, at zekâ ve asaletin, köpek sadakatin, bülbül aşkın, kelebek gençliğin işaret ve sembolü”dür (GL, s.134)⁴. Fakat bu semboller sorgulanamaz değildir. Dindarlığıyla meşhur büyük bir yabancı şâirin, meşhur bir manzumesinde, büyük bir ciddiyetle: “Mahşer gününde eşek kardeşlerimle birlikte Tanrı’nın huzuruna çıkmak isterim” demesini misal verir A. Haşim. Merkep bilinenin aksine zeki bir hayvandır. Herkesin “ahmaklık” sembolü saydığı kaz soğukkanlılığı ile diğer birçok hayvandan üstündür. A. Haşim hayvanların pisliği hakkındaki kanaatlere de karşı çıkar: “Hiçbir dinin emirlerine uymayan ve hiçbir sıhhat kaidesini bilmeden, hayret verici bir sabırla, saatlerce, diliyle, dişiyle, gagasıyla bitlenen, yalanan kedi, köpek, maymun, tavuk, temizlikte ve titizlikte birçok insanlara örnek olmaya lâyık değil midir?” (GL, s.134). Sembolün tekrar yorumlanarak kazandığı yeni değer “simge”dir. Bu ayrımın en kesif misallerinden biri “Erkek” isimli fıkrada görülür (GL, s.142-44). Fıkranın mevzuu anket yazarı A. Sırrı Bey’in bir sualıdır: “Kadın mı güzel, erkek mi?”. Düşünce yani tasavvur ön plana çıkar da salt “semboller” ile düşünürsek şüphesiz bu soruya “kadın” cevabı vermek iktiza eder. Fakat A. Haşim düşünsel eylemlerin yerine eylemsel düşünceler ile fikir yürüterek çok şaşırtıcı bir cevap verir:

“Birçok hayvan cinslerinde erkeğe nazaran dişi çirkindir. Bunu kim bilmez? Keçi, cılız, sarkık etleri ve ahmak çehresiyle erkeğinin yanında gülünç bir hayvandır. Teke tümsekli burnu, adaleli vücudu, dar beli ve gergin göğsüyle, çıplak kayalar üzerinden ufka dik durduğu zaman, zannedilir ki mitolojik bir ilâh, dünya nizamının sonsuz hatlarını gözden geçiriyor [...] Miskin inek ve öfkeli boğa arasında da aynı mukayese yapılabilir. Tavukla horozu, insan aynı

² Batı’nın, Rusların ve Doğu’nun en büyük tutunamayanlarını “Fahim Bey ve Biz”i Almanca’ya çeviren Dr. Rummel bu şekilde sıralar (Hisar 1954).

³ “Paul Verlaine’e ‘Siz ki sembolizmin babasıdır; bize bu çığır dair bir açıklamada bulunur musunuz?’ diye sormuşlardı. Bu soru karşısında Verlaine’in tepesi atmış: ‘Sembolizm de nedir? Bu Almanca bir söz müdür?’ demiş ve ilâve etmişti: ‘Ben bir kuşum, ötüyorum; nasıl ki, Zola da bir öküzdür, böğürüyor’ (Karaosmanoğlu, 1999, s.34-35; 1969, s.107).

⁴ Makale boyunca Ahmet Haşim’in *Gurebâhâne-i Laklakan*’ı “GL”, Peirce’ün bir araya getirilen notları da (*Collected Paper*) “CP” kısaltmaları ile ifade edilecektir.

cinse mensup addetmekten utanır, biri o kadar çirkin, diğeri o kadar güzeldir [...] iplik boyunlu, kuru kafalı, alık kırsığın yanında, alnında perçemleri, boynunda yeleleri ve kırları dolduran kışnemeleri ile gergin at ne şanlı bir mahlûktur!” (GL, s.143-44).

Cevabını başka deliller ile destekler: “Kadının süslenmeye muhtaç olması, saçlarını bir uzatıp bir kısaltması, hayvan kürklerine sarılması, yaradılıştan güzel olmadığı ve bunu kendisinin de bildiğinin kâfi bir delili değil midir?”⁵ (GL, s.144). Bu cevap ile A. Haşim’in kadınlara yönelik tavrı, huysuz ve alıngan biri olması yahut dengesizliği neticelerine varmaktan öte (Karaosmanoğlu, 1969, s.103, 117-18, 120, 124, 134; Karaosmanoğlu, 2000) üzerinde durulması gereken şey A. Haşim’in öznenen eyleme değil de eylemden özneye gidebilme kabiliyeti olmalıdır.

En mühim pragmatistlerle⁶ takriben aynı zaman diliminde yaşayan A. Haşim (1884-1933) pragmatizm üstüne doğrudan fikir beyan etmese de (bilhassa *Gurebâhâne-i Laklakan* özelinde göstermeye çalışacağımız gibi) yazdıkları ile “yirminci yüzyılın baskın felsefi fikri”ni (CP 6, s.501) birçok mühim teorisyenden çok daha iyi anlamış ve tatbik etmiştir. Şu hâlde A. Haşim’i sürekli geriden takip ettiğimiz ve gölgesine bir türlü yaklaşamadığımız modern Batı felsefesini en mühim çağlarından birinde yakalamış ve muhtevasındaki detaylara çoktan vakıf olarak avcunun içine almış bir edip addetmemek imkânsızdır.

Ölü Bir Fil

Schiller savunduğu fikrin önemine atıfla birçok muhalif tarafından yanlış anlaşıldığını ve öncül fikir olarak nesilden nesile geçeceğini söyler (Martens, 1975, s.188-9). Pragmatizm adı altında giderek büyüyen fikirlerin sistematize edilmesi ile gerçeğin bir parçası haline getirilebileceklerini düşünür. Klasik tekrarların ardından pragmatizm için en mühim kırılmalardan (yahut bükülmelerden) biri Kant’ın “apriorizm”i ile yüzleşmektir. Zira Kant tüm filozoflar için bir düğüm noktasıdır, Kant idrak edilmeden devam edilemez. Bu nedenle bazı açılardan hümanizm, kendini Kant doktrinlerinin tutarlı bir gelişimi olarak görme hakkına sahiptir. Evvela eleştirel düşüncenin temeli olarak bilgi şeklinde görünen her şeyin test edilmesi gerekir. Bilimsel gerçekliğin hakiki kaynağı olarak objektif olanın yerine öznelin gelmesi bu minvalde esas odak noktasıdır (Martens, 1975, s.190). Bu içinde bulunulan zamanın şiir kültürünü değerlendirmek için rakamları ve istatistiği esas alan bir analiz yapmak ile bizzat taraf olan bir şairin fikri arasında orta yol bulmak gibi çıkmaza girmesi ihtimal dahilinde bir teşebbüs gibi görünse de “iki tarafı” birleştirmek de mümkündür. A. Haşim bunu yapar:

“Tatarca, Uygurca veya Arapça olmayan ve sırtında sekiz yüz dokuz yüz senelik ihtiyar bir mazi taşımayan her eser, fikir adamlarımız tarafından artık ciddiyetle ele alınmaya lâıyk görülmüyor; yaşını başını almış şâirler, ‘sone’den ‘gazel’e döndüler; körpe şairler, eski âşıklar tarzında koşmalar ve mâniler düzüyor; mizahçılar ise, taze

⁵ Benzer ifadeler “Dreykul’da Kadın Modası” isimli yazıda da geçer: “Erkeğin aşkı olmazsa, düşük omuzlu, kısa ayaklı, iri kalçalı, korkunç bir mahlûk şekli almanıza mâni ne kalır? Erkek aşkına lisan veren dâhilerin, sihirli aynalar teşkil eden ulvî eserlerinde aksinizi gördüğünüz içindir ki kendinizi beğenirsiniz” (GL, s.164).

⁶ En mühim pragmatistler, pragmatizmin zaman içindeki değişimi ve temelleri için bkz: Duman 2019h.

bir neşe yerine, Nefî dilinin öksürük ve hırıltılarıyla etrafa, bir mezar havasının çürüme kokusunu dağıtıp durmaktadırlar” (GL, s.136).

A.Haşim’in mevzubahis tartışmadaki tarafı (yahut olası eylemsel yapının birey düzeyinde değerlendirmesi) “yarar” esaslı bir değerlendirme ile çıkmaza sürüklenmez yani eskiye rücu zararları doğrudan söylenmek yerine sistemli bir şekilde ilerlenilmektedir. “Eskiye rücu şiirimize zarar verir” tezi “Tatarca, Uygurca veya Arapça” özelinde eserin sırtına yüklenen sekiz yüz dokuz yüz senelik ihtiyar bir mazi şeklinde somutlaştırılmaktadır. Bu geçiş eylemsel süreci (okurun zihninde soyutun somuta dönmesini) başlatır ve ideal olan *perlokasyonel* süreci hazırlar⁷. Misaller ile desteklenen tez (yaşlı şairlerin soneden gazele geçmesi, acemi şairlerin eski âşıklar tarzında maniler, koşmalar yazması) nihayetinde perlokasyonel katmana geçer. Yani okur işaret ve insan arasında (ama kendine özgü) bir tasavvur ile teze vakıf olur. Mizahçıların eskiye rağbeti “Nefî dilinin öksürük ve hırıltılarıyla etrafa, bir mezar havasının çürüme kokusunu dağıtması”na teşbih edilir ki bu tasavvur belli bir özne (Nefî) etrafında şekillenmek ve “öksürük”, “hırıltı”, “mezar” ve “çürüme” gibi olumsuz kelimelerin bir arada kullanılması ile fikre nokta koymak hükmündedir. Yani A. Haşim “öznel” düşünceleri büründürdüğü çehre ile muhatap üzerinde “nesnel” tesir yapabilmek ile tamamen perlokasyonel katmanda konuşlanır. Bu tavrın kendi içindeki matematiği benzetmelerin artarak gitmesini değil “ağır” bir teşbihin etrafında “diğer”leri vasıtası ile öne çıkarılmasını gerektirir. Akabinde Fuat Köprülü’ye yöneltilen eleştiri bu türdendir: “[...] arkasında taşıdığı âlimler kfilesiyle ‘mazi’nin o kadar uzaklarına gitmiş bulunuyor ki artık canlı olanlar için şekli gözle seçilemiyor, sesi kulakla duyulmuyor.” Bu tenkit “Nefî” merkezli olan kadar “ağır” değildir, fakat tamamlayıcıdır ve makul olmak bakımından süreci destekler. Bu ritme aynı yazıdan bir misal daha verilebilir: “Millî harslar yüzünden memleketlerin birbirlerinin güzelliğini anlamaya muktedir olamaması” tezine Nietzsche’nin tarih öğretiminin, el birliğiyle dünya yüzünden kaldırılması talebi kanıt gösterilir (GL, s.138). Fakat Nietzsche okurun gönderileceği istikamet için sadece bir hazırlıktır, ardından pragmatik geçiş gayet orijinal bir benzetme ile sağlanır: “Zamanımızda, dört yüz milyon nüfusluk Çin milleti mazarına hayran ola ola, kocaman bir fil leşi gibi, havada çürüyüp dökülmektedir.”

İnsanların hem “daha yüksek” ve hem “daha düşük” için kullanabilecekleri bir metoda ihtiyaç duyduklarının farkındadır Schiller (1894, s.165). Metafizik bu yüzden somut ve sistematik olmalıdır ki neticesinden istifade edilebilsin. Metafizik, Aristoteles döneminde olduğu gibi, bilimin ilk prensiplerinin bilimi olarak anlaşılmalıdır. Durağan Çin medeniyetini (müşebbeh) bir fil leşine (müşebbehün bih) teşbih etmek bu türden bir teşebbüs olsa da bütün içindeki

⁷ “Lokasyonel eylem [ing. Lokutionary act, alm. Lokutionärer Akt]: Dilsel eylemin ses, kelime, cümle gibi öğelerden oluşan kısmıdır. İllokasyonel eylem [ing. Illocutionary act, alm. İllokutionärer Akt]: İsminden de anlaşılacağı üzere lokasyonel eylemin zıttı gibidir. Dil eyleminin hususi amacını, yani dil eyleminin kurulmasına sebep olan konuşmacı maksadını işaret eder. Bu cümle bir tasavvur da olabilir; bir istek, bir yakınma, bir iç döküş, bir lanetleme de olabilir. Ya da dünyanın sonu ile ilgili bir kehanet. Alan çok geniştir. İngilizce yapay kelime olan *illocutionary act* kabaca ‘konuşmayı kaplamış eylem’ biçiminde çevrilebilir. Austin’in tabiri ile ‘bir sözlü ifade vasıtası tayini ile bir eylemin tam çizimi’dir. Perlokasyonel eylem [ing. Perlocutionary act, alm. Per-lokutionärer Akt]: Dil-eylemin etki alanı ile ilgilidir. Austin’in tabiri ile ‘doing something by saying something’. Diğerlerinden farklı bir istikameti vardır. İllokasyonelden farklı olarak dilsel davranışın kendisi ile değil sonucu ile ilgilidir. Yani ifadenin sonucudur mühim olan. İkna, geri çekilme, hayal kırıklığı, endişe, huzursuzluk gibi etki esaslı eylemler bu safhada ele alınır. Austin’e göre perlokasyonel eylem ile perlokasyonel efekt arasında ayırım yapılmalıdır. Perlokasyonel efekt, perlokasyonel eylem kaynaklı olarak ortaya çıkan tesirdir. Perlokasyonel eylemin yürütülmesi ancak konuşan kişi tarafından tasarlanan maksadın eylem ile örtüşmesi durumunda hasıl olur. Perlokasyonel eylem ile illokasyonel eylem arasında bir nedensellik ilişkisi vardır. Bu rabıta konuşma eyleminin bir neticesidir. Buna mukabil illokasyonel ve lokasyonel eylem arasında ‘içinde olma’ rabıtası vardır. Buna göre netice bir dilsel davranıştır ve zamansal açıdan çıkarılır. Kısacası bu süreç idrak edilenin ötesi için bize düşünme alanı verir” (bkz. Duman 2018a, 2018c, 2018d, 2019c, 2019d, 2019e, 2019f, 2019g).

sistem ile çok daha fazlasıdır. Birbirine yakın görünmesine rağmen Kant temelli olarak düşünüldüğünde aralarındaki fark sarıh biçimde görülen “pratik” ve “pragmatik” güney ve kuzey kutupları kadar birbirinden ayrı (CP 5, s.412) olduğu için herkesin aklına müşebbehün bih olarak “ölü bir fil” gelmez.

Nihai İstikamet Olarak Mutluluk

K. O. Apel *Transformation der Philosophie* [Felsefenin Dönüşümü] isimli kitabında Peirce (ve Josiah Royce) ile bağlantılı olarak Kant’ın zamansız-mutlak transandantal öznesini herkesin gelecekteki eylemler için bireysel sorumluluk üstlendiği özne olarak niteler (1973, I, s.9-76, Martens, 1975, s.8-9).

Eylemin neticesinin fayda istikametinde mutluluk olması yeni bir görüş değildir; Stoacılar da varlığa karşı davranışlarında aynı tavra sahiptirler. Fakat nihai amacın mutluluk ve fayda olması kolaylıkla yanlış anlaşılacak bir önermedir (Franz, 1999, s.297-298). Peirce, kendini matematik felsefesi için, pragmatizm-operasyonelismus’un anlamsal-eleştirel olası sonuçlarına karşı savunur (Apel, 1975, s.291). Bir kavramın anlamının bir dizi işlemden başka bir şeyden oluşmadığı tezini karakterize eden “operationalization” da Peirce’te evvela klasik *metafiziğe* yöneliktir (Klüver, 1971, s.119). Peirce mantıklı doğa bilimlerinin karşısına metafiziği koymakla matematiğin yetkin işlevselliğine doğallık atfetmiş olur. Yani mesele bir yerde pragmatizmin de temel meselesi olan *yorumlanabilirliktir*. Yorumlanabilirliğin özneliği içinde okuru (ikna edilmesi için çabaladığını hissettirmeden) sürecin bir parçası haline getirmek *Gurebâhâne-i Laklakan*’ın zeminindeki en sağlam sütunlardandır. “Yeni Bina”dan buna birkaç misal (GL, s.154-157):

1.Cümle: “Maziye ait şekillere fazla rağbetin şu ahlaki fenalığı vardır ki yaşayanları hayatlarından zevk almaz bir hale getirdikten başka, gelecekte de ümidini keser” (GL, s.154).

2.Cümle: “Arkaya baka baka, yere yuvarlanmaksızın, istenilen istikamette kaç adım gidilebilir?” (GL, s.154).

İlk cümleyle itiraz mümkündür, tabiidir ve olasıdır. Fakat ikinci cümledeki mantıksal çıkarıma itiraz mümkün değildir. Bu şekilde fikrini ortaya atan A. Haşim kelimelerle bir sihirbaz gibi oynayarak eşikten adım atan muhatabı fikir sağanağına maruz bırakır. Akabinde “Kasım veya Sinan’a hayran olmaktan başka yapacak bir hüneri olmayan bir mimar; Fuzulî, Bâkî veya Nedim’i taklit eden bir şâir” ölüyü diriltmeye çalışmakla itham edilir. Bu teşebbüs “[...] hayatı bir mezarlığa ve yaşayanları da ölümlere döndürmek istemek gibi uğursuz ve boş bir heves”tir (GL, s.155).

Okuru tesir altına almak için kurgulanan her bir fıkra temelde aynı prensibe sahip olsa da bazen giriş cümlesi dahi böylesi bir yapıya sahip olabilir: “Karanlık kıyılarına doğru ilerlediğimiz ölüm denizinden sıçrayan köpük serpintileri [müşebbehün bih] gibi, şakaklarında ilk beyaz saçlar [müşebbeh] belirmeye başlayan, kırk yaşına basmış okuyuculara soruyorum” (GL, s.125). Girişin bir gazete havadisini andırdığı fıkralarda (mesela: “İstanbul’u yenileştiren ve yerlisini şaşırtan istilâların en gizlisi ve en tesirlisi yabancı saatlerin hayatımıza girişi oldu.” GL, s.102) pragmatik denge sonraki cümlelerde mutlaka temin edilir:

“Zaman sonsuz bahçe ve saatler, orada açan, kâh sağa, kâh sola meyleden, güneşten rengârenk çiçeklerdi. Yabancı saati alışkanlığından evvel bu iklimde, iki ucu gecelerin karanlığıyla simsiyah olan ve sırtı, çeşitli vakitlerin kırmızı, sarı ve lâcivert ateşleriyle yol yol boyalı, büyük bir canavar halinde, bir gece yarısından diğer bir gece yarısına kadar uzanan yirmi dört saatlik ‘gün’ tanınmazdı” (GL, s.102).

Bir mimar hassasiyeti ile her cümleyi bir diğerine ustaca bağlayıp nihayetinde müteakıl bir yapı şeklinde kurmaya muvaffak olan A. Haşım Kant’ın *pratik* ve *pragmatik* ayrımına ziyadesi ile vakıftır.

Peirce *pratik* terimini deneysel düşüncesinin yanı sıra Kant’tan alır (CP 5, s.412; II, s.391; Pihlström, 2017, s.98-103). Peirce’ün “felsefedeki ana sütü” olarak nitelediği (CP I, s.287) *Kritik der reinen Vernunft*’ta [Saf Aklın Eleştirisi] “pratik” ve “pragmatik” kelimeleri kesin amaç ve ampirik vasıta alakaları bakımından karşı karşıya dururlar. Kant’a göre *pratik* özgürlükle mümkün olan her şeydir. Eğer özgür keyfilüğimizin uygula(n)ma koşulları ampirik ise o zaman akıl (idrak) düzenleyici kullanımdan başka bir şeye sahip olamaz. Yani özgür irademizi kullanma şartları ampirik ise bize duyular tarafından önerilen amaçlara ulaşmak için *pragmatik* serbest davranış yasaları dışında yol yoktur (1781, s.672-3). Yani esas mesele gerçekliğin ne kadarının insanın içinde olduğu ve ne kadarının eylemlerin hayata geçirilmesi (deneysellik) ile kazanılacağıdır.

Kantian yöntemiyle bu kadar derin olan mutabakat mukayese edildiğinde, hümanizmin pratik sebeplerin varsayımlarıyla olan belirgin ilişkisi arka planda kalır. Pratik ve teorik sebep arasında hümanizmde bir çelişki olmadığı için bu tavır abartı gibi görünebilir. Ancak Schiller bütün rasyonel faaliyetlerimizin yaşamın amaçlarına uyarlanmış bir şey olarak tek tip yorumlanması gerektiğini düşünür (Martens, 1975, s.190). Sabit fikirlere, klişelere, yaygın görüşe ve putlara karşı savaşılan A. Haşım’ın yaptığı ile taban tabana çelişir bu düşünce. “Adî felsefe, adî tiyatro ve sinema ne derse desin, hakikî hayatın ‘mantık’ dediğimiz şeyle hiçbir alışverişi yoktur. Hayat, makul bir insandan çok fütürist bir şaire veya kübist bir ressama daha çok benziyor” diyen A. Haşım (GL, s.144-5) tüm rasyonel faaliyetlerin temelini aramak için analizler yapmaktan ziyade neticeler ile ilgilenir görünmektedir.

Öte yandan, hümanizmin aktif ampirikliği ve deneyimle sabitlendiği düşünülen tüm düşüncelerin gönüllü olarak azaltılması, Hume’un pasifist ampirizmi ile Kant’ın hala yarı entelektüel alaycılığı arasında bir tür arabuluculuk olarak görülmelidir. Schiller’e göre tam olarak, hümanizm Kant’tan çok şey öğrendiğini sandığından, Kant’ın eksiklikleri ve belirsizlikleri (hepsinden öte sözde apriori’nin çok anlamlılığı ve keyfiligi; Jürgens, 2012, s.22-24) keskin bir şekilde aydınlatılmalıdır (Reschke, 2005, s.270; Hume ve Kant rabıtası için bkz. Mall, 1975; bkz. Rockmore, 2006, s.74-83).

Göreceli Hümanizm

Schiller anlaşılması güç, karmaşık bir ifade olan pragmatizmin yani yeni yöntemin muazzam önemi hakkında yeterli bir fikir veremeyeceğini idrak ettiği için temel prensipleri işaret edecek bir terim bulmak endişesinde iken felsefenin tüm insanlığa ait bir etkinlik olması hasebi ile ve Protagoras’ın da uzun süre yanlış anlaşılan cümlesinden ilham ile “hümanizm”i tercih eder

(Waschkuhn, 2017, s.60). Schiller'in en belirgin ilk tavrı Kant'ın transandantal öznesini ampirik bir özne haline dönüştürmek ise ikincisi de Protagoras'ın "Homo-mensura-cümlesi"ni hümanizm öğretisinin doktrini addetmesi olsa gerektir (Lege, 1999, s.50; Lehmann, 1960, s.86).⁸ Buna iki misal:

1.Ahmet Haşım "Medeni Lehçe"de terbiye mütehasısı bir Fransız'ın yaptığı tecrübeden bahseder: "Temps gazetesinin bir nüshasını meydana getirmek için her gün kullanılan kelimelerin adedini saymış ve bu hesap neticesinde gazete yazı heyetinin, okuyucularla anlaşmak için ayrı ayrı manaları haiz olmak üzere, günde 3838 kelime kullanmak mecburiyetinde olduğunu tespit etmiştir" (GL, s.146).

2.Ahmet Haşım kış vakti, bir pazar günü, Boğaz sırtlarındaki yabancı kız mektebini gezmeğe gider. Mektepteki kız öğrencilerin tıp talebesi olmadıkları halde canlı hayvanlar üstünde deneyler yaptıklarını öğrenir: "Sırf şu veya bu uzvun artık herkesçe malûm olan hareketlerini sathice tetkik için, hepimiz gibi güneş altında yaşamaya haklı, günahı yalnız bizden zayıf olmaktan ibaret olan bir hayvanı kesmek, bir genç kız kalbi için hayret edilecek bir metanet değil mi?" (GL, s.166). Daha vahimi "Kestiğiniz hayvanların akan kanları karşısında kalbiniz hiçbir acı duymuyor mu?" sorusuna "Hayır!" cevabının verilmesidir.

Esas mesele tam da buradaki "kişiler arası görüş farkı"dır. Schiller'in her şeyin ölçütü sayıp davranışlarını deneysel bir kesinliğe bağlamak istediği insan "kim"dir, "hangi kültür"e tabi olacaktır? Nasıl bir okur için günde 3838 kelime kullanmak mümkündür yahut mühimdir? "Bugünkü medeniyet temellerinin üzerine kurulmuş olduğu esas fikirleri, birer hazine gibi taşıyan birçok kelimelerin halk için meçhul veyahut karanlık kalması" (GL, s.147) kaç kişinin umrundadır? Bu oldukça soyut bir konu olmasına rağmen "hayvan hakları" mevzusu bize çok daha müşahhas bir mukayese imkânı verir. "Diri hayvan üzerinde tecrübe yapmanın aleyhinde bizzat fen adamları tarafından yazılan yazılar, ciltler teşkil edecek kadar çok" (GL, s.166) iken bunların yapan insanlar "neyin ölçütü" olabilir?

Somut bir insanın yani insani tasavvurun muvaffak olmak için ölçü sayıldığı bu tespit ile epistemoloji içinde sınırlandırılmış pragmatizm ifade imkânı bulur. Schiller, varoluş mücadelesindeki her insana, bireysel iddianın aynısını (çoğulculuk tezi) atfeder. Ancak bu iddiaların ve ortak inancın meşruiyeti sorusunu gündeme getirmez (Schiller, 1911, s.194). Neticede hümanizmin insan merkezilik temelli olması bir fiilin Tanrı'nın (yahut tanrıların) rızasını kazanmak için değil "insanın mutluluğu" (ve mutmain olması) için yapılmasını gerekli kılar (ki bu bakımdan sekülerizm temellidir). Schiller, felsefesini Theaetetus hakkındaki yorumunda (1908) dile getirdiği üzere "Plato veya Protagoras"ın antik antitezinin bir devamı addeder. Schiller her şeyden evvel sadece aktüel olan, potansiyelsiz yani genel bir kuraldan elde edilebilir nominalist gerçeklik anlayışını eleştirir (CP 5, s.533). Bu da Schiller'in bilimsel koşullara ilişkin bir zaafı olarak işaret edilebilir. Peirce 7 Mart 1904'te James'e yazdığı bir mektupta pragmatizmin hümanistik öğelerinin öneminden bahsederek Schiller'in öğretisinin her şekilde kanıtlanması konusundaki endişelerini zikreder (Apel, 1975, s.319).

⁸ Sofist Protagoras menşei "İnsan; olan, olmuş olan, olmayan ve olmamış olan her şeyin ölçüsüdür" anlamındaki cümle Platon'un Theaetetus (152 a vd.) diyalogu ve Sextus Empiricus'un Pyrrhoneiai Hypotypôseis'i (Πυρρωνεῖαι ὑποτυπώσεις) (I 216) kaynaklıdır (Neumann, 1938, s.368-79).

Nakit Değeri

İnsanın olan, olmuş olan, olmayan ve olmamış olan her şeyin ölçüsü sayılması eylemsellik için “fayda”yı esas haline getirir, zira “insan” dünyevîdir ve her şeyin üstündedir. Peirce’ün bu konuda duyduğu temel rahatsızlığa James’in hakikati “cash value” (nakit değeri) olarak değerlendirmesi misal verilebilir. James’in pragmatizm üzerine en etkili ders dizisi 1907’de *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking* [Pragmatizm: Bazı Eski Düşünme Biçimleri İçin Yeni Bir İsim] olarak yayımlanır. James için bir teorinin değeri “nakit değeri” ile ölçülmelidir. Doğruluk veya yanlışlıkları bizim için bir fark yaratmazsa, teori gereksizdir ve yanlış olarak adlandırılabilir. Aynı pratik sonuçlara yol açan iki teori James için aynı anlama sahiptir. Tartışılan terimlerin belirsizliklerinin giderilmesi ile James için birçok felsefi tartışma çözülebilir, böylece her iki teorinin de sezgisel gerekçeleri muktedir olarak kabul edilebilir (James, 1975, s.27 vd; Pratt, 2002, s.20). James tarafından temsil edilen hakikate yönelik en büyük eleştiri bir şeyin ancak faydalı olduğunda doğru olacağı ve ona inanılabileceği görüşüdür (Stevens, 1974, s.1).

A. Haşım’ın düşünsel bir eylemini “fayda” ekseninde değerlendirmek ile izahat daha da netleşecektir: “Herkes gibi ben de, sükûn ve mahremiyette eserlerini okuduğum kimseler hakkında, kitaplardan aldığım tesire göre hayâller kurarım. Birini şişman, birini zayıf, birini zengin, birini fakir tasavvur eder ve bu esaslara göre onlara ses, hayat ve hareket veririm” (GL, s.158). Schiller’e göre bu bir eylemdir, James’e göre neticesi (muhtemelen) eserlere intibakı sağladığı için faydalıdır, Peirce’e göre ise henüz bir şey ifade etmez zira daha “nesnel” bir netice (ve sonrası) hasıl olmamıştır. Fakat A. Haşım bu tasavvuru ile hakikatin çakıştığını söyler:

“Tıpkı masum orta mektep kızlarının düşündüğü gibi, ben de bütün şairleri hayâlimde, mahcup, mütereddit, az konuşur, nahif ve ürperen göl sazları rikkatinde şeffaf gençler halinde görürüm. Fransa’da iken, gençliğimi uzaktan sıtma ile dolduran meşhur sanatkarların birçoğunu yakından görmek istedim. Loti düzgünlü ve rastıklı, cüce denilecek kadar kısa, yaşlı ve mahzun bir bebek. Richpin yüzü can hırsıyla baştan başa buruşmuş ihtiyar bir çeribaşı. Regnier, sağ elinin iki parmağı sigara zifiriyle sararmış, uzun ve iki büklüm bir ihtiyar. Jacques Normand, kendisinden bahsetmeksizin iki söz söylemekten âciz, evin bir katından diğer katına sepetle çıkarılan bir bunak. Genç Cocteauise, Montmartre’da kibar bir meyhaneci olarak karşıma çıktılar” (GL, s.158-9).

Bu şekilde neticelenen bir düşünsel eylemin faydası sadece “gözlemlenebilir” olduğu andan itibaren (yani A. Haşım ismi zikredilen şahısları görene kadar) tahayyül safhasından öteye geçemese bile Schiller için “eylemsel” değeri vardır. Peirce’ün diğerlerinden ayrıldığı nokta tam olarak “nesnel fayda” hususundadır. Peirce’e göre pragmatizm felsefi bir sistem değildir. O sadece bir *düşünme yöntemi*dir (CP 8, s.206; II, s.539). Hatta pragmatizm felsefi bir sistem olmadığı gibi “felsefe” de değildir (CP 8, s.207). Peirce bir mektubunda kendi anlayışını; pragmatizm altında Schiller, James, Dewey, Royce ve diğerlerinin felsefesinden anlaşılan şeyden ayırmak istediğini izah eder. Eski formu pragmatizm olan öğretisi şimdi “pragmaticism” olarak anlaşılmalıdır (CP 8, s.205). Yaşlı Peirce’ün faydacılık esaslı pragmatizme mesafeli davranmasının bir diğer nedeni de düşüncedeki semiyotik merkezdir (yani tasavvurun içinde gerçekleştiği genel motifler). Eylem olarak eylem ve soyut pragmatizm, gerçeği arayan

eylemsellikte revaçta olan bir süreç değildir. Tüm yaşamı bir bütün olarak eylemselliğe dökmek *pragmaticism* için ölümdür. Zira sadece eylemin uğruna, eylem olarak gerçekleştirildiği düşüncesi gözetilmeksizin yaşar isek eylemin hiçbir rasyonel anlamı olmaz. A. Haşim'in şairleri görünce yaşayacaklarını önceden hesaplamak menfi bir müdahaleden başka bir şey değildir. Dolayısı ile şüphe götürmeyecek şekilde *anlam* işaretlerin veya kelimelerin doğasındadır (CP 5, s.429; Peirce 1967, II, s.406). Yani yapmasa da yapmayı tasarladıkları ile var olan bir insan *paragmatik* olarak bir hiçken *pragmaticism* açısından çok şeydir.

Örtülü Kadın

Schiller'e göre insan gerçekten tanıdığı her şeyin ölçüsüdür ve herkes hakikat hakkında kendi iç görülerine göre bir malumata sahiptir. Bu şüpheciliğe yol açmaz, bilakis bilimsel perspektiflerin çeşitlenmesine ve sürekli gelişimine vesile olur (Martens, 1975, s.191-2). Akabinde ortaya konan eylemlerin deneysel bir çerçeve içine sıkıştırılması demek aynı şartların aynı davranışları ortaya çıkarması anlamına gelir ki bu bilhassa modern zamanlarda imkansızdır. A. Haşim "Örtülü Kadın" isimli fıkrasında "Son Saat"ın anket yazarı A. Sırrı Bey'in "Kadınları açık saçık mı, kapalı mı görmeyi tercih edersiniz?" sorusu üstüne düşünür. Bu soru hakkında fikir yürütmek, muhalif düşüncelerin olması "hümanizm" kapsamında gayet tabiidir. Fakat "kim ne cevap verecek" safhası "kim nasıl cevap vermelidir" suretine bürünür ise semiyotiğin *perlokasyonel* katmanı tikanır. Evvela bu cevap zamana ve muhite göre mutlaka farklılık arz edecektir. Kişinin yetiştirilme tarzı, dini inancı, aile yapısı vb. birçok etken cevap üzerinde tesirli olacaktır. Pragmatik anlayışlarına göre ifade etmek gerekirse Schiller bu minvalde A. Haşim'in cevabını (A.Haşim cevap vermeden evvel) belirleme eğilimindedir. W. James bu cevabın işe yarayıp yaramaması, nesnel bir fayda getirip getirmemesi üstünde durur. Peirce ise nihayetinde eylem öncesi ve eylem sonrası arasında makul bir denge kurma eğilimindedir. Ahmet Haşim özetle şu cevabı verir:

"Sırf ahlâki bir endişeye uyarak, kadınları mümkün olduğu kadar açık saçık görmeyi tercih ettiğimi itiraf ederim. Çıplak kadın tamamen zararsızdır. Kadın ancak örtünüp saklandığı andan itibaren ki bir fitne ve fesat unsuru oluyor [...] Zira çıplak bir kadın karşısında hayâlimiz harekete gelmek için hiçbir gıda bulmaz. Halbuki 'hayâl', örtülü bir kadınla karşı karşıya gelince derhal mahrem örtülerin altına girer ve orada heyecan verici bir âlem yaratmaya başlar. Hayâli tahrik eden her şey gibi 'örtülü kadın' da ahlâka aykırıdır." (GL, s.158-9).

Dolayısı ile eylemsel süreç bir kurala bağlanamayacak yahut sınırları kesin hatlarla çizilemeyecek kadar karmaşıktır. A. Haşim'in bu konudaki düşünceleri ile onu *etiketlemek* de yine pragmatizmin yan etkilerindendir.

Yapay bir kelime olan "pragmatizm" Schiller'e göre kimsenin somut bir şey düşünmesine imkân vermeyecek çirkin ve garip bir kelimedir. Bu yüzden de birçok yanlış anlaşılmaya sebep olmuştur (Martens, 1975, s.192). Pragmatik bir yöntem olmalıdır. Hümanizmi bir başlangıç noktası olarak almak çok daha kolaydır, zira hümanizm günlük hayatı toparlayan ve hiçbir felsefe tarafından atlanılması mümkün olmayan temellere sahiptir (Martens, 1975, s.194). Fakat

bu düşünsel sürecin neticesi gözlemlenebilir olmasa da “eylemsel”dir ve eylemsel süreç ancak “bağlam” içinde anlam kazanır:

- (1) “Mezarlığı hiçbir millet sizin anladığınız güzel tarzda anlayamamıştır. Frenk mezarlığı ölümün tatlı ve haşin güzelliğini bozar” (GL, s.94).
- (2) “Bu çamları sebepsiz bahçeme dikmedim. Türkçe ismini maalesef bilmediğim bu ağacı dönen Mevlevî’ye benzettiğim için severim” (GL, s.95).
- (3) “Bu zavallılar için fecrin parıltıları, yeniden boyuna geçirilecek olan hayat ipinin kanlı ilmeğini aydınlatan bir ışıktır” (GL, s.104).
- (4) “Mes’ut bir insanın hayâl evi gibi, iklim, mevsim, yer ve zaman dışında meyl ve hevesin arzu edebileceği her türlü renkte otlar, yapraklar ve çiçeklerle dolu olan bu âdeta sihirli dükkânda sessiz bir hayat ile nefes aldığı hissedilen karanlık yapraklı, bodur bir hurma ağacından başka hiçbir şeyle meşgul olmadım” (GL, s.105).

“Ölümün tatlı ve haşin güzelliği” ifadesi (1) “Türk dostu ve Türklere has sanat meraklısı Greguvar Bay” tarafından sarf edilir. Fakat ölümü bu derece pozitif görmek tartışmasız kabul edilebilir bir gerçek değildir. Aynı şekilde Greguvar Bey’in bahçesindeki çam ağaçlarını (müşebbeh) Mevlevî’lere (müşebbehün bih) teşbihi de (2) öznel bir bakışı yansıtır. Bu tasavvurların lokasyon bakımından perlokasyonel katmana geçmesi yani pragmatik sürecin Peirce’ün istediği gibi ilerlemesi için okur tarafından yorumlanabilir olmaları gerekir. Fecrin (müşebbeh) “yeniden boyuna geçirilecek olan hayat ipinin kanlı ilmeğini aydınlatan bir ışık” (müşebbehün bih) olarak teşbihi (3) müşebbehün bihin girift yapısından dolayı dil-eylem bakımından perlokasyonel katmanda değerlendirilebilir. A. Haşim’in bir karanfil almak için girdiği dükkânı tasvir edişindeki tertibe bakılacak olursa işleyiş daha iyi anlaşılacaktır. Maksat aslında “sihirli bir dükkân” demek iken sıfat grubu evvela insan ile başlar. Hayal evinin sahibi mesut bir insandır. İklim dışında, mevsim dışında, mekân dışında ve zaman dışındadır bitkiler. Bu bitkiler her türlü heves ve arzuya cevap verir. Bu bitkiler ot, yaprak ve çiçek (mecâz-ı mürsel; cüzü söyleyip küllü kasıt) suretindedir (4). Daha sonra diğerleri ile zıtlık içindeki bir hurma ağacına yönelir. Bu ağaç sessiz bir hayat ile nefes almaktadır, yaşlıdır. Kullanılan her bir kelime bağlam içinde birden fazla kez yorumlanmaya uygun olduğu için tek yönlü olmayan bir eylemselliğe sahiptirler.

Y. Kadri Büyük Bir Ediptir

Pragmatizmin egemen görüşüne muhalif olanlar arasında en dikkati çeken başarılı karşı tezleri ile B. Russell’dır (1872-1970) (Misak, 2016, s. 94-113). Eleştirel olmayan amaç- araçsallık idraki içinde gördüğü pragmatizm ile Russell bir yanda şüphecilik, evrimcilik ve bilimsel tümevarım, diğer yanda da demokrasi, teknik iktidar çabası ve Bismarkik şiddet inancı olmak üzere yüzyılın başında hüküm süren entelektüel ve politik akımlara rücu eder (Russell, [1909]/ 1971, s. 91 vd).

Russell pragmatik için anahtar kavramlardan biri olarak “hakikat”i teşhis eder. Hakikati yanlış ile birlikte ele alır, zira evvela hakikat tanınmalı akabinde yanlışından sakınılmalıdır (fakat yanlışından sakınmak hakikate inanmaktan mühimdir) (1971, s. 64). Ortaya atılan hakikat diğer iddia edilenlerle savaşmalı, galip gelen “geçerli hakikat” olmalıdır (Russell, 1971, s. 96). A.

Haşim'in pragmatik bakımdan başarılı olmasını sağlayan da bu ayrımdır. A. Haşim var olan hakikati yeniden biçimlendirme, kendi hakikatini yaratma ve daha da mühimi bunu kabul ettirme konusunda mahirdir:

Hakikat: Y. Kadri büyük bir ediptir.

Pragmatik bu yargı (düşünsel eylem) ile değil bunun algılanması ile ilgilenir. Bu yargı ile eğer müstakilen büyüklük kastediliyorsa başka, zamanındaki diğer edebi şahsiyetlere göre büyüklük kastediliyorsa başka bir mana ortaya çıkar.

Hakikatin yeniden biçimlendirilmesi esnasında Y. Kadri bir mukayese alanına dahil edilir. Hakikatin yeniden yaratılması ile orijinal tablo ortaya çıkar: "Yakup Kadri'ye gelinceye kadar [...] her yazar, ya kaim ses çıkaran bir cüce veya düdük sesli bir devdi; sestten boya gidilemezdi. Niceleri yırtıcı birer kurttu, gecelerin karanlığında aslanların sesini taklit ettiler; niceleri leş yiyici pis kuşlardı, baharda, bülbüller gibi öttüler" (GL, s. 110).

Bu yeni hakikatte Y. Kadri başka bir gerçekliğin aktörüdür. Hakikatin kabul ettirilmesi için ise yazının başındaki ifade nesnel bir delil olarak kafidir: "Nur Baba romanının yayınlanması, Yakup Kadri'yi günlük hayatımızın ön safına çekti. Şahsı bin türlü münakaşaların konusudur, ismi her ağzda dolaşıyor. Denilebilir ki bütün İstanbul 'Nur Baba'nın içkisiyle sarhoştur" (GL, s. 110).

Sırası değişmekle birlikte bu tasarruf A. Haşim için bir taktik halini almıştır. Bilhassa "hakikati yeniden kurgulamak" konusundaki mahareti ile öne sürdüğü fikirlerin *büyük çoğunluğu* reddedilebilir cinsten değildir.

Cansız lüğatin elinde bir alev gibi yandığı Süleyman Nazif (GL, s. 114) için zikredilen övgü dolu sözlerden sonra "o şanlı süvari, bir türlü atı, mızrağı ve kılıcıyla Batı medeniyetinin demir köprüsünden geçememişti, zira atı çelik levhaların gürültüsünden ürkmüştü" yargısı dahi olumlu algılanır. Hakikatin biçimlendirilmesi esnasındaki olası muhalif tavırlar ise okurun perlokasyonel katmana çekilmesi ile teskin edilir: "Gülen bir adamın çehresinde gerilen dudakların açık bıraktığı iki çıplak diş sırası, hayvan sırtmasını andırmaktan uzak olmadığı kadar gülmeyen bir insan ve bilhassa gülmeyen bir kadın çehresi, İlâhî bir çehre olmaya yakındır" (GL, s.1 20). "Mizah" isimli fıkranın tamamında "gülme" eylemine karşı takınılan tavır (Fransız ressam) Forian merkezli çıkarım ile inkârı zor bir mantıksal çehreye bürünür. Bu hali ile makale sağlamlığına sahip olan bazı fıkraların ciddi bir iktibas (doğrudan yahut dolaylı) altyapısına sahip olduğu da unutulmamalıdır.

Tüm tasavvur materyalleri yaşadığımız gezegen üstünde bulunan (Russell, 1971, s.98) "doğru" ve "yanlış"ların ayrımında sokratik ve şeylerin tetkikinde tümevarımsal bir yol (Russell, 1971, s.78) kullanan pragmatik (Russell, 1971, s.72) (algısal gerçeklikle ilgili sorular felsefenin meselesi olduğu için) daha ziyade fikirlerin tetkiki ile ilgilenir. Bu durumda cevabı da etkileşim neticesinde muhatabın durumu belirler. A. Haşim "Renkler Hakkında" isimli yazısına "Köprü iskelelerinden çeşitli sayfiyelere giden vapurların siyah renge boyanmış olması İstanbul'un yaza mahsus güzelliğine büyük bir zarar veriyor" cümlesi ile başlar. Pragmatik için mühim olan geminin rengi değildir. Mühim olan bu değerlendirmenin nasıl algılanacağıdır (GL, s.121). Muhatap bu görüşe katılabilir, muhatap bu görüşü reddedebilir yahut muhatap bu iki tavır arasında bir yerlerdedir. A. Haşim'in vazifesi okuru ikna etmektir ki ikinci cümle doğrudan

perlokasyonel bir tavra sahip olmak ile hakikatin yeniden kurgulanmasına karşılık gelir: “Bu matem rengi, her tarafında âhenkli sular akan, ağaçlarından olgun meyveler sarkan, tarhlarında güller ve çiçekler açmış bir bahçeden, nereden geldiği bilinmeyen gizli bir ölüm kokusunu andırır...” (GL, s.121). A. Haşım’i farklı kılan ise üçüncü ve dördüncü cümlelerdir. Evvela tarafsız bir şekilde verilen mesele hakkındaki “bakış” (aslında konu ile hiç alakası olmamasına rağmen Gil Blas’ın alana dahil edilmesi) hiç beklenmedik bir istikametten gelir:

“Gil Blas’nın⁹ meşhur topal şeytanı gibi, koca bir şehrin çatılarını kaldırıp evlerin mahremiyetinde gizlenen sırları öğrenmek ve bu suretle hayatın ters tarafı hakkında derin bilgi edinmek kudreti herkese nasip olmadığı için, duyularımızın verdiği intihalara inanmaya mecburuz. Uzaktan insan zanneder ki Boğaz ve Ada vapurları, suları daima firuze renginde, ağaçları her zaman taze ve yeşil olan bir neşe ve istirahat âlemine seyrüsefer ederler” (GL, s.121).

“Duyularımızın verdiği intihalara inanmaya mecbur” olmamızın sebebi pragmatik bakımdan perlokasyonel olduğu için ancak “kendi hakikati tesis etmek” kapsamında çözümlenebilir.

Peirce’ün normatif versiyonunda, iletişimsel eylemin meşruiyeti sorusu ile güçlü bir rabita olmak üzere Russell tarafından reddedilen konsensüs teoritik, objektif olmayan hakikat kavramı, gerçekliğe göre kendi içinde değildir bilakis yalnızca müşterek olarak yorumlanmış eylemde tecrübe edilebilirdir. Yani A. Haşım’ın kastı ile okurun anladığı asla bire bir aynı olmasa da kurgulanan “mecburiyet”in önemini izah esas maksattır. Bu minvalde pragmatik gerçeği zihinsel gerçeklerdir. Birisi gökteki yıldızlar hakkında düşünecekse, pragmatik gökteki yıldızların algılanmasını düşündürür. Başka birisi Tanrı’yı düşünecekse, pragmatik Tanrı inancının algılanmasını düşündürür (Russell, 1971, s. 77). Konsensüs doğruluk teorisi (pozitivizmin zıddı gibi anlaşılmalıdır) (konsensüs teorisi veya diskurs teorisi), bir iddianın gerçeğinin, bu iddianın ancak bir zorlayıcı genel konsensüs aracılığıyla yani argümanlarla oluşturulabileceğine dair epistemolojik görüştür (Martens, 1975, s. 5). Yani semada bir gökcismi belirirse bunun astronomi tarafından ispatına gerek olmaz, zira zaten algılanmaktadır (Russell, [1909]/ 1971, s. 79). Zaten gemiler siyahtır, bu birincil hakikattir. “Gil Blas’nın meşhur topal şeytanı” yardımıyla kurgulanan yeni hakikatin ilkinde galebe çalması pragmatik bir meseledir.

Doğa bilimleri bu bağlamda gözlem ve mantığa dayanır ki bu da iki tür cümle ile ifade edilir: Ampirik cümleler hakikatin doğası hakkındadır (Köprü iskelelerinden çeşitli sayfiyelere giden vapurlar siyahtır), diğeri ise hakikatin analiz edildiği tanım ile ortaya konabilen cümlelerdir (Gemilerin siyah rengi Boğaz’ın güzelliği ile uyuşmamaktadır). İşte James bu tavra muhalif, Russell ise taraftardır. Peirce *The Fixation of Belief*’inde [İnancın Sabitlenmesi] görüleceği üzere idealist ya da ampirik karakterli nesnelciliğin sahte alternatifinden çıkış yolunu ve öznel *partikülerizmus* veya ondan sadece niceliksel olarak farklılaşmış *kollektivismusu* yardımcı olarak görür. Dolayısıyla hakikatin temel anlamının Dr. Schiller tarafından önemsiz addedilmesi tevekkeli değildir. Mühim olan *algılanabilenin* doğruluk ve yanlışlık değerlendirmesidir (Russell, 1971, s. 84).

⁹ “Fransız yazarı Alain-René Lesage’in (1668- 1747) bu ad ile meşhur romanının kahramanı. Oviedolu Gil Blas, Salamanka üniversitesinde okumak için yola çıkar, fakat; başına bin bir macera gelir. İlkin hırsızlar tarafından altı ay hapsedilir. Kaçar, çeşitli hususiyetleri olan on beş efendiye uşaklık eder. Yazar, ahlak ve karakteri olmayan kahramanı vasıtasıyla devrinin insanlarını anlatır” (GL, s.122; 88. Dipnot).

Netice

- (1) “Sükût sanatı olan sinema, söz sanatı olan tiyatronun soysuzlaşmış bir şekli değil, hatta cinsinden bile değildi” (GL, s.123-4)
- (2) “Sanat eserleri tabiatın kopya edilmiş değildir. Kubbe ve minare, çınar ve serviye taklit etmez. Ehram, çölün kum helezonlarını örnek tutmamış; gotik mabet, Fransız ormanlarından şeklini almamıştır. Fotoğraf âletinin zalim gözüyle şekilleri, manzaraları, vakaları görüp tespit eden sinema, bu bakımdan, kökleri ta insanlığın hüznün kaynaklarına kadar uzanan ezeli san’atın mahiyetiyle taban tabana zıt bir gayeye uymaya mecburdur. Hakikate küçülerek boyun eğişi, onu hayâlin lütfuna mazhar olmak imkânından uzak bulundurur” (GL, s.124).
- (3) “Gergin bir gökyüzü altında ağaçları sarsılıp kırılan, rüzgârları tüy, toz, yaprak sürükleyen bir mevsimin bütün uğultularıyla dolu olan bu şiirde, kelimeler uzak ve duyulmamış birer orgun ahenkleriyle inler, vezin rüzgâr gibi uğuldar, kafiye daller gibi çatırdar. Türkçede ilk hakikî tabiat şiiri, ilk sonbahar şiiri, işte bu şiirdir” (GL, s.128).
- (4) “Rûbab-ı Şikeste’nin buz gibi soğuk ve renksiz bir maddeden inşa edilmiş olan birçok şiirleri gibi [...]” (GL, s.128).
- (5) “Miyavlamaları âdeta yanık bir yalvarıştır, her halleri ikna edici bir belâgati andırıyor. ‘Gel’ diye işaret etseniz hemen gelecekler, sürünecekler, ayaklarınızın altında yuvarlanacaklar, kovsanız, derhal çekilip uzaklaşacaklar. Bu dakikada anlayışları azamî, sevgileri azamî, insafları azamîdir. Bunları mağrur, ahmak ve insafsız birer hayvana döndürmek istiyor musunuz? Doyurunuz” (GL, s.145-6).
- (6) “Asırların nehirleri üstünde çalı çırpı gibi yüzüp gelen hazır hisler ve kalp şekilleri toplayıp kendine mal eden bugünün kedi gibi ehli şâiri, bu suretle haberi olmaksızın kafese hapsedilmiş bir kaplanın şivesiyle konuşmuş oluyor” (GL, s.151).

Sinema hakkında verilen hüküm (1) şüphesiz tek başına ikna edici değildir, muhalefetle karşılaşmaması mümkün değildir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus fikrin tereddüt edilmeden, kesin ifadelerle savunulmasıdır. Bu bakımdan A. Haşim ya taraftır ya da muhaliftir. Hemen hiçbir fıkrasında “acaba” lafzı tüketen, tereddüt içinde bir A. Haşim görülmez. Akabinde hakikate boyun eğme nitelemesi misaller ve tezat ile desteklenir (2). Kesinlikten sonra A. Haşim’in parça- bütün ilişkisini kullanmaktaki maharetine dikkat edilmelidir (3). Cenap Şahabettin’in “Temaşa-i Hazan” şiiri övülürken önce “şiir” daha sonra da “kelimeler”, “vezin” ve “kâfiyeler” vurgulanır. Yeniden kurgulanan hakikat karşısında okur “şiir zaten bunları birleşimi değil midir” diye düşünmez. A. Haşim “belirsizlik”ten de ustaca istifade eder. T. Fikret’in Rûbab-ı Şikeste’sini nitelemek için kullanılan “buz gibi soğuk ve renksiz bir maddeden inşa edilmiş olan” (4) ifadesi parça parça (kelime kelime) anlaşılma ile beraber ortaya çıkardığı bütün kapalılığını korur. Kapalılık da yorum sürekliliğini getireceği için ölümsüzlük yolunda en mühim adımlardan biridir. Dolaylı anlatım vesilesi ile kedinin insanlara misal olmasının (5) ve şairin (müşebbeh) kedi (müşebbehün bih) ve aslana (müşebbehün bih) benzetilmesi suretiyle yapılan teşbih-i cemin de gösterdiği üzere sembollerden de sık sık istifade edilmiştir.

Schiller tarafından ikinci plana atılan “pragmatik gerçeklerin zihinsel gerçekler” olması ve W. James tarafından merkeze alınan eylemin koşulsuz fayda sağlama prensibi A. Haşim’in

fıkralarında çok daha *mantıklı* boyutlarda tatbik edilir. Maksat bir düşünceyi ifade ederken kişiye sağladığı dünyevî fayda değildir, A. Haşim'in tasavvurları muhtevi oldukları semiyotik yapı ile tekrar tekrar yorumlanmaya ve tartışılmaya müsaittirler. Dil-eylem kapsamında perlokasyonel katmana geçebilen işaret-insan eksenli tasavvurların her biri farklı zamanlar ve mekanlar için farklı anlamlara geleceği için sürekliliği garanti altına alırlar. Bu minvalde A. Haşim'in, teşbih ve istiareler vasıtası ile tasavvurlarını desteklemek; konuya çok farklı ve alışılmadık açılardan bakabilmek; iktibas, istifham, telmih ve tezatlardan iç içe ama tertipli bir surette istifade etmek; işaret-işaret, işaret-sembol ve işaret-insan bağlantılarını¹⁰ ustaca kullanmak ile takriben yüz yıl önce şimdikine yakın bir idrakte en büyük dil-felsefesi meselelerinden biri olan *pragmatiği* hakkı ile anladığını söylemek yanlış olmaz.

Kaynakça

- Abel, R. (2011). *The Pragmatic Humanism of F. C. S. Schiller*. Whitefish MT: Literary Licensing.
- Ahmet Haşim (1969). *Bize göre, Gurabahane-i Laklakan, Frankfurt seyahatnamesi*. M. Kaplan (Yay. haz.). İstanbul: MEB.
- Apel, K.O. (1975). *Der Denkweg des Charles Sanders Peirce. Eine Einführung in den amerikanischen pragmatismus*. Frankfurt a. M: Suhrkamp.
- Apel, K.O. (1976). *Transformation der philosophie: Cilt 2 (Das Apriori der Kommunikations-gemeinschaft)*. Frankfurt am M: Suhrkamp.
- Duman, M.A. (2018a). Sabahattin Kudret Aksal'ın "Vav'lar"ının semiotik bakımdan (Bühler'in organon modeli eşliğinde), John R. Searle'ün uyuşmazlık (divergence) bakışı içinde ve dil-eylem teorisi (speech-acts) çerçevesinde ele alınması, *Asobid (Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*, 4(2), 11-36.
- Duman, M.A. (2018b). John Langshaw Austin ve Ted Cohen'in dil-eylem (speech act) teorileri çerçevesinde Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın "Ecir ve Sabır" hikâyesine atf-ı nazar. *Molesto*, 4(1), 38-52.
- Duman, M.A. (2018c). Lynne Tirrell'in Anapher Teorisi'nin metin tahliline ilişkin pratik faydaları: Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun hikâyeleri örneği, *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD)*, 1(1), 33-49.
- Duman, M.A. (2018d). Hans Blumenberg'in epistemoloji teorisi ve bilhassa "Horror Vacui" kavramı çerçevesinde Yusuf Atılgan'ın "Saatlerin Tıkırtısı" isimli hikâyesi, *INJOSS (Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi- International Journal of Social Sciences)*, 3(1), 61-72.

¹⁰ Ch. W. Morris temelli (1938) semiyotik anlayışı ile bağlantılı olarak felsefî dil analizinde ve buna uygun olarak bilim teorisinde üç disipline yönelik bir ayırım dikkati çeker: *Sentaktik, semantik ve pragmatik*. Sentaktik daha ziyade işaretlerin birbiri ile olan rabitasına odaklanır. Semantik ise işaretlerin işaretler ile sembolize edilen dil dışı nesneler ve konular ile rabitası merkezlidir. Nihayetinde pragmatik ise işaretlerin kullanıcı ile, insanlar ile rabitasını konu edinir (Apel 1976, s.178-9).

- Duman, M.A. (2019a). Charles Sanders Peirce'ü anlayan adam: Ömer Seyfettin -I, *Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi*, 809 (CXVI), Ankara: TDK, 36-44.
- Duman, M.A. (2019b). Charles Sanders Peirce'ü anlayan adam: Ömer Seyfettin -II, *Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi*, 810 (CXVI), Ankara: TDK, 56-65.
- Duman, M.A. (2019c). Aristoteles ve Coenen merkezli analoji teorisi kapsamında Sait Faik'in ilk dönem hikâyelerine genel bir bakış, *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2, 49-94.
- Duman, M.A. (2019d). Freud'un rüya tasavvuru kapsamında Peyami Safa'nın Matmazel Noraliya'nın koltuğu romanından misaller ile metaforun geçici ikâme teorisi. *Humanitas*, 7(13), 61-78.
- Duman, M.A. (2019e). Monroe C. Beardsley'in absürtlük teorisi'nin Oğuz Atay'ın unutulmuş isimli hikâyesinden misaller ile izahı, *Edebî Eleştiri Dergisi*, 3(1), 74-105.
- Duman, M.A. (2019f). Ricoeur'nün paradoks teorisi ve Bühler'in Gestalt'i bakımından Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Abdullah Efendi'nin Rüyaları" isimli hikâyesi, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, 10(5), 116-146.
- Duman, M.A. (2019g). Nietzsche, Hobbes ve Locke merkezli metaforik reaksiyon kapsamında Yaşar Kemal'in "Yatak" ve Nezihe Meriç'in "Susuz" hikâyelerinin mukayesesi, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 18(8), 127-143.
- Duman, M.A. (2019h). *Tanzimat dönemi Türk Edebiyatı'nın pragmatikliği*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Franz, M. (1999). *Von Gorgias bis Lukrez Antike Ästhetik und Poetik als vergleichende Zeichentheorie*. Berlin: Akademie Verlag.
- Hisar, A.Ş. (1954). *Unser guter Fahim Bey. Eine Lebensgeschichte* (Dr. Friedrich von Rummel, Çev.). Den Haag: Mouton & Co.
- James, W. (1975). *Pragmatism and The Meaning of Truth*. Cambridge: Cambridge University.
- Jürgens, A. (2012). *Humanismus und Kulturkritik: Ernst Cassirers Werk im amerikanischen Exil*. München: Wilhelm Fink.
- Kant, I. (1781). *Kritik der reinen Vernunft*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (1969). *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*. Ankara: Bilgi.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (1999). *Anamın kitabı*. İstanbul: İletişim.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (2000). *Ahmet Haşim*. İstanbul: İletişim.

- Klüver, J. (1971). *Operationalismus. Kritik und Geschichte einer Philosophie der exakten Wissenschaften*. Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag.
- Lachs, J., Talisse, R.B. (2008). *American Philosophy: An Encyclopedia*. New York & London: Routledge.
- Lege, J. (1999). *Pragmatismus und Jurisprudenz: über die Philosophie des Charles Sanders Peirce und über das Verhältnis von Logik, Wertung und Kreativität im Recht*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Lehmann, G. (1960). *Die Philosophie im ersten Drittel des zwanzigsten Jahrhunderts*. Berlin: de Gruyter.
- Mall, R.A. (1975). *Naturalism and Criticism*. Berlin: Springer Science+ Business Media.
- Martens, E. (1975). *Texte der Philosophie des Pragmatismus. Charles Sanders Peirce, William James, Ferdinand Canning Scott Schiller, John Dewey*. Stuttgart: Reclam.
- Misak, C. (2016). *Cambridge Pragmatism: From Peirce and James to Ramsey and Wittgenstein*, Oxford: Oxford University.
- Morris, Ch. W. (1938). *Foundations of the Theory of Signs (International Encyclopedia of Unified Sciences)*. Chicago: University of Chicago.
- Neumann, A. (1938). Die Problematik des Homo-mensura-Satzes. *Class. Philol.* 33, 368-79.
- Peirce, Ch. S. (1931- 1935 ve 1958). *Collected Paper of Ch. S. Peirce: Cilt I-VI*. Ch. Hartshorne ve P. Weiss (Yay. haz.); *Cilt VII-VIII*. A. W. Burks. (Yay. haz.). Cambridge, MA: Harvard University [CP].
- Peirce, Ch. S. (1967). Die Festlegung einer Überzeugung, Ch. S. P., *Schriften I. Zur Entstehung des Pragmatismus* (G. Wartenberg, Çev.), K. O. Apel (Yay. haz.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 293- 325 [CP 5. 358- 387].
- Peirce, Ch. S. (1970). Was heißt Pragmatismus? Ch. S. P. *Schriften II. Vom Pragmatismus zum Pragmatizismus* (G. Wartenberg, Çev.), K. O. Apel (Yay. haz.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 389-415 [CP 5. 411- 437].
- Pihlström, S. (Ed.) (2017). *Pragmatism and Objectivity: Essays Sparked by the Work of Nicholas Rescher*. New York & London: Routledge.
- Pratt, S.L. (2002). *Native. Pragmatism rethinking the roots of american philosophy*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University.
- Reschke, R. (2005). *Bildung - Humanitas - Zukunft bei Nietzsche*. Berlin: Akademie Verlag.

- Rockmore, T. (2006). *In Kant's Wake: Philosophy in the Twentieth Century*. Oxford: Blackwell.
- Russell, B. ([1909]/ 1971). Der Pragmatismus, B. R., *Philosophische und politische Aufsätze*, W. Steinvorth (Ed.), Stuttgart, 61-98.
- Schiller, F. C. S. (1894). *Riddles of the Sphinx*. London: Swan Sonnenschein & Co.
- Schiller, F. C. S. (1911). Humanismus, F. C. S. Sch., *Humanismus. Beiträge zu einer pragmatischen Philosophie* (R. Eisler, Çev.). Leipzig: Klinkhardt, 1-15.
- Shook, J. R. (2006). *A Companion to Pragmatism*. Shook, J.R. ve Margolis (Yay. haz.). J. New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Stevens, R. (1974). *James and Husserl: The Foundations of Meaning*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Waschkuhn, A. (2017). *Pragmatismus: Sozialphilosophische und erkenntnistheoretische Reflexionen zu den Grundelementen einer interaktiven Demokratie*. Oldenburg: de Gruyter.
- Winetroun, K. (1967). *F. C. S. Schiller and the dimensions of pragmatism*, Ohio: Ohio State University.

Sadakat Programına Yönelik Tutum, Mağaza Memnuniyeti, Mağaza Sadakati ve Satın Alma Niyeti Arasındaki Etkileşim: Kozmetik Perakendeciliği Örneği¹

The Interaction Between Attitude Towards Loyalty Programs on Store Satisfaction, Store Loyalty and Purchase Intention: The Case of Cosmetics Retailers

Merve Türk² - Dr. Öğr. Üyesi Tutku Eker İşcioğlu³

Başvuru Tarihi: 18.11.2019

Kabul Tarihi: 01.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Günümüzde hızla artan rekabet, kozmetik perakendeciliği sektöründe de etkisini göstermiş ve perakendecileri tüketici bağlılığını ve satışları arttırmayı hedefleyen sadakat programları geliştirmeye yöneltmiştir. Sadakat programlarının bir çeşidi olan sadakat kartları ile tüketicilere sunulan faydalar, maddi/sert ve maddi olmayan/yumuşak faydalar olarak ikiye ayrılabilir. Bu araştırmanın amacı, farklı faydalar sunan kozmetik perakendecilerinin, sadakat kartlarını kullanan tüketicilerin sadakat programlarına yönelik tutumu, mağaza memnuniyeti, mağaza sadakati ve 103atin alma niyeti arasındaki etkileşimi incelemektir. Araştırmada, sert ve yumuşak faydaları tüketicilerine sunan Sephora mağazası ile sadece sert faydalar sunan Gratis mağazasını tercih eden 200 katılımcıdan çevrimiçi anket formu ile veriler toplanmıştır. Araştırma amacına uygun olarak geliştirilen araştırma modeli, “Kısmi En Küçük Kareler Yöntemine Dayalı Yapısal Eşitlik Modellemesi” ve “Çoklu Grup Analizi” ile test edilmiştir. Bulgulara göre, sadakat programına yönelik tutum, hem Gratis hem de Sephora için mağaza memnuniyeti ve mağaza sadakati ile sonuçlanırken, sadece Gratis için 103atin alma niyeti yaratmıştır. Öte yandan, mağaza memnuniyeti sadece Gratis için mağaza sadakati üzerinde olumlu etki oluşturmuş, ancak her ikisi için de 103atin alma niyeti ile sonuçlanmamıştır. Mağaza sadakati ise, Gratis’e yönelik 103atin alma niyeti üzerinde olumlu etki yaratırken, Sephora için bu etki gerçekleşmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Sadakat Programına Yönelik Tutum, Mağaza Memnuniyeti, Mağaza Sadakati, Satın Alma Niyeti, Kozmetik Perakendeciliği

¹ Bu çalışma 2019 yılında gerçekleştirilen “Global Business Research Kongresi”nde özet sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

² University of Greenwich Business Faculty, Old Royal Naval College, Park Row, London, UK, mt6985y@greenwich.ac.uk, ORCID: 0000-0002-7409-6637

³ Piri Reis Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, teiscioglu@pirireis.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4794-6368

Abstract

Today, increasing competition has been influential in cosmetics retailing as well and has led retailers to implement loyalty programs aiming to increase consumer loyalty and sales. With loyalty cards, one form of loyalty programs, consumers are offered two benefits, which can be divided as monetary/hard and non-monetary/soft benefits. The aim of this study is to examine the relationship between consumers' attitude towards loyalty programs, store satisfaction, store loyalty and purchase intention towards cosmetics retailers offering different benefits. Data was collected with an online questionnaire from 200 participants who preferred either Gratis, which offers hard and soft benefits, or Sephora, which offers only hard benefits. The research model, developed with respect to the aim of research, was tested with "Partial Least Squares Structural Equation Modeling" and "Multi Group Analysis". According to the findings, attitude towards loyalty program has resulted in store satisfaction and store loyalty for both Gratis and Sephora, while creating purchase intention only for Gratis. On the other hand, store satisfaction had a positive effect on store loyalty only for Gratis, but has not resulted in purchase intention for both. While store loyalty has created a positive effect on purchase intention for Gratis, this effect has not been realized for Sephora.

Keywords: *Attitude Towards Loyalty Program, Store Satisfaction, Store Loyalty, Purchase Intention, Cosmetics Retailers*

Giriş

Özellikle 1980'lerden bu yana işletmeler, tüketici sadakati oluşturmak ve bu sayede satın alma niyetini artırmak için ilişkisel pazarlama yöntemlerine başvurmaktadır. Bu yöntemlerden biri olan sadakat programları, yeni tüketici kazanımını hedefleyen stratejilere nazaran, işletmelerin mevcut tüketicilere odaklanmalarını amaçlar. Diğer pazarlama stratejilerinin aksine sadakat programları, satın alma miktarını ve sıklığını artırmaya yoğunlaşmaktadır. Sadakat programları işletmelerin tüketicileri hakkında bilgi toplamak, onları elde tutmak, müşteri ilişkilerini ve sadakatini arttırmak için kullandıkları en yaygın pazarlama araçları arasındadır (Kang, Alejandro ve Groza, 2015).

Türkiye'de bankacılık, ulaşım, tekstil, otomotiv ve perakendecilik sektörlerinde yaygın kullanımı bulunan sadakat programlarını, diğer pazarlama kararlarıyla bütünleştiren işletme sayısında artış olduğu görülmektedir. Tüketici sadakati ajansı Ketchup Loyalty Marketing'in, 2017 ve 2018 yıllarını kapsayan tüketici sadakat programları araştırmasına göre, tüketicilerin en az bir kez sadakat programını kullanma oranında bankacılık sektörü %74'le ilk sırada, otomotiv sektörü %38'le son sırada yer almaktadır. Perakende sektöründe ise bu oranın %55 olarak gerçekleştiği görülmüştür ("Ketchup Loyalty Marketing", t.y.).

Kozmetik sektörü, ülkemizde genç nüfusun fazlalığı, kadınların genç ve güzel görünme tutkusunu, erkeklerin kişisel bakımına daha fazla önem vermesi, e-ticaretin gelişmesi ve doğrudan satışın

artmasıyla hızla büyüyen sektörler arasında yer almaktadır (Bozkuş ve Yılmaz, 2018). 2017 yılında sadece yurtiçinde %14 büyüyerek 11 milyar TL'ye ulaştığı tahmin edilen kozmetik pazarında bugün 30'un üzerinde kozmetik perakendecisi iki binin üzerinde mağazasıyla hizmet vermektedir (Bozkuş ve Yılmaz, 2018). Kozmetik perakendecilerinin sadakat programlarına yönelik istatistiksel bilgiye rastlanmasa da, Ketchup Loyalty Marketing araştırmasında iki kozmetik perakendecisi olan Gratis ve Watsons kartlarının en fazla kullanılan 10 sadakat programı arasında yer aldığı bulgulanmıştır ("Ketchup Loyalty Marketing", t.y.). Buna ek olarak, Gratis'in sadakat programını kullanan tüketicilerin %57'sinin programa aşık olduğu tespit edilmiştir ("Ketchup Loyalty Marketing", t.y.).

Rekabetin yoğun yaşandığı sektörlerden biri olan kozmetik perakendeciliğinde, markalar farklı özelliklerde sadakat programları uygulamaktadır ve bunun neticesinde farklı faydalar elde ettikleri düşünülmektedir. Sadakat programları üzerine şu ana kadar gerçekleştirilen araştırmalar, müşterilerin sadakat programlarının faydalarını nasıl algıladıkları (Bose ve Rao, 2011; Radder, Eyk ve Swiegelarr, 2015), algılanan faydaların sadakat programı memnuniyeti üzerindeki etkisi (Mimouni-Chaabane ve Volle, 2010; Hanzae ve Rezaeyeh, 2013; Omar, Ramly, Alam ve Nazri, 2015), müşteri sadakati (Kim, Lee, Choi, Wu ve Johnson, 2013) ve mağaza sadakati (Omar vd., 2015) gibi konulara yoğunlaşmıştır (aktaran, Kyguoliene, Zikiene ve Grigaliunaite, 2017). Ancak, kozmetik perakendeciliğinde sadakat programına yönelik tutum, memnuniyet, sadakat ve satın alma niyeti arasındaki etkileşimi araştıran ulusal ve uluslararası düzeyde bir araştırmaya ne yazık ki rastlanmamıştır. Bu çalışma, akademik yazındaki boşluğu doldurma çabası dâhilinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, farklı faydalar sunan kozmetik perakendecilerinin sadakat kartlarını kullanan tüketicilerin sadakat programına yönelik tutumu, mağaza memnuniyeti, mağaza sadakati ve satın alma niyeti arasındaki etkileşimin bu araştırma ile incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, hem sert hem de yumuşak faydaları tüketicilerine sunan Sephora mağazası ile sadece sert faydalar sunan Gratis mağazasının tüketicileri üzerinde araştırma gerçekleştirilmiştir. Önerilen hipotezler ve araştırma modeli, bu iki programdan birini kullanan 200 katılımcıdan toplanan verilerle, "Kısmi En Küçük Kareler Yöntemine Dayalı Yapısal Eşitlik Modellemesi" ve "Çoklu Grup Analizi" ile test edilmiştir. Bulgular dikkate alınarak teorik ve yönetsel çıkarımlar önerilmiştir.

Literatür Taraması ve Hipotezler

İlişkisel Pazarlama ve Müşteri Sadakati

Günümüzde pazarlama teorisi ve pratiği müşteri odaklı yaklaşıma daha fazla önem verir hale gelmiş, yöneticiler uzun vadeli müşteri ilişkileri yaratmaya yönelik hedeflerini daha da arttırmış, zira bunun işletmenin gelir ve karlılığını etkilediği görüşü daha da kesinlik kazanmıştır (Bolton, Lemon ve Verhoef 2002; Gupta, Lehmann ve Stuart, 2004). İlişkisel pazarlama, müşteri elde etme ya da anlık satışları artırma gibi kısa vadeli hedeflerden ziyade, müşteri sadakati ve uzun vadeli müşteri taahhüdü üzerine odaklanan bir müşteri ilişkileri yönetimidir. Öztürk'ün (2003) de ifade ettiği üzere ilişkisel pazarlama, yeni müşteriler edinmeye, var olan müşterileri korumaya ve onlarla ilişkileri geliştirmeye odaklanan bir pazarlama kavramıdır. Bu yaklaşım

ile, mevcut müşterileri koruma ve elde tutma maliyetinin, yeni müşteriler bulma ve onları karlı müşterilere dönüştürme maliyetinden çok daha az olduğu düşünülmektedir (Tek ve Özgül, 2005). Kırım (2001) ise, ilişkisel pazarlamayı “işletmelerin müşterilerinin nasıl farklı olabildiklerini anlaması ve bu farklılıkları göz önüne alarak her bir müşteriye nasıl davranacağına karar vermesi” olarak tanımlamıştır.

Müşteri sadakati, ilişkisel pazarlama ile ulaşılmak istenen temel gaye olmakla birlikte, ilişkisel pazarlama kavramı ile özdeş dahi görülebilmektedir (Sheth, 1996). Hunt, Arnett ve Madhavaram’a (2006) göre ilişkisel pazarlama, müşteri sadakati oluşturma, müşterilerin satın alma sıklığını ve miktarını olumlu yönde etkileme becerisi sebebiyle işletmelerin tercih etmesi gereken bir pazarlama yaklaşımıdır. Ancak, sadık müşterilerin belirli bir işletmeden alım yapmaya devam etmekten çok daha fazlasını yapacakları unutulmamalıdır. Örneğin, işletmeyi başkalarına önerebilecekleri, yeni ürünler için alışveriş yapacakları, ara sıra yapılan hataları affedecekleri ve rakiplerden alışveriş yapmayacakları Harris ve Goode’nin (2004) çalışmasında belirtilmiştir. Bu sonuçlar, müşteri sadakatının, müşteri tutumu ve davranışları olmak üzere iki boyutu olduğunu gözler önüne sermektedir. Davranış, müşterinin işletme ürünlerini yüksek oranda veya sıklıkta satın alması gibi maddi unsurları içerirken; tutum, müşterinin işletme hakkındaki olumlu görüşleri ile o işletmenin mal ve hizmetlerini devamlı tercih etmeye yatkın olması olarak değerlendirilmektedir (Öz, 2006).

Müşteri Sadakati Programları

İlişkisel pazarlama bağlamında, müşteri sadakatının oluşturulması, müşteri sadakat programlarının uygulanması ile gerçekleşmektedir. Sadakat programları, bir markanın pazar teklifine karşı müşterinin tutum ve davranışsal bağlılığını arttırma konusundaki çabası olarak tanımlanabilir (Sharp ve Sharp, 1997). Amerikan Pazarlama Derneği sadakat programlarını “müşterileri ödüllendirmek ve tekrar iş yapmalarını teşvik etmek için bir perakendeci tarafından sunulan daimi teşvikler” şeklinde tanımlamaktadır (Dorotic, Bijmolt ve Verhoef, 2012). Dolayısıyla bu programların temel amacı, mevcut müşteriler hakkında bilgi edinmek, onları elde tutmak için uygun teşvikler sunmak ve böylece müşterilerin alışveriş sıklığını ve miktarını arttırmaktır.

Hussain’in (2016) belirttiği üzere, rekabetçi iş çevresi, işletmeleri müşterilerine çeşitli faydalar sunacakları sürekli bir deneyim yaratan sadakat programlarına yöneltmektedir. Uncles, Dowling ve Hammond (2003), müşteri sadakat programlarının işletmeler açısından iki amacının öne çıktığını belirtmiştir. Birincisi, satın alma veya kullanım seviyelerini ve satın alınan ürün yelpazesini artırarak markanın satış gelirlerini yükseltmektir. İkinci amaç ise, marka ve müşteri arasında bir bağ kurulmasını sağlayarak mevcut müşteri tabanını korumaktır. Bu amaçların gerçekleştirilmesi ile işletmeler, müşterileri ve eğilimleri hakkında önemli bilgiler edinme, özel müşteri segmentine daha iyi odaklanma ve ürün geri çağırımlarında daha başarılı olma gibi ek avantajlar da elde edebilirler (Çakmak ve Üster, 2013). İşletmelere sağladığı sayısız faydalar neticesinde, müşteri sadakati programları perakendecilik, otel işletmeciliği, havayolu taşımacılığı, araba kiralama ve eğlence gibi sektörlerde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır (Lacey ve Sneath, 2006).

Müşteri sadakati programları sadece işletmelere fayda yaratmakla kalmaz, müşteriler için de uzun dönemde yararlanmak isteyecekleri birçok fayda sunar. Bu faydaları maddi ve maddi olmayan faydalar olarak iki grup altında değerlendirmek mümkündür. Maddi fayda içeren sadakat programları, işletmenin devamlı müşterilerine ekonomik kazançlar sunan indirimler, bonus puanları, kuponlar vb. çeşitli ödüller içermektedir (Özer, 2015). Maddi olmayan faydalar ise, müşterilerin duygularına hitap eden, ayrıcalıklı olduklarını hissetmelerini sağlayan ve hatta statü sembolü olarak görülecek çeşitli hizmet ve sunumları içerir. Bir havayolu işletmesinin check-in hizmetinde öncelikli sıra imkânı sunması, rezervasyon kolaylığı sağlaması, kampanyalardan diğer müşterilerine kıyasla daha önce haberdar etmesi, bilet değişikliği veya iptallerde ayrıcalıklı çözümler geliştirmesi buna örnek gösterilebilir.

Barlow (1996) ile Capizzi ve Furguson (2005), sadakat programlarının sunduğu faydaları sert (hard) veya yumuşak (soft) faydalar olacak şekilde birbirinden ayırmıştır. Sert faydalar içeren sadakat programlarında genellikle indirim ve hediyeler gibi somut unsurlar kullanılırken, yumuşak fayda içeren faydalar ise özel iletişim ve ayrıcalıklı muamele gerektirir. Genellikle, yumuşak fayda içerikli programlar daha duygusal yönelimlidir ve müşterilere bir tanınma hissi vermeye veya onları diğer müşterilere kıyasla özel hissettirmeye çalışır (Barlow, 1996; Harris, 2000). Pazarlama uzmanları, sert ve yumuşak faydaların bir karışımının kullanılmasını savunurken, yumuşak faydaların genellikle daha güçlü bir sadakat artırıcı etki yarattığı vurgusunu da yapmaktadırlar (Barlow, 1995).

Müşteri için sunulacak fayda, sadakati teşvik edecek bir değerle sunulmasıyla ilgilidir ve bu değerler farklı koşullarda, farklı müşteriler için değişkenlik gösterebilecektir (Oyman, 2002). Müşterilere sunulacak değerler O'Malley'nin (1998) çalışmasında parasal değer, ödül seçeneklerine yönelik değer, ödüle yönelik arzu değeri, uygunluk değeri ve kolaylık değeri olmak üzere beş başlık altında ele alınmıştır. Oyman'a (2002) göre, nasıl ki işletmeler sadakat oluşturmak için müşterileriyle girişecekleri ilişkilere bir yatırım olarak bakıyorlarsa, müşteriler de bu ilişkiye bir yatırım olarak bakacaklardır. Odabaşı'nın (2000) da belirttiği üzere, müşteriler maddi ve maddi olmayan faydalar neticesinde kalite, tatmin ve yarar elde edecek ve işletmeye olan sadakatini bunlar doğrultusunda şekillendirecektir.

Hipotezler

Müşteri sadakati programlarının tüketici davranışı üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar çok sayıda olmakla birlikte, sadakat programlarına yönelik tutum, mağaza memnuniyeti, mağaza sadakati ve satın alma niyeti arasındaki ilişkiyi bir arada inceleyen bir araştırmanın bulunmadığı görülmüştür. Öte yandan, bu ilişkinin, farklı faydalar sunan sadakat programları (örn. maddi/maddi olmayan veya yumuşak/sert faydalar) neticesinde nasıl şekilleneceğini irdeleyen bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Nitekim Kendrick (1998), hediye ya da indirim sunan sadakat programlarının, sadece “teşekkür” notu sunan programlara kıyasla daha fazla müşteri sadakati yarattığını ortaya koymuştur. Aynı çalışmada, markalı bir ürün hediye etmenin eşit değerde indirim sunmaktan daha fazla sadakat yarattığı da ortaya çıkmıştır. Bir sadakat programına yeni müşteriler çekmek için maddi faydaların daha etkili olduğunu tespit etmiş araştırmalar mevcuttur (örn. Furinto, Pawitra ve Balqiah, 2009; Bojei, Julian, Wel ve

Ahmed, 2013; Ruzeviciute ve Kamleitner, 2017). Diğer taraftan Melancon, Noble ve Noble (2011), maddi olmayan faydaların tüketici zihninde duygusal değer yarattığı ve uzun vadeli duygusal tepkiler oluşturduğunu belirtmiştir. Bu bulgular, farklı yapıdaki sadakat programlarının farklı sonuçlar doğurabileceğini desteklemektedir. Dolayısıyla aşağıda detayları yer alan her bir hipotez, iki farklı sadakat programı uygulayan Gratis ve Sephora mağazaları için ayrı ayrı test edilmiştir.

Bridson, Evans ve Hickman'ın (2008) çalışmasında, sadakat programlarının mağaza memnuniyetinin önemli belirleyicileri olduğu tespit edilmiştir. Noordhoff, Pauwels ve Schröder (2004), sadakat kartı sahipliği ile mağaza sadakati arasında ilişki olduğunu, ancak bu ilişkiyi kültürel farklılıkların da etkileyeceğini bulmuşlardır. Demoulin ve Zidda (2008) da, sadakat kartı sahiplerinin mağazaya daha sadık olduğunu doğrulamaktadır. Sadakat kartı programlarının satın alma niyeti üzerindeki etkisine ilişkin olarak çalışmalar yine bu ilişkiyi destekleyen bulgular sunmaktadır. Örneğin, Taylor ve Neslin (2005) sadakat programlarının işletme karlılığına katkı sağladığını ortaya koymuştur. Buna ek olarak Liu (2007), sadakat programının satın alma sıklığı ve işlem büyüklüğü üzerinde pozitif bir etki yarattığını tespit etmiştir. Benzer şekilde, Leenheer, van Heerde, Bijmolt ve Smidts (2007) sadakat programı üyeliğinin cüzdan payı (share of wallet) üzerinde küçük de olsa olumlu bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Ancak bu sonuçların, mağaza sadakat programına yönelik tutuma bağlı olarak gerçekleşmesini beklemek daha doğru olacaktır.

Oliver (1980) tutumu, bir tüketicinin bir nesne veya deneyime karşı sahip olduğu duygu, eğilim ya da düşkünlük olarak tanımlamıştır. Fishbein ve Ajzen'e (1975) göre ise tutum, bir bireyin belli bir davranışa yönelik yansıttığı olumlu ya da olumsuz duygulardır. Edinilmiş bir eğilim olarak görülmesi sebebiyle tutumlar dürtüsel bir nitelik taşır, yani tüketicileri belirli bir davranışı benimsemeye itebilirler. Örneğin, Planlı Davranış Teorisine göre davranışsal niyet, tutumun doğrudan bir sonucudur (Fishbein ve Ajzen, 1975; Ajzen, 1991). Bu tanımlardan hareketle, sadakat programlarına yönelik tutumun mağaza memnuniyeti, mağaza sadakati ve satın alma niyeti üzerinde etki oluşturacağı düşünülebilir. Mevcut yazın, bu etkiyi destekleyecek bulgular sunmaktadır.

Tietje'ye (2002) göre, tüketicinin çeşitli ödüller elde etmesi, sadakat programı uygulayan mağaza ile ilgili olumlu duygular geliştirmesine olanak sağlamaktadır. Satın alma deneyimine ilişkin bu duygular, daha büyük bir mağaza memnuniyeti ile sonuçlanarak satın alma niyetini arttırabilir (Price, Arnould ve Tierney, 1995; Oliver, Rust ve Varki, 1997). Taylor ve Neslin'in (2005) de belirttiği üzere, bir sadakat programından elde edilen ödül, ödüllendirilen tüketici mağazaya karşı olumlu duygular beslediği sürece, satın alma davranışını sürekli kılar. Yeniçeri ve Erten (2011) ise, süpermarket tüketicileri üzerine yaptıkları bir araştırmada, sadakat programına yönelik algılarının, mağaza sadakatini etkilediğini savunmuşlardır. Öte yandan, tutumun müşteri sadakatinin oluşmasındaki rolü yadsınamaz, çünkü tekrarlı bir davranış gerçek sadakat olarak kabul etmek için daha önce olumlu bir tutumun ortaya çıkması gerekmektedir (Day, 1969; Jacoby ve Chestnut, 1978; Assael, 1987; Solomon, 1996). Bununla

birlikte, Sreejesh, Abhigyan ve Pradhan (2016), mağaza sadakat programına yönelik tutumun mağaza memnuniyetini olumlu etkilediğini tespit etmişlerdir.

Önceki yazına ait bulgular doğrultusunda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H₁: Sadakat programına yönelik tutum, a) Gratis, b) Sephora tüketicilerinin mağaza memnuniyetini olumlu yönde etkiler.

H₂: Sadakat programına yönelik tutum, a) Gratis, b) Sephora tüketicilerinin mağaza sadakatini olumlu yönde etkiler.

H₃: Sadakat programına yönelik tutum, a) Gratis, b) Sephora tüketicilerinin bu mağazadan satın alma niyetini olumlu yönde etkiler.

Bu çalışma kapsamında memnuniyet, müşterinin mağazadan duyduğu memnuniyeti, yani mağaza memnuniyetini, ifade etmektedir. Memnuniyetin genellikle, satın alma ve tüketim sürecinde gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin bir çıktısı olarak ele alındığı görülmektedir. Özellikle perakendecilik bağlamında memnuniyet, müşteri sadakati için kilit bir belirleyici olarak tanımlanan süreçler ve çıktılar olarak ifade edilmiştir (Bloemer ve Ruyter, 1998). Johnson ve Fornell (1991), müşteri memnuniyetinin bir ürün veya hizmete yönelik deneyime dayalı genel bir değerlendirme olduğunu öne sürmektedir. Bleomer ve Ruyter (1998) mağaza memnuniyetini, tüketicinin seçtiği mağazadan beklentilerini karşılaması hatta fazlasını alması durumunda yaptığı öznel bir değerlendirmenin sonucu olarak tanımlamaktadır (aktaran Selvi, Özkoç ve Emeç, 2007).

Literatürdeki bulgular, memnuniyetin pazarlama faaliyetlerinin önemli bir sonucu olduğunu ve tutum değişikliği, ağızdan ağıza iletişim, satın alma niyeti, sürekli satın alma ve marka sadakati gibi alım sonrası gerçekleşen unsurlara etki ederek, karar verme ve tüketim arasındaki bağlantıyı sağladığını göstermiştir (Cronin ve Taylor, 1992). Memnuniyet, çoğunlukla sadakatin bir öncüsü olarak kabul edilmektedir (Homburg ve Giering, 2001). Benzer şekilde, müşteri memnuniyetinin müşteri sadakatının oluşmasına temel teşkil ettiğini belirten Hussain (2016), işletmelerin sürdürülebilir müşteri ilişkileri inşa ederek rekabet avantajı elde etmelerinde, müşteri memnuniyetinin önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir. Keh ve Lee'ye (2006) göre, sadakat programları müşteri sadakatini arttırmak için tasarlanmaktadır ve belirli bir memnuniyet eşiği seviyesine ulaşıldığında bu programların etkisi daha belirgin hale gelmektedir. Sadakat kartı programlarının etkisini inceleyen Bridson vd. (2008), mağaza memnuniyetinin mağaza sadakati ile pozitif ilişkili olduğunu, bunun da ötesinde sadakat programı ile mağaza sadakati arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini belirtmiştir. Bir diğer çalışmada Eren ve Erge (2012), mağaza memnuniyetinin, mağazanın fiziksel özelliklerinden, satın alma deneyiminden ve uygulanan kampanyalardan oluştuğunu savunmuşlar ve bütün bu faktörlerin müşteriyi memnun edip ihtiyaçlarını karşılayacak seviyeye gelmesi neticesinde mağaza sadakati oluşmasının mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Farklı bir alanda da olsa Alkoç (2017)'un üniversite öğrencileri üzerine yaptığı bir araştırmada, üniversiteye duyulan memnuniyet ve öğrenci sadakati arasında doğrudan pozitif bir ilişki olduğu savı desteklenmiştir. Bu bulgulardan hareketle, aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₄: a) Gratis, b) Sephora tüketicilerinin mağaza memnuniyeti mağaza sadakatini olumlu yönde etkiler.

Mağaza memnuniyetinin satın alma niyetiyle sonuçlanması olası bir beklenti olmasına rağmen, Macintosh ve Lockshin (1997) mağaza memnuniyetinin satın alma niyetinde önemli bir etkisi olmadığını tespit etmiştir. Bennett ve Rundle-Thiele (2004), Egan (2000), McIlroy ve Barnett (2000) da memnuniyetin sadakat için gerekli ancak yeterli bir şart olmadığını öne sürerek, memnun müşterilerin bile başka yerlerde daha iyi değer ve/veya kalite elde etmeleri durumunda tercih değişikliği yapabileceğini belirtmektedir. Öte yandan, Çakmak ve Üster'e (2013) göre, satın alma sırasında ve sonrasında ki ürün ve hizmete duyulan memnuniyet sadakate dönüşür ve sadakat beraberinde tekrar satın almayı getirir. Mevcut yazında, memnuniyetin satın alma niyeti üzerindeki etkisi üzerine birbiri ile çelişen bulgular olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, mağaza memnuniyetinin satın alma niyeti üzerinde olumlu etki oluşturacağı varsayılarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

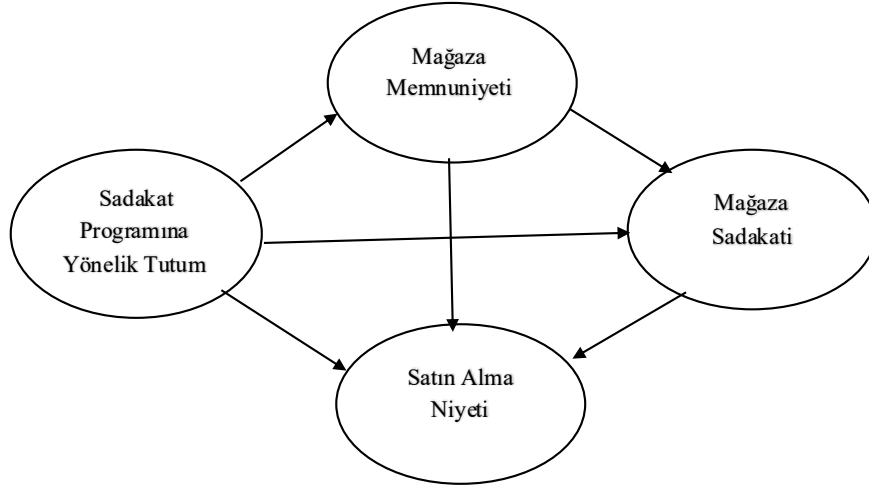
H₅: a) Gratis b) Sephora tüketicilerinin mağaza memnuniyeti satın alma niyetini olumlu yönde etkiler.

Sadakat kavramı ilk başlarda davranışsal bir terim olarak kabul görmüş ve tüketicilerin tekrar satın alma davranışı ile ilişkilendirilerek satışları doğrudan etkilediği düşünülmüştür (Jacoby ve Chestnut, 1978). Sadakat kavramı zaman içerisinde evrim geçirmiş, çünkü sadece davranış ölçümlemenin sadakati tamamiyle yansıtmadığı anlaşılmıştır (Oliver, 1997). Day (1969) ise sadakati hem davranışsal hem de tutumsal unsurlardan oluşan iki boyutlu bir yapı olarak tanımlamıştır. Benzer bir yaklaşımla Oliver (1997), sadakati “durumsal etkenler veya değişiklik yapmaya iten pazarlama çabalarına rağmen, bir ürün veya hizmeti gelecekte tekrar tercih etmek veya daimi müşteri olmak adına sergilenen derin bir bağ” olarak tanımlamıştır. Bu sadakat tanımı, dışsal etkenlerin varlığını kabul ederken davranışsal ve tutumsal bileşenleri de içermektedir.

Knox ve Denison (2000) mağaza sadakatini tüketicilerin belli bir mağaza veya mağaza zincirlerinin devamlı müşterisi haline gelmesi olarak ifade etmiştir. Bir perakendeciye yönelik sadakati ölçen önceki çalışmalar (örn. Bloemer ve Ruyter, 1998; Wulf ve Odekerken-Schroder, 2003) sadakatin tutum boyutunu adanma ve bağlılık, davranış boyutunu ise satın alma ve ağızdan ağıza iletişim gerçekleştirme olarak ele almışlardır. Sadakatin davranışsal bileşeni belirli bir markanın satın alımına odaklandığından (Caruana, 2002), mağaza sadakatinin belli bir perakendeciye yönelik satın alma niyetine yol açması beklenebilir. Nitekim, Ranjbarian, Sanayei, Kaboli ve Hadadian (2012), departman mağazaları tüketicileri üzerine yaptıkları bir araştırmada, mağaza sadakatinin satın alma niyetini olumlu etkilediğini tespit etmişlerdir. Benzer şekilde, Özcan ve Argan (2014) ile Uzunkaya'nın (2016) yaptıkları araştırmalarda, sadakatin satın alma niyetine olumlu etkisi olduğu desteklenmiştir. Bu çalışmalar doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₆: a) Gratis b) Sephora tüketicilerinin mağaza sadakati, satın alma niyetlerini olumlu yönde etkiler.

Sadakat programına yönelik tutum, mağaza memnuniyeti, mağaza sadakati ve satın alma niyeti arasındaki etkileşimi gösteren araştırma modeli Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada, araştırma sorunu “kozmetik perakendeciliği sektöründeki farklı sadakat programlarının, tüketiciler üzerinde yarattığı etkinin bilinmemesi”dir. Araştırma sorunu doğrultusunda araştırmanın amacı, birbirinden farklı sadakat programı uygulayarak farklı faydalar sunan iki kozmetik perakendecisinin, sadakat programlarını kullanan tüketicilerin, sadakat programına yönelik tutumu, mağaza memnuniyeti, mağaza sadakati ve satın alma niyeti arasındaki etkileşimin incelenmesi olarak belirlenmiştir.

Usta’ya (2012) göre araştırmacı, araştırma sorununu çözmek için izleyeceği yolu (yöntemi) ve kullanacağı teknikleri ayrıntıları ile planlamak zorundadır. Bu çalışmada, nicel araştırma yöntemleri içerisinde deneysel olmayan araştırma yöntemlerinden ilişkisel (korelasyonel) araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nicel araştırmalarda, ortaya atılan hipotezlerin test edilmesi ve böylece, tümdengelimsel olarak bilimsel kanunların desteklenmesi ve bilimsel teorilerin güçlendirilmesi hedeflenir (Akarsu ve Akarsu, 2019). Bu sebeple, değişkenler arası ilişkileri çözümleyerek önemli bir olayı anlamak için kullanılan ilişkisel araştırmanın (Akarsu ve Akarsu, 2019), bu çalışma için en uygun yöntem olduğu düşünülmüştür. Araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen araştırma modeli, yapılar arası ilişkilerin tespit edilmesine yönelik geliştirilmiştir.

Çalışma, bahsi geçen yapılar arasındaki ilişkileri iki kozmetik perakendecisi olan Gratis ve Sephora'yı baz alarak incelemiştir. Bu iki perakendeci özellikle farklı sadakat programları uyguladıkları için seçilmiştir: a) Sephora, tüketicilerin yenilikler, fırsatlar ve kampanyalardan öncelikli olarak haberdar olmalarını, her satın alım sonrası puan kazanma/harcama avantajlarından yararlanma imkânı sağlamakta ("Sephora", t.y.); b) Gratis, sadakat kartı sahiplerine özel yılın belirli zamanlarında belirli ürünlerde indirim sunmaktadır ("Gratis", t.y.). Literatürde yapılan sadakat programı sınıflandırmaları dikkate alındığında, Sephora'nın sert ve yumuşak faydaları bir arada kullandığı, Gratis'in ise sadece sert faydalar doğrultusunda tüketicilerine hizmet sağladığı görülmektedir. 2009 yılından beri Türkiye kişisel bakım sektöründe yer alan Gratis, bugün 79 ilde 605 mağazayla hizmet vermektedir (Kozmetik Dünyası, 2019). Türkiye pazarına 2007 yılında giriş yapan Sephora ise, 12 yılda 44 mağazaya ulaşmıştır (Kozmetik Dünyası, 2019).

Araştırmada kullanılan yapılara ait ölçekler, daha önceki akademik araştırmalardan alınmıştır. Sadakat programına yönelik tutum (15 ifade), mağaza memnuniyeti (10 ifade) ve mağaza sadakati (8 ifade) Bridson vd.'nin (2008) çalışmasından adapte edilirken, satın alma niyeti (3 ifade) Macintosh ve Lockshin'in (1997) araştırmasından alınmıştır.

Araştırmanın evrenini belirlenmiş olan perakendecilerin sadakat kartlarına sahip olan ve İstanbul'da yaşayan tüketiciler oluşturmaktadır. Örneklemde yer alan katılımcılar, zaman ve bütçe kısıtı sebebiyle tesadüfi olmayan örneklem yöntemlerinden birisi olan kolayda örneklem yöntemi ile belirlenmiştir. Katılımcılar, araştırmacıların kolaylıkla ulaşabilecekleri ve anket sorularını titizlikle cevaplayacaklarını düşündükleri tanıdıkları arasından seçilmiştir. Veri toplama yöntemi olarak, Google Forms vasıtasıyla hazırlanan çevrimiçi anket formu kullanılmış ve anket linki katılımcıların e-posta adreslerine yollanmıştır. Veri toplama süreci 2019 yılı Nisan-Mayıs ayları arasında gerçekleşmiştir. 238 kişiye yollanan anket, 201 kişi tarafından cevaplanmış, ancak bir katılımcının hangi perakendecinin sadakat kartını kullandığını belirtmemesi sebebiyle, verdiği cevaplar araştırmaya dâhil edilmemiştir. Bunun neticesinde, örneklem içerisinde 200 katılımcı yer almıştır. Örneklem çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır (%71,5). %80,5'in 15-25 yaş aralığında olduğu örneklem %84'ü üniversite mezunudur. %82'si bekâr olan katılımcıların %65'i aylık 5000 TL ve üzeri hanehalkı gelirine sahiptir. Ve son olarak, katılımcıların %36'sı Gratis sadakat kartına sahipken, %64'ü Sephora karta sahiptir. Örneklem ait detaylı bilgiler Tablo 1'den incelenebilir.

Tablo 1. Demografik Özellikler

Demografik Özellikler		Sıklık	Yüzde	Demografik Özellikler		Sıklık	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	57	28,5	Gelir	<1500 TL	19	9,5
	Erkek	143	71,5		1501-5000 TL	1	25,5
Yaş	15-25	161	80,5		5001-10000 TL	59	29,5
	26-35	30	15,0		10001-15000 TL	46	23,0
	36-60	9	4,5		15001-20000 TL	25	12,5
Medeni Durum	Evli	36	18,0	Meslek	Serbest	2	1,0
	Bekâr	164	82,0		Ev Hanımı	6	3,0
Eğitim Seviyesi	İlköğretim	1	0,5		İşçi	2	1,0
	Lise	4	2,0		Memur	9	4,5
	Üniversite	168	84,0		Özel Sektör	35	17,5
	Yüksek Lisans	27	13,5		Öğrenci	138	69,0
	Gratis	128	36		İşsiz	8	4,0
Sadakat Kartı	Sephora	72	64				

Araştırma modeli elde edilen veriler doğrultusunda “Kısmi En Küçük Kareler Yöntemine Dayalı Yapısal Eşitlik Modellemesi (PLS-SEM)” ile Smart-PLS3 programı kullanılarak analiz edilmiştir. PLS-SEM, örneklem büyüklüğüne bakılmaksızın küçük örneklemelerde dahi istatistiksel analizleri yerine getirme gücü olan bir yöntem (Hair, Sarstedt, Ringle ve Mena, 2012) olduğu için tercih edilmiştir. İki aşamalı bir yaklaşımın kullanıldığı analiz sürecinde, öncelikle ölçüm modeli incelenerek yapıların geçerliliği ve güvenilirliği belirlenmiş, daha sonra da yapısal model değerlendirilerek araştırma modeli test edilmiş ve hipotezler eş zamanlı test edilmiştir (Anderson ve Gerbing, 1988). Araştırma modeli hem Gratis, hem de Sephora için ayrı ayrı test edildiği için Çoklu Grup Analizi kullanılmıştır.

Bulgular

Ölçüm Modelinin Değerlendirilmesi

Ölçüm modelini değerlendirmek için güvenilirlik ve geçerlilik değerleri ele alınmıştır. Yapılara ait iç güvenilirlik, Cronbach Alpha (CA) ve Bileşik Güvenilirlik (CR) değerleri ile incelenmiştir. Yakınsaklık geçerliliği için Ortalama Açıklanan Varyans (AVE) değerlerine başvurulmuştur. Son olarak, ayrışma geçerliliği için ise Fornelle Larcker (FL) ve Heterotrait-Monotrait (HTMT) kriterleri kullanılmıştır.

İlk ölçüm modeli sonuçları her ne kadar bütün yapıların güvenilirliği için beklenen değerlerde çıksa da, sadakat programına yönelik tutum ölçeğine yönelik yakınsaklık ve ayrışma geçerliliği olması gereken değerlerin altında seyretmiştir. Bu ölçeğe ait ifadelerin yük değerlerine bakıldığında üç ifadenin yük değerinin 0.5’in altında olduğu görülmüş ve Hair, Black, Babin ve Anderson’ın (2010) önerisiyle bunlar ölçekten çıkarılmıştır. Tablo 2’de, çıkarılan ifadelerin üzeri çizili olarak gösterilmiş olup, onların çıkarılması sonucunda elde edilen AVE, CR ve CA değerleri belirtilmiştir. Aynı tabloda diğer yapılara ait güvenilirlik ve geçerlilik sonuçları da yer almaktadır. Görüldüğü üzere, her bir yapının yüksek bir iç güvenilirlik seviyesine işaret eden,

0.852 ile 0.940 arasında değişen ve 0.7'den büyük bir CA değeri vardır (Nunnally, 1978). Buna ek olarak, tüm CR değerleri 0,8'in üzerinde ve 0,911 ile 0,949 arasında değişmektedir ki bu, yapıların iyi bir güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2017). Her ifade için, mutlak standartlaştırılmış birinci dereceden yük değerlerinin çoğu 0.7'den yüksektir ve 0.667 ile 0.936 arasında değişmektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Dolayısıyla, modeldeki yapıların iç güvenilirliğinin sağlandığı görülmektedir.

Tablo 2. Ölçüm Modeli Sonuçları

Yapı	İfade	Yük Değeri	AVE	Güvenilirlik Değerleri	
				Bileşik Güvenilirlik (CR)	C.Alpha
Sadakat Programına Yönelik Tutum (SPT)	~~SPT1 Avantajlı bulduğum mağazaların kart uygulamaları arasında kıyaslama yapıyorum.~~	0.421	0.602	0.947	0.939
	SPT2 Mağaza kartı kullanmaya başladığımdan itibaren kazançlı çıktığımı düşünüyorum.	0.871			
	SPT3 Mağaza kartı uygulaması olan firmaların daha profesyonel olduğunu düşünüyorum.	0.719			
	SPT4 Mağaza kartının cüzdanımda olması, alışveriş yapmaya karar verdiğimde bu mağazanın ilk olarak aklıma gelmesini sağlıyor.	0.747			
	SPT5 Mağaza kartına özel yapılan kampanyalardan sıklıkla yararlanırım.	0.667			
	SPT6 Mağaza kartı alışverişlerimde indirim sağlıyor.	0.836			
	SPT7 Mağaza kartı puan biriktirmeme ve bu puanları kullanmama olanak sağlıyor.	0.811			
	SPT8 Mağaza kartı kampanya ve çekilişlere katılmamı sağlıyor.	0.804			
	SPT9 Mağaza kartı, hediye uygulamalardan yararlanmamı sağlıyor.	0.753			
	SPT10 Mağaza kartı kullanmaya başladığımdan itibaren kazançlı çıktığımı düşünüyorum.	0.835			
	~~SPT11 Anında ödüllendirme sistemli sadakat kartları beni etkiler.~~	0.405			
	SPT12 Kullandığım markanın sadakat kartı satın alma davranışımı etkiler.	0.712			
	~~SPT13 Puan biriktirilen ve sonra puan harcayan sadakat kartları beni daha çok etkiler.~~	0.386			
	SPT14 Düzenli olarak markanın kendi ürünlerinde % indirim sağladığı sadakat kartları beni daha çok etkiler.	0.683			
	SPT15 Kartın tüketiciye avantaj sağladığına inanıyorum.	0.843			

Tablo 2. Ölçüm Modeli Sonuçları (Devamı)

Mağaza Memnuniyeti (MM)	MM1 Bu mağazanın ürünleri, diğer mağazaların ürünlerine kıyasla beni daha çok memnun ediyor.	0.856	0.650	0.949	0.940
	MM2 Bu mağaza sıradan müşterilerine oranla, sürekli müşterilerine daha iyi hizmet vermektedir.	0.828			
	MM3 Başka bir perakendeciye geçmeyi asla düşünmem.	0.836			
	MM4 Eğer bu mağaza kapatılırsa, kozmetik alanında yeni bir mağaza bulmam zor olur.	0.851			
	MM5 Bu mağazanın ürün çeşitliliğinin fazla olması beni memnun ediyor.	0.759			
	MM6 Kullandığım markanın sadık müşterilerine yönelik uyguladığı kampanyalar başarılı değildir.	0.707			
	MM7 Bu mağazanın çalışanları bana istediğim anda hemen yardımcı oluyor.	0.781			
	MM8 Bu mağazada ürünler her şeyi rahatça bulabileceğim şekilde sınıflandırılmıştır.	0.806			
	MM9 Bu mağazadan alışveriş yapıyorum çünkü rakiplerine göre daha iyi ürünler sunuyor.	0.815			
	MM10 Bu mağazadan alışveriş yapmamda müşterilerine değer veriyor olması önemli bir etkidir.	0.809			
Mağaza Sadakati (MS)	MS1 Kendimi bu mağazanın düzenli bir müşterisi gibi hissediyorum.	0.863	0.686	0.946	0.934
	MS2 Sürekli bu mağazadan alışveriş yaparım.	0.880			
	MS3 Kozmetik kategorisinde alışveriş yapacaksam, ilk tercihim bu mağaza olur.	0.820			
	MS4 Bu perakendeci ile gelecekte daha fazla iş yapmayı planlıyorum	0.829			
	MS5 Kendimi bu mağazaya bağlı hissetmiyorum.	0.740			
	MS6 Kartım olan mağazadan daha çok alışveriş yapmaya başladım.	0.819			
	MS7 Bu mağazanın fiyatları biraz daha yüksek olsa dahi bu mağazadan alışveriş yapmayı tercih ediyorum.	0.875			
	MS8 Başka bir mağazada indirim olsa bile yine bu mağazayı tercih ederim.	0.789			
Satın Alma Niyeti (SAN)	SAN1 İhtiyacım olmasa bile kartıma özel indirim varsa alışveriş yaparım.	0.845	0.774	0.911	0.852
	SAN2 Mağaza kartına tanınan indirim ve fırsatlar satın alma niyetimi etkiler.	0.936			
	SAN3 Önümüzdeki aylarda mağaza kartımı kullanarak alışveriş yapacağım.	0.855			

Tüm yapıların AVE değerleri 0,5 eşik değerinin üzerindedir ve bu da yakınsaklık geçerliliğinin sağlandığını göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Ayırışma geçerliliğini değerlendirmek için hem FL hem de HTMT kriterleri kullanılmıştır. FL kriterine göre, eğer bir yapıya ait AVE'nin karekökü diğer yapılar ile olan korelasyonundan daha yüksek ise, o zaman yapıların ayırışma geçerliliği vardır (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 3'ten görülebileceği gibi, bu kural araştırma modelinin tüm yapıları için sağlanmıştır. HTMT'ye göre ise, tüm HTMT değerleri, birbirinden farklı olması beklenen yapılar için 0,85'ten düşük olmalıdır (Henseler, Ringle ve Sarstedt, 2014). Tablo 4'e bakıldığında, tüm değerlerin belirtilen eşikten düşük olduğu ve ayırışma geçerliliğinin bir kez daha teyit edildiğini göstermektedir.

Tablo 3. Fornell-Larcker Kriteri

	SPT	SAN	MM	MS
SPT	0.776			
SAN	0.748	0.880		
MM	0.772	0.751	0.806	
MS	0.714	0.815	0.769	0.828

SPT=Sadakat Programına Yönelik Tutum, SAN= Satın Alma Niyeti, MM=Mağaza Memnuniyeti, MS= Mağaza Sadakati

Tablo 4. Heterotrait-Monotrait Ratio (HTMT)

	SPT	SAN	MM	MS
SPT				
SAN	0.833			
MM	0.817	0.838		
MS	0.845	0.812	0.825	

SPT=Sadakat Programına Yönelik Tutum, SAN= Satın Alma Niyeti, MM=Mağaza Memnuniyeti, MS= Mağaza Sadakati

Yukarıda belirtilen sonuçların istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını incelemek için bootstrap yöntemi 5000 alt örnekleme uygulanmıştır (Hair vd., 2017). Sonuçlar, CA, CR ve AVE değerlerinin $p < 0.01$ seviyesinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrışma geçerliliği sonuçları 1'den anlamlı derecede farklıdır, çünkü Güven Aralığı [% 2,5, % 97,5] arasındaki değerlerin hiçbiri 1 değildir (Hair vd., 2017). Bu nedenle, tüm yapıların kavramsal olarak farklı olduğu ve ayrışma geçerliliği, yakınsaklık geçerliliği ve iç güvenilirliği bu değerlendirmeler sonucunda tespit edilmiştir.

Ölçüm modeline yönelik son değerlendirme, PLS modellemesinde tek model uygunluğu kriteri olan Satandardize Edilmiş Uyum İyilik İndeksi'dir (SRMR) (Henseler, Hubona ve Ray, 2016). Hair vd. (2017), 0,08'den düşük bir SRMR değerinin kovaryans temelli SEM modelleri için uygun olduğunu düşünmektedir. Bu çalışmada, SRMR'nin 0.077 olduğu görülmüştür ve PLS-SEM analizine uygun bir model oluşturulduğuna kanaat getirilmiştir (Henseler vd., 2016).

Yapısal Modelin Değerlendirilmesi

Yapılara ait ölçeklerin güvenilir ve geçerli olduklarını teyit ettikten sonra, yapısal model değerlendirmesi bir sonraki adım olarak ele alınmalıdır. Bu, modelin tahmin gücünü ve yapılar arasındaki ilişkileri incelemeyi içerir (Hair vd., 2017). Ancak yapısal modeli değerlendirmeden önce, yol katsayılarında yanlılık olmadığından emin olmak için yapısal model yapıları eşdoğrusallık (collinearity) açısından incelenmelidir (Hair vd., 2017). Çoklu doğrusallığa sahip olmamak adına, her bir yapı kümesi arasındaki VIF değerleri 3'ten düşük olmalıdır (Hair vd., 2017). Araştırma modeli göz önüne alındığında, tüm VIF değerlerinin 3'ün altında olduğu ve bu nedenle eşdoğrusallık sorununun olmadığı görülmüştür.

Modelin tahmin gücü R^2 değerleri ile ölçülmektedir. Tablo 5'te yapısal modelin R^2 ve f^2 değerleri yer almaktadır. Satın Alma Niyetine ait R^2 değeri 0.688'dir ve bu, modeldeki bütün diğer yapıların satın alma niyetine ait varyansın %68.8'ini açıkladığını göstermektedir. Öte yandan,

mağaza sadakatının ve mağaza memnuniyetinin R^2 değerleri sırasıyla 0.806 ve 0.596'dır. Hair vd.'ye (2012) göre, tüketici davranışı bağlamında bu R^2 değerleri oldukça yüksektir.

f^2 olarak belirtilen etki büyüklüğü, bir yapının endojen bir yapı üzerindeki etkisini değerlendirmek için ele alınmaktadır (Hair vd., 2017). Cohen'e (1998) göre, 0.02, 0.15 ve 0.35 f^2 değerleri, yordayıcı gizil değişkenin sırasıyla küçük, orta veya büyük etki büyüklüğüne sahip olduğunu gösterir. Buna göre, Tablo 5 incelendiğinde, satın alma niyetine yönelik etki büyüklüğü en fazla mağaza sadakatinden gelmekte ($f^2=0.175$), onu sadakat programına yönelik tutum ($f^2=0.054$) takip etmekte ve bu iki yapının büyük bir etki büyüklüğüne sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan mağaza memnuniyetinin ($f^2=0.010$) etki büyüklüğü küçüktür. Mağaza sadakatini yordayan iki yapı içerisinde ise en büyük etkiyi 0.735 ile mağaza memnuniyetinin oluşturduğu görülmektedir.

Tablo 5. R^2 ve f^2 Değerleri

	MM f^2 ($R^2=0.596$)	MS f^2 ($R^2=0.806$)	SAN f^2 ($R^2=0.688$)
SPT	1.472	0.264	0.054
MM		0.735	0.010
MS			0.175

SPT=Sadakat Programına Yönelik Tutum, SAN= Satın Alma Niyeti, MM=Mağaza Memnuniyeti,
MS= Mağaza Sadakati

Hipotez Testi

Hipotezleri test etmek ve yol katsayılarının istatistiksel anlamlılığını değerlendirmek için bootstrap yöntemi kullanılmıştır. PLS-SEM dağılımın normal olması varsayımına dayanmaz, ancak hipotezler ile test edilen ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadıklarını değerlendirmek için standart hataların ve t-istatistiklerinin elde edildiği parametrik olmayan ve bootstrap olarak adlandırılan bir yöntem uygular (Hair vd., 2017). Bu çalışmada t-istatistiklerini elde etmek için 200 katılımcıdan elde edilen veriler 5000 altörnekleme ile bootstrap yöntemine tabii tutulmuştur.

Hipotezleri test etmek, yol katsayılarını belirlemek ve bu sonuçları hem Gratis hem de Sephora müşterileri için ayrı ayrı değerlendirmek amacıyla Çoklu Grup Analizine (Multi Grup Analysis-MGA) başvurulmuştur. Bulgular Tablo 6'da yer almaktadır.

Hipotezler sırasıyla değerlendirmeye alındığında, sadakat programına yönelik tutum tüketicilerin mağaza memnuniyetini olumlu yönde etkiler şeklinde ifade edilen H_1 'in hem Gratis hem de Sephora için desteklendiği görülmektedir. Her iki perakendeciye ait yol katsayıları 0.05 düzeyinde anlamlı olmakla birlikte, Sephora sadakat programını kullanan tüketicilerde daha fazla mağaza memnuniyeti ortaya çıktığı görülmektedir (Gratis=0.601, Sephora=0.876). Sadakat programına yönelik tutum tüketicilerin mağaza sadakatini olumlu yönde etkiler olarak belirtilen H_2 'de de benzer sonuçlar elde edilmiştir. Yine her iki perakendeciye ait yol katsayıları 0.05 düzeyinde anlamlıdır ve Sephora sadakat programını kullanan tüketicilerde daha fazla mağaza sadakati olduğu tespit edilmiştir (Gratis=0.310,

Sephora=0.737). H₃ için ise farklı bir durum söz konusudur: Sadakat programına yönelik tutum tüketicilerin satın alma niyetini olumlu yönde etkiler şeklinde oluşturulan bu hipotez Gratis için desteklenirken Sephora için reddedilmiştir (Gratis=0.242, Sephora=0.354). H₄ hipotezi için de benzer sonuç elde edildiği görülmektedir. Mağaza memnuniyeti, mağaza sadakatini olumlu yönde etkiler ifadesine yer veren bu hipotez Gratis için desteklenmiş (Gratis=0.590) ancak Sephora için reddedilmiştir (Sephora=0.235). Mağaza memnuniyeti, satın alma niyetini olumlu yönde etkiler olarak ifade edilen H₅ hipotezi ise her iki perakendeci için reddedilmiştir (Gratis=0.152, Sephora=0.026). Son olarak, H₆ hipotezi Gratis için desteklenmiş (Gratis=0.399) ancak Sephora için reddedilmiştir (Sephora=0.559). Bir başka deyişle, mağaza sadakati Gratis için satın alma niyeti oluştururken, aynı durum Sephora için gerçekleşmemektedir.

Tablo 6. Yol Katsayıları ve PLS-MGA Sonuçları

	Yol Katsayıları			Yol Katsayıları- Fark (Gratis- Sephora)	p-değeri (Gratis- Sephora)	Hipotezler	
	Orijinal	Gratis	Sephora			Gratis	Sephora
H ₁ :SPT→MM	0.772*	0.601*	0.876*	0.275	0.001	Desteklendi	Desteklendi
H ₂ :SPT→MS	0.356*	0.310*	0.737*	0.427	0.003	Desteklendi	Desteklendi
H ₃ :SPT→SAN	0.228*	0.242*	0.354	0.112	0.708	Desteklendi	Reddedildi
H ₄ :MM→MS	0.594*	0.590*	0.235	0.355	0.012	Desteklendi	Reddedildi
H ₅ :MM→SAN	0.114	0.152	0.026	0.126	0.469	Reddedildi	Reddedildi
H ₆ :MS→SAN	0.719*	0.399*	0.559	0.160	0.536	Desteklendi	Reddedildi

SPT=Sadakat Programına Yönelik Tutum, SAN= Satın Alma Niyeti, MM=Mağaza Memnuniyeti, MS= Mağaza Sadakati

Sonuç

Günümüz iş dünyasında rekabet, her alanda olduğu gibi kozmetik perakendeciliğinde de etkisini hissettirmektedir. Ülkemizde faaliyet gösteren Sephora, Gratis, Rossman, Watsons vb. kozmetik perakendecileri çeşitli sadakat programları uygulamaya yöneltten bu durum neticesinde, tüketici bağlılığı ve satın alma niyeti oluşturmak hedeflenmektedir. Ancak gerçekte, sadakat programlarının bu etkileri yaratıp yaratmayacağı bilinmemektedir. Bu çalışmada, mevcut yazındaki boşluğun doldurulması hedeflenerek, tüketicilerin sadakat programlarına yönelik tutumu, mağaza memnuniyeti, mağaza sadakati ve satın alma niyeti arasındaki etkileşim incelenmiştir. Bu maksatla, farklı sadakat programı uygulamakta olan iki kozmetik perakendecisi - Gratis ve Sephora - seçilerek, bu iki perakendeciden birisinin sadakat programını kullanan tüketiciler nezdinde ilgili yapıların birbirleriyle olan ilişkisine bakılmıştır. Gratis ve Sephora'nın seçilme nedeni, her iki perakendecinin farklı sadakat programı uygulamasıdır. Sephora, hem maddi/sert (indirim sağlama, puan toplama, ödül/hediye/kupon dağıtımı vb.) hem de maddi olmayan/yumuşak faydalar (tüketicilerin kendilerini özel/ayrıcalıklı hissetmelerini sağlayacak faydalar) sunan bir sadakat programına sahipken, Gratis sadece maddi/sert faydalar sunmaktadır.

Araştırmada önerilen araştırma modeli, 200 katılımcıdan elde edilen verilerle “Kısmi En Küçük Kareler Yöntemine Dayalı Yapısal Eşitlik Modellemesi” kullanılarak test edilmiştir. Hipotezler hem Gratis hem de Sephora kullanıcıları için ayrı ayrı değerlendirildiğinden ötürü “Çoklu Grup Analizi”ne de başvurulmuştur. Bulgulara göre, hipotezlerin çoğu Gratis için desteklenmiştir: Altı hipotezin beşi Gratis için destek bulmuş, Sephora için sadece iki tanesi kabul edilmiştir.

Önceki çalışmalar, sadakat programına yönelik tutumun mağaza memnuniyeti (Price vd., 1995; Oliver vd., 1997; Sreejesh vd., 2016), mağaza sadakati (Day, 1969; Jacoby ve Chestnut, 1978; Assael, 1987; Solomon, 1996; Yeniçeri ve Erten, 2011) ve satın alma niyeti (Price vd., 1995; Oliver vd., 1997; Taylor ve Neslin, 2004) üzerinde olumlu etkiler yaratacağına dair destekleyici sonuçlar sunmaktadır. Ancak bu çalışmada elde edilen bulgular, sadakat programında tüketicilere sunulan faydalar bazında beklenen etkilerin değişebileceğine işaret etmektedir. Sadakat kartı sahiplerine sadece sert fayda (indirim) sunarak değer yaratan Gratis’in sadakat programına yönelik tutum, incelenen bütün yapılar üzerinde olumlu etki oluşturmuştur. Diğer taraftan, hem sert hem de yumuşak fayda (puan kazanma ve kart sahiplerine yenilikler, fırsatlar ve kampanyalar hakkında öncelikli bildirim) sunan Sephora için satın alma niyeti ortaya çıkmazken, mağaza memnuniyeti ve mağaza sadakati üzerinde Gratis’e göre daha yüksek bir etki oluşmaktadır. Bu bulgu, Barlow’un (1995) çalışmasında belirtilen, yumuşak faydaların genellikle daha güçlü bir sadakat artırıcı etki yarattığı ancak, sert ve yumuşak faydaların bir karışımının kullanılması gerektiği yönündeki öneri ile örtüşmektedir. Oyman’ın (2002) da belirttiği üzere, müşteri için sunulacak fayda, sadakati teşvik edecek bir değer sunulmasıyla ilgilidir. Bu araştırma neticesine göre, kozmetik perakendecileri sadakat arttırmayı hedefliyorlarsa müşteri değerini maksimize edecek faydalar bütününü belirlemelidir. Öte yandan, hem sert hem de yumuşak faydaları bir arada sunmasına rağmen, Sephora’nın sadakat programına yönelik tutumun satın alma niyeti oluşturmaması merak konusudur. Bu noktada, “bir sadakat programından elde edilen ödül, ödüllendirilen tüketici mağazaya karşı olumlu duygular beslediği sürece, satın alma davranışını sürekli kılar” açıklamasını yapan Taylor ve Neslin’e (2005) hak vermek gerekebilir. Özellikle satın alma niyetinin oluşmasında sadece sadakat programlarının değil diğer pazarlama çabalarının da varlığının etkili olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla, bu çalışmadan elde edilen bulgular neticesinde pazarlama yöneticilerine, sadakat programından beklenen etkiler doğrultusunda tüketicilere sunulacak faydaların belirlenmesi gerektiği önerisi yapılabilir. Eğer satışlar üzerindeki etki öncelikli ise, tüketicilerin alışverişlerinden elde ettikleri indirim gibi anlık sert faydalar kullanılabilir. Diğer yandan, sadakat programının satın alma niyeti yerine mağaza memnuniyeti ve sadakati üzerinde daha fazla bir etki oluşturması bekleniyorsa hem sert hem de yumuşak faydalar bir arada sunulup tüketicilerin uzun vadede mağazaya olan bağlılığını sürdürülebilir kılmak mümkün olabilir.

Gerek uluslararası (örn. Homburg ve Giering, 2001; Bridson vd., 2008; Hussain, 2016), gerekse ulusal yazında (örn. Eren ve Erge, 2012; Alkoç, 2017) memnuniyetin müşteri sadakati yaratmada önemli bir değişken olduğunu belirten çalışmalar yer almaktadır. Ancak bu çalışmada, mağaza memnuniyetinin Gratis için mağaza sadakati oluşturduğu fakat Sephora için oluşturmadığı bulgusu elde edilmiştir. Keh ve Lee (2006), sadakat programlarının müşteri

sadakatinin arttırmak için tasarlandığını belirtmiş, ancak belirli bir memnuniyet eşiği seviyesine ulaşıldığında bu programların etkisinin belirgin hale geldiğini savunmuştur. Dolayısıyla Sephora'nın mağaza sadakati oluşturmak için mağaza memnuniyetini arttıracak çalışmalara ağırlık vermesi önerilebilir. Öte yandan, mağaza memnuniyetinin satın alma niyetiyle sonuçlanmayabileceği bu araştırmadaki her iki kozmetik perakendecisi için de geçerlidir. Literatürdeki çalışmalar bu bulguyu destekler nitelikte olup, mağaza memnuniyetinin satın alma niyetinde önemli bir etkisi olmadığı (Macintosh ve Lockshin; 1997) veya tek etken olamayacağı (Bennett ve Rundle-Thiele, 2004; Egan, 2000; McIlroy ve Barnett, 2000) görüşü hâkimdir.

Son olarak, mağaza sadakatının davranışsal boyutunun bir uzantısı olarak satın alma niyetini oluşturacağı önceki çalışmalarda bulgulanmıştır (örn. Caruana, 2002; Ranjbarian vd., 2012; Özcan ve Argan, 2014; Uzunkaya, 2016). Ancak bu araştırmada ortaya çıktığı üzere mağaza sadakati Gratis için satın alma niyeti oluştururken, Sephora için bir etki yaratmamıştır. Buradan hareketle, sadık tüketicilerin bile diğer perakendecilerde daha iyi bir değer elde etmeleri durumunda tercih değişikliği yapabileceği unutulmamalıdır.

Bu çalışmanın, kozmetik perakendecilerinin uyguladıkları sadakat programlarının tüketiciler üzerindeki etkisini inceleyen ilk araştırma olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda pazarlama literatürüne ve yöneticilerine ciddi katkı sağlayacağı aşikar olsa da, çalışmanın kısıtları bazında bir değerlendirme yapılması gereği unutulmamalıdır. Örneklem seçim biçiminin, büyüklüğünün ve yapısının bu araştırmadaki en önemli kısıt olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Zaman ve bütçe kısıtı nedeniyle kullanılan kolayda örneklem, sonuçların genellenmesi yönünde bir kısıt oluşturmaktadır. Her ne kadar veri analizinde kullanılan PLS-SEM, küçük örneklemli araştırmalarda dahi, genellenebilir ve güvenilir sonuçlar verse de (Hair vd., 2012), ileriki çalışmalarda daha büyük bir örneklem ile hipotezlerin test edilmesi uygun olacaktır. Ayrıca cinsiyet, eğitim, gelir seviyesi vb. özellikler nezdinde dağılımın daha normal olduğu bir örneklem ile çalışmanın tekrarlanması önerilebilir. Bu çalışma bulgularının sadece kozmetik perakendecilerine yönelik çıktı sağladığı düşünülecek olursa, araştırmada kurgulanan modelin diğer sektörlerde test edildiği araştırmalar gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behaviour. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Akarsu, B. & Akarsu, B. (2019). *Bilimsel araştırma tasarımı - nicel, nitel ve karma araştırma yaklaşımları*. İstanbul: Cinius.
- Alkoç, K. Y. (2017). Üniversite imajı, üniversiteye duyulan memnuniyet ve öğrenci sadakati arasındaki ilişkileri anlamaya yönelik bir araştırma. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 270-280.

- Anderson, J. C. & Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 103(3), 411-423.
- Assael, H. (1987). *Consumer behavior and marketing action* (4. Baskı), Boston: Kent.
- Barlow, R. (1995). Five mistakes of frequency marketing. *Direct Marketing*, 57(11), 16-17.
- Barlow, R. (1996). Agencies to consumers: Can we relate? *Brandweek*, 37(41), 40-42.
- Bennett, R. & Rundle-Thiele, S. (2004). Customer satisfaction should not be the only goal. *Journal of Services Marketing*, 18(7), 514-523.
- Bloemer, J. & De Ruyter, K. (1998). On the relationship between store image, store satisfaction and store loyalty. *European Journal of Marketing*, 33(5/6), 499-513.
- Bojei, J., Julian, C. C., Wel, C. A. B. C. & Ahmed, Z. U. (2013). The empirical link between relationship marketing tools and consumer retention in retail marketing. *Journal of Consumer Behaviour*, 12(3), 171-181.
- Bolton, R., Lemon, K. N. & Verhoef, P. C. (2002). *The theoretical underpinnings of customer asset management: A framework and propositions for future research*. Nashville, TN: Marketing Science Institute.
- Bose, S. & Rao, V. G. (2011). Perceived benefits of customer loyalty programs: Validating the scale in the Indian content. *Management and Marketing*, 6(4), 543-560.
- Bozkuş, F. & Yılmaz, Ö. B. (2018, Temmuz). Kozmetikte büyüme zamanı. *Ekonomist*. Erişim adresi: <https://www.ekonomist.com.tr/kapak-konusu/kozmetikte-buyume-zamani.html>
- Bridson, K., Evans, J. & Hickman, M. (2008). Assessing the relationship between loyalty program attributes, store satisfaction and store loyalty. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 15(5), 364-374.
- Capizzi, M. T. & Furguson, R. (2005). Loyalty trends for the twenty-first century. *Journal of Consumer Marketing*, 22(2), 72-80.
- Caruana, A. (2002). Service loyalty: The effects of service quality and the mediating role of customer satisfaction. *European Journal of Marketing*, 36(7/8), 811-828.
- Cronin, J. J. & Taylor, S. A. (1992). Measuring service quality: A reexamination and extension. *Journal of Marketing*, 56(3), 55-68.
- Çakmak, A. Ç. & Üster, Z. (2013). Mağaza kartlarının müşteri sadakatine etkisi: Kastamonu şehir merkezinde bir araştırma. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 1-24.
- Demoulin, N. T. M. & Zidda, P. (2008). On the impact of loyalty cards on store loyalty: Does the customers' satisfaction with the reward scheme matter? *Journal of Retailing and Consumer Services*, 15(5), 386-398.
- Day, G.S. (1969). A two-dimensional concept of brand loyalty. *Journal of Advertising Research*, 9(3), 29-35.

- Dorotic, M., T. Bijmolt, H. A. & Verhoef, P. C. (2012). Loyalty programmes: Current knowledge and research directions. *International Journal of Management Reviews*, 14, 217-237.
- Egan, J. (2000). Drivers to relational strategies in retailing. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 28(8), 379-386.
- Eren, S. & Erge, A. (2012). Marka güveni, marka memnuniyeti ve müşteri değerinin tüketicilerin marka sadakati üzerine etkisi, *Journal of Yaşar University*, 26(7), 4455-4482.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Furinto, A., Pawitra, T. & Balqiah, T. E. (2009). Designing competitive loyalty programs: How types of program affect customer equity. *Journal of Targeting, Measurement & Analysis for Marketing*, 17(4), 307-319.
- Gratis. (t.y.). Gratis card. Erişim adresi: <https://www.gratis.com/gratisCard>
- Gupta, S., Lehmann, D. R. & Stuart, J. A. (2004). Valuing customers. *Journal of Marketing Research*, 41(1), 7-18.
- Hair, J. H., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7. Baskı). USA: Pearson.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M. & Sarstedt, M. (2017). *A primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)* (2. Baskı). Thousands Oak, CA: Sage.
- Hair, J., Sarstedt, M., Ringle, C. & Mena, J. (2012). An assessment of the use of Partial Least Squares Structural Equation Modeling in marketing research. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40(3), 414-433.
- Hanzaee, K. H. & Rezaeyeh, S. P. (2013). Investigation of the effects of hedonic value and utilitarian value on customer satisfaction and behavioural intentions. *African Journal of Business Management*, 7(11), 818-825.
- Harris, E. (2000). Recognize, reward, reap the benefits. *Sales and Marketing Management*, 152(9), 109-119.
- Harris, L. C. & Goode, M. M. H. (2004). The four levels of loyalty and the pivotal role of trust: A study of online service dynamics. *Journal of Retailing*, 80(2), 139-158.
- Henseler, J., Hubona, G. & Ray, P. A. (2016). Using PLS Path Modeling in new technology research: Updated guidelines. *Industrial Management & Data Systems*, 116(1), 2-20.
- Henseler, J., Ringle, C. M. & Sinkovics, R. R. (2009). The use of Partial Least Squares Path Modeling in international marketing. R. R. Sinkovics & P. N. Ghauri (Ed.), *Advances in International Marketing* (s. 277-320) içinde. Bingley: Emerald.

- Homburg, C. & Giering, A. (2001). Personal characteristics as moderators of the relationship between customer satisfaction and loyalty—An Empirical Analysis. *Psychology and Marketing*, 18(1), 43-66.
- Hunt, S., Arnett, D. & Madhavaram, S. (2006). The explanatory foundations of relationship marketing theory. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 21(2), 72-87.
- Hussain, R. (2016). The mediating role of customer satisfaction: Evidence from the airline industry. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 28(2), 234-255.
- Jacoby, J. & Chestnut, R.W. (1978). *Brand loyalty measurement and management*. New York: Wiley.
- Johnson, M. D. & Fornell, C. (1991). A framework for comparing customer satisfaction across individuals and product categories. *Journal of Economic Psychology*, 12(2), 267-286.
- Kang, J., Alejandro, T. B. & Groza, M. D. (2015). Customer-company identification and the effectiveness of loyalty programs. *Journal of Business Research*, 68(2), 464-471.
- Keh, H. T. & Lee, Y. H. (2006). Do reward programs build loyalty for services? The moderating effect of satisfaction on type and timing of rewards. *Journal of Retailing*, 82, 127-136.
- Kendrick, A. (1998). Promotional products vs. price promotion in fostering customer loyalty: A report of two controlled field experiments. *The Journal of Services Marketing*, 12(4), 312-326.
- Ketchup Loyalty Marketing. (t.y.). 2017-2018 Ketchup sadakat programları araştırması yayınlandı! Erişim adresi: <http://www.ketchuployalty.com/blog/2017-2018-sadakat-programlari-arastirmasi-yayinda/>
- Kırım, A. (2001). *Strateji ve bire-bir pazarlama CRM*. İstanbul: Sistem.
- Kim, H. Y., Lee, J. Y., Choi, D., Wu, J. & Johnson, K. K. P. (2013). Perceived benefits of retail loyalty programs: their effects on program loyalty and customer loyalty. *Journal of Relationship Marketing*, 12(2), 95-113.
- Knox, S. D. & Denison, T. J. (2000). Store loyalty: Its impact on retail revenue, an empirical study of purchasing behaviour in the UK. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 7(1), 33-45.
- Kozmetik Dünyası Online Atağına Geçti. (2019). *Ekonomist* (7 Haziran). Erişim adresi: <https://www.ekonomist.com.tr/perakende/kozmetik-dunyasi-online-atagina-gecti.html>
- Kyguoliene, A., Zikiene, K. & Grigaliunaite, V. (2017). The influence of perceived benefits on the satisfaction with the loyalty program. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 28(1), 101-109.
- Lacey, R. & Sneath, J. Z. (2006). Customer loyalty programs: Are they fair to consumers? *Journal of Consumer Marketing*, 23(7), 458-464.

- Leenheer, J., van Heerde, H. J., Bijmolt, T. H. A. & Smidts, A. (2007). Do loyalty programs really enhance behavioral loyalty? An empirical analysis accounting for self-selected members. *International Journal of Research in Marketing*, 24, 31-47.
- Liu, Y. (2007). The long-term impact of loyalty programs. *Journal of Marketing*, 71, 19-35.
- Macintosh G. & Lockshin, L. S. (1997). Retail relationships and store loyalty: A multi-level perspective. *International Journal of Research in Marketing*, 14, 487-497.
- McIlroy, A. & Barnett, S. (2000). Building customer relationships: Do discount cards work? *Managing Service Quality*, 10(6), 347-355.
- Melancon, J. P., Noble, S. M. & Noble, C. H. (2011). Managing rewards to enhance relational worth. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 39, 341-362.
- Mimouni-Chaabane, A. & Volle, P. (2010). Perceived benefits of loyalty programs: Scale development and implications for relational strategies. *Journal of Business Research*, 63, 32-37.
- Noordhoff, C., Pauwels P. & Schröder, G. O. (2004). The effect of customer card programs a comparative study in Singapore and the Netherlands. *International Journal of Service Industry Management*, 15(4), 351-364.
- Nunnally, J. (1978). *Psychometric methods*. New York: McGraw-Hill.
- Odabaşı, Y. (2000). *Satışta ve pazarlamada müşteri ilişkileri yönetimi*. İstanbul: Sistem.
- Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460-469.
- Oliver, R. L. (1997). *Satisfaction: A behavioral perspective on the customer*. New York: McGraw-Hill.
- Oliver, R., Rust, L. & Varki, S. (1997). Customer delight: Foundations, findings and managerial insight. *Journal of Retailing*, 73(3), 311-336.
- O'Malley, L. (1998). Can loyalty schemes really build loyalty? *Marketing Intelligence & Planning*, 16(11), 47-55.
- Omar, N. A., Ramly, S. M., Alam, S. S. & Nazri, M. A. (2015). Assessing the effect of loyalty program benefits in satisfaction-loyalty relationship: Evidence from Malaysia. *Jurnal Pengurusan*, 43, 145-159.
- Oyman, M. (2002). Müşteri sadakati sağlamada sadakat programlarının önemi. *Kurgu Dergisi*, 19, 169-185.
- Öz, Ö. (2006). *Birebir pazarlamada müşterilerin sadakat göstergelerinin incelenmesi: Örnek bir firmada araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

- Özcan, M. & Argan, M. (2014). Tüketicilerle online (çevrimiçi) bağ kurma ile sadakat ve yeniden satın alma niyeti arasındaki ilişki: Facebook örneği. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 51-82.
- Özer, S. U. (2015). İstanbul'da faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinin müşteri sadakat programlarının içerik analizi. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 134-157.
- Öztürk, S. A. (2003). *Hizmet pazarlaması*. Bursa: Ekin.
- Price, L., Arnould, E. J. & Tierney, P. (1995). Going to extremes: Managing service encounters and assessing provider performance. *Journal of Marketing*, 59(4), 83-97.
- Radder, L., Eyk, van M. & Swiegelarr, C. (2015). Levels of customer loyalty and perceptions of loyalty programme benefits: A South Africa retail example. *The Retail and Marketing Review*, 11(1), 92-105.
- Ranjbarian, B., Sanayei, A., Kaboli, M. & Hadadian, A. (2012). An analysis of brand image, perceived quality, customer satisfaction and re-purchase intention in Iranian department stores. *International Journal of Business and Management*, 7(6), 40-48.
- Ruzeviciute, R. & Kamleitner, B. (2017). Attracting new customers to loyalty programs: The effectiveness of monetary versus non-monetary loyalty programs. *Journal of Consumer Behaviour*, 16(6), 113-124.
- Selvi, M., Özkoç, H. & Emeç, H. (2016). Mağaza imajı, mağaza memnuniyeti ve mağaza sadakati arasındaki ilişkinin tüketiciler açısından değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 105-121.
- Sephora. (t.y.). Sephora kart. Erişim adresi: <https://www.sephora.com.tr/sephora-kartim>
- Sharp, B. & Sharp, A. (1997). Loyalty programs and their impact on repeat-purchase loyalty patterns. *International Journal of Research in Marketing*, 14(5), 473-486.
- Sheth, J. N. (1996). Organizational buying behavior: Past performance and future expectations. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 11(3/4), 7-24.
- Solomon, M. R. (1996). *Consumer behavior: Buying, having and being*. Mexico: Prentice-Hall.
- Sreejesh, S., Sarkar, A. & Pradhan, S. (2016). Examining the roles played by a store satisfaction-love framework in shaping the influence of store loyalty programs. *Management Research Review*, 39(8), 879-898.
- Taylor, G. A. & Neslin, S. A. (2005). The current and future sales impact of a retail frequency reward program. *Journal of Retailing*, 81(4), 293-305.
- Tek, Ö. B. & Özgül, E. (2005). *Modern pazarlama ilkeleri*. İzmir: Birleşik.
- Tietje, B. (2002). When do rewards have enhancement effects? An availability valence approach. *Journal of Consumer Psychology*, 12(4), 363-373.

- Uncles, M. D., Dowling, G. & Hammond, K. (2003). Customer loyalty and customer loyalty programs. *Journal of Consumer Marketing*, 20(4), 294-316.
- Usta, A. (2012). Sorunsaldan sonuçlara bilimsel araştırma süreci: Bir araştırma raporu modeli örneği. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Aratırmaları Dergisi*, 3(5), 135-161.
- Uzunkaya, T. (2016). Marka sadakatının tekrar satın alma niyetine etkisi ve GSM sektöründe bir araştırma. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 58-67.
- Yeniçeri, T. & Erten, E. (2011). Mağaza sadakat programlarının algılanması, güven, ilişkiyi sürdürme isteği ve mağaza sadakati arasındaki ilişkilerin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 232-247.
- Wulf, K. & Odekerken-Schröder, G. (2003). Assessing the impact of a retailer's relationship efforts on consumers' attitudes and behavior. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 10(2), 95-108.

Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü Kapsamında Getirilen Yeni Teknik ve Yaptırım Mekanizmaları¹

New Techniques and Enforcement Mechanisms Provided by the European Union
General Data Protection Regulation

İpek Çimen Bulut²

Başvuru Tarihi: 21.12.2019

Kabul Tarihi: 16.06.2020

Makale Türü: Derleme

Öz

Özellikle 2000’li yıllarda, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, hayatımızın her alanının dijitalleşmesine yol açmıştır. Hızla dijitalleşen bu dünyada, bireyler için yeni iş fırsatları, çevirim içi işlem yapma ve bilgiye erişim kolaylıkları gibi pek çok fırsat barınsa da, dijitalleşme beraberinde, özellikle de dijital işlemlerin çevirim içi ortamda bıraktığı ayak izleri sebebiyle, kişisel verilerin korunması kapsamında önemli riskler de getirmiştir. Dijitalleşme ile ortaya çıkarak kişisel verilere yönelen bu yeni nesil risk ve tehditler ile bunlardan korunma yolları, Avrupa Birliği’nin zihnini uzun zamandır meşgul etmektedir. 25 Mayıs 2018 tarihinde yürürlüğe giren ve Birlik çapında uyumlaştırılmış ve doğrudan uygulanabilir yasa hükümleri içeren “Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü”, güçlendirilmiş Birlik yasaları kapsamında kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması bakımından atılmış önemli bir adımdır.

Bu çalışmada, “Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü ile”, kişisel veri güvenliğinin sağlanması bağlamında getirilen yeni teknik ve yaptırım mekanizmaları, çeşitli Birlik belgelerinin de yardımı ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kişisel Verilerin Korunması, Avrupa Birliği 2016/679 Sayılı Genel Veri Koruma Tüzüğü, Tasarımla ve Varsayılan Ayarlarla Veri Koruma, Veri Koruma Etki Değerlendirmesi, Takma Ad*

¹ Bu çalışma, yazarın Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Avrupa Çalışmaları Doktora Programı bünyesindeki “*Avrupa Dijital Tek Pazarında Kişisel Verilerin Korunması*” isimli yayınlanmamış tez çalışmasından üretilmiştir.

² Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Avrupa Çalışmaları Doktora Programı, Doktora Adayı, ipek.cimen@gmail.com, ORCID: 0000 0002 26714760

Abstract

Especially in the 2000s, the developments in the field of information and communication technologies have digitalized all areas of our lives. In this rapidly digitalized world, although there are many opportunities for individuals, such as new business opportunities, ease of making online transactions and access to information easily, digitalization has also brought significant risks in terms of personal data protection, especially due to the footprints left by digital transactions in the online environment. These new generation risks and threats emerged from the digitalization and targeted to the personal data and the ways of protection from them, have been occupying the mind of the European Union for a long time. The “European Union General Data Protection Regulation”, which came into force on 25 May 2018, contains harmonized and directly applicable law provisions across the Union, which is an important step for the protection and free movement of personal data within the reinforced Union law.

In this study, new techniques and enforcement mechanisms introduced by the “European Union General Data Protection Regulation”, in the context of ensuring personal data security, have been tried to be explained by the help of various Union documents.

Keywords: Personal Data Protection, European Union 2016/679 Dated General Data Protection Regulation, Privacy by Design and by Default, Data Protection Impact Assessment, Pseudonymization

Giriş

2016/679 sayılı Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü (Regulation G. D. P., 2016)³, 27 Nisan 2016 tarihinde kabul edilerek, Avrupa Birliği’nin 4.5.2016 tarih ve L119/86 sayılı Resmi Gazetesinde yayınlanıp, 25 Mayıs 2018 tarihinde yürürlüğe girerek, 95/46/EC sayılı Kişisel Verilerin Korunması Direktifinin (Parliament, 1995)⁴, yerini almıştır

95/46/EC sayılı Direktif, kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması hususlarında temel çerçeveyi oluşturup, yasal sınırları çizerek, bu konuda ulusal düzenlemelerin yapılmasını üye devletlerin kendisine bırakmıştı. Bu kısmi serbesti, üye devletler nezdinde kişisel verilerin korunmasına ilişkin olarak birbirinden farklı ulusal yasal düzenleme ve uygulamaların ortaya çıkarak, Birlik genelinde yasal anlamda parçalı bir görünüm oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum, kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması bağlamında reform ihtiyacının doğmasının en önemli sebeplerinden biridir. Zira, Lizbon Antlaşması ile temel bir hak olarak Kurucu Antlaşmalar düzeyinde tanınarak, korunur hale gelen kişisel verilerin, Birlik hukuku kapsamında doğrudan uygulanabilir olmayan 95/46/EC sayılı Direktif ile korunarak, serbest

³ Bu çalışmada, “Kişisel verilerin korunmasına ilişkin 2016/679 sayılı Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü”, “2016/679 sayılı Tüzük”, “Genel Veri Koruma Tüzüğü”, “Tüzük” veya “GDPR” olarak da adlandırılabilir.

⁴ Avrupa Birliği’nin “95/46/EC sayılı Direktifi”, kimi Türkçe kaynaklarda “Kişisel Verilerin İşlenmesi Sırasında Gerçek Kişilerin Korunması ve Serbest Veri Trafikğine İlişkin Direktif” olarak tercüme edilmektedir. İlgili Direktif, işbu makale çalışması kapsamında, “95/46/EC sayılı Kişisel Verilerin Korunması Direktifi”, “Direktif” ya da “95/46/EC sayılı Direktif” şeklinde ifade edilmiştir.

dolaşımlarının sağlanmaya çalışılması yöntemi, bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan devrim niteliğindeki gelişmeler ve artan internet kullanımı sebebiyle ortaya çıkan yeni tehditler de göz önüne alındığında, yeterlilik ve güvenilirliğini yitirmişti. Çerçeve nitelikli hükümler içeren ilgili Direktif'te belirlenen koşul ve sınırlamalar kapsamında, üye devletlerin her birinin ayrı ayrı yaptıkları ulusal düzenlemelerle, kişisel verilerin Birlik içinde birbirinden farklı seviyelerde korunarak, serbest dolaşımlarının sağlanmaya çalışılması, Birlik sınırları içerisinde, kaçınılmaz olarak farklı uygulamaların ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Birlik hukukunda temel haklar kapsamında tanınan kişisel verilerin korunması bağlamında, Birlik düzeyinde farklı uygulamaların olması ise, köklerini insan hak ve özgürlüklerinin korunmasına dayandırdığı iddiasında olan Avrupa Birliği için kabul edilebilir bir durum değildir. Tüm bunların yanı sıra, üye devletler nezdinde kişisel verilerin korunmasına ilişkin olarak ortaya çıkan farklı yasal uygulamalar, bunlara uyum sağlayarak, Birlik içinde ticari faaliyette bulunmaya çalışan tüzel kişiler açısından da, katlanılmak zorunda kalınan idari yükün ağırlaşmasına yol açmakta idi. Neticede bu durum, Birlik'in parçalı yapısını perçinleyerek, tüm ticaret engellerinin kaldırılarak, tamamen uyumlulaştırılmış yasal düzenlemeler çerçevesinde tamamlanmaya çalışılan yekpare bir Avrupa dijital tek pazarı oluşturma nihai hedefini de baltalamaktaydı (Diaz Diaz 2016, s. 208; De Hert ve Papakonstantinou 2012, s.131; European Commission (EC) 2010: 609, s.3; Oxman, 2000, s. 192-193, 203).

Veri Koruma Reformu kapsamında 95/46/EC sayılı Direktifin, yürürlükten kaldırılarak, yerini 2018 yılı itibarı ile, Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü'ne bırakmasıyla, kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması hususları, üye devletlerin egemenlik hakları dahilinde yapacağı ulusal yasal düzenlemeler kapsamından çıkarılarak, Birlik düzeyinde uyumlulaştırılmış, doğrudan uygulanabilir hükümlerle regüle edilmeye başlanmıştır. Bu makale çalışmasıyla, Avrupa Birliği'nde kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması kapsamında yürürlüğe giren Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü'nün bel kemiğini oluşturan ve veri güvenliğinin sağlanmasına yönelik olan yeni teknik ve uygulamalar ile kişisel verilerin ihlali halinde uygulanacak yaptırımların ortaya konması hedeflenmiştir.

Kişisel Verilerin İşlenmesinde İhlal Çeşitleri ve Tarafların Yükümlülükleri

Genel Veri Koruma Tüzüğü ile, kişisel veriler bağlamında getirilen yeni koruma teknikleri ve yaptırım mekanizmalarına geçmeden önce, kişisel verilere ilişkin ihlal çeşitlerinin ve bunların önlenmesi adına tarafların yükümlülüklerinin neler olduğunu incelemekte fayda vardır. Madde 29 Veri Koruma Çalışma Grubu, 2017 yılında, henüz 2016/679 sayılı Genel Veri Koruma Tüzüğü yürürlüğe girmeden önce, işbu Tüzük çerçevesinde yapılacak veri ihlal bildirimlerine ilişkin bir rehber yayınlayarak, kişisel veri ihlal çeşitlerini üç kategori altında düzenlemiştir. Bu rehber göre, kişisel verilere ilişkin olarak yetkisiz veya kazara yapılan her türlü ifşa yahut erişim “gizlilik ihlali (*confidentiality breach*)”; kişisel verilerin yetkisiz kişiler tarafından ya da kazara imhası yahut kayıp edilmesi “ulaşılabilirlik ihlali (*availability breach*)”; kişisel verilerin yetkisiz kişilerce veya kazara değiştirilmesi faaliyeti ise “bütünlük ihlali (*integrity breach*)” olarak sınıflandırılmıştır (Article 29 Working Party (A29WP), 2017: 250, s. 6-8).

2016/679 sayılı Tüzük'ün 32.maddesi kapsamında, kişisel verilerin işlenmesi sürecinde, ihlallerin henüz gerçekleşmeden önlenerek, makul ve kabul edilebilir bir seviyede veri güvenliğinin sağlanabilmesine özel önem verilerek, bunun için gerekli ön tedbirlerin alınmasına ilişkin, veri kontrolörü ve işleyicisine düşen sorumluluklar düzenlenmiştir (A29 WP, 2017: 250, s.5). 32.madde hükmü incelendiğinde, uygun teknik ve örgütsel tedbirleri alma yükümlülüğünün eskiye oranla genişletilerek, veri kontrolörünün yanı sıra işleyicinin de bu tedbirlerin alınmasından, kontrolörle birlikte sorumlu olduğunun altının çizildiği görülmektedir.

Tüzük 32. maddeye göre; *“Takma ad kullanılması ve şifreleme yapılması (madde 32/1 a); Veri işlemeye ilişkin sistem ve hizmetlerin ihlal girişimlerine karşı, gizliliğinin, bütünlüğünün, kullanılabilirliğinin ve dayanıklılığının sürekliliğinin sağlanması (madde 32/1 b); Teknik veya fiziki bir müdahalenin gerçekleşmesi durumunda kişisel verilerin yeniden kullanılabilirliğinin ve erişilebilirliğinin sağlanması (madde 32/1 c); İşlem güvenliğinin devamlılığını sağlamak adına alınan tedbirlerin etkinliğinin düzenli aralıklarla kontrol edilerek değerlendirilmesi (madde 32/1 d)”*, gibi uygulamalar, veri kontrolörü ve işleyicisinin, somut olayın özelliklerini, uygulama maliyetlerini, işlenecek kişisel verilerin niteliklerini, işleme faaliyetinin kapsam ve amaçlarını, olası riskleri birlikte göz önüne alarak, veri işleme sürecinin güvenliğinin sağlanabilmesi adına alabileceği, teknik ve örgütsel tedbirler kapsamında sayılmaktadırlar.

Tüm bunların yanı sıra, Tüzük madde 32/4'e göre, veri kontrolörü ve işleyicileri, kişisel verilere erişim imkanı bulunan ve kendi yetki ve denetimleri altında çalışan kişilerin, kişisel verilerin işlenmesi hususunda, yalnızca kişisel verilerin korunmasına ilişkin yasa hükümlerine uygun şekilde verecekleri talimatlara göre işleme yapmalarını sağlayabilmek adına gereken tedbirleri de almakla yükümlüdürler. Bu da veri kontrolör ve işleyicilerinin işbu Tüzük kapsamında sorumluluk ve yükümlülüklerinin artırıldığı bir başka somut kanıtı niteliğindedir (Tikkinen-Piri, Rohunen ve Markkula, 2018, s. 143).

2016/679 sayılı Tüzük madde 33 ile, kişisel verilerin işlenmesinde güvenliğin sağlanmasına yönelik olarak, veri kontrolörüne, ihlalin gerçekleştiğinin öğrenilmesini takiben, vakit geçirmeksizin ve herhalikarda ihlalin öğrenilmesinden itibaren 72 saat içerisinde, yetkili denetim makamının, bu durumdan haberdar edilmesi yükümlülüğü de getirilmiştir. Diğer bir ifade ile, veri kontrolörünün her türlü kişisel veri ihlalini, bu ihlalin etkilerini ve gerçekleşen ihlale karşılık alınan düzeltici önlemlerin neler olduğunu detayları ile birlikte kayıt altına alarak, ihlale ilişkin yetkili denetim makamını, bilgilendirme yükümlülüğü bulunmaktadır. En geç 72 saat içerisinde yapılması gereken bu bildirim ile, denetim makamının, hak kayıplarının önüne geçilmesi amacıyla, ihlale ilişkin gerekli ve yeterli tedbirlerin alınarak, yasal düzenlemelere uyulup uyulmadığının tespitine ilişkin, denetim görevini yerine getirebilmesi için uygun koşulların yaratılmasının da hedeflendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kişisel veri ihlalinin, işleyici tarafından öğrenildiği durumlarda ise, işleyicinin de, veri kontrolörünü bu durumdan, gecikmeksizin haberdar etme yükümlülüğü bulunmaktadır. Yetkili denetim makamına, veri kontrolörü tarafından Tüzük madde 33 kapsamında yapılacak ihlal bildiriminin en azından; *“İhlal edilen, kişisel verilerin kategorileri, ihlale konu veri sükülerinin ve kişisel veri kayıtlarının kategorileri ile gerçekleşen ihlallerin -yaklaşık olarak- sayısı gibi unsurların tarifini (madde 33/3 a); Veri koruma görevlisinin veya daha fazla bilgi*

alınabilecek bir başka iletişim makamının adı ve iletişim bilgilerini (madde 33/3 b); İhlalin olası sonuçlarını (madde 33/3 c); Kontrolör tarafından ihlale ve olası etkilerine yönelik olarak halihazırda alınan ya da alınması önerilen tedbirlerin neler olduğu hususlarını (madde 33/3 d)”, içermesi gerekmektedir (Voss, Winter 2016-2017, s. 229).

Kişisel verilere yönelebilecek olası risklerin boyutları, işlenen kişisel verinin niteliği ile işlemenin kapsam ve niteliğine, kullanılan teknolojiye göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu doğrultuda 2016/679 sayılı Tüzük ile, kişisel verilerin işlenmesi kapsamında gerçekleşen ihlalin, veri süjesinin temel hak ve özgürlüklerine ilişkin büyük risk oluşturduğu hallerde, salt madde 33 kapsamında veri kontrolörü tarafından denetim makamına ihlal bildiriminde bulunulmasının yeterli olmayacağı kabul edilmiştir. Bu sebeple, ihlalin veri süjesinin temel hak ve özgürlükleri bakımından yüksek risk içermesi durumunda, Tüzük’ün 34.maddesi kapsamında, veri süjesinin de bu ihlalin kapsam ve niteliğine, ihlalin önlenmesi için alınacak tedbirlere ilişkin olarak veri kontrolörü tarafından kolay anlaşılır şekilde, açık ve sade bir dille gecikmeksizin bilgilendirilmesi şartı getirilmiştir (European Union Agency for Fundamental Rights (EUAFR), 2018, s. 179; GDPR Madde 34/1,2).

Tüzük’ün 34/3.maddesi kapsamında sayılan koşullardan herhangi birinin yerine getirilmesi durumunda ise veri kontrolörü, veri süjesini bilgilendirme yükümlülüğünden muaf tutulabilecektir. Muafiyet halleri 2016/679 sayılı Tüzük’ün madde 34/3 kapsamında sayılmıştır. Buna göre, *“Kontrolörün, kişisel verilerin veri süjesi ile bağımlı şifreleme gibi koruma tedbir ve yöntemleriyle kesmesi sebebiyle, ihlalin veri süjesinin kimliğini ortaya çıkaramadığı durumlar (madde 34/3 a); Veri kontrolörünün ihlalin gerçekleşmesinden sonra aldığı tedbirler neticesinde temel hak ve özgürlükleri tehdit eden koşulların ortadan kalktığı durumlar (madde 34/3 b); Veri süjelerinin halka açık genel bir bilgilendirme vasıtasıyla haberdar edildiği durumlar (madde 34/3 c)”* muafiyet halleri kapsamında sayılmışlardır.

Kişisel verilerin yetkisiz, yasadışı ve kazara kullanımın, imha, ifşa, kayıp ve tahrip edilmesinin, erişilmesinin, yayılmasının, saklanması ve değiştirilmesinin engellenmesi amacıyla 2016/679 sayılı Tüzük kapsamında yapılan anılan düzenlemeler, ihlallerin önlenerek veri güvenliğinin sağlanması ve dolayısı ile de temel hak ve özgürlüklerin korunması bağlamında büyük önem taşımaktadırlar. Bunun bilinciyle, Tüzük ile, hesap verebilirlik ilkesi doğrultusunda, risk yönetimi yapılarak, kişisel verilerin işlenmeleri sürecinde, ihlallerin henüz gerçekleşmeden önlenerek, işlem ve veri güvenliğinin sağlanmasına yönelik uygun ve yeterli tedbirlerin alınmasına çalışılmıştır.

Kişisel Verilerin Güvenli İşlenmesinde Yeni Teknik ve Yöntemler

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler neticesinde her alanda ortaya çıkan dijitalleşme rüzgarları, kişisel verilerin çevirim içi ortamda ve sınırlar arası dolaşımları esnasında korunmalarını güçleştirmiştir. Bu durum, Avrupa Birliği’ni kişisel verilerin daha iyi korunabilmelerinin sağlanması amacıyla, özellikle bilgi ve iletişim teknolojileri alanında ortaya çıkan gelişmelere paralel olarak, yeni teknik, ilke ve yöntemler ile daha güçlü yaptırım mekanizmaları ortaya koyma arayışına yöneltmiştir. Devam eden alt başlıklarda bu ilke ve mekanizmalar, bütüncül perspektiften bir arada sunulmuştur.

Tasarımla Veri Koruma İlkesi

Mahremiyetin ve veri güvenliğinin tarihte belki de hiç olmadığı kadar kırılgan hale geldiği içinde bulunduğumuz dijital çağda, kişisel verilerin en üst seviyede korunabilmeleri amacıyla, 2016/679 sayılı Genel Veri Koruma Tüzüğü, bazı yeni ilke, teknik ve yöntemler ortaya koymuştur. Bunlardan en önemlilerinden biri de ilgili Tüzük madde 25 kapsamında açıklanan ve “*Tasarımla Veri Koruma*” olarak dilimize kazandırılmış olan (Başalp, 2015, s. 92) “*Privacy by Design*” ilkesidir.

Tasarımla Veri Koruma İlkesi, kişisel verilerin, etkin ve etkili bir şekilde korunabilmelerinin sağlanması amacıyla, iş yapma süreçleri ve işletim sistemleri içerisindeki veri işleme faaliyetleri kapsamında, bu sistem ve süreçler henüz tasarım aşamasındayken, somut olayın özellikleri ve yapılacak işleme faaliyetinin amaç ve kapsamı çerçevesinde öngörülebilir risklere karşı, veri mahremiyetini güçlendirici uygun ve yeterli teknik ve idari tedbirlerin alınmasını ifade eder. Teknolojik ilerlemelerle birlikte kişisel veri güvenliğine ilişkin tehdit ve ihlallerin artması sebebiyle, siber güvenliği sağlamanın gereğinin her geçen gün daha fazla hissedildiği günümüz dünyasında, tasarımla veri koruma (privacy by design) ilkesi de gün geçtikçe daha önemli hale gelmektedir. Başka bir deyişle, yaşanan teknik ilerlemelere ve internet kullanımının artmasına paralel olarak, popülerliği artan tasarımla veri koruma (privacy by design) ilkesi, kişisel verilerin korunması bağlamında oluşturulacak sistemsel bütünlük içerisinde ve bu sistem henüz tasarım aşamasındayken, reaktif değil, proaktif davranarak, olası risklerin ve güvenlik ihlallerinin gerçekleşmesinden önce, bunların tahmin edilerek somut olayın özelliklerine göre önlemler alınmasını ifade eden önleyici nitelikteki yasal, teknik ve idari tedbirler bütünü olarak da tanımlanabilir (Cavoukian, May 2010, s. 2-4; Cavoukian, August 2010, s. 247-249; European Data Protection Supervisor, 8/2015, s. 9-10).

Varsayılan Ayarlarla Veri Koruma İlkesi

Tüzük’ün 25.maddesi kapsamında düzenlenen özgün adıyla “*Privacy by default*”, *dilimizdeki karşılığı olan “Varsayılan Ayarlarla Veri Koruma” İlkesidir* (Başalp, 2015, s. 92). Bu ilke, tasarlanan iş yapma süreçleri kapsamında yapılacak veri işleme faaliyetlerinin, yalnızca ilk başta belirlenerek veri süjesine bildirilen toplanma amacıyla sınırlı olarak yapılmasını sağlayacak nitelikteki mahremiyet dostu teknik mekanizmaların oluşturularak, bu uğurda gereken önlemlerin alınmasını ifade eder. Varsayılan ayarlarla veri koruma ilkesinin, kişisel verilerin korunmasında göz önüne alınması gereken “*Veri Minimizasyonu*” ve “*Amaç ile Sınırlılık*” temel ilkeleri ile doğrudan bağlantılı olduğundan ve bu bağlamda da kişisel veriler üzerinde veri süjesinin kontrolünün artırılmasına katkıda bulunduğu şüphe yoktur (Sanchez, 2016, s. 124, 129-130; UK Information Commissioner’s Office (ICO), 2019).

2016/679 sayılı Tüzük ile getirilen tasarımla ve varsayılan ayarlarla veri koruma ilkelerinin özümsemesi yoluyla geliştirilecek mahremiyet dostu teknik çözümler, iş yapma süreçleri, işletim sistemleri, iş modelleri ve şirket yapılanmaları vasıtasıyla, ortaya “*veri koruma dostu ürün ve hizmetler*” koyulmasını da kolaylaştırabilecektir (Başalp, 2015, s.92; ENISA, 2014, s. iii, iv, 55-58). 2016/679 sayılı Tüzük’ün 25.maddesi kapsamında, gerek tasarımla veri koruma, gerekse de varsayılan ayarlarla veri koruma ilkeleri ile, veri kontrolörlerine kişisel verilerin korunması bağlamında oluşturacakları mekanizmalar ve kullanacakları yöntemler açısından önemli görev ve

sorumluluklar yüklenmiştir. Bu ilkeler vasıtasıyla, kişisel verilerin, hem tasarım aşamasından itibaren alınacak önleyici tedbirler kapsamında oluşturulacak sistemler aracılığıyla güven içinde işlenmesinin, hem de amaçla sınırlı olma hususunda gereken hassasiyetin gösterilmesinin garanti altına alınmaya çalışıldığı söylenebilir (Wachter, 2018, s. 17-21).

Takma Ad Kullanımı

Kişisel verilerin korunmasında kullanılan bir diğer teknik de, Tüzük'ün getirdiği önemli değişikliklerden biri olan “*takma ad kullanımı*” yahut “*Rumuz*” olarak da Türkçe’ye çevrilebilen “*pseudonymisation*” tekniğidir.

Takma ad kullanımı (Pseudonymisation), Tüzük'ün 4/5.maddesinde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, “*takma ad kullanımı (pseudonymisation)*, kişisel verilerin, ayrı tutulan ve özel teknik ve örgütsel tedbirlerle korunan ek bilgiler olmadan, veri süjesinin kim olduğunun tespit edilemeyeceği şekilde işlenmesi” anlamına gelir. Bu yöntemde, veri süjesinin kimliğinin tespitinde kullanılabilecek nitelikteki veriler, işlenen verilerden ayrı bir yerde tutulup, bunların yerlerine çeşitli kod ve sayılar kullanılır. Böylelikle, işlenen kişisel verilerin gerçekte kime ait olduğunun tespit edilebilmesi engellenerek, mahremiyetin korunması garanti altına alınmaya çalışılmaktadır. Takma ad kullanımı (Pseudonymisation) tekniğiyle işlenen veriler, kişisel veri olma özelliklerini yitirmeseler de, ayrı bir yerde saklanarak özel tekniklerle korunan ek bilgiler olmadan bu verilerin kime ait oldukları tespit edilememektedir (Esayas, 2015, s. 4, 8).

Şifreleme

Özellikle bulut bilişim gibi ileri teknoloji sistemleri dahilinde yapılacak işlemlere ilişkin olarak gerçekleştirilecek güvenlik ihlal ve zaafı karşılarında, kişisel verilerin güvenliğinin, en üst seviyede sağlanarak, korunabilmesi için Tüzük kapsamında kullanılabilecek teknik uygulamalardan bir diğeri de “*Şifreleme (Encryption)*” tekniğidir. Veri güvenliğinin sağlanmasında kullanılabilen bir teknik olan şifreleme ile, kişisel verilerin kime ait olduğuna ilişkin belirleyici olabilecek veri ve bilgilerin, gizli bir algoritma, kod veya kript anahtarı kullanılarak gizlenmesi yoluna gidilerek, erişime yetkili olmayan herhangi bir kimsenin anlayamayacağı hale getirilen verilerin, mahremiyetlerinin korunması hedeflenmektedir. Şifreleme, internet gibi açık ağlar veya cep telefonları, diz üstü bilgisayarları gibi taşınabilir cihazlar üzerinden yapılan işlemler ile bu işlemler dahilinde işlenen kişisel verilerin korunması bağlamında bir uçtan diğer uca, başka bir ifade ile, göndericinin cihazından alıcının cihazına kadar, tüm işlemleri kapsayacak şekilde kesintisiz uygulanması gereken bir yöntemdir (A29WP, Statement, 2018, s. 1; GDPR Recital 83; Mansfield-Devine, 2017, s. 18-19; Spindler ve Schmechel, 2016, s. 169-171). 2016/679 sayılı Tüzük, şifreleme (encryption) yöntemine ilişkin açık bir tanım getirmemekle birlikte, veri güvenliğinin ve işlemenin yasallığının sağlanabilmesi bağlamında, pek çok madde kapsamında bu yöntemin kullanılmasının gereğini işaret etmektedir.

Veri Koruma Etki Değerlendirmesi

2017 yılında, Madde 29 Veri Koruma Çalışma Grubu, 2016/679 sayılı Genel Veri Koruma Tüzüğü'nde düzenlenen veri koruma etki değerlendirmesi tekniğinin tanım ve kapsamına ilişkin bir rehber yayınlamıştır. Yayımlanan bu rehberde göre, “*veri koruma etki değerlendirmesi*, kişisel

verilerin işlenmesinde, işlemenin amacının, gerekliliğinin ve oranının belirlenerek, işleme sürecinin tanımlanmasına ve kişisel verilerin işlenmesinden kaynaklanabilecek olası risk ve ihlallerin öngörülüp, bunların muhtemel olumsuz etki ve sonuçlarının en aza indirilmesini sağlayacak tedbirlerin alınmasına, olanak verecek şekilde risk yönetiminin hedeflendiği, değerlendirme, öngörü ve 2016/679 sayılı Tüzük'ün getirdiği hükümlere uygunluk oluşturma süreci" olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda veri koruma etki değerlendirmesi yapılmasının, hem kişisel verileri işlenen veri süjeleri, hem de bu işleme faaliyetini gerçekleştiren tüzel kişiler açısından bazı avantajları olduğu söylenebilir. Zira veri koruma etki değerlendirmesi yöntemi vasıtasıyla olası risklerin henüz gerçekleşmeden elenmesi yolu ile, hem veri süjeleri açısından hak ihlallerinin önlenerek, temel hak ve özgürlüklerin daha iyi korunmasının sağlanmasının, hem de 2016/679 sayılı Tüzük'ün hükümlerine uyulmaması sebebiyle kesilecek idari para cezalarının engellenmeye çalışılmasının hedeflenmekte olduğu söylenebilir (A29WP, 2017: 248, s.4).

Teknolojik gelişmelere paralel olarak kapsamı, nitelik ve niceliği günden güne gelişerek artan otomatik veri işleme teknik ve süreçleri, ekonomik gayelerin gerçekleştirilmesine yönelerek, öncelikli olarak temel hak ve özgürlüklerin korunmasını hedeflemedikleri için, bu otomatik işlemelerden kaynaklanan kişisel veri ihlalleri de doğal olarak artmıştır. Bu gelişmeler, kişisel verilerin işlenmesine başlanmadan önce, amaçlanan işlemenin olası etki ve sonuçlarının incelenerek, risk analizi yapılmasının akabinde, ortaya çıkabilecek muhtemel ihlallere karşı alınacak tedbirlerin belirlenmesi bağlamında, Tüzük'ün 35.maddesi ile ortaya konan veri koruma etki değerlendirmesi tekniğinin önemini bir kere daha ortaya koymaktadır. 2016/679 sayılı Tüzük'ün 35/1.maddesinden anlaşılacağı üzere, ileri teknoloji kullanılarak yapılan ve doğası, kapsamı, içeriği ve amaçları gereği, veri süjesinin hak ve özgürlüklerinin yüksek olasılıkla ihlali neticesini doğurabilecek nitelikteki, işleme faaliyetlerine başlanmasından önce, veri kontrolörü tarafından, veri koruma etki değerlendirmesinin yapılması zorunludur. Bu sayede önceden alınacak tedbirler vasıtasıyla, kişisel verilerin işlenmesi neticesinde ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçların öngörülerek, engellenmesi yahut en aza indirilmesi hedeflenmektedir (A29WP, 2017: 248, s. 8; Bieker, Fiedewald, Hansen, Obersteller ve Rost, 2016, s. 21-22, 24-25; EUAFR, 2018, s. 179-181). Ancak her ne kadar madde 35/1'in lafzından, veri koruma etki değerlendirmesinin veri kontrolörü tarafından işleme faaliyetine başlanmasından önce yapılması gerektiği anlaşılssa da, aslında veri koruma etki değerlendirmesinin sadece bir kereye mahsus yapılması gereken bir prosedür değil, riskin ortaya çıkma ihtimalinin olduğu herhangi bir zamanda da tekrarlanabilecek bir süreç olduğu unutulmamalıdır (A29WP, 2017: 248, s. 14).

Tüzük'ün 35/3.maddesi kapsamında ise, veri koruma etki değerlendirmesinin mutlaka yapılması gereken özel durumlar sayılmıştır. Madde 35/3'e göre, "profilleme yapılması da dahil olmak üzere, kişilik özelliklerine dair kapsamlı inceleme yapılmasına ilişkin olan otomatik işleme faaliyetleri ile, otomatik işleme faaliyetlerinin sonuçlarının veri süjesi hakkında yasal etkiler doğurabilecek nitelikteki önemli kararların alınmasında kullanılacak olması durumu, ile (madde 35/3 a); Tüzük'ün 9/1.maddesinde ifade edilen hassas kişisel verilere ilişkin işleme faaliyetleri ile, yine Tüzük'ün 10.maddesinde belirtilen cezai hüküm ve suçlara ilişkin işleme faaliyetleri (madde 35/3 b); ve, halka açık alanların sistematik bir şekilde ve geniş ölçekte izlenmesine ilişkin işleme faaliyetleri (madde 35/3 c)", veri koruma etki değerlendirilmesinin mutlaka yapılmasının gerektiği özel durumlar

kapsamında sayılmıştır. Yine 2016/679 sayılı Tüzük madde 35/4'e göre, yetkili denetim makamı tarafından, hangi veri işleme faaliyetleri öncesinde mutlaka bir veri koruma etki değerlendirmesi yapılmasının gerektiği hususu, özel olarak belirlenip kamuoyuna açıklanarak, bu konuda Avrupa Veri Koruma Kurulu da yine ilgili denetim makamınca bilgilendirilmelidir. Denetim makamının veri koruma etki değerlendirmesi yapılmasına gerek olmayan işleme faaliyetlerinin neler olduğuna ilişkin de bir liste oluşturarak kamuoyunu bilgilendirebileceği Tüzük madde 35/5 kapsamında belirtilmiştir. Yapılan veri koruma etki değerlendirmesi neticesinde, işleme faaliyetinin önlem alınmaması halinde, veri süjesi açısından yüksek risk oluşturacağı sonucuna ulaşılması halinde, işleme faaliyetine başlanmadan önce, veri kontrolörünün, denetim makamını bu hususta bilgilendirerek, izlenecek yola ilişkin olarak denetim makamına danışması gerektiği hususunun altı da Tüzük madde 36 ile çizilmiştir (A29WP, 2017: 248, s. 18; Tikkinen-Piri, Rohunen ve Markkula, 2018, s. 143).

Kişisel Verilerin Korunmasında Yaptırım Mekanizmaları

Kişisel verilerin korunmasında uygulanacak yaptırım mekanizmaları ve para cezalarına ilişkin düzenlemeler, 2016/679 sayılı Tüzük'ün 77 ila 84.maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler birlikte değerlendirildiğinde, yaptırım mekanizmalarının tasarlanmasında, denetim makamlarından başlayarak üye devlet mahkemelerine kadar uzanan çok katmanlı yönetim yaklaşımının benimsendiği anlaşılmaktadır (Spataru-Negura ve Lazar, 2018, s. 664).

2016/679 sayılı Tüzük ile getirilen bu yeni düzenlemeler, mülga 95/46/EC sayılı Direktifteki düzenlemelerle karşılaştırıldığında, Tüzük ile, kişisel verilerin işlenmesinde hukuka aykırı davranılması durumunda, kontrolör ve işleyicilere yüklenen sorumluluğun, birbirleriyle eşit düzeye getirilerek, genişletildiği görülmektedir (A29WP, 2017: 253, Introduction). Ayrıca yine Tüzük kapsamında kişisel verilerin korunması hususunda karşılaşılan sorunlara, daha elverişli çözüm mekanizmaları getirilmeye çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Tüzük'ün kabulüyle, kişisel verilerin hukuka aykırı işlenmeleri sonucu uygulanacak çözüm ve yaptırımlar, Birlik düzeyinde birbirleriyle uyumlu hale getirilmeye çalışılarak, idari para cezası miktarları da dahil, yaptırımların kapsam ve içerikleri artırılmıştır. Kişisel verilerinin ihlal edildiğini iddia eden veri süjesinin şikayetini ulaştırdığı yetkili denetim makamı, yapılan şikayete ilişkin olarak Tüzük kapsamında getirilen çözüm yollarını ve yaptırımları uygularken, somut olayın tüm özelliklerini bir arada değerlendirerek karar vermekle yükümlüdür. Bu bağlamda uygulanacak çözüm yolları ile yaptırımların etkili, orantılı ve caydırıcı nitelik taşımaları ve Birlik çapında aynı ya da benzer nitelikteki ihlallere eşdeğer çözüm ve yaptırımlar getirilerek uygulamada tutarlılığın sağlanması da yetkili denetim makamlarının sorumluluğundadır. Yaptırımların uygulanmasında Birlik çapında uyumun yakalanabilmesi için ise, düzenli yapılacak atölye çalışmaları gibi çeşitli işbirliği mekanizmaları aracılığıyla denetim makamları arasında bilgi paylaşımı ve aktif katılımın sağlanması gerekli ve önemlidir (A29WP, 2017: 253, Principles; Alexe, January-June 2018, s. 71-73).

2016/679 sayılı Tüzük ile, siyasi baskı da dahil her türlü baskıdan uzak tutularak bağımsız niteliklerinin korunacağını altı çizilen denetim makamlarının, işbu Tüzük hükümlerinin etkili uygulanmasının sağlanmasına ilişkin önemli yetkilerle donatıldığı görülmektedir (A29WP, 2017: 253, Introduction). Zira Tüzük madde 77 kapsamında, kişisel verilerinin, yasal olmayan şekillerde

işlendiğini düşünen veri süjesinin, ilgili denetim makamlarına doğrudan başvurarak, şikayette bulunma hakkı düzenlenmiştir. Denetim makamı, veri süjesinin yapmış olduğu şikayeti değerlendirirken, bu şikayetin gidişatına ve sonucuna ilişkin süreçten veri süjesini bilgilendirerek haberdar etmekle yükümlüdür. Denetim makamı, yapılan bu şikayet başvurusunu cevapsız bırakır ya da şikayetin gidişatına veya sonucuna ilişkin veri süjesini üç ay içerisinde bilgilendirmez ise, veri süjesinin, Tüzük madde 78/1'e göre, denetim makamları karşı *"etkili hukuk yollarına başvuru hakkı (The Right to an Effective Judicial Remedy)"* da bulunmaktadır (Hofmann, 2013)⁵. Etkili hukuk yollarına başvuru hakkı kapsamında, her gerçek ve tüzel kişinin, denetim makamlarının verdiği bağlayıcı nitelikteki kararlara karşı, ilgili denetim makamının yerleşik bulunduğu üye devlet mahkemelerinde yargı yoluna başvuru haklarının da bulunduğu altı yine Tüzük'ün 78/1.maddesinde çizilmiştir. Denetim makamlarının bağlayıcı kararlarına karşı, veri süjeleri tarafından yetkili mahkemelere başvurulması halinde, uyuşmazlıkların çözümü hususunda ilgili mahkemeler tam yargı yetkilerini kullanarak her türlü hususu inceleyebileceklerdir (Voigt ve Von Dem Bussche, 2017, s. 214).

Tüzük'ün 79. maddesinde de bu kere, veri süjesinin, kontrolör veya işleyiciye karşı etkili hukuk yollarına başvurma hakkı düzenlenmiştir. Madde 79'a göre, Tüzük'te düzenlenen haklarının ihlal edildiğini iddia eden veri süjesi, 78. madde kapsamında bu hususta denetim makamları başvuru hakkına halel gelmeden, ilgili işleme faaliyetini gerçekleştiren veri kontrolörü veya işleyicisine karşı, bunların kurulu bulundukları üye devlet mahkemelerinde etkili hukuk yollarına başvurabileceklerdir.

Tüzük'ün 82. maddesinde ise, kişisel verilerinin korunmasına ilişkin haklarının ihlali sebebiyle, maddi-manevi zarara uğrayan veri süjesinin, ilgili kontrolör ve işleyiciden tazminat isteme hakkı düzenlenmiştir. Madde 82'ye göre, kontrolör veya işleyicinin tazminat yükümlülüğünün doğabilmesi için, işbu Tüzük ile düzenlenen sorumluluklarını yerine getirmemeleri veya Tüzük'e aykırı talimat vermek sureti ile bu zararın oluşmasına sebep olmaları gerekmektedir. Birden fazla kontrolör veya işleyicinin zarara sebep olan işleme faaliyetine dahil olmaları durumunda ise, bunların her birinin, veri süjesinin katlanmak zorunda kaldığı zararın tamamen ve etkili bir şekilde tazmininden sorumlu olacakları da madde 82/4 kapsamında belirtilmiştir. Kontrolör veya işleyici, 82. maddedeki tazminat yükümlülüğünden, ancak ve ancak somut olaydaki zararın oluşmasında herhangi bir sorumluluklarının bulunmadığını ispatlamaları koşuluyla kurtulabilirler. Ancak kontrolör veya işleyicinin, zararın oluşmasında küçük de olsa bir sorumlulukları olduğu takdirde, madde 83 kapsamında tazminat yükümlülüğü doğmaktadır. Burada dikkat çekici bir diğer konu da,

⁵ 2016/679 sayılı Tüzük'ün 78.maddesinde düzenlenen *"Etkili Hukuk Yollarına Başvuru Hakkı"*nın kökenleri, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (European Convention on Human Rights) 13.maddesi kapsamındaki *"Etkili Başvuru Hakkı (Right to an Effective Remedy)"* na dayanmaktadır. Bu hak, özellikle kamu kurum ve kuruluşları karşısından, bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunması temel prensibine dayanır. Avrupa Temel Haklar Şartı (Charter of Fundamental Rights of European Union) madde 47'de düzenlenen *"Etkili Hukuki Bir Yola Başvurma ve Adil Yargılanma Hakkı"* da bu temelde düzenlenmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Hofmann, 2013; Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı: madde 47 – *"Etkili Hukuki Bir Yola Başvurma ve Adil Yargılanma Hakkı: Birlik hukuku tarafından teminat altına alınmış olan hakları ve özgürlükleri ihlal edilen herkes, bu maddede belirtilen şartlara uygun olarak bir mahkemede hukuki yola başvurma hakkına sahiptir."*

Herkes daha önceden yasa ile tesis edilmiş bağımsız ve tarafsız bir mahkemede makul bir süre içinde yapılacak adil ve kamuya açık bir duruşma yapılması hakkına sahiptir. Herkes kendisine bilgi verilmesi, savunulması ve temsil edilmesi fırsatına sahip olmalıdır.

Gerekli imkanlara sahip olmayan herkese, bu yardımın adaletle etkin bir şekilde ulaşmasının sağlanması için gerekli olması koşulu ile hukuki yardım sağlanacaktır." İşbu 47.madde tercümesi Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu resmi web sitesinde bulunan Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi tercüme metninden aynen alıntılanmıştır. <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi-708> (Son Erişim Trh.).

mülga 95/46/EC sayılı Direktif ile mücbir sebep hallerinde kontrolörlere tanınan tazminat yükümlülüğünden kurtulabilmeye ilişkin istisnanın, 2016/679 sayılı Tüzük ile tanınmamasıdır (Spataru-Negura ve Lazar, 2018, s. 664; Voigt ve Von Dem Bussche, 2017, s. 205-208; 95/46/EC sayılı Direktif, Recital 55).

Tüzük madde 80'e göre ise, veri süjesi, 77, 78, 79 ve 82. maddelerde düzenlenen haklarını, bizzat kendisi kullanabileceği gibi, yasalar dahilinde kurulmuş olan ve kişisel verilerin korunması hususunda aktif olarak kamu yararına çalışan, kar amacı gütmeyen dernek, kuruluş veya birliği de bu konularda vekaleten yetkilendirebilme hakkına sahiptir.

Kişisel verilerin korunmasına ilişkin Tüzük hükümlerine aykırı davranılması sonucu denetim makamlarınca kesilebilen ve somut olayın özelliklerine göre etkili, orantılı ve caydırıcı olacak nitelikteki idari para cezaları, Tüzük'ün 83. maddesi kapsamında düzenlenmiştir. Yetkili denetim makamlarınca somut olay kapsamında, idari para cezası kesilip kesilmeyeceği veya cezanın miktarı belirlenirken, 83/2.maddede yer alan aşağıdaki hususlar göz önüne alınmalıdır: "İşleme faaliyetinin doğası, kapsam ve amacı dikkate alındığında, somut olayda ortaya çıkan ihlalin kapsam ve niteliği ile süresi, ihlalden etkilenen veri süjelerinin sayısı ve etkilenme dereceleri (*madde 83/2 a*); İhlalin bir kasıt yahut ihmalden kaynaklı olup olmadığı (*madde 83/2 b*); Veri süjelerinin uğradıkları zararı hafifletmek adına kontrolör veya işleyici tarafından herhangi bir işlem yapıp yapılmadığı (*madde 83/2 c*); Tüzük'ün 25.maddesinde düzenlenen tasarımla ve varsayılan ayarlarla veri koruma ilkeleri (privacy by design ve privacy by default) ile 32.maddesi kapsamındaki kişisel verilerin güvenli bir şekilde işlenebilmesi için gerekli, uygun ve yeterli teknik ve idari tedbirlerin alınıp alınmadığı konularında kontrolör ve işleyicinin sorumluluk düzeyinin ne olduğu (*madde 83/2 d*); Kontrolör ve işleyicinin daha önceden benzer bir ihlal gerçekleştirip gerçekleştirmediği (*madde 83/2 e*); İhlalin giderilmesi ve olası olumsuz etkilerinin giderilmesi için denetim makamı ile işbirliği yapıp yapılmadığı (*madde 83/2 f*); İhlalden etkilenen kişisel veri türlerinin neler olduğu (*madde 83/2 g*); İhlalin veri kontrolör veya işleyicisi tarafından yetkili denetim makamına bildirilip bildirilmediği, bildirildi ise ne kapsamda bildirim yapıldığı (*madde 83/2 h*); Veri kontrolör veya işleyicisinin, daha önceden, Tüzük'ün 58/2.maddesinde sayılan, denetim makamının düzeltici yetkileri kapsamındaki uyarı, kınama gibi yaptırımlara maruz kalıp kalmadığı (*madde 83/2 i*); Tüzük'ün 40.maddesi kapsamındaki onaylı davranış kurallarına veya 42.maddedeki onaylı belgelendirme mekanizmalarına uyulup uyulmadığı (*madde 83/2 j*); Somut olayda ihlal nedeniyle doğrudan ya da dolaylı olarak elde edilen maddi menfaatler yahut önüne geçilen kayıplar gibi ağırlaştırıcı veya hafifletici faktörlerin bulunup bulunmadığı (*madde 83/2 k*)", hususları somut olayda, idari para cezalarının uygulanıp uygulanmayacağı veya uygulanacak ise bu cezaların miktarlarının ne olacağının belirlenmesinde etkilidirler.

Kişisel verilerin ihlali halinde uygulanacak idari para cezalarının üst limitleri, söz konusu ihlalin kapsam ve niteliğine göre, Tüzük'ün 83/4 ve 83/5.maddelerinde iki kategori halinde düzenlenmişlerdir. 2016/679 sayılı Tüzük ile getirilen idari para cezalarının niteliklerine bakıldığında bu cezaların, Tüzük kapsamında doğrudan uygulanan en güçlü yaptırım mekanizmaları olduğu söylenebilir. 2016/679 sayılı Tüzük'ün 83/5.maddesi kapsamında düzenlenen ve ağır ihاللar olarak nitelendirilebilen durumlarda, sorumlulara, 20 milyon Avro'ya

veya bir önceki mali yılın küresel cirosunun %4'üne kadar –hangisi daha fazla ise o uygulanacak şekilde- idari para cezası kesilebilmektedir. Tüzük madde 83/4'te ise, daha hafif ihlaller için, 10 milyon Avro'ya veya bir önceki mali yılın küresel cirosunun %2'sine kadar –hangisi daha fazla ise o uygulanacak şekilde- idari para cezası uygulanabileceği hüküm altına alınmıştır (Albrecht, 2016, s. 287; Golla, 2017, s. 74).

İlgili Tüzük'ün 84. maddesi kapsamında, üye devletlerin, Tüzük'ün 83.maddesi ile idari para cezası kesebilmeleri için belirlenen genel hükümlerin kapsamına dahil olmayan diğer ihlallere ilişkin cezaların miktar ve uygulama koşullarını, yapacakları etkili, orantılı ve caydırıcı nitelikteki yasal düzenlemelerle hüküm altına alabilecekleri düzenlenmiştir. Diğer bir ifade ile, Tüzük madde 84 ile, üye devletlere, Tüzük'ün 83. maddesi kapsamına girmeyen ihlallerin gerçekleşmesi halinde verilecek cezalara ilişkin olarak bir takdir yetkisi tanındığı görülmektedir.

Tüzük ile idari para cezalarının bu derece yüksek seviyelere yükseltilmesi ilk etapta büyük tartışmalara yol açmıştır. Ancak bu tartışmalar yapılırken, kişisel verilerin, demokratik toplum yaşamının olmazsa olmazlarından biri olan temel hak ve özgürlükler bağlamında hazırlanarak, Lizbon Antlaşması'na atıf yoluyla dahil edilip, Avrupa Birliği hukukunda kurucu antlaşmalar düzeyine yükselen Avrupa Temel Haklar Şartı kapsamında tanınarak koruma altına alındığı unutulmamalıdır. Bu sebeple kişisel verilerin, uyumlu yasalar ve güçlü yaptırımlar kapsamında, Birlik düzeyinde eşit ve yüksek korumadan yararlanmaları, Birlik'in etik değerlerinin dayandığı temel hakların korunmasının güçlendirilmesi bağlamında, sosyal ve toplumsal gelişim bakımından önemli olduğu gibi, bu yolla gerçek ve tüzel kişiler bakımından oluşturulacak güven ortamının Avrupa dijital tek pazarında işlem hacminin artırılmasına yardımcı olarak, ekonomik büyümeye katkıda bulunması, bakımından da önemlidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Avrupa Birliği'nde Veri Koruma Reformu yapılması ihtiyacının ortaya çıkmasının pek çok sebebi bulunmaktaydı. Bu sebeplerden en önemlilerinden biri, bilgi ve iletişim teknolojileri alanında ortaya çıkan önlenemez gelişmeler ve artan internet kullanımı sonucunda, hayatın sosyal, siyasal, ekonomik manada her alanına değen dijitalleşme neticesinde Birlik hukukunda bir temel hak olarak tanınan kişisel verilere yönelik tehditlerin artmasıdır. Nitekim gelişen dijital teknolojiler sayesinde hem kişisel verilerin toplanma ve çeşitli şekillerde işlenme kapsam ve niteliklerinde devrim boyutunda değişiklikler meydana gelmiş, hem internet kullanımının artması sonucu sınırlar arası veri trafiği sıklaşmış, hem de özellikle Bulut teknolojiler, veri madenciliği, Büyük Veri (Big Data), yapay zeka gibi teknik ve uygulamaların yaygın kullanımı sebebiyle, bireylerin kişisel verileri üzerindeki kontrolleri giderek zayıflayarak, bu verilerin yetkisiz üçüncü kişilerce işlenme oranları artmıştır. Bu artış, Avrupa Birliği hukukunda temel hak ve özgürlükler kapsamında tanınan kişisel verilerin, Birlik düzeyinde uyumlulaştırılmış güçlü yasalarla ve gelişen teknolojiler bağlamında ortaya çıkan yeni risklerle başa çıkabilecek yeni tekniklerle korunmasının önemini net şekilde ortaya çıkarmıştır.

Avrupa Birliği, ayrıca, kişisel verilerin uyumlu ve güçlü yasalarla Birlik çapında korunarak, tüketici güveninin yükseltilmesinin, genel küresel ekonomi içindeki payını her geçen gün daha fazla artıran dijital ekonomiden alacağı payın yükseltilmesi için de önemli ve gerekli olduğunu, henüz 2000’li yılların başında idrak ederek, kişisel verilerin korunmasına ilişkin çalışmalarını hızlandırmıştır.

Yaşanan tüm bu gelişmelerle birlikte, kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması bağlamında çerçeve hükümler getirerek diğer hususların düzenlenmesini üye devletlere bırakan 95/46/EC sayılı Direktif’in, Birlik genelinde farklı uygulamaların ortaya çıkmasına yol açarak, Birlik’in parçalı yapısını perçinlediği ve dijital teknolojiler kapsamında beliren yeni risk ve tehditlerle başa çıkmakta yetersiz kaldığı da anlaşılmış ve bu da Birlik’in, Veri Koruma Reformu yapılması ihtiyacını pekiştirmiştir. Böyle bir ortamda ortaya konarak, Avrupa Birliği’ne üye tüm devletlerde aynı anda, doğrudan uygulanabilir olarak yürürlüğe giren, 2016/679 sayılı Genel Veri Koruma Tüzüğü, yasal düzenlemelerin Birlik düzeyinde uyumlulaştırılması sebebiyle, kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması anlamında atılmış dev bir adım niteliğindedir.

Kişisel veri güvenliğinin sağlanmasına ilişkin olarak Tüzük kapsamında ortaya konan “tasarımla ve varsayılan ayarlarla veri koruma (*Privacy by design ve Privacy by default*) ilkeleri, *takma ad (pseudonymisation)*, *şifreleme (encryption)*, *veri koruma etki değerlendirmesi*” gibi yeni teknik ve uygulamalar ile birlikte getirilen güçlü yaptırım mekanizmaları ve artırılmış idari para cezaları; sayesinde temel haklar kapsamında tanınarak koruma altına alınan kişisel verilerin, gelişen dijital teknolojiler ve artan internet kullanımı karşısında daha güçlü şekilde korunmasını temin etme yolunda, önemli bir mesafe kat edildiği söylenebilir. Ancak bilgi ve iletişim teknolojileri kapsamındaki gelişmelerin devam ettiği de göz önüne alındığında, Avrupa Birliği’nin kişisel verilerin korunması ve serbest dolaşımlarının sağlanması hususlarında gelecekte de ortaya çıkamaya devam edecek yeni risk ve tehditlere karşı uyanık olarak izlemeye kalması ve gerektiğinde bu yeni risklere ilişkin yeni teknik ve yaptırımlar ortaya koyması kişisel verilerin etkili bir şekilde korunmaya devam edilebilmesi bakımından önemli ve gereklidir.

Kaynakça

- Albrecht, J.P. (2016). How the GDPR will change the world. *European Data Protection Law Review*, 2(3), 287-289.
- Alexe, I. (2018, Ocak-Haziran). Personal data protection, the sanctioning regime provided by regulation (EU) 20167679 on the protection of personal data, *Law Review*, VIII(1), 60-73.
- Başalp, N. (2015). Avrupa Birliği veri koruması genel regülasyonu’nun temel yenilikleri, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21(1), 77-105.

- Bieker, F., Fiedewald, M., Hansen, M., Obersteller, H. ve Rost, M. (2016). A process for data protection impact assessment under the European general data protection regulation. S.Schiffner ve diğerleri (Ed.), *Privacy Technologies and policy* (s.21-37) içinde. İsviçre, Springer, doi: 10.1007/978-3-319-44760-5.
- Cavoukian, A. (2010, Mayıs). Privacy by Design, The 7 Foundational Principles Implementation and Mapping of Fair Information Practices, *PbD*. Erişim adresi: <http://www.ontla.on.ca/library/repository/mon/24005/301946.pdf>
- Cavoukian, A. (2010, Ağustos). Privacy by Design: the Definitive Workshop. A Foreword by Ann Cavoukian. *Identity in the Information Society (IDIS)*, 3(2), 247-251.
- Danezis, G., Domingo-Ferrer, J., Hansen, M., Hoepman, J., Le Métayer, D., Tirtea, R., Schiffner, S., (2014). *Privacy and Data Protection by Design from Policy to Engineering*. ENISA, Erişim adresi: <https://www.enisa.europa.eu/publications/privacy-and-data-protection-by-design>
- De Hert, P. ve Papakonstantinou, V. (2012). The Proposed Data Protection Regulation Replacing Directive 95/46/EC: A Sound System for the Protection of Individuals. *Computer Law & Security Review*, 28(2), 130-142.
- Diaz Diaz, E. (2016). The new European Union general regulation on data protection and the legal consequences for institutions. *Church, Communication and Culture*, 1(1), 206-239.
- Esayas, S.Y. (2015). The Role of Anonymisation and Pseudonymisation under the EU Data Privacy Rules: Beyond the “All or Nothing” Approach. *European Journal of Law and Technology*, 6(2), 1-23.
- Golla S.J. (2017). Is data protection law growing teeth? The current lack of sanctions in data protection law and administrative fines under the GDPR. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law*, 70(8/1), 70-78.
- Hofmann, H. C. (2013). The right to an ‘effective judicial remedy’ and the changing conditions of implementing eu law. Lüksemburg Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Çalışma Kağıdı Serisi, No.2, Lüksemburg. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2292542
- Mansfield-Devine, S. (2017). Meeting the needs of GDPR with Encryption. *Computer Fraud and Security*, 9, 16-20.
- Oxman, S.A. (2000). Exemptions to the European Union personal data privacy directive: Will they Swallow the directive?. *Boston College International and Comparative Law Review*, 24(1), 191-203.

- Parliament, E. (1995). Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. *Official Journal of the European Communities, number L(281)*, 31-50.
- Regulation, G. D. P. (2016). Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46. *Official Journal of the European Union (OJ)*, 59(1-88), 294.
- Sanchez, A. N. (2016). “Privacy by default” and active “informed consent” by layers: Essential measures to protect ICT users’ privacy. *Journal of Information, Communication and Ethics in Society*, 14(2), 124-138.
- Spataru-Negura, L.C. ve Lazar, C. (2018). *Lifting the Veil of the GDPR to Data Subjects*. Challenges of the Knowledge Society, Nicolae Titulescu Üniversitesi, Romanya. Erişim adresi: <http://cks.univnt.ro/articles/12.html>
- Spindler, G. ve Schmechel, P. (2016). Personal data and Encryption in the European general data protection regulation. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law*, 7(2), 163-177.
- Tikkinen-Piri, C., Rohunen, A. ve Markkula, J. (2018). EU general data protection regulation: changes and implications for personal data collecting companies. *Computer Law and Security Review: The International Journal of Technology Law and Practice*, 34(1), 134-153.
- Voigt, P. ve Von Dem Bussche, A. (2017). *The EU general data protection regulation (GDPR), A practical guide*. İsviçre: Springer.
- Wachter, S. (2018). Normative challenges of identification in the internet of things: Privacy, profiling, discrimination and the GDPR. *Computer Law and Security Review*, 34(3), 436-449.
- Voss, W.G., (Winter 2016-2017). European Union data privacy law reform: General data protection regulation, privacy shield, and the right to delisting. *The Business Lawyer*, 72(1), 221-234.
- Article 29 Data Protection Working Party, (2017). *Guidelines on Personal Data Breach Notification under Regulation 2016/679*. Brüksel: WP250. Erişim adres: https://ec.europa.eu/newsroom/article29/item-detail.cfm?item_id=612052
- Article 29 Data Protection Working Party, (2017). *Guidelines on the Application and Setting of Administrative Fines for the Purposes of the Regulation 2016/679*. Brüksel: WP 253. Erişim adresi: <https://knowww.eu/search-tree?t=5ad7131ed39f5aa2bcbf0f34#>

Article 29 Data Protection Working Party, (2017). Guidelines on Data Protection Impact Assessment (DPIA) and Determining Whether Processing is ‘Likely to result in a High Risk’ for the Purposes of Regulation 2016/679. Brüksel: WP 248. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/newsroom/article29/item-detail.cfm?item_id=611236

Article 29 Data Protection Working Party, (2018). Statement of the WP29 on encryption and their impact on the protection of individuals with regard to the processing of their personal data in the EU. Brüksel. Erişim adresi: <https://www.aepd.es/sites/default/files/2019-09/art29-statement.pdf>

European Commission, (2010). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Comprehensive Approach on Personal Data Protection in the European Union, COM (2010) 609 final.* Erişim adresi: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0609:FIN:EN:PDF>

European Data Protection Supervisor, (2015). *Opinion 8/2015, Dissemination and Use of Intrusive Surveillance Technologies.* Erişim adresi: https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/15-12-15_intrusive_surveillance_en.pdf

European Union Agency for Fundamental Rights, (2018). *Handbook on European Data Protection Law,* Luxembourg. Erişim adresi: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_data_protection_ENG.pdf

UK Information Commissioner’s Office (ICO), (2019). *Guide to the General Data Protection Regulation (GDPR), Data Protection by Design and Default.* Erişim adresi: <https://ico.org.uk/media/for-organisations/guide-to-data-protection/guide-to-the-general-data-protection-regulation-gdpr-1-0.pdf>

The Research of Asset Price Bubble at Borsa Istanbul and Financial Crisis Relationship¹

Borsa İstanbul'da Varlık Fiyatı Kabarcığı Araştırması ve Finansal Kriz İlişkisi

PhD. Müge Sağlam Bezgin² - Prof. Dr. Mehmet Başar³

Başvuru Tarihi: 13.12.2019

Kabul Tarihi: 17.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Abstract

In this study, the asset price bubble in Borsa Istanbul was examined through the right-tailed unit root test. The index where the bubble research was conducted is Borsa Istanbul 100 return index. The study period was determined as 1997-2018 period considering the increase in the index transaction volume. Macroeconomic variables identified as indicators of financial crises were; gross domestic product, foreign trade deficit, total foreign debt, real exchange rate, budget deficit, credit / gross domestic product, interest rate, domestic credit volume, money supply and inflation. The relationship between these variables and bubbles was examined with asymmetric causality test.

Keywords: Asset Price Bubble, Financial Crisis, Right Tailed Unit Root Test, Asymmetric Causality, Time Series Analysis

Öz

Bu çalışmada Borsa İstanbul'da varlık fiyatı balonu araştırması sağ kuyruk birim kök testleri vasıtasıyla incelenmiştir. Balon araştırmasının yapıldığı endeks Borsa İstanbul 100 getiri endeksidir. Çalışma dönemi endeks işlem hacmindeki artış göz önüne alınarak 1997-2018 dönemi olarak belirlenmiştir. Finansal krizlerin göstergesi olarak belirlenen makroekonomik değişkenler; gayrisafi yurtiçi hasıla, dış ticaret açığı, toplam dış borç, reel döviz kuru, bütçe açığı, kredi/gayri safi yurtiçi hasıla, faiz oranı, yurtiçi kredi hacmi, para arzı ve enflasyondur. Bu değişkenler ve balonlar arasındaki ilişki asimetrik nedensellik testiyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Varlık Fiyatı Balonu, Finansal Kriz, Sağ Kuyruk Birim Kök Testi, Asimetrik Nedensellik, Zaman Serisi Analizi

¹ This study is derived from the doctoral thesis conducted under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Başar.

² Karamanoglu Mehmetbey University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, mugesaglam@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8674-2707

³ Anadolu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, mbaser@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4989-0502

Introduction

The bubbles, defined as the deviation of asset prices from their core values, are expressed as difficult movements to identify and define. In particular, the detection of a bubble in emerging markets such as Turkey is extremely important for both domestic and foreign investors as well as policymakers. However, considering the academic environment, it is seen that bubble tests are limited and the interpretation of index fluctuations for the Turkish Market is attempted to be expressed by ARCH group models. In other words, the existing examinations regarding whether the fluctuations are a market bubble are seen limited. In recent econometric applications, it has been understood that asset price bubbles can be detected retrospectively. In addition, it is asserted that structural financial crises can be predicted with the bubbles by evaluating the economic policies implemented in bubble periods based on the conditions. Kindleberger and Aliber (2011a), in their study of financial panics, argue that the decrease in interest rates increases consumption and borrowing instinct and this creates a bubble in asset prices. Kindleberger and Aliber also state that the burst of the bubble in asset prices causes a financial crisis and they explain these claims with Minsky's Financial Instability Hypothesis.

In this context, the main problems of this study can be listed as the necessity of testing the following assumptions: bubbles cannot effectively be detected econometrically; bubble research is limited to developed markets; the assertion that bubbles are associated with economic crises and assumption that bubbles appeared a period before the financial crises.

The main purposes of the study are (a) to test the presence of bubbles practically, (b) an examination of the relationship of bubbles crises observed in Turkey and (c) to create an opportunity to look at the economic crises from a different perspective by testing Kindleberger's bubble theory. Another aim of the study is that the studies on this subject are limited to the real estate market. In addition, this study will contribute to the bubble research in the developing markets as the bubble studies are mostly on developed markets. In addition, it is thought that the method applied in this study will contribute to the literature of the researchers who make researches and detection of bubbles. By examining the bubbles and financial crises, in other words by investigating the causality between them, it is aimed to shed light on the question of whether bubbles can be the leading indicator of financial crises.

Theory: Financial Bubbles and Financial Crises

The term bubble is used for the sudden increase in the price of an asset and in cases where this increase is sensitive to a collapse (Barlevy, 2007, p. 45). Kindleberger (1978a) expresses the bubble as an upward price movement that will explode later. Watanabe et al. (2007) define the concept simply as the deviation of the price of an asset from its basic value. The bubble generally does not involve the purpose of obtaining a return on investment from an asset, but the purpose of selling that asset to others at a higher price. From this point, it is assumed that speculative attacks are the basis of the bubbles. According to Stiglitz (1990, pp. 13-18), although the indicators do not confirm, if the investors believe that the selling price will be higher tomorrow, it means that the bubble has occurred.

What is important here is that not all fluctuations in the market are characterized as bubbles. On this issue, Komaromi (2004) emphasized that the following features should be present in order to distinguish a bubble from other fluctuations in the stock market (Komaromi, 2004, pp. 8-13). Accordingly, factors such as a permanent and strong increase in asset prices; the condition that an increase in prices strengthens investors' optimistic expectations for the coming period; a significant increase in total trading volume in the stock market and causation of the macroeconomic effects cause a market movement to be evaluated as a bubble.

According to Blanchard and Watson (1982), bubbles are divided into two. The fact that asset prices fall below the base value also implies a negative bubble, but in practice, the bubble is a positive bubble that is above the core value of asset prices (Blanchard and Watson, 1982, p. 8).

In the theory described by Blanchard and Watson (1982), market actors are aware of the existence of a financial bubble, but with the motive of making a profit, they knowingly invest in a bubble-formed asset. The aim here is to get capital gain by selling the asset at a higher price later. It is important that the speculator, aware of the bubble, knows when the bubble will explode. As long as investors who love risk and find it rational to invest in a bubbling asset, the bubble will grow and survive as long as they trade in the markets. If there is an infinite amount of potential investors to enter the market, the bubble will last forever under the optimistic expectations of those who have already purchased the assets (Blanchard and Watson, 1982, p. 8). The burst of the bubble occurs as a result of financial shocks and the severe deterioration in expectations resulting from these shocks, with the reaction of potential investors not to enter the market. After the burst, according to the severity of the burst, a crisis occurs in the market.

Kindleberger and Aliber (2011a) examine a bubble in three stages: Accordingly, the first stage is the stage in which the investor borrowing easily and cheaply in a good economic environment turns to the purchase of assets. Brunnermeir and Oehmke (2012) describe this phase as an increase in profits after financial or technological innovation. This stage is seen as the initial stage of the bubble. At the beginning of the universe, asset prices are increasing at a low rate. After this phase, the masses expect rises in price and increase their asset purchases. Along with purchases, the upward trend in the price of the asset accelerates. At this point, investors may be aware that there may be a bubble, or at least they may suspect the presence of a bubble, but they continue to make purchases because they are confident that they can sell their assets to a larger 'fool'⁴ in the future (Brunnermeir and Oehmke, 2012, p. 12). The investor, who is convinced that he will sell the asset at a higher price at a later date, continues his purchases and this phase is described as "mania" phase by Kindleberger and Aliber. In the literature, this phase is generally associated with high throughput. The second phase, which Kindleberger and Aliber treat as critical, is the bursting point of the bubble. In this phase, one or more market participants go into sales and sales accelerate as prices go into a downward trend. The collapse comes with the acceleration of sales. Kindleberger and Aliber (2015b) treat the burst and collapse as a series of steps leading to the financial crisis. Thus, the association of the collapse phase with crises has led to the need to test the causality test as well as the detection of bubbles.

⁴Greater Fool Theory

In economic science, the crisis is generally defined as a sudden unfavourable development. In the economic literature, there are various definitions according to different economic approaches. The main definitions of crisis are as follows;

- ✓ **New Classics;** According to this school, which is also known as rational expectations school, the crisis is caused by external shocks and is short-lived. Because of the rationality of individuals, the market will recover from the crisis by finding the balance after the shock.
- ✓ According to the **Neo-Keynesians**, there are no mechanisms in the economic system to ensure balance. Therefore, state intervention is mandatory. The instability in aggregate demand will cause a crisis in the absence of state intervention. The decrease in demand will also cause the national income level to decrease.
- ✓ **Post-Keynesians** explain the crisis by using Keynes' uncertainty approach and asymmetric information approach together. The most important name of the Post-Keynesian school is Hyman Minsky. Minsky explains the crises with the "Financial Fragility Hypothesis".

According to Kindleberger; the crisis is the burst of the bubble formed in the markets and the road to the crisis begins with a sharp drop in asset prices. Therefore, the collapse begins when the market participants, who are in a panic mood as a result of speculation, sell their assets. With the collapse, firms bankrupt and foreign exchange markets fall. Kindleberger sees this situation as inevitable for the market system and states that in a rising economy, the conjuncture will surely enter a crisis after a certain point.

In this study, these statements of Kindleberger will be tested econometrically.

Literature Review

Financial bubbles attract much interest in the field of finance, both in theory and practice. However, it is seen that the studies on bubbles are mainly conducted on developed markets. At this point, overcoming a lack of literature to test the bubble effect on emerging markets is thought by this study. A small part of the studies on this subject is as follows;

Haque et al. (2008) investigated whether there is a financial bubble in the Chinese Stock Exchange with the duration dependency test developed by McQueen and Thorley. In the examination made on the Shanghai Index weekly closing values, a bubble was determined in the prices. The researchers, drawing attention to the importance of bubbles, emphasised that precautions should be taken in order not to encounter the problems experienced in the Asian Crisis again.

Fu and Bidarkota (2011) investigated the presence of bubbles in the S&P 500 and Dow Jones indexes between 1949-2004. Bubbles in the relevant indices were found as a result of the study in which cointegration tests used.

Kivedal (2012) examined whether there was a bubble in the housing prices in the USA during the 2007 Mortgage Crisis. In the study in which the relationship between rent and housing prices used, it was claimed that interest rates are also a significant factor in housing prices. The review period has started from 1960, and quarterly data were used. Empirical evidence for the presence of the bubble has obtained by using the VAR boundary test and autoregressive (ARCH) models.

Korkos (2014) analysed bubble presence in the S&P 500 index using ADF, RADF, SADF and GSADF methods based on monthly data set of January 1990 - June 2014. According to empirical findings, dot.com bubble period has been determined. It was found that there was a bubble in the S&P 500 in the 2008-2012 period.

Chang et al. (2014) investigated whether there is a bubble in the stock markets of BRICS countries in the 1990-2003-month period by using the test method developed by Phillips et al. In the study where SADF and GSADF tests used, multiple bubbles in BRICS were determined. The time series start date for each country varied due to difficulties in obtaining data. In the study where SADF and GSADF tests used, multiple bubbles in BRICS were determined. The time series start date for each country varied due to difficulties in obtaining data. The series starts in 1990M1 for Brazil, 1997M9 for Russia, 1990M7 for India, 1995M1 for China and 1995M6 for South Africa while the end date of all series is 2013M2. It was generally seen that the balloon period was the same as the Mortgage Crisis. Individually, the presence of bubbles was detected in the Brazilian market, especially in the 1992-1994 period, while in the Russian markets during 2005. In 1997-2000 dot-com bubble period, a bubble was also seen in India. In China, two bubbles were seen, and it was concluded that these bubble periods were 2007-2008.

In addition to these studies, the following studies can be given as examples: Flood and Garber (1980); Blanchard and Watson (1982); Edison, Luangaram and Miller (1998); Allen and Douglas (2000); Fukuta (2002); Boucher (2003); Gürkaynak (2008); Homm and Breitung (2010); Phillips, Shin and Yu (2011; 2013a; 2013b); Arshanapalli and Nelson (2013); Brunnermeier and Oehmke (2012); Caspi (2013); Chang (2014).

Data Set and Methodology

Data Set

In this study, bubble researches were conducted with Borsa İstanbul return indices and as macroeconomic variables, the indicators indicated by Kaminsky, Lizondo and Reinhart (1997) were used in the examination of the relationship between bubbles and financial crises. In this context, macroeconomic variables are considered as gross domestic product, foreign trade deficit, total external debt and real exchange rate (\$/₺), budget deficit, credit/GDP, interest rates, domestic credit volume, M2 money supply and inflation. Right-tailed unit root tests were applied to the return indices to detect bubbles and the relationship between detected bubbles and macroeconomic variables was examined by asymmetric causality test which takes positive and negative shocks into account.

The index selected for the bubble research at Borsa İstanbul is the BIST100 return index. In BIST Equity Indices, which are calculated as both price and return, the only difference between these two indices arises in cash dividend payments. In cash dividend payments; while the dividend value of the return index is corrected with the assumption that the dividend paid is invested in the shares included in the index in proportion to their weight; the dividend value of the price index is not adjusted with the assumption that the dividend paid is excluded from the portfolio (Borsa İstanbul, 2018). The calculation formula of the indices is as follows:

$$E_t = \frac{\sum_{i=1}^n \left(\frac{F_{it}}{D_t} \right) * N_{it} * H_{it} * K_{it}}{B_t} \quad (1)$$

Here the symbols refer to:

“ E_t ; value of index at time t , n ; number of shares (companies) included in the index, F_{it} ; the price of the “ i ” share at time t , N_{it} ; Total number of “ i ” shares at time t , H_{it} ; The ratio of the “ i ” share in the actual circulation used in the calculation of the index at time t to the total number of shares, K_{it} ; coefficient of “ i ” pay share at time t , D_t ; Value of the index’s exchange rate at time t , B_t ; Divisor value of the index at time t ” (Borsa İstanbul, 2018).

Since a financial asset such as a stock has not only a capital gain but also a dividend income; as well as the change in the price of such an asset, the return from that price is important in the search for bubbles. Because when examining the bubbles formed in asset prices; if the same rate of return can be obtained from the asset in return for the high price paid to the asset, the asset price is considered to be at the required price. If the asset price is higher than the return from that asset, it can be accepted that there is a bubble in the asset price.

Method 1: GSADF Test

Right-tailed unit root tests give more effective results in detecting asset price bubbles than other unit root tests. For this reason, the GSADF multiple bubble tests were used in the study. This test is based on the following regression in the context of the right-tailed unit root test- DF test developed by Phillips et al:

$$\Delta p_t = \alpha + (\beta - 1)p_{t-1} + \varepsilon_t + \varepsilon_t \sim \text{iid}(0, \sigma^2) \quad (2)$$

The H_0 hypothesis is the null hypothesis that says there is no unit root and bubbles. H_1 is the alternative hypothesis which claims that there are an explosive process and bubble. In other words;

It is expressed as $H_1 = \beta > 1$ (right tail)

This right tail unit root SADF test whose hypothesis given is subject to criticism of the inability to detect bubbles when there are multiple explosive processes in a time series. GSADF test eliminates this deficiency of SADF test and can detect multiple explosive processes. The GSADF test is called a multiple bubble test and the test window is more flexible than the SADF test. The main idea of the GSADF test is based on the recursive repetition of the ADF test in the sample range like the SADF test. However, the GSADF test is an extended version of the SADF test (Zeren and Yılandı, 2019, p. 87). Phillips et al. (2013) report that multiple explosive processes in the time series are much more difficult to detect than a single explosive process. This is due to the nonlinear structure in the multiple bubble series.

The GSADF test uses flexible window widths. Unlike the SADF test, the GSADF test expands both the start and endpoints of the time series, rather than fixing the start point on the first observation. Since the GSADF test covers more sub-samples of the data and has more window flexibility, it is designed to perform better than the SADF test in detecting explosive behaviours when multiple events occur in the data (Phillips, Shi and Yu, 2013, p. 4). The GSADF test is described as follows (Phillips et al., 2013):

$$GSADF(r_0) = \sup_{\substack{r_2 \in [r_0, 1] \\ r_1 \in [0, r_2 - r_0]}} \{ADF_{r_1}^{r_2}\} \quad (3)$$

In the GSADF test which is time-varying right-tailed unit root test, unlike Phillips, Wu and Yu's SADF test, a window size is selected using the double support window selection system and the ADF test is applied to a sample with a window frame that gradually moves to the last sample (Zeren and Yılandı, 2019, p. 86).

Method 2: Asymmetric Causality

Hacker and Hatemi-J (2006) found that the standard Granger test yields deviant results when the error terms of time series are not normally distributed or have ARCH structure. Therefore, they recommend using bootstrap distribution instead of asymptotic distribution. Hatemi-J (2012) argues, on the other hand, that even if there is no direct relationship between the variables, there may be an asymmetric causality relationship between the components of these variables (Yarasir-Tulumce and Zeren, 2017, p. 304). Hatemi-J uses Wald's statistics to test causality. Hatemi-J causality analysis is based on the following random process (Yılandı and Bozoklu, 2014, p. 214):

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (4)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \quad (5)$$

Y_{1t} and Y_{2t} are two integrated series and $Y_{1,0}$ and $Y_{2,0}$ represent the initial values of the series. While testing the relationship between the variables, the variables are divided into positive and negative components. The expression of this situation is as follows;

$$\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0), \varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0) \quad (6)$$

$$\varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0), \varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0) \quad (7)$$

The equation is reconstructed with the positive and negative components of these two variables;

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- \quad (8)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^- \quad (9)$$

The positive and negative shocks in each variable are expressed in the following cumulative equation (Yılancı, 2014):

$$y_{1i}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+, y_{1i}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-, \quad (10)$$

After this stage, assuming that $Y_t^+ = (Y_{1t}^+, Y_{2t}^+)$ to find the causality relationship between positive components p-delay VAR model is defined as follows:

$$Y_t^+ = \alpha + A_1 Y_{t-1}^+ + \dots + A_p Y_{t-p}^+ + u_t^+ \quad (11)$$

Here, p denotes the number of delays and Y_t (2x1) shows the variable vector and AR shows (2x2) dimensional r-order parameter matrix. The Wald statistics used for the test are obtained through the VAR model.

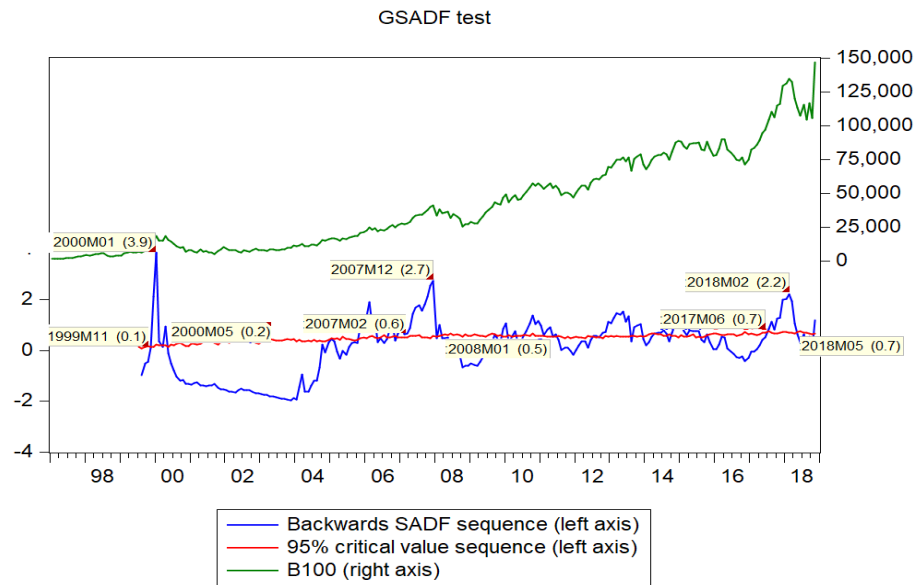
Application

GSADF test was used to detect bubbles due to the high level of efficacy. Critical values of the test were obtained by Monte Carlo Simulation.

Table 1. GSADF Test Results

GSADF		t-statistic	Possibility*
		3,59661	0,000
Test critical values **:	99% level	2,664428	
	95% level	2,115421	
	90% level	1,912471	
* Right-tailed test			
**Critical values are based on Monte Carlo Simulation with 1000 observations.			

GSADF test t-statistic result in Table 1 (3,59661) is greater than the test critical value calculated by Monte Carlo Simulation. The GSADF test null hypothesis H_0 is rejected based on these results. The acceptance of the H_1 alternative hypothesis, which indicates that there is a bubble, indicates the presence of an explosive process in the series. This is also expressed as $H_1 = \beta > 1$.

Figure 1. Bubble Periods

Bursts in the series and related periods are given in Figure 1. Three bubbles exceeding 20%⁵ were found in the return series of the BIST 100 index. The first bubble is in 2000, the second bubble in 2007 and the third bubble in 2018. As can be seen in Figure 1, the periods of bubble burst coincide with a period before the financial crises.

In the Engle-Granger causality test, the variables are expected to be stationary at the same level. According to the unit root test results in Table 2, the variables used in this study are not stationary at the same level. Hence, Hatemi-J causality test, which does not have any restriction

⁵ Mishkin and White (2002) describe the bubble as a fall in the asset market average of more than 20% in a given period. In addition, the IMF describes a 20% drop in asset prices in a given period as a bubble collapse.

on the level of stasis between variables and also examines the positive and negative shocks of the variables on a causal basis, is preferred for the application.

Table 2. Unit Root Test Results

Variables	Stability Level	t-statistic	Possibility
FD	I(0)	-1.88548	0.3376
	I(1)	-7.328302	0.000***
FTD	I(0)	-1.99399	0.289
	I(1)	-8.42168	0.000***
ER	I(0)	-0.22754	0.9297
	I(1)	-6.36337	0.000***
INF	I(0)	-3.14001	0.0275
	I(1)	-3.97309	0.0025***
IR	I(0)	-1.79636	0.3799
	I(1)	-7.46549	0.000***
GDP ¹	I(0)	-2.07228	0.2563
	I(1)	-1.71762	0.4186
	I(2)	-46.7799	0.0001***
CV	I(0)	-2.18779	0.2123
	I(1)	-3.14215	0.0274
	I(2)	-16.1577	0.0001***
Credit/CDP	I(0)	0.651563	0.9903
	I(1)	-1.67141	0.4418
	I(2)	-8.97624	0.000***
M2	I(0)	-5.35742	0.000***
BD	I(0)	-0.65094	0.8553
	I(1)	-14.862	0.000***

According to the unit root results in Table 2, the M2 money supply variable is stationary, while the variables of external debt, foreign trade deficit, exchange rate, inflation and interest rate are stationary in the first degree. GDP, credit volume and credit / GDP variables are also stationary at Level 2.

Kindleberger describes the factors that cause bubble as the decrease in interest rate, increase in credit volume and money supply, and interpret the bubble burst as a deterioration in the main indicators while associating the bubble burst with the crisis. The main indicators obtained from the classification of Kaminsky, Lizondo and Reinhart are considered as result variables caused by the bubble in this study.

After the bubble burst phase is reached, the financial crisis is expected in an environment of panic sales, that is to say, the collapse phase. A dramatic increase in the budget deficit and inflation, a decrease in GDP and an increase in foreign debt and foreign trade deficit are expected in such a case. These alleged relationships were examined with the Hatemi-J Asymmetric causality test and the results of the test are given in Table 3.

⁶ Seasonality was determined in the series. The seasonally adjusted series were used in the analysis.

Table 3. Asymmetric Causality Test Results

Fundamental Hypothesis	Wald	1%	5%	10%
IR ⁻ ---/---> B100 ⁺	10.493**	11.876	8.67	7.073
CV ⁺ ---/---> B100 ⁺	43.499***	17.262	9.55	7.739
M2 ⁺ ---/---> B100 ⁺	14.587**	21.528	10.0	8.068
B100 ⁻ ---/---> BD ⁺	39.653***	15.016	10.377	8.269
B100 ⁻ ---/---> FD ⁺	9.981***	8.452	4.321	2.86
B100 ⁻ ---/---> FTD ⁺	2.134	8.582	4.454	2.871
B100 ⁻ ---/---> INF ⁺	0.044	8.78	4.4	2.966
B100 ⁻ ---/---> GDP ⁻	10.6*	18.914	12.452	9.991
B100 ⁻ ---/---> C/CDP ⁺	6.796	22.212	13.305	9.422
B100 ⁻ ---/---> ER ⁺	3.52*	9.372	4.494	2.908

In Table 3, “+” means the mathematical positive component of the variables and “-” indicates the mathematical negative component.

The symbol of “---/--->” represents the null hypothesis that there is no causality. In the results related to the Borsa Istanbul indices where the bubble periods were determined; when the bubble process is examined, it is seen that the increase in credit volume in the environment of low-interest rates causes a positive increase in the bubble. According to Kindleberger who claims that the burst of bubbles will lead to financial crises, growth is adversely affected during the collapse phase.

It was observed that the factors that feed the bubble in the BIST100 index returns, as Kindleberger and Aliber (2015b) mentioned, are the decline in interest rates, high credit volume and increased the money supply. According to the statistical results obtained, the null hypothesis that there is no relationship between these variables was rejected. In other words, the assumption of incentives -which are the fall in interest rates, the expansion of loans, and the subsequent increase in asset prices - for economic development in the Minsky model was accepted as valid when the BIST100 return index was analysed.

Conclusion

In this study, which investigated financial bubbles in Borsa Istanbul, right-tailed unit root tests identified by Phillips et al. (2013) were performed based on Kindleberger’s terminology, which examines market panic and claims that financial crises are related to the burst of bubbles in the market.

In the financial time series analysis, although the price series were stochastic and diverging from the average, return series were used in the study because they are distributed around the average and contain more information. Right-tailed unit root tests assume that, despite the swelling in asset prices, there are explosive processes in the series if returns do not increase at the same rate. According to these test results, three bubbles were found in Borsa Istanbul 100 return index in 1999-2000, 2007-2008, 2017-2018 periods.

Hatemi-J Asymmetric Causality test was used to test the relationship between macroeconomic variables and financial bubbles. According to the results of Hatemi-J test, which makes causality tests by taking positive and negative shocks of variables into consideration, there is a relationship between bubbles and financial crises and the factors that cause the bubble in the BIST 100 index are the interest rate, credit volume and money supply. The factors caused by the bubble burst, on the other hand, decreased in the budget deficit, foreign debt and exchange rate and gross domestic product. Contrary to expectations, no relationship was found between credit / GDP variable in the collapse phase.

In these results, Kindleberger's claim -within the framework of Minsky's Financial Instability Hypothesis- that the bubbles cause financial crisis has been accepted statistically for Borsa Istanbul.

References

- Allen, F. and Douglas G. (2000). Bubbles and crises, *The Economic Journal*, 11, 236-255, doi: 10.1111/1468-0297.00499.
- Arshanapalli, B. and Nelson W. B. (2016). Testing for stock price bubbles: a review of econometric tools. *The International Journal of Business and Finance Research*, 10(4), 29-42.
- Barlevy, G. (2007). Economic theory and asset bubbles. *Economic Perspective*, 31(3), 44-59.
- BİST (2018). Available at: <https://www.borsaistanbul.com/en/home-page>.
- Blanchard, O. J., Watson, M. W. and Watchtel, P. (1982). *Bubbles, rational expectations and financial markets, crises in the economic and financial structure*. Watchtel P. (Ed). MA: LexingtonBooks.
- Boucher, C. (2003). Testing for rational bubbles with time varying risk premium and nonlinear cointegration: evidence from the US and French stock markets, *Research Paper*, France: Universite Paris-Nord. Doi: 10.1.1.595.9068
- Brunnermeier, M. K. and Oehmke, M. (2012). Bubbles, financial crises, and systemic risk. *NBER Working Paper*. 18398, 1221-1288. Doi: 10.3386/w18398.
- Chang, T., Aye C.G. and Gupta R. (2014). Testing for multiple bubbles in the BRICS stock markets, *University of Pretoria Department of Economics Working Paper Series No: 201407*, 1-22.
- Edison, H., Luangaram, P., Miller, M., (1998). Asset bubbles, domino effects and 'lifeboats': elements of the East Asian Crisis. *Paper presented at the CEPR-World Bank Conference on Financial Crises: Contagion and Market Volatility*, London. Doi: 10.1177/002795019816500109

- Flood, R. P. and Garber P. M. (1980). Market fundamentals versus price level bubbles: the first tests, *Journal of Political Economy*, 88, 745-770. Doi: 10.1086/260900
- Fu, M. and Bidarkota P.V. (2011). Periodically collapsing bubbles in stock prices cointegrated with broad dividends and macroeconomic factors. *Journal of Risk and Financial Management*, 4, 97-132.
- Fukuta, Y. (2002). A Test for rational bubbles in stock prices. *Empirical Economics*, 27, 587-600.
- Gürkaynak, R. S. (2008). Econometric tests of asset price bubbles: taking stock. *Journal of Economic Surveys*, 22(1), 166-186. Doi: 10.1111/j.1467-6419.2007.00530.x
- Hacker, R. S. and Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500, Doi: 10.1080/00036840500405763
- Haque, A., Shaoping W. and Hongping O.(2008). Rational speculative bubbles in Chinese stock market. *International Journal of Applied Economics*, 5(1), 85-100.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economy*, 43(1), 447-456, Doi:10.1007/s00181-011-0484-x
- Homm, U. and Breitung J. (2010). Testing for speculative bubbles in stock markets: a comparison of alternative methods. *Journal of Financial Econometrics*, 10(1), 198-231. Doi: 10.1093/jjfinec/nbr009
- IMF. (2003, April). When bubbles burst?. Available at: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Growth-and-Institutions>
- Kaminsky, G., Lizondo, S. and Reinhart, C.M. (1997). Leading indicators of currency crises. *IMF Working Paper*. 1-46.
- Kindleberger, C. P. (1978a). Manias, panics, and crashes: a history of financial crises, New York: Wiley Investment Classics.
- Kindleberger, C. P. (2000b). *Manias, panics and crashers: a history of financial crisis*. London: Macmillan.
- Kindleberger, C. P. and Aliber, R.Z. (2011a). Manias, panics and crashes: a history of financial crises (6th Ed), New York: Palgrave Macmillan.
- Kindleberger, C. P. and Aliber R. Z. (2015b). Manias, panics and crashes: a history of financial crises (7th Ed) New York:, Palgrave Macmillan.
- Kivedal, B.K.(2012).Testing for rational bubbles in the housing market. *Working Paper Series of Department of Economics Norwegian University of Science and Technology*, 10, 1-17.
- Komaromi, G. (2004). Anatomy of stock market bubbles. Hyderabad: The Institute of Chartered Financial Analysts of India (ICFAI) University.

- Korkos, I. (2014). Detecting bubbles in asset price: an empirical investigation in the US stock exchange market. Atina: School of Economics, Business Administration & Legal Studies A Thesis Submitted For The Degree of Master Of Science (Msc) in Banking & Finance. Available at: https://www.academia.edu/8603506/Detecting_bubbles_in_asset_prices_an_empirical_investigation_in_the_US_stock_exchange_market
- Phillips, P. C.B., Shi, S.-P. and Yu J. (2013) Testing for multiple bubbles 2: limit theory of real time detectors. *Research Collection School of Economics*, Singapore Management University. Available at: https://ink.library.smu.edu.sg/soe_research/1511
- Stiglitz, J. (1990). Symposium on bubbles. *The Journal of Economic Perspective*, 4(2), 13-18.
- Watanabe, K., Takayasu, H. ve Takayasu, M. (2007). A mathematical defination of the financial bubbles and crashes. *Physica A*, 383, 120-124.
- Yaraşır-Tümlüce, S. and Zeren, F. (2017). Analysis of the relationship between public expenditures and economic growth in Turkey by asymmetric causality test. *Int. Journal of Management Economics and Business*, 13(2), 299-310.
- Yılancı, V. and Bozuklu, Ş. (2014). Price and trade volume relationship in Turkish stock market: a time-varying asymmetric causality analysis. *Ege Academic Review*, 14(2), 211-220.
- Zeren, F. and Yılancı, V. (2019). Are there multiple bubbles in the stock markets? further evidence from selected countries. *Ekonomika*, 98(1), 81-95. Doi: <https://doi.org/10.15388/Ekon.2019.1.5>

Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkülerin Propaganda Amaçlı Kullanılması: "Kıbrıs'a Çıktık" Türküsü Üzerine İnceleme

The Use for the Purpose of Propaganda of the Folk Songs in the Cyprus Peace Operation:
An Examination of the Folk Song "Kıbrıs'a Çıktık"

Dr. Öğr. Üyesi Sadık Çalışkan¹ - Doç. Dr. Derya Karaburun Doğan²

Başvuru Tarihi: 03.11.2019

Kabul Tarihi: 16.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Çalışma kapsamında Kıbrıs'a Çıktık adlı türkünün Türk milliyetçiliğinin ön plana çıkarılmasında ve Yunanistan karşıtı kamuoyunun inşasında propaganda amaçlı ne şekilde kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla türkü nitel araştırma yöntemlerinden müzik ve göstergebilim analizleri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada eser, ABD'li dilbilimci Charles Sanders Peirce'in Anlamlandırma Modeli ve Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss'un İkili Karşıtlıklar Modeli ışığında analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara, eserde Rumlara yönelik düşman soyut kavramı kullanılarak olumsuz bir algı inşa edildiği ortaya çıkarılmıştır. Kıbrıs Barış Harekâtı esnasında ve daha sonrasında Türk ozan, âşık ve şarkıcılar tarafından milliyetçilik fikrini daha etkili kılmak için olumsuz temsiller içeren eserlerin yazıldığı ve icra edildiği gözlemlenmiştir. Analiz sonucunda eserin "La (Dügâh)" karar sesinden, "Uşşak dördlüsü"ne, "Buselik beşlisi" nin eklenmesinden oluşan Geleneksel Türk Sanat Müziği makam dizilerinden "Uşşak Makamı Dizisi"nde, ritmik yapı bakımından "2/4 (Nim Sofyan)" usulünde icra edildiği sonuçlarına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs Barış Harekâtı, Yunanistan, Nefret Söylemi, Türkü, Propaganda

Abstract

In the context of the study, it was tried to reveal how Turkish folk music called Kıbrıs'a Çıktık was used to highlight the Turkish nationalism and to construct anti-Greece public opinion for propaganda purposes. For this purpose, folk songs were examined by using music and semiotics analysis in qualitative research methods. In this study, the study was analyzed in the light of the Meaning Model of the American linguist Charles Sanders Peirce and the Binary Contrasts Model of the French anthropologist Claude Lévi-Strauss. In the findings obtained, it was revealed that a negative perception was built by using enemy abstract concept towards Greeks in the study.

¹ İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, sadik.caliskan@inonu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6899-0424.

² İnönü Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, dkaraburun@inonu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9091-5957

During and after the Cyprus Peace Operation, it was observed that songs including negative representations were written and performed by Turkish poets, lovers and singers in order to make the idea of nationalism more effective. As a result of the analysis, it was found that the folk song was performed with 2/4 (Nim Sofyan) tempo in terms of rhythmic structure in the sound decision "La (Dügâh)" in "Ussak Quartet" consisting of "Buselik Quintette" in the "Ussak Mode" in mode series of Traditional Turkish Art Music.

Keywords: Cyprus Peace Operation, Greece, Hate Speech, Folk Song, Propaganda

Giriş

11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması ile birlikte Türkiye ve Yunanistan arasındaki savaş hali resmi olarak son bulmuştur. Bu tarihten itibaren her iki ülke de ilişkilerini geliştirmeye yönelik karşılıklı önemli adım atmıştır. Buna karşın 1960 yılında Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Kıbrıs'tan çekilmesi ile birlikte iki ülke arasında Kıbrıs önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. 15 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'ta Nikos Sampson önderliğindeki bir grup Rum subayın yönetimi ele geçirmesiyle birlikte, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler, Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki en gerilimli dönemini yaşamıştır. Bu süreçte Türk medyasında Yunanistan karşıtı sert söylemler yer almaya başlamıştır. Aynı zamanda Yunan ordusunun Kıbrıslı Türkleri katlettiğini belirten türküler bestelenmeye başlanmıştır. Bestelenen türkülerde milliyetçilik söylemlerinin yanında Yunanistan'a karşı olumsuz algıya yol açan ifadeler de sıklıkla yer verilmiştir. Bu türkülerden biri de Bedia Akartürk tarafından seslendirilen *Kıbrıs'a Çıktık* adlı eser olmuştur. Dönemin en popüler türkülerinden biri haline gelen eser, Türk halkının milliyetçilik duygularının harekete geçirilmesinde ve Kıbrıs'taki darbecilere karşı kazanılan zaferleri yansıtmada propaganda amaçlı etkili bir şekilde kullanılmıştır. Çalışmada Kıbrıs'a Çıktık adlı eserin müzik ve göstergebilim analizleri yapılarak, Türk kamuoyunun Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında Yunanistan'a yönelik bakış açısının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Son dönemde müzik analizi yöntemi kullanılarak propaganda şarkıları üzerine göstergebilimsel incelenmelerde bulunan ulusal alanda önemli akademik çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bunlar içerisinde; Karaburun Doğan vd. (2017), 1999 Türkiye'deki Genel ve Yerel Seçimleri'nde siyasal partilerin propaganda müziklerini, Çakı ve Karaburun Doğan (2018), Türk Sanat Müziği Vcdân-ı Muâzzam üzerinden İttihat ve Terakki propagandasını; Karaburun Doğan ve Çakı (2019), Girne'den Yol Bağladık Anadolu'ya Şarkısı üzerinden müziğin milliyetçilik boyutunda propaganda amaçlı kullanılmasını göstergebilim yöntemi kullanarak incelemektedir

Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında bestelenen türkülerde;

- Türk ve Yunan halkı hangi soyut kavramlar üzerinden temsil edilmektedir?
- Yunanistan'a karşı hangi mitler oluşturulmaktadır?
- Yunanistan karşı inşa edilen nefret söylemi hangi temellere dayandırılmaktadır?
- müzik kitleleri harekete geçirmede ne amaçla kullanılmıştır?

Propagandada Nefret Söylemi

Nefret söylemi, nefreti, düşmanlığını, saldırganlığı, ulusalcılık ve etnik merkezçiliği, ayrımcılığı ve hoşgörüsüzlüğü yayan, kışkırtan veya meşrulaştıran her türlü ifade biçimi olarak tanımlanmaktadır (Weber, 2009, s. 3; Ozulu, 2014, s. 18). Nefret söylemi, nefretin birey tarafından eyleme dönüştürülmüş halini ifade etmektedir. Bir kişiye ve gruba karşı oluşturulan önyargı, korku ve nihayetinde nefretin, doğrudan ortaya çıkarılmasıdır (Waldron, 2012, s. 34). Nefret söylemi ırk, etnik kimlik, din, yaş, cinsiyet, fiziksel durum, engellilik, cinsel tercih gibi pek çok farklı konu üzerinden gerçekleştirilebilmektedir (Cortese, 2006, s. 1). İnsanların toplu yaşamaya başladıkları dönemden itibaren gruplaşmalar meydana gelmiştir. Bu gruplaşmalarda zamanla "biz" ve "onlar" kavramları ortaya çıkmıştır. Toplumlar kimi zaman kendilerinden olmayanları ötekileştirmiş, dışlamış ve nihayetinde onları düşman olarak nitelendirmiştir. Bu aşamada toplumlar, kendilerinden farklı olan gruplara yönelik nefret söylemine yönelebilmektedir (Vardal, 2015, s. 135). Nefret söyleminin geniş kitlelere yayılmasında da kitle iletişim araçları etkili bir rol oynamaktadır (Kuş, 2016, s. 99). Özellikle medya kanalıyla belirli bir gruba yönelik doğrudan nefret söylemi içerikli propaganda faaliyetine girişilebilmektedir.

Propaganda, belirli bir ideolojin, fikrin, idealin veya görüşün kitle iletişim araçlarından yararlanılarak kaynaktan alıcıya tek yönlü bir iletişim formatında kitlelere aktarılmasını, bu fikirlerin kitleler tarafından kabul edilmesini ve kabul edilen fikirler doğrultusunda kitlelerin harekete geçmesini amaçlayan ikna odaklı bir iletişim türünü ifade etmektedir. Propaganda totaliter yönetimlerde ön plana çıkmaktadır (Karaca, 2018, s. 1208). Nefret söylemi, propaganda amaçlı kullanıldığında kitlelerin belirli bir gruba karşı birlik olması ve hatta o gruba karşı harekete geçmesi amaçlanmaktadır. Tarihte dünyanın pek çok farklı coğrafyasında belirli gruplara yönelik nefret söylemi kullanılmıştır. Buna karşın 20. yüzyılda kitle iletişim araçlarında yaşanan devrim niteliğindeki gelişmelerle birlikte nefret söylemi propaganda faaliyetlerinde ön plana çıkmaya başlamıştır.

20. yüzyılda propaganda faaliyetlerinde topyekûn bir nefret söylemi Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de Alman İmparatorluğu'na karşı kullanılmıştır. İngiltere'de bulunan Savaş Propaganda Bürosu (Wellington House), kitleleri Alman ordusuna karşı harekete geçirebilmek adına Alman askerlerini barbar katiller olarak kamuoyuna sunmuştur. Özellikle Alman ordularının 1914 yılında Belçika'yı işgalini Alman ordularına karşı nefret söylemi oluşturmada etkili bir şekilde kullanmıştır. Bu süreçte İngiliz propagandası, Almanların Belçika'da insanlık dışı uygulamalara yöneldiğini anlatan hikayeler yayınlamıştır. Yayımlanan hikayelerde Alman askerlerinin vahşete varan boyutta uygulamalara yöneldiği iddia edilmiştir (Tate, 1998, s. 42). İkinci Dünya Savaşı'nda da nefret söylemi inşasından propaganda amaçlı sık sık yararlanılmıştır. Müttefik Devletleri'nin propaganda faaliyetlerinde, Mihver Devletleri'nin liderleri ve orduları itibarsızlaştırılmaya çalışılmış (Yılmaz, 2020, s.547), benzer şekilde Mihver Devletleri propaganda faaliyetlerinde Müttefik Devletleri'ni sert bir şekilde eleştirmiştir (Gazi ve Çakı, 2019, s.251). Özellikle bu dönemde Nazi Almanyası'nda Yahudilere karşı yürütülen propaganda faaliyetlerinde yoğun bir şekilde nefret söylemine yönelinmiştir (Jowett ve O'donnell, 2014, s. 245). Bu aşamada Nazi Almanyası'nda egemen olan Nazizm ideolojisinin antisemitist söylemleri, Yahudilere karşı oluşan nefret söyleminin kaynağı haline gelmiştir (Voigtländer ve Voth, 2015, s. 7931). Soğuk Savaş döneminde Batı ve Doğu Bloğu üyesi ülkeler

arasında yürütülen propaganda faaliyetlerinde de ideolojik temelli nefret söylemleri meydana gelmiştir. Bu aşamada Batı Bloğu ülkeleri propaganda faaliyetlerinde Sovyetler Birliği'ni hedef almıştır (Aşkan ve Mermer Üzümlü, 2020, s. 74). Sovyetler Birliği'nin olumsuz propagandasının hedefinde ise ABD olmuştur.

Nefret söylemi içeren ifadeler, hedef aldığı kişi veya grubu olumsuz yönde etkilemektedir. Bu ifadeler kimi zaman etnik ve dini kimliğin ön plana çıkarılmasıyla kimi zamanda geçmişte yapılan hataların hatırlatılmasıyla gerçekleşebilmektedir (Walker, 1994, s. 1). Son yıllarda Avrupa Birliği içerisinde aşırı sağ partiler tarafından göçmenlere karşı girişilen propaganda faaliyetlerinde doğrudan nefret söylemi kullanılabilmektedir. Özellikle Hollanda'daki Özgürlük Partisi (Partij voor de Vrijheid, PVV), İslam dinine karşı doğrudan nefret söylemine yer vermekte ve Müslüman göçmenlerin toplum tarafından dışlanmasına yol açabilecek ifadelerde bulunmaktadır (Van Gent vd, 2014, s. 1778). Bu süreçte bazı siyasi partiler bireylerin etnik ve dini kimliği özelinde yürüttükleri propaganda faaliyetlerinde sık sık nefret söylemine yer verebilmektedir.

Kıbrıs Barış Harekatı Sürecinde Türk-Yunan İlişkileri

Yunanistan, 1821 yılında Osmanlı yönetimine karşı isyan etmişti (Aksan, 2010, s. 303). Avrupa ülkelerinden destek alan Yunanistan, 3 Şubat 1830 tarihinde Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanmıştı. Yunanistan bağımsızlığını elde ettiği dönemde Mora Yarımadası'nda küçük bir toprak parçasına sahip olmuştur. Rum nüfusun önemli bir bölümü ise Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde yaşamaya devam etmişti. Bu aşamada Yunanistan topraklarını genişletme odaklı bir siyaset içerisine girerek Osmanlı Devleti'ne karşı 1897 yılında Osmanlı-Yunan Savaşı ve 1912 yılında da Birinci Balkan Savaşı'na dahil olmuştur. İki ülke arasında yaşanan savaşılarından sonra Yunanistan topraklarını önemli ölçüde genişletmeyi başarmıştı. Yunanistan, Birinci Dünya Savaşı'nda da Osmanlı Devleti'ne karşı İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa katılmıştı (Strachan, 2014, s. 352). Savaşta galip devletlerin arasında yer alan Yunanistan, 1919 yılında Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da bulunan topraklarını işgale girişmişti.

Yunanistan, Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde başlatılan Kurtuluş Savaşı'nda Türk ordusuna karşı ağır yenilgiler almış ve nihayetinde 1922 yılında Türkiye'de işgal ettiği tüm topraklardan çekilmişti. Yunanistan, 1923 yılında Türkiye ile imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile savaş haline resmi olarak son vermişti. Her iki ülke arasında imzalanan antlaşma gereği Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi gerçekleştirilmiş ve Türkiye'de yaşayan yüz binlerce Rum Yunanistan'a, Yunanistan'da yaşayan yüz binlerce Türk de Türkiye'ye göç ettirilmiştir (Bozdağlıoğlu, 2014, s. 10). İki ülke arasında yaşanan savaşların son bulması üzerine Türkiye ve Yunanistan, 1920'li yıllardan itibaren ilişkilerini olumlu yönde geliştirme yoluna gitmişti. Özellikle Avrupa kıtasında güçlenen Adolf Hitler liderliğindeki Almanya ve Benito Mussolini liderliğindeki İtalya'ya karşı sınır güvenliklerini sağlamada ortak hareket etmeye çalışılmıştır.

İngiltere, 1960 yılında -Ağrotur ve Dikelya askeri üstleri haricinde- Kıbrıs adasından ayrılma kararı almıştı. Adada yaşayan Türk ve Rumların ortak idaresinde Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuş ve III. Makarios cumhurbaşkanı, Fazıl Küçük de cumhurbaşkanı yardımcısı olarak görev almıştı. İngiltere, Yunanistan, ve Türkiye de kurulan devletin garantör devletleri olmuştur.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nde 1963 yılında Kıbrıslı Türklere karşı gerçekleştirilen Kanlı Noel adı verilen saldırılar yaşanmıştı (Gülen, 2012, s. 399). Bu saldırılar Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açmıştı. Diğer yandan Kıbrıs'ın, Yunanistan ile birleşmesini savunan EOKA adlı örgütün ülkedeki faaliyetleri de Türkiye'nin ada ile ilgili endişelerini arttırmıştı. 15 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'ta darbe gerçekleştirilmiş ve III. Makarios görevinden uzaklaştırılmıştı (Gökçe, 2018, s. 48). Yaşanan tüm bu süreçte Türkiye ve Yunanistan savaşın eşiğine kadar gelmişti. Türkiye, 20 Temmuz 1974 tarihinde garantör devlet hakkını kullanarak adaya müdahale etmişti (Tarakçı, 2010, s. 17). 20 Temmuz 1974 tarihinde gerçekleştirilen müdahale, birinci harekât olmuş, 14 Ağustos 1974 tarihinde de ikinci harekât gerçekleştirilmişti. Müdahalenin ardından yönetimden EOKA'nın uzaklaştırılmasını sağlanmıştı. Türk ordusunun adaya müdahalesinden sonra Kuzey Kıbrıs'ta, 1975 yılında Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD), 1983 yılında da Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) kurulmuştu (Yılmaz, 2017, s. 95; Dolanbay, 2019, s. 853-854).

Nefret Söyleminin Türkülere Yansıması

Tüm toplumlar bağımsızlıklarını kazanmak için savaşlar vermiştir. Bu savaşlarda kazanılan zaferler milli bir değer olarak uzun yıllar belleklerde var olmuştur. Kıbrıs barış Harekâtı esnasında ve sonrasında şehitlere istinaden yazılan, kahramanlığı konu alan ve yaşanan vahşeti gözler önüne sermeyi amaçlayan müzik eserleri, Türk toplumunun bu harekâtı unutmaması ve bu olayın nesillere aktarılması için önemli ölçüde kaynak görevi üstlenmiştir. Türkiye vatandaşlarının ve Kıbrıs Türklerinin anlatmak istedikleri “milliyetçilik” bu müzik eserleri ile akılda daha kalıcı ve insanları daha etkileyici bir hal almıştır.

“Milliyetçilik” söylem olarak tek bir bağlamda ele alınamayacak derecede farklı değişkenlerle şekillendiğinden tanımlanırken tek bir tanımdan bahsetmek imkânsızdır. Özellikle 60'lı yıllardan itibaren farklı disiplinlerdeki yapılan kültürel çalışmalar milliyetçilik çalışmalarına da kaymıştır. Milliyetçiliğin tanımlanması aşamasında net mutlak bir sonuca varılamadığından milliyetçilik ayrılıkçı bir hareket olmanın yanında, devletin birlik-beraberliğini koruma adına yapılan hareketler olarak da adlandırılabilir (Kalaycı, 2007, s. 252). Bunun sonucunda farklı araştırmacılar tarafından ayrılıkçı hareketler “kötü” milliyetçiliği, devletin birlik-beraberliğini korumayı hedefleyen hareketler ise “iyi” milliyetçilik olarak sınıflandırılmıştır.

Özkarımlı milliyetçiliği; “herşeyden önce bilincimize bir şekil veren, dünyayı anlamlandırmamızı sağlayan bir söylem; başka bir deyişle, toplu kimliklerimizi belirleyen, günlük konuşmalarımızı, davranış ve tutumlarımızı yönlendiren bir görme ve yorumlama, bir algılama biçimi” (2008, s. 285) olarak tanımlamaktadır.

Özkarımlı, çalışmada milliyetçilik söyleminin üç temel özelliğini;

- 1- “Bu söyleme göre, millet her şeyden önce gelir, milletin çıkar ve değerleri diğer tüm çıkar ve değerlerden üstündür; 2- Milliyetçilik söylemi, milleti tek meşruiyet kaynağı olarak görür, burada kastedilen yalnızca siyasi meşruiyet değildir, “millet adına hareket etmek” normal koşullar altında hoş görülmeyle hatta suç sayılabilecek pek çok davranış ve eyleme göz yumulmasını sağlar; 3- Milliyetçilik söylemi dünyayı ikili kategorilere ayırır, biz ve onlar,

dostlar ve düşmanlar gibi, başka bir deyişle kimlikler ve karşı-kimlikler üretir, “bizi” “ötekilere” göre tanımlar, kendinden bir türlü emin olamadığı için de bu ayrımı hep canlı tutar” (2008, s. 285-286) şeklinde açıklamıştır. Toplumlar içerisinde ideolojiler, toplumda yer alan farklı dinamikler, tarih boyunca devam eden çatışmalar, anlaşmazlıklar ve düşmanlıklar bireylerin her an yaşam içerisinde iletişim araçları vasıtası ile karşılaştıkları söylemlerle bezenmiş olarak öne çıkmaktadır.

Genel olarak “kötü milliyetçilik” olarak adlandırılan milliyetçilik ayrıştırıcı kendinden olmayanı yerici, küçük düşürücü hakaret içerici bir söylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu söylemde nefret ön plandadır. Milli beraberlik ilkesi söylemlerde sıklıkla dile getirilirken karşı tarafta yer alan kesim düşman görülmekte ve söylemlerle bu nefret açığa çıkmaktadır. Milliyetçilik gibi bazı ideolojik düşüncelerin bazı toplumlarda nefret söylemi gibi söylemlerle meşrulaştırıldığı görülmektedir.

Arapça kökenli olup, Türkçe anlamı itibari ile bir kimsenin kötülüğünü, mutsuzluğunu istemeye yönelik duygu ve tiksinti, tiksime anlamlarına gelen “nefret” sözcüğü, Latince’de “odium”, İngilizce’de “hate” veya “hatred”, Almanca’da “hassen” sözcükleri ile adlandırılmaktadır (Ataman, 2012, s. 50). Yumul’a göre; Nefret söylemi, söylem olarak üstünlük ilkesini pekiştirmeye yarar ve kendinden olmayanı “ötekileştirerek” bu farklı kimliklere haddini bildirmeyi amaçlar. Bu şekilde kendini hiyerarşik olarak üstün gören kimlik, ötekileştirilen farklı kimliklerin haklarını aramalarına da itirazda bulunur. Burada amaç aslında kendi üstünlüğünü, egemenliğini koruma çabasıdır (Yumul, 2013, s. 133).

Metodoloji

Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında Türk-Yunan ilişkilerindeki gerilimin türkölere nasıl yansıdığını ortaya koymak çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Böylece harekât döneminde türkölere yansıyan milliyetçilik söylemleri ve Yunanistan’a yönelik nefret söylemi hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma;

- Kıbrıs Barış Harekâtı sırasındaki Türk-Yunan ilişkilerinde meydana gelen gerilimi yansıtması,
- türkölere propaganda amaçlı kullanılmaları hakkında bilgi vermesi,
- nefret söyleminin türkölere nasıl yansıdığını açıklaması gibi nedenlerden dolayı önem taşımaktadır.

Çalışmada müzik ve göstergebilim analizleri olmak üzere iki nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Türkünün sözleri ABD’li dilbilimci Charles Sanders Peirce ve Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss’un İkili Karşıtlık Modeli bağlamında analiz edilmiştir.

Gösterge, bir olgunun başka bir olgunun yerine kullanılmasını ve kullanıldığı olgu adına insanların zihinlerinde belirli algıları oluşturmalarını ifade etmektedir. İnsan hayatında pek çok kavramın gösterge değeri bulunmaktadır. Çünkü insanlar iletişim boyutunda göstergeler

üzerinden belirli anlamlandırmalar yapmaktadır. Göstergelerdeki anlam, insanların uzlaşıları neticesinde meydana gelmektedir (Erol, 2020, s. 301). Göstergebilim de insanlar tarafından oluşturulan bu anlamlandırmaları incelemektedir (Tanyeri Mazıcı ve Çakı, 2018, s. 295). Diğer bir deyişle göstergebilim, insanlar tarafından göstergeler üzerinden inşa edilen anlamları ortaya çıkarmaya çalışan bir bilim dalıdır. Göstergebilim, 20. yüzyılın başlarında dilbilimciler Ferdinand de Saussure ve Charles Sanders Peirce'in dilbilimi alanında yaptığı çalışmalar ile ortaya çıkmıştır. İlerleyen süreçte de göstergebilim, hapsediği düşünölen dilbilimin (Gölada vd., 2019, s. 1086) sınırlarını aşarak, müzik, resim, fotoğraf, film, reklam vb. pek çok farklı konunun inceleme alanı haline gelmiştir. Bu süreçte Saussure ile birlikte göstergebilimin ilk modellerini oluşturan Peirce, göstergebilimin mantıksal boyutu üzerinde durmuştur. Peirce, *nesne*, *gösterge* ve *yorumlayan* olmak üzere üç kavram temelinde Anlamlandırma Modeli'ni meydana getirmiştir (Kalkan Kocabay, 2008, s. 19). Modelin temelinde göröntüsel gösterge, belirtisel gösterge ve simge olmak üzere üç alt başlık da oluşturulmuştur.

Göröntüsel gösterge, göstergenin temsil ettiğı kavrama benzemesidir. Örneğın, bir kişinin fotoğrafı veya sesinin taklidi. *Belirtisel gösterge*, gösterge ve temsil ettiğı kavram arasındaki ilişki boyutunun meydana gelmesidir. Diğer bir deyişle insanların bir durumu, başka bir durumu görerek anlamlandırmasıdır. Örneğın, uzaktan polis sirenin çalması, polisin gelmekte olduğünün işareti olması. *Simge*, gösterge ve kavram arasında herhangi bir benzerliğin olmadığı durumu ifade etmektedir. Gösterge, kavram kendisine benzediğı için değil, toplumsal bir uzlaş olduğu için kavramı temsil etmektedir. Örneğın, sözcükler, rakamlar (Fiske, 2017, s. 131).

Peirce'den sonra göstergebilimin gelişmesinde önemli rol oynayan kişilerden biri de Saussure'ün göstergebilim anlayışının etkisinde kalan ve alana yeni kavramlar kazandıran Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss olmuştur. Lévi-Strauss'un göstergebilim anlayışı ikili karşıtlıklar üzerine temellenmiştir. Lévi-Strauss, toplumlar arasında ikili karşıtlıkların meydana geldiğini savunmaktadır (Lévi-Strauss, 2018a, s. 130). Bir toplumun, başka bir toplumu dışlaması ve onu "yaban" olarak nitelendirmesinin temelleri üzerine incelemelerde bulunmuştur. Nihayetinde Lévi-Strauss, bir toplumun yaban olarak adlandırılmasının onun ilkel bir toplum anlamına gelmediğini savunmuştur (Lévi-Strauss, 2017, s. 111). Lévi-Strauss, bir toplumun kendi kültürel değerlerini taşımayan toplumları dışlayabildiğini (Çetin vd., 2018, s. 39) ve onları yaban olarak nitelendirebildiğini iddia etmiştir. Aslında yaban olarak kabul edilen toplumların, kendilerini pek çok farklı alanda geliştirdiklerini belirtmiştir. Lévi-Strauss, bu süreçte bir toplumun olumlu soyut kavramları kendisi üzerinde, olumsuz ve zıt soyut kavramları da yaban olarak tanımlanan toplumlar üzerinde somutladığını aktarmıştır (Lévi-Strauss, 2016, s. 27). Bu süreci Lévi-Strauss "somutlama mantığı" olarak adlandırmıştır.

Lévi-Strauss'un göstergebilim çözümlemesinde üzerinden durduğu bir diğer kavram da mitlerdir. Mit, bir toplumun çevresinde yaşanan gerçeklikleri açıklama amacıyla ortaya koydukları öyküleri kapsamaktadır. Yani toplum kendi mitlerini oluşturmaktadır (Lévi-Strauss, 2018b, s. 40). Örneğın, bir toplumun çalışan veya tembel olarak nitelendirilmesi, kültür içerisinde inşa edilen mitlerin sonucudur. Lévi-Strauss, mitlerin aslından gerçeklik taşımaktan ziyade gerçekleri yansıttığı düşünölen illüzyonlar olduğunu savunmuştur (Lévi-

Strauss, 2013, s. 37). Çünkü mitlerin toplum tarafından inşa edildiğini ve farklı toplumlarda bunun tersini savunan mitlerin meydana getirilebileceğini aktarmıştır.

Analiz

Çalışmanın bu bölümünde Kıbrıs'a Çıktık türküsünün müziksel ve göstergebilimsel analizi yapılmıştır. Sistematik ve duyumsal (işitsel) olarak müzik eserleri müziksel analiz bakımından incelendiğinde, müziksel özelliklerine göre sınıflandırılabilirler. Uzmanlar tarafından GTSM'de bulunan makamsal yapıya göre incelenecek eserlerin, inceleme sonucunda makam dizisi, karar sesi ve usul yapısı gibi özelliklerine ulaşılabilmektedir. Müzik eserlerinin karakteristik özelliklerini çıkarmak adına yapılan müzik analizleri “eserin teknik ve müzikal özelliklerini tanımak için yapılan analizler olup, esasen, etkili bir performansa ulaşabilmede teknik ve müzikal disiplinlere ilişkin güçlüklerin belirlenerek çözümlerinin üretildiği bir tanıma analizidir” (Bağçeci, 2003, s. 163).

Kıbrıs'a Çıktık Türküsü'nün Müziksel Analizi

1974 yılında Bedia Akartürk tarafından Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında Hülya Plakçılık' tan çıkan 45'lik plakta yer alan “Kıbrıs'a Çıktık Kıbrıs'a” adlı eserin müziksel analizi aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. Kıbrıs'a Çıktık Türküsü'nün Müziksel Analizi

Eserin Adı	Karar Perdesi	Formu	Makamı	Seyir Yapısı	Uslu
Kıbrıs'a Çıktık	La	Türkü	Uşşak	Çıkıcı	2/4 Nim Sofyan

Tablo 1’de görüldüğü üzere Kıbrıs'a Çıktık Şarkısı müzik yapısı bakımından incelendiğinde genel olarak türkünün cura, bağlama, zurna, zil, darbuka, çalgıları kullanılarak bir kutlama, düğün havasında icra edildiği gözlemlenmiştir. Türkü duyumsal olarak incelendiğinde Geleneksel Türk Müziği'nde makamsal olarak “Uşşak Makam Dizisi”nde icra edildiği gözlemlenmiştir. Türkünün karar sesi “La (Dügâh)”, güçlüsü “Re-Neva”dır. Makamsal olarak genişleme petse yegâh 'ta rast beşlisidir. Makam dizisi “Uşşak dörtlüsü”, “Buselik beşlisi” nin eklenmesinden oluşmuştur. Genelde türkülerin ritmik yapısında bulunan “2/4 (Nim Sofyan)” ritmik yapı kullanılmış olup, türküde makam dizisinin özelliklerinden olan seyir yapısında çıkıcı seyir yapısı kullanılmıştır.

Resim 1. Kıbrıs'a Çıktık Türküsü'nün Makam Dizisi (Uşşak Makamı Dizisi)

Uşşak Makamı basit makamlardandır. Uşşak tanım olarak âşık anlamında da kullanılmaktadır. Bu nedenle bu makama âşık makamı da denilmektedir. Uşşak makamı düğâh perdesinde karar eden, seyir olarak çıkıcı seyir özelliğe sahip basit makamlardandır. Tarihsel olarak bakıldığında geçmişte eser icralarında ve Geleneksel Türk Halk Müziğinde sıklıkla kullanıldığı gözlemlenen temel makamlardan biridir.

Kıbrıs'a Çıktık Türküsü'nün Göstergebilimsel Analizi

Kıbrıs'ı Çıktık türküsünün göstergebilimsel analizi, Anlamlandırma Modeli ve İkili Karşıtlıklar Modeli şeklinde ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Kıbrıs'a Çıktık Türküsü'nün Anlamlandırma Modeli Üzerinden Analizi

Türkünün birinci kıtası, görüntüsel gösterge açısından incelendiğinde, kıtada Yunan halkı ve Türk ordusu üzerinde durulduğu görülmektedir. Belirtisel gösterge açısından, Yunan halkının tarihte var olduğundan beri insanlık suçları işlediği iddia edilmektedir. Türk ordusunun Yunan ordusunun işlediği insanlık suçlarını durdurmak için harekete geçtiği aktarılmaktadır. Büyük Ata vurgusu ile Mustafa Kemal Atatürk'e atıfta bulunmaktadır. Böylece Türk ordusunun Kıbrıs'ta kazandığı zafer ile Atatürk liderliğindeki Türk ordusunun Kurtuluş Savaşı'ndaki zaferleri hatırlatılmaktadır. Türk askeri, türküde Mehmet kelimesi ile simgeleştirilmektedir.

*"Kükredik geliyoruz, kaçma kahpe Yunan, dur
Adem'i vuran budur, vur aslan Mehmet'im, vur
Jetler bomba ata ata, Mehmet koştu yeşil hata,
Müjde sana Büyük Ata, Kıbrıs'a çıktık, Kıbrıs'a"*

Tablo 2. Birinci Kitanın Anlamlandırma Modeli Bağlamında Analizi

Görüntüsel Gösterge	Yunan, Mehmet, jetler, Büyük Ata, Kıbrıs
Belirtisel Gösterge	Türk ordusunun Kıbrıs'ta Yunan ordusunu mağlup etmesi, Yunan ordusunun işlediği sözde suçlar nedeniyle Türk ordusu tarafından cezalandırılması
Simge	Mehmet ismi Türk ordusu ile simgelenmektedir

Parçanın ikinci kıtası görüntüsel gösterge açısından Yunan halkına odaklanmaktadır. Belirtisel gösterge boyutunda, Yunan halkına yönelik doğrudan nefret söylemi inşa edilmektedir. Yunan halkının insani değerlerden uzak olduğu iddia edilmekte, bu nedenle Kıbrıs'ta yaşanan olaylardan doğrudan Yunan halkı sorumlu tutulmaktadır. Kıtada yer alan mermiler göstergesi, Türk ordusunun Kıbrıs'a müdahalesini simgelemektedir.

*"Ne gezer sende namus, sende vicdan, merhamet
Var mıdır senin gibi adi bir millet
Beşparmak'tan daha kısa, ilk hedefimiz Mağusa
Mermileri basa basa, Kıbrıs'a çıktık, Kıbrıs'a"*

Tablo 3. İkinci Kıtanın Anlamlandırma Modeli Bağlamında Analizi

Görüntüsel Gösterge	Namus, vicdan, merhamet, mermi, Kıbrıs
Belirtisel Gösterge	Yunan ordusunun, Kıbrıs'taki çatışmalardan ve insanlık suçlarından sorumlu olduğu iddia edilmesi
Simge	Mermiler, Türk ordusunun Kıbrıs'a müdahalesini simgelemektedir

Üçüncü kıtada görüntüsel gösterge olarak Kıbrıslı Rumların Kıbrıs'ta gerçekleştirdiği iddia edilen insanlık suçlarında, destek aldığı örgüt ve devletler üzerinde durulmaktadır. Belirtisel gösterge açısından, kıtada doğrudan isim verilmemekle birlikte Kıbrıslı Rumlar tarafından gerçekleştirilen askeri darbenin dış ülkeler tarafından desteklendiği iddia edilmektedir. Kıtada geçen süngünün pası kelimesi ile Türk ordusunun uzun bir süredir sıcak savaşa dahil olmadığını vurgulanmaktadır.

"Kime güvendin kıydın yüzlerce masum cana

Yalvar kurtarsın şimdi dayına amcana

Bir elinde tabancası, bir elinde el bombası

Silindi süngünün pası, Kıbrıs'a çıktık, Kıbrıs'a"

Tablo 4. Üçüncü Kıtanın Anlamlandırma Modeli Bağlamında Analizi

Görüntüsel Gösterge	Tabanca, el bombası, süngü, Kıbrıs
Belirtisel Gösterge	Yunan ordusunun Kıbrıs'ta insanlık suçu işlediği iddia edilmekte, bu nedenle Türk ordusunun Kıbrıs'a müdahale ettiği belirtilmektedir
Simge	Süngünün pası, Türk ordusunun uzun bir süreden beri sıcak savaşa katılmamasını simgelemektedir

Dördüncü kıtada da görüntüsel gösterge açısından Yunan halkının dünya için büyük bir tehlike oluşturduğu iddia edilmektedir. Belirtisel göstergede ise Yunan halkının oluşturduğu iddia edilen tehlikeye karşı Türk ordusunun harekete geçtiği aktarılmaktadır. Bu süreçte de Türk ordusunun önemli başarılar elde ettiği belirtilmektedir. Kıtada Yunan halkına yönelik nefret söyleminin daha da yoğun olarak hissedildiği görülmektedir. Nitekim kıtada Yunan halkı, zehirli bir yılan ile simgeleştirilmektedir.

"Sen adi bir düşmansın, aşağılık Yunan'sın

Dünya'nın yüz karası, zehirli bir yılan'sın

Mağusa'da verdik mola, Larnaka'dan Limasol'a

Rumların hepsi kahrola, Kıbrıs'a çıktık, Kıbrıs'a"

Tablo 5. Dördüncü Kıtanın Anlamlandırma Modeli Bağlamında Analizi

Görüntüsel Gösterge	Düşman, Yunan, dünya, yılan, Kıbrıs
Belirtisel Gösterge	Yunan halkının yalnızca Türk halkı için değil, dünyanın geneli için tehlikeli bir düşman olduğu iddia edilmektedir
Simge	Yunan halkı, zehirli bir yılan olarak simgeleştirilmektedir

Türkünün beşinci ve son kıtası görüntüsel gösterge açısından analiz edildiğinde, Yunan ordusunun masum sivilleri öldürdüğü iddia edilmektedir. Belirtisel gösterge açısından Türk ordusunun masum sivilleri kurtarmak için adaya müdahale ettiği belirtilmektedir. Kıtada Sakarya aslanları kavramı ile Sakarya Meydan Muharebesi'nde savaşan Türk askerlerine atıfta bulunmaktadır. Nitekim Kıbrıs'ta mücadele veren Türk askerleri de aslan olarak simgeleştirilmektedir.

"Kadın, çocuk demedin öldürdün masumları

Kaçma korkak, geliyor Sakarya aslanları"

Tablo 6. Beşinci Kıtanın Anlamlandırma Modeli Bağlamında Analizi

Görüntüsel Gösterge	Kadın, çocuk, ölüm, Sakarya aslanları
Belirtisel Gösterge	Yunan ordusunun Kıbrıslı Türk sivilleri katlettiği iddia edilmekte ve Türk ordusunun da bu katliamı önlemek için harekete geçtiği belirtilmektedir
Simge	Sakarya Meydan Muharebesi'nde savaşan Türk askerleri aslan olarak simgelenmiştir

Kıbrıs'a Çıktık Türküsü'nün İkili Karşıtlıklar Modeli Üzerinden Analizi

Türkü, İkili Karşıtlıklar Modeli üzerinden ele alındığında genel olarak Türk ve Yunan toplumları üzerinden karşıtlıkların meydana getirildiği görülmektedir. Diğer bir deyişle türküde genelleştirme yapılarak, Türk milleti üzerinden olumlu, Yunan milleti üzerinden ise olumsuz soyut kavramlar somutlanmaktadır. Türküde Yunan halkı, hainlik, ölüm, düşmanlık; Türk halkı ise kahramanlık, dostluk ve cesaret soyut kavramları üzerinden sunulmaktadır. Bu şekilde Türk ordusunun Kıbrıs'a müdahalesinin haklı gerekçeler üzerinden gerçekleştiği kitlelere aktarılmaya çalışılmaktadır.

Tablo 7. Türkünün Tamamının İkili Karşıtlıklar Modeli Üzerinden Analizi

Somut Kavramlar	
Türkler	Rumlar
Kıbrıslı Türkler	Kıbrıslı Rumlar
Türk ordusu	Rum darbeciler
Soyut Kavramlar	
İyi	Kötü
Yaşam	Ölüm
Dost	Düşman
Kahraman	Hain
Cesur	Korkak

Türkünün tamamında Yunan halkına yönelik nefret söyleminin meydana getirildiği görülmektedir. Bu şekilde "Yunan halkı insanlık için büyük bir tehlikedir", "Yunan ordusu sivilleri katleder" ve "Yunan ordusu barbardır" şeklinde mitleri inşa edilmeye çalışılmaktadır. Mitler inşa edilirken, Türkiye ve Yunanistan arasında, 1919-1922 tarihleri arasında gerçekleşen sıcak savaflara vurgu yapılmıştır. Yunan halkının, geçmişten beri Türk halkının düşmanı olduğu ve Kıbrıs meselesinde de düşmanlıklarını ortaya çıkardıkları iddia edilmiştir. Böylece Yunanistan'a yönelik Türk halkının milliyetçi duygularının güçlendirilmesi hedeflenmektedir.

Sonuç

Çalışma kapsamında ele alınan türküde doğrudan Rumlara yönelik olumsuz bir algının inşa edildiği görülmüştür. Türküde Rumlara yönelik olumsuz bir algı inşa edilirken genel olarak Rumların, düşman soyut kavramı üzerinden somutlandığı ortaya çıkarılmıştır. Rumlar yalnızca Türk milleti için değil, tüm insanlık için büyük bir tehdit olarak türküde lanse edilmiştir. Türkünün ilk kıtalarında, Rumlara karşı olumsuz bir algı meydana getirildikten sonra ilerleyen kıtalarda Rum ordularının Kıbrıs'ta masum sivilleri katlettiği iddia edilmiştir. Rumların yapmış olduğu tüm bu insanlık dışı eylemlere karşı Türk ordusunun harekete geçtiği vurgulanmış ve Rum ordusunu bozguna uğrattığı aktarılmıştır. Bu süreçte de Türk halkı, kahraman, dost, cesur soyut kavramları üzerinden somutlanmıştır. Türküde, Lévi-Strauss'un İkili Karşıtlıklar Modeli başarılı bir şekilde inşa edilmiş ve Türk halkının zihninde Rumların tehlikeli bir düşman olarak algılanmasına yol açılmıştır.

Türküde Yunan halkına yönelik inşa edilen olumsuz algıda, Kurtuluş Savaşı sırasında yaşanan Türk-Yunan savaşları da ön plana çıkarılmıştır. Böylece Türk milletin, Yunan milleti ile geçmişten gelen bir düşmanlığı olduğuna vurgu yapılmış, ayrıca geçmişte Türk ordusu tarafından nasıl zaferler kazanılmışsa, Kıbrıs'ta da benzer zaferlerin kazanıldığı aktarılmıştır. Bu aşamada gerek geçmiş düşmanlıklar gerekse olumsuz somutlamalar yoluyla, Türk halkının zihninde "Yunan haklı barbardır", "Yunan ordusu katliam yapar" ve "Yunan halkı insanlığın düşmanıdır" şeklinde olumsuz algılar içeren mitlerin inşa edildiği ortaya çıkarılmıştır. Bu şekilde Türk ordusunun Kıbrıs'a müdahalesinin gerekçeleri açıklanmaya çalışılmıştır. Nitekim türküde Kıbrıs'a müdahalenin doğrudan meşruluğu savunulmuş ve Türk ordusunun adaya

müdahalesi ile masum sivillerin kurtarıldığı aktarılmıştır. Türküde inşa edilen olumsuz algıyla Türk halkının milliyetçilik duygularının uyandırılması ve kamuoyunda müdahaleye yönelik güçlü bir desteğin oluşması hedeflenmiştir.

Çalışmada Bedia Akartürk'ün seslendirdiği Kıbrıs'a Çıktık adlı türkünün duyumsal olarak müziksel analizi de yapılmıştır. Analiz sonucunda eserin “La (Dügâh)” karar sesinden, “Uşşak dörtlüsü”ne, “Buselik beşlisi” nin eklenmesinden oluşan Geleneksel Türk Sanat Müziği makam dizilerinden “Uşşak Makamı Dizisi”nde, ritmik yapı bakımından “2/4 (Nim Sofyan)” usulünde icra edildiği sonuçlarına varılmıştır.

Çalışmada Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında bestelenen Kıbrıs'a Çıktık türküsünün propaganda amaçlı kullanımı analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma türkülerin propaganda disiplini içerisindeki rolünü ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Buna karşın elde edilen bulgular propaganda amaçlı bestelenen türkülerin kitlelerin fikirleri üzerinde ne gibi bir etki bıraktığını ortaya çıkaramamaktadır. Bu açıdan gelecek çalışmaların propaganda amaçlı bestelenen türkülerin kitleler üzerindeki etkisini inceleyen saha çalışmalarına yönelmesinin alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ataman, H. (2012). Nefret Suçlarını farklı yaklaşımlar çerçevesinden ele almak: etik, sosyo-politik ve bir insan hakları problemi olarak nefret suçları, Y. İncoğlu (Ed.), *Nefret Söylemi ve/veya nefret suçları içinde* (s. 47-81). İstanbul: Ayrıntı.
- Aksan, V. H. (2010). *Kuşatılmış bir imparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*. Gül Çağalı Güven (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Aşkan, H., & Mermer Üzümlü, A. (2020). Soğuk Savaş döneminde Özgür Avrupa Radyosu'nu konu alan "Gerçekliğin Kuleleri" adlı kısa film üzerine inceleme. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 71-92.
- Bağçeci, S. E. (2003). Piyano eğitiminde müzikal analiz kavramı – kapsamı ve örnek klavye analizleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 159-176.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2014). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve sonuçları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180(180), 9-32.
- Cortese, A. J. P. (2006). *Opposing hate speech*. The United States: Greenwood Publishing Group.
- Çakı, C., & Karaburun Doğan, D. (2018). Leyla Saz Hanım'ın sanat anlayışıyla İttihat ve Terakki propagandası: Türk sanat müziği Vicdân-ı Muâzzam. *Eurasian Journal of Music and Dance*, 13, 66-81.

- Çetin, M., & Gazi, M. A., Çakı, C. (2018). The Examination of the Anti-USA propaganda posters in the Iran Revolution according to Claude Lévi-Strauss' binary opposition. *International Journal of Social Science*, 1(3), 31-51.
- Dolanbay, H. (2019). 1975-1984 arası gündem: Kıbrıs Barış Harekâtı ve Türkiye'nin dış politikası. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3), 851-862.
- Erol, E. G. (2020). Sovyetler Birliği'nde radyo yayıncılığının afişler üzerinden sunumu. *TRT Akademi*, 5(9), 292-313.
- Fiske, J. (2017). *İletişim çalışmalarına giriş*. Süleyman İrvan (Çev.), 5. Basım. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Gazi, M. A., & Çakı, C. (2019). II. Dünya Savaşı'nda çizgi filmlerin Mihver Devletleri tarafından karşı propaganda amaçlı kullanımı. *SineFilozofi*, 4(8), 249-265.
- Gökçe, E. (2018). 1974 Kıbrıs krizinde CHP-MSP koalisyon hükümetinin karar alma süreci. *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 2(1), 41-60.
- Gülada, M. O., Gazi, M. A. & Çakı, C. (2019). Nazi propagandasının ulusal seferberlikte idealize ettiği Alman genç kızları: "Das Deutsche Mädel" dergisi üzerine inceleme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(2), 1079-1100.
- Gülen, A. (2012). İnönü hükümetleri'nin Kıbrıs politikası (1961-1965). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 13(50), 389-428.
- Jowett, S. G. & O'donnell, V. (2014). *Propaganda & persuasion*. The United States: Sage.
- Karaca, M. (2018). İtalyan propagandasında kült lider olgusu: "Il Duce" Benito Mussolini. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 1203-1220.
- Kalkan Kocabay, H. (2008). *Tiyatroda göstergebilim*. İstanbul: E.
- Karaburun Doğan, D., Sayan, Ş., & Çakı, C. (2017). The Analysis on election music and propaganda posters of political parties in 1999 general and local elections in Turkey, H. Arapgirlioğlu, A. Atik, R. L. Elliott, E. Turgeon (Ed.), In 2. *Researches on science and art in 21st century Turkey* (p. 179-186). Ankara: Gece.
- Karaburun Doğan, D., Çakı, C. (2019). Kıbrıs Barış Harekâtı'nda müziğin milliyetçilik inşasında propaganda amaçlı kullanılması: Girne'den yol bağladık Anadolu'ya şarkısı üzerine inceleme. *Eurasian Journal of Music and Dance*, 14, 214-229 .
- Kuş, O. (2016). Dijital nefret söylemini anlamak: Suriyeli mülteci krizi örnek olayı bağlamında BBC World Service Facebook sayfasına gelen yorumların metin madenciliği tekniği ile analizi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 51, 97-121.

- Lévi-Strauss, C. (2013). *Mit ve anlam*, Gökhan Yavuz Demir (Çev.), İstanbul: İthaki.
- Lévi-Strauss, C. (2016). *İrk, tarih ve kültür*, Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden (Çev.), 7. Basım, İstanbul: Metis.
- Lévi-Strauss, C. (2017). *Hepimiz yamyamız*, Haldun Bayrı (Çev.), 2. Basım, İstanbul: Metis.
- Lévi-Strauss, C. (2018a). *Yaban düşünce*, Tahsin Yücel (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi.
- Lévi-Strauss, C. (2018b). *Hüzünlü dönenceler*, Ömer Bozkurt (Çev.), 6. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi.
- Ozulu, S. (2014). Nefret söyleminin engellenmesinde siyaset kurumu. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(7), 15-29.
- Özkırımlı, U. (2008). *Milliyetçilik kuramları eleştirel bir bakış*, Ankara: Doğu Batı.
- Strachan, H. (2014). *Birinci Dünya Savaşı*, Ümit Hüsrev Yolsal (Çev.), İstanbul: Say.
- Tanyeri Mazıcı, E., & Çakı, C. (2018). Adolf Hitler'in korku çekiciliği bağlamında kamu spotu reklamlarında kullanımı. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(3), 290-306.
- Tarakçı, M. (2010). *Kıbrıs Barış Harekâtı*. İstanbul: Hiperlink.
- Tate, T. (1998). *Modernism, history and the First World War*. The Great Britain: Manchester University.
- Van Gent, W. P., Jansen, E. F., & Smits, J. H. (2014). Right-wing radical populism in city and suburbs: an electoral geography of the Partij Voor de Vrijheid in the Netherlands. *Urban Studies*, 51(9), 1775-1794.
- Vardal, Z. B. (2015). Nefret söylemi ve yeni medya. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 132-156.
- Voightländer, N., & Voth, H. J. (2015). Nazi indoctrination and anti-semitic beliefs in Germany. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(26), 7931-7936.
- Waldron, J. (2012). *The Harm in hate speech*. The United States: Harvard University.
- Walker, S. (1994). *Hate speech: the history of an American controversy*. The United States: U of Nebraska.
- Weber, A. (2009). *Nefret söylemi el kitabı*, Metin Çulhaoğlu (Çev.), Strazburg: Avrupa Konseyi.

- Yılmaz, H. (2017). Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonuçları. *İnönü University International Journal of Social Sciences (INIJOSS)*, 6(1), 87-98.
- Yılmaz, M. B. (2020). İkinci Dünya Savaşı'nda Japon medyasının ABD'ye yönelik faaliyetleri: Tokyo Rose radyo yayınları üzerine inceleme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 541-563 .
- Yumul, A. (2013). Nefret suçu ya da ölü vicdanlar ülkesi. M. Çınar (Ed.), *Medya ve nefret söylemi kavramlar mecralar tartışmalar* içinde (s. 127-134). İstanbul: Hrant Dink.

Devletin Kurumsal Girişimciliği: Türk Havayolu Taşımacılığı Alanında Slot Tahsisine İlişkin Ardışık ve Çelişik Kurumsal İşler (1992-2010)¹

Institutional Entrepreneurship of State: Conflicting and Consecutive Institutional Works
Regarding Slot Allocation in the Turkish Air Transportation Field (1992-2010)

Araş. Gör. Dr. Akansel Yalçinkaya² - Prof. Dr. Deniz TAŞCI³

Başvuru Tarihi: 17.12.2018

Kabul Tarihi: 06.04.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu araştırmanın temel amacı, bir örgütsel alan olarak Türk havayolu taşımacılığı alanında 1992-2010 yılları arasında, devletin slot tahsisine yönelik kurumları yaratmaya, sürdürmeye ve yıkmaya ilişkin kurumsal işler üzerindeki rolünü anlamak ve açıklamaktır. Araştırma kapsamında, devletin gerçekleştirdiği kurumsal işleri tespit edebilmek ve devletin kurumsal girişimciliğini betimlemek için alan düzeyinde bir analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz birimi olarak Türk havayolu taşımacılığı alanı incelenmiştir. Bu amaçla, araştırma süreci nitel durum çalışmaları şeklinde tasarlanmıştır ve veriler, yarı-yapılandırılmış görüşmeler, çeşitli belgeler, arşiv materyalleri, gazete haberleri ile belgesellerden oluşan kaynaklardan toplanmıştır. Araştırma bulguları, bir kurumsal girişimci olarak devletin, alanda kurumları yaratmaya, sürdürmeye ve bozmaya yönelik kurumsal işler gerçekleştirdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, devlet, Türk havayolu taşımacılığı alanında önemli bir kurumsal girişimcidir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Girişimcilik, Devlet, Havayolu Taşımacılığı, Kurumsal İş, Slot

Abstract

The main purpose of this study is to understand and explain the role of the state on the creating, maintaining, and disrupting institutional works regarding slot allocation in the Turkish airline industry field from 1992 to 2010. In the scope of the study, a field-level analysis conducted to determine the institutional works of state and to describe the state as an institutional entrepreneur. Turkish airline industry field examined as a unit of analysis. For this purpose, the study designed as a qualitative case study and research data, including interviews, documents, newspaper articles, and documentaries gathered from multiple sources. The results of the study

¹ Bu çalışma, Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından 1502E090 No.lu *Devlet, Aktör ve Değişim: 1983-2013 Yılları Arası Türk Havayolu Taşımacılığı Alanında Kurumsal Değişim* adlı doktora araştırma projesi kapsamında desteklenmiştir.

² İstanbul Medeniyet Üniversitesi Turizm Fakültesi, akansel.yalcinkaya@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7843-0612

³ Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, dtasci@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5386-6279

revealed that as an institutional entrepreneur, the state creates, maintains, and disrupts the institutions with its institutional works. In conclusion, the state is an essential institutional entrepreneur in the Turkish airline industry field.

Keywords: *Institutional Entrepreneurship, State, Air Transportation, Institutional Work, Slot*

Giriş

Yeni kurumsal kuramda, amaçlı aktörün, kurumsalcı analize dâhil edilmemesi, kuramın bu bağlamda eleştirilmesine neden olmuştur (Hirsch ve Lounsbury, 1997; Zucker, 1988). Genelde örgüt kuramları özelde de yeni kurumsal kuram bağlamında aktörün yeri ve eyleyenliği geçmişten beri tartışılmaktadır. Esasında, söz konusu bu tartışmalı konu, insan eyleyenliği ya da tam ifadesi ile iradeciliği ve bunun tam karşısında yer alan belirlenimcilik arasındaki gerilimde kendini bulan ve bilim felsefesi alanında da yıllardan beri süregelen bir konudur (Burrell ve Morgan, 1979; Sargut, 2012; Yalçinkaya, 2014). Sosyal inşacılığa dayalı olarak gelişen ve bu bağlamda aktörlüğe pek fazla yer vermemekle eleştirilen yeni kurumsal kuram da, dile getirilen eleştirilere yanıt olarak ilkin Zucker (1988) kurumsal değişimi açıklama adına bilgi yitimi (*entropy*) ve meşruiyetin bulaşıcılığı (*contagion*) fikirlerini ortaya atmış olsa da (Türkeli, 2012); özellikle ve en dikkat çekici olarak DiMaggio (1988)'nin kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden aktörü kurumsalcı analize dâhil etme çabası önemli bir etki yaratmış ve söz konusu bu çabayla bugün adına kurumsal girişimcilik denen araştırma programının temelleri atılmıştır. Daha güncel çalışmalarda, DiMaggio (1988)'nin ortaya koymuş olduğu görüşler aktör bakış açısını savunan bir kurumsal girişimcilik yazınının (Battilana, Leca ve Boxenbaum, 2009; Garud, Hardy ve Maguire, 2007; Hardy ve Maguire, 2008) oluşmasına ön ayak olmuştur. Bu yazın bağlamında, kurumsal girişimcilik “*özel bazı kurumsal düzenlemelere istinaden çıkarları doğrultusunda hareket ederek; kaynakları yeni kurumlar yaratmak ya da var olan kurumları dönüştürmek/değiştirmek amacıyla harekete geçiren aktörleri ve onların söz konusu faaliyetlerini*” (Garud, Hardy ve Maguire, 2007, s.957; Maguire, Hardy ve Lawrence, 2004, s.657) ifade etmektedir.

Yeni kurumsal kurama son dönemde getirilen önemli ve kuramı açıcı eleştirilerden bir diğeri de, devletin ele alınışı bağlamında siyasa farklılaşmasının yeni kurumsalcı çalışmalarda göz ardı edilmesi ve bu sorunu giderebilme adına çalışılan bağlamın göz önünde bulundurulup analize katılması gerekliliğidir (Özen, 2014). Örgütler ve yönetim yazını bağlamında, yönetim bilgisinin yerelliği-evrenselliği sorunsalı üzerinden bağlamın analize katılmasının katkı potansiyeli taşıyan özgün araştırmaları tetikleyeceği belirtilmişse de (Tsui, 2004; Tsui, 2007); özel olarak yeni kurumsalcı yazında yönetim bilgisinin üretim dinamikleri ile merkez-çevre farklılığını göz önünde bulundurarak kuramın özellikle siyasa anlayışı ve devlete ilişkin kavrayış bakımından yeniden bağlamsallaştırılması ihtiyacını vurgulayan Özen (2010a) olmuştur. Özen (2010b), yeni kurumsalcı anlamda devletin rolünün ülkeler arası farklılıklarına dikkat çekmiş; daha sonra gerçekleştirdiği görgül çalışmalarda da (Özen ve Özen, 2009; Özen ve Özen, 2011) söz konusu rolün kurumsal süreçler üzerindeki farklı etkisini izah etmiştir. Özen (2010a; 2011), söz konusu görgül katkılardan sonra, yeni kurumsal kuramın varsayımlarındaki bağlama bağlı farklılıkları liberal (ABD) ve devletçi (Türkiye) siyasalardaki kurumsal süreçler üzerinden ele

olarak; kuramın temel varsayımlarındaki farklılaşmayı ve yeniden bağlamsallaştırma ihtiyacının nedenlerini kavramsallaştırmıştır (Özen, 2010a; Özen, 2011; Özen, 2014). İşte bu araştırmada da, devletçi siyasa sahne bir çevre ülke olan Türkiye’de, havayolu taşımacılığı örgütsel alanındaki slot tahsis sürecini yaratmaya, sürdürmeye ve bozmaya yönelik kurumsal işler betimlenmiştir. Bu betimleme bağlamında çalışmanın, Davis ve Marquis (2005)’in ifade ettiği paradigma itkili (*paradigm driven*) araştırma anlayışından problem itkili (*problem driven*) araştırma anlayışına geçiş sürecinde; Türk havayolu taşımacılığı alanındaki değişimin altında yatan mekanizmaları ortaya koyarak; gerçek dünyadaki olguları açıklamaya çalışması bağlamında değerli ve katkı verebilecek potansiyelde olduğu düşünülmektedir. Zira, problem itkili araştırma anlayışına dayalı sorunsallaştırma yaklaşımının amacı; kuramların temelinde yatan varsayımları ortaya koyarak sorgulamak ve buradan hareketle yönetim ve organizasyon alanında daha ilginç kuramların ortaya konabilmesini olanaklı kılan araştırma sorularını geliştirmektir (Ağlargo, 2016, s.532).

Kuramsal Çerçeve

Bu bölümde, çalışma kapsamında yararlanılacak kuramsal çerçevenin sınırları çizilmiştir. Çalışmada, örgüt kuramlarından biri olan yeni kurumsal kuram ve onun görece daha güncel iki yaklaşımı olan kurumsal girişimcilik ve kurumsal iş kavramlarından yararlanılmıştır.

Yeni kurumsal kuram, Berger ve Luckmann (1966) tarafından ortaya atılan ve ontolojik olarak insan varlığından ve onun düşünüşünden bağımsız bir gerçeklik olamayacağını; daha doğru bir ifade ile gerçekliğin insanlar tarafından sosyal olarak inşa edildiği tezini savunan sosyal inşa geleneği üzerine temellendirilmiştir. Kuram esas olarak, toplumsal hayata anlam ve istikrar kazandıran ve sosyal olarak inşa olduğu için kanıksadığımız kurumları kendi bağlamları olan örgütsel alanlarında odağına alarak; dönemin hâkim örgüt kuramı olan koşul-bağımlılık kuramına tepki olarak ortaya çıkmıştır. İzleyen bölümlerde, sırasıyla kurumsal girişimcilik ve kurumsal iş kavramlarının gelişimi ile ilgili detaylı bilgiler verilecektir.

Kurumsal Girişimcilik

Sosyal inşacılığa dayalı olarak gelişen ve bu bağlamda eskisine nazaran aktörlüğe ve güce pek fazla yer vermemekle eleştirilen (Selznick, 1996) yeni kurumsal kuram yazınında bir müddet sonra, özellikle ve en dikkat çekici olarak DiMaggio (1988)’nin kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden aktörü kurumsalcı analize dâhil etme çabası önemli bir etki yaratmıştır. Daha güncel çalışmalarda, DiMaggio (1988)’nin ortaya koymuş olduğu görüşler aktör bakış açısını savunan bir kurumsal girişimcilik yazınının (Battilana, Leca ve Boxenbaum, 2009; Garud, Hardy ve Maguire, 2007; Maguire, Hardy ve Lawrence, 2004) oluşmasına ön ayak olmuştur. Kurumsal girişimci kavramı DiMaggio (1988, s.3) tarafından kurumsal kuramda çıkarın ve eyleyenliğin rolünün hala bulanık olduğunu vurgulamak ve kurumsal değişimin politik bir süreç içinde gerçekleştiğini ima etmek üzere kullanılmıştır (Özen, 2010b, s.277). Kurumsal girişimciler yeni kurumların yaratılması, kurumların yeniden üretilmesi ve çözülmesi sürecinde yeterli kaynaklara sahip olan ve yüksek düzeyde değer atfettikleri çıkarlarını gerçekleştirme fırsatı arayan örgütlü aktörlerdir (DiMaggio, 1988, s.13-16).

DiMaggio, kurumların ortaya çıktığı, yeniden üretildiği ve aşındırıldığı kurumsal süreçlerin, çıkar ve grup çatışması göz önünde bulundurulmadan açıklanamayacağını ifade etmiş (DiMaggio, 1988, s.3) ve çalışmasında o güne değin yeni kurumsalcılığın klasik eserleri veya kurucu çalışmaları sayılabilecek çalışmalardaki aktör kavrayışına dikkat çekmiştir. Örneğin, Meyer ve Rowan (1983, s.30), bireysel ve kolektif aktörlerin kendi çıkarları ve sonuçları için kurumsal kuralları ve ilkeleri kullanma eğilimini vurgularken; DiMaggio ve Powell (1983, s.126) ise, kurumsal gelişimin ortaya çıkmasında alana kritik müdahalelerde bulunan güçlü aktörlerin (*elites*) önemini altını çizmektedir. Meyer ve Scott (1983, s.201) ise, özellikle devlet ile ilişkili meşru aktörlerin çıkarlarını gerçekleştirme kapasitelerine dikkat çekmektedir. DiMaggio (1988, s.12), kurumsal kuramın aktörü analize katmamasının, kurumsal çevredeki değişimden önde giden örgütsel alanlardaki değişimi, kurumsal düzenlemeyi içeren örgütsel alanlardaki değişimi, birbirleriyle keskin bir biçimde rekabet halinde olan örgütler ve örgütsel alanlardaki değişimi, örgütsel misyonların farklı kurumsal yorumlamalarından kaynaklı örgütler ve örgütsel alanlardaki değişimi ve son olarak alanın kurumsal düzeninin gayri meşrulaştırılmaya meyilli olduğu örgütler ve örgütsel alanlardaki değişimi açıklamada zayıf kaldığını belirtmektedir. DiMaggio (1988, s.13), çıkara dayalı aktörü kurumsalcı analize dâhil etme çabaları kapsamındaki fikirlerini, temelde kurumların yeniden üretilmesi (*institutional reproduction*), kurumların yaratılması (*institutional creation*) ve çözülme (*deinstitutionalization*) üzerine inşa etmiştir. Bu bağlamda, DiMaggio (1988)'ya göre kurumsal kuramın söz konusu kurumsal süreçleri açıklayabilmesi için amaçlı ve çıkarını gözeten bir aktörü analize katması gerekmektedir.

Kurumsal girişimciliğin buraya değin özetlenen kuramsal gelişiminde ve kurumsal girişimciliğe ilişkin görgül katkılarda örgütsel alanların ortaya çıkışı, yapılanması ve değişiminde alandaki güçlü ve önemli aktörlerden belki de en önde geleni olan devletin ihmal edildiği (Strang ve Bradburn, 2001; Strang ve Sine, 2002) kurumsal gelişim aşamasındaki formülasyonlarda girişimcilik potansiyeli bağlamında devlete daha az yer verildiği (Koç, 2013; Yalçınkaya ve Taşcı, 2017) ve bu hususta görgül ilginin de çok fazla olmadığı (Child, Lu ve Tsai, 2007; Nasra ve Dacin, 2010) söylenebilir. Örneğin, Koç (2013, s.24), bireysel ve örgütsel düzeyde kurumsal girişimciliğe yeterli ilgi olduğunu belirtmekte; fakat devletin çoğunlukla kurumsal girişimci olarak ele alınmadığının altını çizmektedir. Buna ek olarak, kurumsal girişimcilik yazının önemli bir bölümünün makro analizlerden ziyade bireyi öne alan mikro analize doğru kayma arayışında olduğu (Leişyté ve Sigl, 2018) ve örgütsel alanlardaki bireyler, örgütler, dernekler, birlikler ve sosyal hareketlere kurumsal bir girişimcilik atfederken devleti bu denli ihmal etmesi de ilginçtir.

Kurumsal İş

Kurumsal girişimcilik kavramı ile birlikte, yeni kurumsalcı yazında önem kazanan ve aktörü ve eylemlerini ön plana alan bir diğer araştırma programı ise kurumsal iştir. Yeni kurumsalcı yazının ilgi gören görece en genç araştırma programı olan ve Lawrence ve Suddaby (2006) tarafından geliştirilen kurumsal iş kavramı, yeni bir olguya işaret etmekten ziyade özellikle kurumsal girişimcilik ve amaçlı eylemi kapsayan geniş bir kategorileştirme (Lawrence ve Suddaby, 2006, s.217) ürünüdür. Kurumsal iş kavramı, bireysel veya örgütsel aktörlerin

kurumları yaratmak, sürdürmek ve bozmak/yıkmak için gerçekleştirdikleri amaçlı eylemler şeklinde tanımlanmaktadır (Lawrence ve Suddaby, 2006, s.215). Kavramın üç temel ayırt edici özelliği olduğu belirtilmektedir. Lawrence ve Suddaby (2006)'nin aktörün kurumsal olarak yerleşmiş eylemlerinin kurumlar üzerindeki etkisine yönelik ilgileri, şu üç temel unsur etrafında şekillenmiştir: Kurumsal iş kavramı (1) bireysel ve kolektif aktörlerin dönüşümselliği, becerisi ve farkındalığının altını çizmekte, (2) kurumlara ilişkin bireysel ve kolektif aktörlerin az ya da çok bilinçli eyleminden oluşan bir anlayış geliştirmekte ve (3) eylemi yalnızca bir pratik olarak ele almayan bir yaklaşım önermektedir (Lawrence, Suddaby ve Leca, 2009, s.7). Kurumsal iş çerçevesi, özellikle kurumları yaratmaya yönelik işler, Scott, (1995)'in ifade ettiği kurumların düzenleyici, normatif ve bilişsel boyutlarına karşılık gelmektedir.

Kurumsal iş kavramının öncüleri Lawrence ve Suddaby (2006), kavrama ilişkin önerilerinde, *Organization Studies*, *Administrative Science Quarterly* ve *Academy of Management Journal* dergilerinde 15 yıllık bir dönemde yayınlanan kurumsalcı çalışmaların bulgularından hareketle, kurumsal iş kavramının tanımında da geçen kurumları yaratmak, sürdürmek ve yıkmaya yönelik üç geniş kurumsal iş türü geliştirmişlerdir. Buna göre, yazarlar görgül araştırmaların ve bu bağlamda kurumsal kuramcılarının en yoğun ilgilerinin kurumları yaratmaya yönelik işlere çevrildiğini belirtirken; söz konusu bu ilginin kurumları sürdürme ve yıkmaya doğru gittikçe azaldığını belirtmektedirler. Bahse konu bu durum, üç genel kategoride geliştirdikleri kurumsal işlerin alt kategorilerinden de görülmektedir. Buna göre, detayına aşağıda ve Tablo 1.'de yer verilen kurumları yaratmaya yönelik 9 iş tespiti yaparken, kurumları sürdürmeye yönelik 6 ve bozmaya yönelik ise 3 tür iş belirlemişlerdir (Lawrence ve Suddaby, 2006).

Tablo 1. Kurumsal İşler

Kurumları Yaratmaya Yönelik İşler	Kurumları Sürdürmeye Yönelik İşler	Kurumları Yıkmaya Yönelik İşler
Politik kurumsal işler		
Tanımlama (defining)	Yetkilendirme (enabling work)	Yaptırımlarla bağlantısını kesme (disconnecting sanctions)
Müdafaa (advocacy)	Polislik yapma (policing)	Ahlaki temellerden yoksun bırakma (disassociating moral foundations)
Yetki verme (vesting)	Cesaret kırma (detering)	Varsayım ve inanışların altını oyma (undermining assumptions and beliefs)
Kültürel kurumsal işler	Mitolojikleştirme (mythologizing)	
Kimlik inşası (constructing identities)	Kahramanlaştırma ve şeytanlaştırma (valourizing and demonizing)	
Normatif düzenlerin değişmesi (changing normative associations)	Gömme ve rutinleştirme (embedding and routinizing)	
Normatif ağların inşası (constructing normative networks)		
Teknik kurumsal işler		
Benzeşme (mimicry)		
Kuramsallaştırma (theorizing)		
Eğitime (educating)		

Kaynak: Lawrence ve Suddaby (2006).

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu araştırmanın temel amacı, bir örgütsel alan olarak Türk havayolu taşımacılığı alanındaki slot tahsis süreci bağlamında devletin rolünü *anlamak* ve *açıklamaktır*. Söz konusu bu temel amaca ek olarak ve onu destekleyecek şekilde, devletin ilgili alandaki eylemlerinin yeni kurumsal kuram bağlamında nasıl kavramsallaştırılabileceği ve devletin yaptığı kurumsal işlerle (Lawrence ve Suddaby, 2006) bir kurumsal girişimci gibi hareket edip etmediği sorunsalının da cevaplandırılması amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında cevap aranan temel soru ise, **“Bir örgütsel alan olarak Türk havayolu taşımacılığı alanındaki slot tahsis sürecinde devlet, nasıl bir rol oynamaktadır?”** olarak belirlenmiştir.

Bu çalışma, nitel durum çalışması (Eisenhardt, 1989) şeklinde yapılandırılmıştır. Nitel araştırmalar; *“başta gözlem, görüşme ve belge analizi olmak üzere belli başlı bazı nitel veri toplama yöntemlerinin işe koşulduğu, algı, olay ve olguların bulundukları doğal ortamlarında gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konulması amacıyla gerçekleştirilen araştırmalardır”* (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s.39). Nitel araştırmaların, kendi doğasına özgü bir takım karakteristik özelliklerinden söz edilmektedir. Örneğin böylesi çalışmaların, gerçekleri, olayları ve eylemleri araştırılan kişilerin kendi gözünden görme, araştırılan sosyal ortama ilişkin detaylı açıklamalar getirme, olayları ve olguları onların kendi bağlamları içinde anlamaya ve açıklamaya çalışma, neden ve sonuçlardan ziyade süreçlere odaklanma, araştırma sürecinde esneklik ile kuram ve kavramlara sıkı sıkıya bağlı olmama gibi özellikleri olduğundan bahsedilmektedir (Bryman, 1988, s.60-67). Çalışmanın durum çalışması olarak yapılandırılmasında, bu tür çalışmalarda genellikle arşivler, mülakatlar, anketler ve gözlemler gibi veri toplama yöntemlerini bir araya getirmesinin etkili olduğu da söylenebilir (Eisenhardt, 1989, s.534).

Araştırmanın Alanı

Makro örgüt kuramlarından biri olan ve örgütler üstü düzeyde analiz yapan yeni kurumsal kuramın analiz birimi örgütsel alanlardır. İşte bu çalışmada da, örgütler üstü düzeyde bir analiz gerçekleştirilerek, analiz birimi olarak Türk havayolu taşımacılığı alanı incelenmiştir. Yeni kurumsal kuramın temel analiz birimi olan örgütsel alan kavramı, ana tedarikçiler, müşteriler, düzenleyici kuruluşlar ile benzer ürün ve hizmetleri üreten kuruluşların bir bütün olarak fark edilecek bir kurumsal yaşamı oluşturması sonucu (DiMaggio ve Powell, 1983, s.148) ortaya çıkan yapıdır. Bu doğrultuda, bu çalışmada, bir örgütsel alan olarak ele alınan ve Türk Hava Yolları, Pegasus Havayolları, Atlasglobal, Onur Air gibi havayolu işletmeleri, onların tedarikçileri olan HAVAŞ ve Çelebi Hava Servisi gibi yer hizmetleri işletmeleri, Avrupa Birliği, Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO), T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı ve Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM), Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü (DHMI) gibi düzenleyici kurum ve kuruluşlar, rekabeti tesis etme ve rekabet savunuculuğu yapan Rekabet Kurumu gibi kuruluşlar ile Türkiye Özel Sektör Havacılık İşletmeleri Derneği (TÖSHİD), Hava-İş Sendikası gibi sivil toplum kuruluşlarından oluşan

Türk havayolu taşımacılığı alanını incelemektedir. Bu bağlamda, çalışmanın kapsamının yeni kurumsal kuramın örgütsel alan kavramıyla sınırlı olduğu söylenebilir.

Veri Kaynakları ve Analizi

Nitel çalışmalarda, derlenen nitel veriler görüşme, gözlem ve belge incelemesi gibi bir veya birden çok yaklaşımla elde edilebilmektedir (Gephart, 2004, s.458). Bu çalışma kapsamında da, araştırma sorusunu cevaplayabilmek için yarı-yapılandırılmış şekilde gerçekleştirilen görüşmelerden, araştırılan olgu ile ilgili çok çeşitli dokümanlardan, ulusal yazılı basında yer alan haberlerden ve konu ile ilgili röportaj, belgesel gibi görsel malzemelerden oluşan çok geniş, kapsamlı ve çeşitlendirilmiş bir veri setinden yararlanılarak veri nirengilemesi (*data triangulation*) yapılmıştır. Çalışmanın temel veri kaynaklarından biri, Türk havayolu taşımacılığı alanında görev yapan/yapmış katılımcılarla gerçekleştirilmiş yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerdir. Bu bağlamda, çalışmada, Türk havayolu taşımacılığı alanındaki kurumsal süreçlerde devletin rolünü ortaya koyabilmek adına havayolu işletmelerinin üst düzey 11 yöneticisi, 1 havaalanı terminal işletmesi yöneticisi, 4 Ulaştırma Bakanlığı ve Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü ve Devlet Planlama Teşkilatı eski ve yeni yöneticisi, havayolu taşımacılığı alanındaki ilgili 3 sivil toplum örgütü temsilcisi ve 3 alan uzmanı akademisyen ve tarihçi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Anonimliği sağlama adına görüşmecilerin isimlerine yer verilmemiş, rumuzlar kullanılarak katılımcıların öz geçmişlerine yönelik bilgilere yer verilmiştir. Havacılık işletmelerinin temsilcilerine ilişkin *H*, kamu kurumu ve düzenleyici otorite temsilcileri için *K*, sivil toplum örgütü temsilcileri için *S* ve sektör uzmanları ile akademisyenler için ise *U* kodu kullanılmış ve bu gruplar içinde bu kodlarla numaralandırılmıştır. Araştırma sorusunu cevaplamak için görüşmeler yanında, görüşmeleri destekleyecek ve araştırılan olgu ile ilgili araştırmacıya bir bakış açısı sağlayacak her türlü ve çok çeşitli yazılı materyal de veri setine dâhil edilmiştir. Dokümanların bu denli kapsamlı ve çeşitlilik arz etmesinin istenmesindeki en önemli sebep veri çeşitlemesi yapmaya imkân vermesidir ki; özellikle veri analizi aşamasında analiz edilen dokümanların yarı yapılandırılmış görüşme verilerini çok iyi bir şekilde desteklediği ve bu bağlamda veri çeşitlendirmesi yapmaya imkân sağladığı görülmüştür. Araştırma kapsamında veri setine dâhil edilen ve veri analizinde kullanılan bir diğer veri kaynağı ise Türk havayolu taşımacılığı alanına ilişkin 1983-2013 yılları arasında yazılı basında çıkmış olan haberlerdir. Bu kapsamda, ilk olarak *Milliyet* gazetesinde belirli anahtar kelimeler ile taramalar yapılmış ve toplam 355 haber veri setine dâhil edilmiştir. Çeşitlilik sağlamak adına benzer bir hizmeti veren *Cumhuriyet* gazetesinde de elektronik olarak tarama yapılmış ve 241 haber derlenmiştir. Ayrıca, söz konusu bu haberlere araştırmacının kişisel arşivinde bulunan çeşitli gazetelerdeki 78 haber de eklenmiştir. Son olarak, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'nün web sitesinde yer alan "*Basında Biz*" adıyla oluşturulmuş ve havayolu taşımacılığı ile ilgili haberlerin derlendiği bölümden de 30 haber veri setine dâhil edilmiştir.

Çalışmada, nitel verilerin analiz edilmesinde bilgisayar destekli *Nvivo* programı yardımıyla gerçekleştirilen tümevarımsal (*inductive*) ve tümdengelimsel (*deductive*) bir nitel veri analizi yaklaşımı benimsenmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2011, s.229), Strauss ve Corbin (1990)'e atıfla, temelde üç tür yaklaşımdan söz etmektedirler. Buna göre, tümdengelimsel yaklaşıma karşılık

gelen ve daha önceden belirlenmiş kavramlara veya yapılara göre gerçekleştirilen analiz yaklaşımı, tümevarımsal yaklaşıma karşılık gelen ve verilerden çıkarılan kavramlara veya yapılara göre gerçekleştirilen analiz yaklaşımı ve son olarak söz konusu bu iki tür analiz yaklaşımını birleştiren bir analiz yaklaşımı bulunmaktadır. Bu çalışmada da, benzer şekilde, tümdengelimsel ve tümevarımsal analiz yaklaşımlarını sentezleyen bir veri analizi yaklaşımı benimsenmiştir.

Bulgular

Türk Havayolu Taşımacılığı Alanında Devletin Slot Tahsisine İlişkin Yaptığı Kurumsal İşler

Bu bölümde, çalışma kapsamında derlenen verilerin daha önce açıklandığı üzere nitel olarak analiz edilmesi sonucu elde edilen bulgular, Lawrence ve Suddaby (2006)'nin kurumsal iş çerçevesine bağlı kalınarak sunulmuş ve bu bağlamda, analiz sonucu elde edilen ve devletin Türk havayolu taşımacılığı alanındaki rolünü gösteren kurumsal işler de benzer şekilde yorumlanmıştır. Bulgular sunulurken, çoğunlukla görüşmecilerle yapılan doğrudan alıntılara yer verilmiş, aynı zamanda veri setine dahil edilen ilgili yazındaki kaynaklar ve haberler ile incelenen belgelere de atıf yapılmıştır.

Türk havayolu taşımacılığı alanında devletin gerçekleştirdiği kurumsal işlerin sunumunda daha önce de ifade edildiği üzere Lawrence ve Suddaby (2006)'nin kurumsal iş çerçevesine sadık kalınmış ve bu doğrultuda, Türk havayolu taşımacılığı alanında devletin gerçekleştirdiği kurumsal işler, kurumları yaratmaya, kurumları sürdürmeye ve kurumları bozmaya/yıkmaya yönelik işler şeklinde kategorize edilmiştir. Ayrıca, benzer şekilde özellikle incelenen örgütsel alanda devletin kurumları yaratmaya yönelik olarak gerçekleştirdiği işlerin tespiti ve mevcut yazın ile ilişkilendirilmesinde, Lawrence ve Suddaby (2006) yanında, Peton ve Peze (2014)'nin devletlerin en önemli kurumsal işinin kanun yapmak olduğu savından hareketle Perkmann ve Spicer (2008)'in tarif ettiği politik, kültürel ve teknik iş çerçevesinden de yararlanılmıştır.

Slot Tahsisinin THY Tarafından Koordine Edilmeye Başlanması

Devletin, Türk havayolu taşımacılığı alanında gerçekleştirdiği politik işlerden bir diğeri ise, Lawrence ve Suddaby (2006)'nin kurumsal iş çerçevesinde tanımlama (*defining*) ve yetki verme (*vesting*) olarak ifade edilen işlerin bir bileşimi olan ve 1983 yılında serbestleştirilen alanda Türk Hava Yolları dışında faaliyet gösteren işletmeler bulunmasına karşın 1992 yılında alınan bir kararla bir tür pazara giriş düzenlemesi olan (Gerede, 2015, s.78-79) slot tahsisi veya dağıtım görevinin Türk Hava Yolları'na verilmesidir. Bu noktada, bu görevin nasıl bir kurumsal iş olduğunun açıklanmasından önce slot kavramının açıklanmasında yarar vardır. Slot kelime anlamı itibarıyla, bir işin yapılabilmesi için ihtiyaç duyulan ve müsait olan bir zaman dilimi olmakla birlikte; havaalanları açısından başta havayolu işletmeleri olmak üzere, hava aracı işletmecilerine havaalanının verdiği hizmetleri kullanabilmeleri amacıyla tahsis edilmiş bir zaman dilimidir (Gerede, 2015, s.78). Yani, slotlar bir anlamda, bir havayolu işletmesinin belirli bir havaalanından hizmet verebilmesi için belirli bir zaman aralığında o havaalanından yararlanma hakkıdır. Bu noktada, tanımlama ve yetki verme işlerinin tanımına döndüğümüzde, tanımlama işinin, *statü* ve *kimlik* sunan kural sistemlerinin inşa edilmesine yönelik bir örgütsel alandaki

üyeliğin sınırlarının tanımlanması veya bir örgütsel alandaki aktörler arasında *hiyerarşiler* yaratılması iken; yetki verme işinin ise, mülkiyet haklarına ilişkin *kural sistemleri* yaratmaya dayalı olduğu görülmektedir. Bu kapsamda, devletin 1983 yılında serbestleştirilmiş bir alanda birbirleriyle rekabet eden oyuncular arasından birini seçerek, esasında diğer tüm havayolu işletmelerinin pazara girişini de etkileyecek ve düzenleyecek şekilde bizzat onlarla rekabet halinde olan bir diğer işletmeye *milli/bayrak taşıyıcı statüsünden ve kimliğinden* ötürü slot dağıtımını *yetkisini vermesi* Lawrence ve Suddaby (2006)'nin önerdiği tanımlama ve yetki verme işlerinin bir örneğidir. Bu noktada, özellikle yetkinin verilmesinde Lawrence ve Suddaby (2006)'nin belirttiği kural sistemi inşa edilirken belirli bir statü veya kimlik üzerinden Türk havayolu taşımacılığı alanında bir hiyerarşi gözetildiği görülmektedir. Zira, o dönem söz konusu slot uygulamasının hayata geçirilmesinde aktif rol oynayan görüşmecimiz K3 bu tercihi;

“Şimdi bakın, ilk slot uygulamaları başladığı zaman, seksenli yıllarda... O zaman dünyadaki uygulamalar araştırıldı. Örneğin İngiltere'de de British Airways, Almanya'da Lufthansa yapıyordu. Biz de; o günkü genel müdür ..., ben, o günkü Türk Hava Yolları'nda bu işin muhatabı olan ... hanım. Biz, ... hanımla yurt dışını da araştırdık. Bizde bu uluslararası uygulamalara paralel olarak Slot Koordinatörlük görevini Türk Hava Yolları'na bıraktık.”

diyerek açıklamaktadır. Bu izahta, görüşmecinin vurgu yaptığı nokta, yetkilendirmenin hangi mantıkla gerçekleştiği ve alanda mevcut hiyerarşiyi de gözler önüne sermektedir. Zira, görüşmecinin söz konusu uygulamaya meşruiyet kazandırmak adına yurtdışından verdiği örneklerden de anlaşıldığı üzere, slot tahsisinin Türk Hava Yolları'na bırakılmasındaki ana motivasyon, devletin havayolu olan milli/bayrak taşıyıcı kimliğidir. Çünkü, o dönemde slot tahsisini yaptığı belirtilen ve örnek olarak verilen havayolu işletmeleri de ilgili ülkelerin milli/bayrak taşıyıcılarıdır. Benzer şekilde, görüşmeciler yanında havacılık basınında da slot tahsisi yetkisinin statüsü ve kimliği sebebiyle Türk Hava Yolları'na verilmesine ilişkin karara yurtdışı örneklerinden hareketle bir gerekçelendirme de söz konusudur. Örneğin Erdağı (2009):

“1992 yılında hazırlanan ve Türkiye'de slot uygulama prensiplerini içeren SHGM talimatı ile günün koşulları da dikkate alınarak AB Üyesi birçok ülkede de uygulandığı gibi “Slot Koordinatörlüğü” oluşturulmuştur. O günkü DHMİ yönetiminin bu göreve talip olmaması nedeniyle, havacılığın geliştiği diğer ülkelerdeki koordinatörlükler de dikkate alınarak, koordinatörlük görevi THY A.O.'na verilmiştir.”

Slot tahsisi, doğası itibarıyla serbest piyasa mantığına aykırı bir uygulama olmamakla birlikte, tahsisin uygulanması ve şeffaflığı ile katılım durumuna ilişkin süreç, slot tahsislerinin serbest bir piyasa mantığıyla çelişecek bir uygulamaya dönüşmesine zemin hazırlayabilmektedir. Slot tahsisinin serbest piyasa mantığıyla çelişecek şekilde aynı pazarın oyuncularından biri olan Türk Hava Yolları'na verilmesi kararının meşrulaştırılması girişimini Rekabet Kurumu'nun havayolu taşımacılığına ilişkin bir kararından izlemek mümkündür (Rekabet Kurulu 08-28/322-106 Sayılı Kararı):

“Ülkemizde, 2005 yılı Ağustos ayına kadar, slot uygulamasını gerçekleştiren üniteler, operasyonun gerçekleşmesine 72 saat kalana kadar (Operasyonel Dönem) yapılan planlamalar için milli taşıyıcı "Türk Hava Yolları Slot Koordinatörlüğü", son 48 saat, hafta sonu, bayram ve tatil günlerinde "DHİM Atatürk Havalimanı Slot Koordinasyon Merkezi" olmuştur.”

Söz konusu karardan da görülebileceği üzere, ilgili yetkilendirmeye ilişkin Türk Hava Yolları'nın “milli taşıyıcı” kimliğine vurgu yapılmaktadır.

Benzer şekilde, söz konusu kararın meşruiyetine ilişkin daha önce Türk Hava Yolları'nda Slot Koordinasyon müdürü olarak görev yapan görüşmecimiz H4 ise bu durumu Türk Hava Yolları'nın sahip olduğu kaynaklar ve bilgi birikimi üzerinden şöyle açıklamaktadır:

“Dolayısıyla Türkiye’de slot uygulamasına başlayalım, artık talep çok artıyor denildiğinde ortaya zaten kimse çıkmamış... SHGM, DHİM ve THY. Şimdi, THY eğitim seviyesi ve dil seviyesi yüksektir. Türkiye genelinde baktığınızda... Dolayısıyla bu işi yapacak birisi aranıyor. SHGM ve DHİM gönüllü olarak THY’ye verdiler bu işi... Ben de önce müdür yardımcılığına, daha sonra Ağustos 2000’de de Slot koordinasyon müdürü olarak atandım.”

Benzer bir meşrulaştırma çabasının Ulaştırma Bakanlığı tarafından slot tahsisine ilişkin verilen bir soru önergesine ilişkin şu ifadelerde de görülmektedir (UBAK, 2005):

“...Ulusal bazda rakipsiz olarak faaliyet gösterirken Slot uygulamasının THY A.O.'nca gerçekleştirilmesi geçmiş yıllardaki şartlarda uygun olabilir...”

Bu ifadeler esasında, alandaki durum ile çelişmektedir. Zira, çalışmanın 4. Bölümünde açıklandığı ve Tablo 4’te yer verildiği üzere, özellikle 1983 yılında 2920 sayılı kanunun çıkması ve özel teşebbüslere pazara girme imkanı sağlanmasının ardından, alanda Türk Hava Yolları dışında Sönmez Havayolları, İstanbul Havayolları, Sultan Havayolları ve NESU Havayolları gibi işletmeler tarifeli olarak iç hat hizmeti sunmaya başlamışlar ve dolayısıyla söz konusu slot tahsisinin rakipleri konumundaki bir diğer aktör tarafından yerine getirilmesinden de bir hayli muzdarip olmuşlardır. Söz konusu bu durumu, alanda faaliyet gösteren dönemin önemli işletmelerinden Sultan Havayolları'nın kurucusu, kitabında Türk Hava Yolları'nın statüsü ve hem rakip hem kural koyucu olmasına bağlayarak şöyle ifade etmektedir (Çizmecı, 1994, s.29):

“Haksız rekabetin somutlandığı başka bir alan da THY'nin sivil havacılık sektöründe bürokratik konum itibariyle sahip olduğu avantajdır. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, sektörün tümünün yönetiminden sorumludur. Bu konumuyla, sektör içinde birbiriyle rekabet eden şirketlerin tümüyle aynı mesafede bir ilişki düzeyi tutturmak durumundadır. Ancak, yasa ve yönetmeliklerdeki tarifler itibariyle, THY, sivil havacılık genel müdürlüğünün sektörü yönlendirici komisyonlarında fiilen görevlidir. Ayrıca, sivil havacılık üzerinde aktif, etkin bir gücü vardır. Bu durumda örneğin Sultan Havayolları'nı

ilgilendiren bir konuda THY belirleyici bir konumdadır. Oysa diğer yönden de bu pazar içinde bizim rakibimizdir. Veya bizi kendisine rakip olarak görmektedir.”

Söz konusu yetkilendirme ve yarattığı sonuçlara ilişkin eleştiriler, slot dağıtımının adil ve şeffaf olmadığı, söz konusu adalet ve şeffaflığı denetleyecek bağımsız bir otoritenin bulunmadığı ve sonuç olarak bir çeşit pazara giriş hakkı elde etmek anlamına gelen slotların dağıtımının, tarafsız bir birim değil de pazardaki oyunculardan birisi tarafından yönetilmesinin, adil rekabet ortamına gölge düşürebilecek bir uygulama olduğu belirtilmektedir (Gerede ve Orhan, 2015, s.176). Örneğin, Rekabet Kurumu’nun alandaki rekabet ihlaline ilişkin bir kararında görüşlerine başvurulmuş ve alanda faaliyet gösteren özel havayolu işletmelerini temsil eden Türkiye Özel Sektör Havacılık İşletmeleri Derneği (TÖSHİD) yetkilisi (06-63/863-253 Sayılı Rekabet Kurumu Kararı); “slot tahsisinde mevcut slot sistemi programına diğer havayolları giremezken, THY’nin bu sisteme anında giriş yapabilmesi dolayısıyla uçuş programlarını ona göre ayarlayabilme avantajına sahip olduğunu ve diğer havayollarının ise resmi yazı ile müracaat etmek ve sonucu beklemek zorunda kaldıklarını” belirterek dağıtımdaki adaleti ve şeffaflığı sorgulamaktadır. Benzer şekilde, havacılık sektöründeki rekabet hukuku uygulamalarını inceleyen Hassu (2004) da, sektöre yönelik düzenleme, uygulama ve denetimlerin yeterli teknik kadrosu bulunan ve gerçek anlamda bağımsız idari otorite kimliği olan bir sivil havacılık otoritesi tarafından gerçekleştirilmesinin, (slot dağıtımında) tarafsızlığın tam olarak sağlanabilmesi açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır. Söz konusu eleştiriler ve tarafsızlığa ilişkin sorgulamalar 2005 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’a ilişkin görüşmelerde de gündeme gelmiş ve söz alan bir milletvekili söz konusu yetkilendirmeyi (TBMM Tutanak Dergisi, 2005, s.521):

“Umarım, dilerim, bu rekabet olayı, slot işi de düzelirse, olacaktır. Siz, bir kuruma slotu veriyorsunuz, ondan sonra, diğer kurumlar, ondan izin almak zorunda kalıyor. Hani, biz özelleştirmeciydik; özelleştirmeye daha güzel şeyler yapardık, rekabeti sağlardık, ucuzluğu sağlardık, konforu sağlardık?.. O nedenle, bu, Türk Hava Yolları’na verilen slot işinin, tekrar, Bakanlığa geri verilmesi gerekiyor.”

diyerek eleştirmiştir. Yetkilendirmeye ilişkin eleştiriler yanında, alanın kural koyucu aktörü olan Ulaştırma Bakanlığı’nın alandaki oyuncular arasında *milli/bayrak taşıyıcı statüsünden ve kimliğinden* ötürü alanda Türk Hava Yolları’na yönelik bir statü hiyerarşisi yaratıp tanımlama işine girilerek slot dağıtımını *yetkisini* Türk Hava Yolları’na vererek, slot dağıtımına ilişkin bir kural sistemi inşa ettiği ve bu bağlamda yetkilendirme işi gerçekleştirdiği açıktır. Söz konusu kurumsal işlerin nasıl gerçekleştiğine ve kurumsal işleri gerçekleştiren aktör olan Ulaştırma Bakanlığı’nın hangi mekanizmalarla bu kurumsal işleri gerçekleştirdiğine bakıldığında, politik işleri gerçekleştirmek için sıklıkla başvurulmuş yasal düzenlemelerden ziyade idari bir kararlar tanımlama ve yetki verme işlerini gerçekleştirdiği görülmektedir. Örneğin Ulaştırma Bakanlığı’nın slot dağıtımına ilişkin bir soru önermesine cevabında (UBAK, 2005);

“Slot uygulamaları yetkisi; 27.03.1992 tarihli Bakanlık Olur’u ile 1992 yılı yaz sezonundan itibaren Özelleştirme kapsamına alınan THY A.O. Genel Müdürlüğü bünyesinde oluşturulan Slot Koordinatörlüğü ve DHMİ’nin Atatürk Havalimanında kurulan Slot Koordinasyon Merkezine verilmiş ve bugüne kadar uygulanagelmıştır.”

denilerek, söz konusu kurumsal işlerin nasıl bir mekanizmayla gerçekleştirildiği açıklanmaktadır. Benzer şekilde, Türk Hava Yolları Slot Koordinasyon Müdürü olarak görev yapmış olan Erener (2002)’de, Ulaştırma Bakanlığı’na bağlı olarak görev yapan Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü’nün 27 Mart 1992 tarih ve 1245 sayılı yazısı ile belirlenmiş 6 uluslararası havaalanının (İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Bodrum ve Dalaman) son 48 saate kadar iniş kalkış saatleri planlamasının koordine edilmesi görevinin Türk Hava Yolları’na verildiğini belirtmektedir.

Buraya değin açıklanan hususlar ve yapılan alıntılar ortaya Ulaştırma Bakanlığı’nın bir kurumsal girişimci olarak Türk havayolu taşımacılığı alanında Türk Hava Yolları’na yönelik onun milli/bayrak taşıyıcı kimliğinden ve statüsünden kaynaklanan bir tanımlama işini gerçekleştirdiğini göstermektedir. Ulaştırma Bakanlığı ayrıca, Türk Hava Yolları’nın statüsünden kaynaklı olarak alandaki oyuncuların hepsini çok yakından ilgilendiren bir kural sistemi olan slot dağıtımına ilişkin Türk Hava Yolları’nı yetkilendirerek yetki verme işini de gerçekleştirmektedir.

2005 Yılında Slot Tahsis Sürecinin Yeniden Düzenlenmesi

Türk havayolu taşımacılığı alanında slot tahsisi, daha önce de üzerinde durulduğu gibi 1992 yılından söz konusu tahsis sürecindeki adaletin ve şeffaflığın sorgulanır hale geldiği 2005 yılındaki değişikliğe değin “milli/bayrak taşıyıcı” olması sebebiyle Türk Hava Yolları tarafından gerçekleştirilmiştir. Tahsis sürecinde somut kriterler ve herhangi bir yasal mevzuat bulunmayışı, ilgili sürece ilişkin Avrupa Birliği gibi kurumların eleştirilerine yol açmış; izleyen dönemde söz konusu eleştirilere ek olarak sürecin adilâne işlemediğine yönelik alanda yaşanan tartışmalar da slot tahsisinin alandaki oyunculardan biri olan Türk Hava Yolları tarafından gerçekleştirilmesinin meşruiyetini önemli ölçüde zedelemiştir. Bu noktada, devlet alana müdahale ederek, söz konusu meşruiyetin tamiri ve bir kurum olarak slot tahsisinin sürdürülmesine ilişkin önemli kurumsal işlerden biri olan yetkilendirmeye (*enabling work*) başvurarak slot tahsisinin Ulaştırma Bakanlığı’na bağlı Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü eliyle gerçekleştirilmesi için gerekli yasal düzenleme ile idari örgütlemeyi gerçekleştirmiş ve slot tahsisinin sürdürülmesi için önemli bir kurumsal tamir işine girişmiştir.

Kurumları sürdürmeye yönelik işler arasındaki yetkilendirme (*enabling work*), polislik yapma (*policing*) ve cesaret kırma (*detering*) gibi kurumsal işler, Lawrence ve Suddaby (2006)’nin belirttiği üzere kurumların sürdürülmesinde *var olan kural sistemlerine bağlılığı* tesis etmeye yönelik işler iken; özelde yetkilendirme (*enabling work*) işi, yetkili otoriteler kurma veya kritik kaynakların akışını başka yöne kaydırmak adına kurumları çabuklaştıracak, tamamlayıcı ve destekleyici kurallar oluşturma sürecini kapsamaktadır (Lawrence ve Suddaby, 2006, s.230). İlgili tanım göz önünde bulundurulduğunda, devletin Ulaştırma Bakanlığı eliyle slot tahsisinin

Türk Hava Yolları tarafından gerçekleştirilmesi sebebiyle azalan meşruiyete ilişkin gelen eleştiriler ve alandaki aktörlerin itirazları sonucu yaşanan kriz neticesinde idari bir kararla söz konusu tahsisatı gerçekleştirmede yetkili olarak Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'nü görevlendirmesi ve bu doğrultuda buna ilişkin bir yasal mevzuat hazırlaması, slot tahsisini sürdürmeye yönelik olarak gerçekleştirilen açık bir yetkilendirme işidir.

Türk havayolu taşımacılığı alanında gerçekleştirilen slot tahsisi incelendiğinde, 1992 yılından itibaren Türk Hava Yolları tarafından gerçekleştirilen sürecin, özellikle 2000'li yıllarla birlikte alanda faaliyet gösteren özel havayolu işletmesi sayısındaki artış ve Avrupa Birliği müzakereleri sonucu eleştirilmeye başlandığı ve özellikle söz konusu sürecin adaleti ve şeffaflığı ile birlikte slot tahsisinin hangi kriterlere göre gerçekleştirildiğine yönelik herhangi bir mevzuat bulunmayışı da bu eleştirilere konu olmuştur. Örneğin, 2005 yılında konu ile ilgili mevzuatın düzenlemesine değin Türk havayolu taşımacılığı alanında slot tahsisleri, adına "slot kitapçığı" denen ve herhangi bir yasal altyapısı bulunmayan ve alandaki diğer aktörlerin haberdar olmadığı 10 madde ile bir ekten oluşan dokümanla gerçekleştirilmiştir (DPT, 2000, s.551). Bunun yanında, Avrupa Birliği tarafından slot tahsisinin tarafsız, açık ve ayırım gütmeyen bir biçimde gerçekleştirilmesi, tahsisatın bağımsız bir koordinatör tarafından havalimanı kullanıcılarına danışılarak yapılması gerektiği belirtilmiş; ayrıca AB Müktesebatına Uyum çerçevesinde de slot tahsisine rehberlik eden doküman olan "Slot Book" adlı kitapçığa hukuki bir nitelik kazandırılması gerektiği vurgulanmıştır (DPT, 2000, s.551). Anlaşılabileceği üzere, 2005 yılındaki düzenlemeye değin, Türk havayolu taşımacılığı alanındaki slot tahsisi açık ve şeffaf olmayan, yasal düzenlemeden yoksun ve serbest rekabete aykırı bir şekilde devletin alandaki uzantısı durumundaki bir aktör olan Türk Hava Yolları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu durum, ilgili tahsis sürecinin meşruiyetini sorgulanır hale getirmiş ve nihayetinde alandaki özel teşebbüslerden biri ile slot tahsisi yetkilisi Türk Hava Yolları arasında yaşanan bir kriz sonucu, slot dağıtım görevi Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

Slot tahsisinin el değiştirmesine neden olan kriz, 2005 yılında AtlasJet havayolu işletmesinin Atatürk Havalimanı çıkışlı olarak gerçekleştirdiği İstanbul-Ankara hattındaki uçuş frekansının slot tahsisinde yetkili kuruluş olan Türk Hava Yolları tarafından ilgili işletmenin almış olduğu slotlara uymadığı gerekçesiyle dörtten ikiye düşürülmesi sonucu ortaya çıkan tartışmalarla başlamıştır (Milliyet, 2005). Yaşanan kriz, Türk Hava Yolları ve AtlasJet üst düzey yöneticilerinin karşılıklı açıklamaları sonucu tırmanmış, örneğin Öger Holding ve AtlasJet Yönetim Kurulu Başkanı Vural Öger, "Devleti arkaya alarak, bu şekilde özel sektörle rekabet edilmez" diyerek "THY bizle rekabet halinde olduğu için, 4 haftadır bu güzergâhta uçtuğumuz uçaklara, bu kez slot denilen, 'Uçuş saat izniniz yok' dedi. Kontuar açılıp, yolcular uçağın içinde beklemesine rağmen uçaklarımız sefer yapamadılar. İzin verilmedi." şeklinde beyanda bulunmuştur (Radikal, 2005). Benzer şekilde AtlasJet Genel Müdürü Tuncay Doğaner de söz konusu uygulamanın aslında pazara girişi belirleyebilecek bir sopa gibi kullanılabileceğini şu sözlerle ifade etmektedir (Hürriyet, 2005a):

“Davul bizde, tokmak THY’de. Bir şirketin hat açma, hat sayısını belirleme, uçuş saatlerini ayarlama işini rakip firmaya vermek, hiç etik değil. Böyle olunca da rakip firma, sen sadece Diyarbakır’a uç, Ankara’ya uçma, şu saatte uç bu saatte uçma deme hakkını kendinde bulabiliyor.”

Söz konusu tartışmalar ve yaşanan kriz sonucu, dönemin Ulaştırma Bakanı Binali Yıldırım sürece müdahale ederek, *“THY’nin de nihayetinde diğer taşıyıcılar gibi bir taşıyıcı”* olduğunu (Hürriyet, 2005b) belirtmiş, slot tahsisini gerçekleştiren ve THY bünyesinde yer alan Slot Koordinasyon Merkezi’nin, diğer havayolu şirketlerinden gelen şikâyetleri de dikkate alarak bakanlığa bağlı Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü bünyesine taşınması için talimat verdiğini açıklamış ve bu sayede diğer havayolu şirketlerinin, uçuş saatleri konusunda bu merkezden izin alabileceğini belirtmiştir (Radikal, 2005). Bu doğrultuda, yeni bir yapı oluşturulmuş ve slot koordinasyon süreci 30 Haziran 2005 tarih ve 14230 sayılı Ulaştırma Bakanlığı Makamı Oluru ile SHGM’ye verilmiştir. Bu değişikliğe bağlı olarak 23.08.2005 tarih 18347 sayılı Makam Onayı ile hazırlanan SLOT Uygulama Prensipleri Talimatı (SHT-SLOT) çıkartılmış, SLOT Koordinatörlüğü Makamı ve SLOT Talep Değerlendirme Komisyonu oluşturularak (DPT, 2000) slot tahsisi yasal bir altyapıya kavuşturulmuştur. Yine aynı dönemde, TBMM’den geçerek yasalaşan Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun tasarısının Hava Ulaşım Daire Başkanlığı’nın görevlerini düzenleyen 9. Maddesinin 1 fıkrasına (T.C. Başbakanlık, 2005); *“Trafığı yoğun uluslararası hava alanlarında slot uygulanmasını sağlamak, bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmak ve takip etmek”* ifadesi de eklenerek, yasal altyapı daha da kuvvetlendirilerek kanuni açıdan da bu görev Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü’ne bırakılmıştır.

Yine benzer şekilde hem hukuki altyapıyı sağlamak hem de Avrupa Birliği’nden gelebilecek eleştirileri bertaraf etmek amacıyla Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü tarafından çıkarılan Slot talimatında (SHGM, 2005); *“Slot uygulamalarını koordine etmek amacı ile Sivil Havacılık Genel Müdürü tarafından bir Slot Koordinatörü atanacağı”* ve *“Slot koordinatörlüğü’nün, Ulaştırma Bakanlığı’na bağlı olarak çalışmalarını tarafsız, adil ve şeffaf olarak yürütmeyi esas alacağı”* ifadelerine yer verilmiştir.

Söz konusu düzenlemeler sonucu slot tahsisine ilişkin oluşturulmuş olan yeni yapıyı o dönem Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü’nde görev yapan ve bu süreçte aktif rol oynamış görüşmecilerimizden K3 şöyle ifade etmektedir:

“Şimdi biz, bu dünyadaki gelişmelere paralel olarak, Türk Hava Yolları’ndan koordinasyon görevini aldık. Şöyle bir yapı oluşturduk; Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, Türk Hava Yolları Genel Müdürlüğü... Ayrıca özel sektörden de... Yani iç hatlarda ve dış hatlarda tarifeli sefer yapan havayolu işletmelerinden birer temsilci ile bir ‘board’ oluşturduk. O ‘board’un başkanı da bendim. Biz slot tahsislerini ‘board’ olarak yapmaya başlamıştık.”

Yeni oluşturulan yapı ve tahsise ilişkin uygulamalar başta krize konu olan aktör AtlasJet olmak üzere alanda memnuniyet yaratmıştır (Radikal, 2005). Söz konusu memnuniyet, sadece alandaki işletmelerce ifade edilmemiş, konu ile ilgili olarak TBMM'deki Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı ile ilgili görüşmelerde muhalefet milletvekilleri dahi aşağıdaki ifadelerle değişikliğe ilişkin memnuniyetleri dile getirmişler ve söz konusu kurumsal işi gerçekleştiren ana aktörün Ulaştırma Bakanı olduğu şöyle ifade etmişlerdir (TBMM Tutanak Dergisi, 2005, s.518):

“Sayın Bakan, hakikaten, sempatik, çalışkan bakanlarımızdan bir tanesi. Üstelik, Sayın Bakan havacılar çok seviyor. Özellikle özel havayolcular çok seviyor. Benim de yakın dostlarım var. Neden seviyorlar; çünkü, Sayın Bakan bir konuda çok önemli bir işlem yapmış. Yani, İskender'in kılıcı gibi, Gordion'da çekmiş kılıcı, çözilemeyen bir sorunu kılıçla ortadan bölmüş. Nedir bu sorun; bu, slot sorunudur.”

Görüldüğü, üzere devlet Türk havayolu taşımacılığı alanındaki slot tahsisine ilişkin problemler karşısında, bir kurum olarak slot tahsisini sürdürebilmek adına kendine bağlı bir otoriteye yetki devri gerçekleştirmiş ve mevzuat düzenlemeleri ile bu otoriteyi destekleyici kurallar geliştirmiştir. Bu bağlamda, söz konusu kurumsal işin gerçekleşmesine zemin hazırlayan kritik olayın varlığı ve konu ile ilgili alandaki tikanıklık da bu noktada önem kazanmaktadır. Zira, yeni kurumsalcı yazında, mevcut örgütlerin etkinlik ve uyum problemleri ile kurumlar arası uyumsuzluk ve aktörlerin karşılanmamış beklentilerinin örgütsel alanlarda kurumsal çelişkileri beraberinde getirdiği, bunun da yeni bir kurumun ortaya çıkmasına neden olduğu (Taşcı ve Erdemir, 2010, s.141) veya yeni kurumsal düzenlemelere gidilmesini gerekli kıldığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda, Türk havayolu taşımacılığı alanındaki özel havayolu işletmelerinin söz konusu uygulamanın şeffaflığı ve adaletini sorgulamaya başlayarak memnuniyetsizliklerini beyan etmeleri ve görüşmecilerimizden H4'ün *“İşte özel havayolları sesini çıkartıp; ‘Olmaz; THY’de bir taşıyıcı.’ dedikten sonra SHGM’ye geçti.”* şeklinde açıkladığı süreç sonucunda, devlet, ilgili aktörlerin bu yöndeki beklentilerini karşılamak için bu tarz bir kurumsal iş gerçekleştirmiştir.

Devlet Hava Meydanları İşletmesi’nin Slot Tahsisi Konusunda Yetkilendirilmesi

Devletin, Türk havayolu taşımacılığı alanının yapılanmasını sekteye uğratacak şekilde, gerçekleştirdiği politik kurumsal işlerden bir diğeri ise, daha önce meşruiyeti sorgulanmaya başlayan ve bir krize de yol açan slot tahsis süreci konusunda görece daha özerk bir kurum olan Ulaştırma Bakanlığı’na bağlı Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü’nü görevlendirmesi sonrasında, 2010 yılında, söz konusu sürecin o dönem THY’ye ile organik ve bu bağlamda da yönetsel bir bağı bulunan Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü’ne mevcut yasal düzenlemelere aykırı şekilde devredilmesidir.

Daha önce değinildiği üzere, Türk havayolu taşımacılığı alanında slot tahsisi, 2005 yılında AtlasJet ile Türk Hava Yolları arasında yaşanan kriz sonrasında, daha bağımsız ve şeffaf bir yapıya kavuşturulmak istenmiş; bu doğrultuda, bir talimat yayınlanarak slot tahsisi yetkisi Ulaştırma Bakanlığı’na bağlı Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü’ne devredilmiştir. İzleyen süreçte

ise, slot tahsisi, 17.06.2010 tarih ve 8090 sayılı Ulaştırma Bakanlığı Oluru ile Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Hem Avrupa Birliği hem Rekabet Kurumu hem de alandaki aktörlerin tamamına yakını tarafından eleştirilen bu devrin, alanı bozucu ve yapılanmasına engel teşkil edecek nitelikte iki unsuru bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Ulaştırma Bakanlığı'nın 2005 yılında gerçekleştirdiği bir yasal düzenlemeye aykırı şekilde slot tahsisi görevinin el değiştirmesi, diğeri ise yetki devrinin gerçekleştirildiği kurumun kimliği ve Türk Hava Yolları ile olan yakın ilişkisidir. Nihayetinde, Türk havayolu taşımacılığı alanını bozmaya yönelik olarak gerçekleştirilen politik kurumsal iş, 1996 yılında Ulaştırma Bakanlığı'nın almış olduğu karara benzer şekilde, devletlerin kanun veya yönetmelik gibi alışılmış mevzuat düzenlemelerinin dışındaki bakanlık oluru veya onayı gibi mekanizmalarla da alanların yapılanmasını engelleyebileceklerini göstermektedir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, 5431 sayılı Kanun ile Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'ne verilen slot uygulamalarına ilişkin iş ve işlemleri yürütme sorumluluğu 17.06.2010 tarih ve 8090 sayılı Bakanlık Oluru ile DHMİ Genel Müdürlüğüne devredilmiş ve bunu müteakip, DHMİ Genel Müdürlüğü tarafından yeni bir "Slot Uygulama Talimatı" yayımlanarak Ulaştırma Bakanlığı'nca 23.08.2005 tarihinde yayınlanan "Slot Uygulama Prensipleri Talimatı (SHT-SLOT)" iptal edilmiştir (Rekabet Kurulu 11-65/1692-599 Sayılı Kararı, 2011, s.3). Söz konusu talimat incelendiğinde, her ne kadar hukuki dayanağını 3348 sayılı Ulaştırma Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ve 2920 Sayılı Türk Sivil Havacılık Kanunu'ndan aldığı ve B.11.1.SHG.0.61.00.00-1265/8090 sayılı Ulaştırma Bakanlığı Makamı Oluru ile hazırlandığı belirtilse de (DHMİ; 2010, s.1), slot tahsisi görevinin devri o dönem mevcut ve uygulanagelmekte olan mevzuat ile çelişmektedir. Zira, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'nün görevlerini düzenleyen 5431 sayılı kanunun 9. maddesinin h bendinde (Resmî Gazete, 2005); *"Trafığı yoğun hava alanlarında slot uygulanmasını sağlamak, bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmak ve takip etmek."* ile genel müdürlüğün Hava Ulaşım Daire Başkanlığı görevlendirilmiştir. Söz konusu hukuki aykırılık, Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu raporunda da yer almış ve Ulaştırma Bakanlığı'nın girişimi şöyle eleştirilmiştir (DDK, 2011, s.314):

"Kanunda herhangi bir değişiklik olmadığı halde slot uygulamasına ilişkin yetkinin DHMİ'ye devredilmesi işlemi Kanuna aykırıdır. Zira, yürürlükte olan bir Kanunun açık hükmüne rağmen bir nevi kanun koyucu yerine geçilerek işlem tesis edilmiştir."

Bu ve benzeri eleştiriler üzerine, slot tahsisi yetkisinin devrinin yasal bir altyapıya kavuşturulması amacıyla harekete geçilmiş, bu doğrultuda 2 Kasım 2011 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 661/68 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile slot tahsisini düzenleyen 5431 sayılı kanunun 9. Maddesinin h bendi (661 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname, 2011); *"Trafığı yoğun hava alanlarında slot uygulanmasına ilişkin gerekli düzenlemeleri yapmak ve slot uygulanmasını sağlayacak kurum ve kuruluşların Bakan onayı çerçevesinde yetkilendirilmesine ilişkin iş ve işlemleri yürütmek."* şeklinde değiştirilerek Bakanlığı'n yetkilendirmesinin kanuna aykırılığı giderilmiş ve yasal zemin oluşturulmuştur. Fakat, Devlet Hava Meydanları tarafından slot tahsisine ilişkin ilkelerin yer aldığı talimatın

yayınlanması ve fiili olarak slot tahsisinin DHMİ'ye geçtiği 17 Ağustos 2010 ile söz konusu işlemin yasal altyapıya kavuştuğu 2 Kasım 2011 tarihleri arasında geçen sürede slot tahsis yetkisinin yasal dayanaktan yoksun olarak DHMİ tarafından kullanıldığı (Rekabet Kurulu 11-65/1692-599 Sayılı Kararı, 2011, s.24) görülmektedir.

Yasal altyapı yoksunluğunun giderilmesinin, slot tahsis sürecinin Devlet Hava Meydanları İşletmesi tarafından gerçekleştirilmesini meşrulaştırmadığı ve Ulaştırma Bakanlığı'nın eyleminin hayli eleştiri aldığı görülmektedir. Örneğin, Rekabet Kurumu'nun konuya ilişkin bir kararı için alandaki aktörlerle yapılan görüşmelerde, slot tahsisinin gerçekleştirilmesinde bağımsız, tarafsız ve şeffaf bir sürecin işletilmesinde sorunlar olduğunu ve en önemlilerinden birinin de DHMİ'de tesis edilen 'Slot Koordinasyon Komitesi'nde çalışanların çoğunluğunun THY personeli olması olduğunu ifade etmektedirler (Rekabet Kurulu 11-65/1692-599 Sayılı Kararı, 2011, s.16). Benzer şekilde, görüşmecilerimizden H8 de bu hususta;

“Slot dağıtımında Türkiye’de bir adaletsizlik var. Türkiye’de böyle bir sistem yok yani. Kurulmamış böyle bir sistem... Orada da şu olması lazım... İşte bu slotları kim dağıtıyorsa, hangi kamu mercii bunu dağıtıyorsa... Şimdi Devlet Hava Meydanları mesela... Bütün şirketlere eşit mesafede olması lazım... Türkiye’deki mevzuat bunu gerektiriyor ama böyle bir durum yok. Yani mesela şeffaflık yok.”

diyerek görüşlerini dile getirmektedir. Bu doğrultuda, bir diğer görüşmecimiz H2 de, dağıtımda adaletsizliği somut kriterler olmamasına bağlayarak şunu ifade etmektedir:

“Şimdi bugün yani burada da, Ulaştırma Bakanlığı’nın, bence eksik olan tarafı şu... Bugün hani benim bu slotları dağıtmadaki kriterim budur diyebilecek bir kriter yok... Tamam mı? Yani bir kriter koysa... Tamam, desteklerim. Benim kriterim budur arkadaş dese...”

Her ne kadar, söz konusu devir işlemine yasal bir altyapı sağlanmış olsa da, devire ilişkin eleştiriler yukarıda alıntılananlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nın %49'una C grubu imtiyazlı hisse ile sahip olduğu THY ile Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı bir kamu iktisadi kuruluşu olan Devlet Hava Meydanları İşletmesi arasındaki yakın ilişkiler ve özellikle 2008 yılından itibaren DHMİ genel müdürünün THY yönetim kurulunda görev alması da eleştirilere konu olmuştur. Örneğin, Devlet Denetleme Kurulu raporunda (DDK, 2011, s.314); DHMİ genel müdürünün aynı zamanda THY yönetim kurulu üyesi de olduğu bugünkü yapı içerisinde slot tahsis yetkisinin DHMİ'de olmasının, sakıncalı sonuçlar ortaya çıkaracak nitelikte olduğu belirtilmiştir. Gerçekten Türk Hava Yolları faaliyet raporları incelendiğinde, dönemin DHMİ genel müdürünün 17 Nisan 2008'de Türk Hava Yolları yönetim kurulu üyeliğine seçildiği (THY 2008 Faaliyet Raporu, 2008b, s.17) ve 2011 yılına değin bu görevini sürdürdüğü (THY 2011 Faaliyet Raporu, 2011, s.15) görülmektedir. Slot tahsis sürecine ilişkin tarafsızlığı zedeleyebilecek olan bu yönetsel ilişki de, rekabet hukuku perspektifinden eleştirilmiş; böylesi bir durumda, devletin bir havayolu işletmesinin hem hissedarı hem de yöneticisi iken aynı zamanda ilgili sektörün düzenleyici ve denetleyicisi de olduğu (Rekabet Kurumu, 2012, s.25) ifade edilmiştir. Benzer şekilde, Rekabet Kurumu'nun

uzmanlarından biri de, konu ile ilgili bir etkinlikte slot tahsisine ilişkin son durumu (Şenyücel, 2011, s.261):

“2010 yılındaki değişiklikle Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü’ne verildi. Burada bizim anladığımız anlamda tam bir bağımsızlık söz konusu olmadığını düşünüyorum. Bunun da temel nedeni, DHMİ Genel Müdürü ve Yönetim Kurulu Başkanı’nın aynı zamanda Türk Hava Yolları Denetim Kurulu üyesi olmasından dolayı arada bir bağlantının olması...”

diyerek aradaki organik bağa vurgu yapmaktadır. Aynı doğrultuda, uzun yıllar Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Hava Ulaşım Daire Başkanlığı’nda görev yapan görüşmecilerimizden K1 de slot dağıtımına ilişkin bu organik bağa işaret ederek şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Türk Hava Yolları’nın şeyi kim? Yönetim kurulu üyelerinden birisi... Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürü... Böyle bir rekabet sistemi, böyle bir liberal sistem yaşar mı?”

Sonuç olarak, Türk havayolu taşımacılığı alanının yapılanmasını sekteye uğratacak ve bir kurum olarak slot tahsisini zedeleyici politik bir kurumsal iş olarak slot tahsisinin DHMİ’ye devrinin, alanda adil rekabetin tesis edilmesini engelleyici yansımaları olmuştur. Bu hususta, Rekabet Kurulu’nun bir kararında (Rekabet Kurulu 14-54/932-420 Sayılı Kararı, 2014, s.29); DHMİ tarafından gerçekleştirilen 2010-2013 yılı arası slot tahsislerinin Atatürk Havalimanı başta olmak üzere, slot tahsisi yapılan birçok uçuş hattında Türk Hava Yolları’na önemli avantajlar sağladığı belirtilmiştir. Söz konusu hususu, görüşmecilerimiz arasında yer alan TÖSHİD yetkilisi de ifade etmekte ve özellikle Atatürk Havalimanı’na ilişkin şu açıklamaları yapmaktadır:

“Daha o tarihlerde doldu denen Atatürk Havalimanı’nda hiçbir ilave şey yapılmamasına rağmen; neredeyse 6 misli filan büyüdü Türk Hava Yolları... Nasıl büyüdü? Ee, slot yok dediler. Kimseye vermediler. Yani şimdi burada merkez olarak kullanan en büyük havayolu Onur Havayolları... Kaç yıldır burada hiçbir tek sefer alamadı. Bir tek ilave sefer alamadı. Türk Hava Yolları, 6 kat büyüdü. Nedir bu?” (S2)

Görüldüğü üzere, devlet, Türk havayolu taşımacılığı alanında, pazara giriş için önemli bir ekonomik düzenleme bileşeni olan slot tahsislerinin meşruiyet kaybı yaşaması sebebiyle 2005 yılında bir tamirat işini gerçekleştirmesine karşın, yaklaşık 5 yıl sonra, uluslararası baskı kuruluşları, alandaki aktörler ve Rekabet Kurumu gibi hakemlerin eleştiri ve uyarılarına rağmen kanuna aykırı şekilde slot tahsis yetkisini Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü’nden alarak Türk Hava Yolları ile yönetsel ve organik ilişkileri bulunan Devlet Hava Meydanları İşletmesi’ne vermiştir. Söz konusu bu eylem, açık şekilde devletin Türk havayolu taşımacılığı alanının yapılanmasını engelleyici ve slot tahsisini bozucu nitelikteki politik bir kurumsal iştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye’de havayolu taşımacılığı alanındaki slot tahsis sürecini ele alan bu çalışmanın en önemli bulgusu, devletin ve devlete bağlı aktörlerin yaptığı ve Tablo 2.’de görülen kurumları yaratmaya, sürdürmeye ve bozmaya yönelik işlerle açık bir şekilde kurumsal girişimci olduğudur. İlginç bir şekilde, devlet, söz konusu kurumsal işleri yaparken ve bir kurumsal girişimci gibi hareket ederken, zaman zaman kendi kendisiyle çelişmekte ve bu bağlamda alanın yapılanmasını geciktirecek çelişik işlere ardışık bir biçimde imza atmaktadır.

Tablo 2. Devletin Slot Tahsisine İlişkin Gerçekleştirdiği Kurumsal İşler

Kurumları Yaratmaya Yönelik İşler	Kurumları Sürdürmeye Yönelik İşler	Kurumları Bozmaya Yönelik İşler
1992	2005	2010
Slot Tahsisinin THY Tarafından Koordine Edilmeye Başlanması Tanımlama (<i>defining-vesting</i>)	Slot Tahsis Sürecinin Yeniden Düzenlenmesi Yetkilendirme (<i>enabling work</i>)	Devlet Hava Meydanları İşletmesi’nin Slot Tahsis Konusunda Yetkilendirilmesi

Bu doğrultuda, devletin gerçekleştirdiği kurumsal işlere yakından bakıldığında, çalışmanın ulaştığı sonuçlara ilişkin daha yerinde bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır. Lawrence ve Suddaby (2006), kurumsal işler kavramını yazına kazandırırken, kurumsal iş kategorisinde ele alınan işlerin hemen hemen tamamının kurumların yaratımına ilişkin işler olduğunu ve kurumsalcı yazının özellikle kurumları bozmaya yönelik işlere pek ilgi göstermediğini belirtmektedir. Çalışmanın bulguları, kurumsal girişimcilerin eyleyenliğini öne alan ve pek haksız da olmayan bu eleştiriyi bir nebze olsun bertaraf edecek niteliktedir. Zira, bulgularımız bize, devletin Türk havayolu taşımacılığı alanında kurumlar inşa etmeye veya bozulmuş olanları tamire yönelik işler yanında, 2010 yılındaki slot tahsis görevinin DHMİ’ye verilmesi örneğinde olduğu gibi bizzat kendi eliyle ve kısa bir süre önce tamirine giriştiği bazı kurumları da bozmaya yönelik eylemlere girişebildiğini göstermektedir. Buradan hareketle, çalışmanın bulgularının öne çıkardığı bir diğer ilginç noktanın, devletin örgütsel alanlarda gerçekleştirdiği eylemlerin incelediğimiz vaka bağlamında konuşulacak olursa özellikle kurumsalcı yazının iddia ettiği gibi istikrar sağlayıcı ve tutarlı (Özen, 2014) olmaktan uzak olduğu da söylenebilir. Bu bağlamda, devletin Türk havayolu taşımacılığı özelinde, bazen aynı zaman aralıklarında bazen de ardışık bir biçimde alanın yapılanması açısından hem olumlu hem de olumsuz nitelikteki eylemlere girişebildiği de görülmektedir. Çalışmanın devletin olumsuz nitelikteki işleri sebebiyle, özellikle kurumsal girişimcilik yazınına muhtemel bir katkı sunması olasıdır. Zira, kurumsal girişimcilik yazını ve dahası belki de girişimcilik kavramının ta kendisi dahi, ontolojik açıdan olumlu bir anlam yüklüdür. Bu bağlamda, çalışmanın devletin alandaki yapılanmaya ket vurucu nitelikteki işleri, kurumsal girişimcilerin eylemlerinin karanlık yönlerine (Khan vd., 2007) de ışık tutarak, kurumsal girişimcilik yazınına açılmayabilir.

Çalışmanın bulguları, araştırma sorunsalının belirlenmesi ve oluşturulmasında bir hayli etkili olan kurumsalcı yazındaki siyasa farklılıkları ve bu farklılıklar bağlamında yeni kurumsal kuramın varsayımlarının tadili doğrultusunda da ele alınabilir. Bu yöndeki önemli girişimlerden birini gerçekleştiren Özen (2014), yeni kurumsal kuramın içinden doğmuş olduğu ABD’nin liberal siyasa varsayımlarına yaslandığını ve bağlam bağımlı olduğu belirterek;

Türkiye gibi devletçi siyasalarda devletin görünümünün bir hayli değiştiğinden söz etmektedir. Örneğin ona göre, devletin, Türkiye gibi devletçi siyasalarda ABD’de gibi liberal siyasalara göre rasyonelleştirici ve kurumsallaştırıcı rolünde bir belirsizlik vardır. Söz konusu roldeki belirsizliğin altında da, devletin kural koyma ve regüle etme kapasitesinin güçlü olması yanında; söz konusu bu kurallara uyulmasını sağlama ve hazırlama kapasitesinin oldukça düşük olmasının (Özen, 2014, s.86) payı vardır. Çalışmanın elde ettiği bulgular bağlamında, ele alındığında, özellikle devletin Türk havayolu taşımacılığı alanının kurumsallaşması ve yapılanmasını sekteye uğratacak şekilde girişmiş olduğu slot tahsisinin 2010 yılında DHMİ’ye devredilmesi gibi işler sebebiyle, Türkiye’de devletin ABD’deki gibi rasyonel, istikrar sağlayıcı ve kurumsallaştırıcı bir rol oynamadığı görülmektedir.

Çalışma, ulaştığı bulgular yanında şüphesiz ki ileride giderilmesi muhtemel birtakım kısıtlara sahiptir. Bu bağlamda, özellikle alandaki gelişimi ve değişimi gösterecek slot tahsis istatistikleri vb. nicel verilerin ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının paylaşmaması nedeniyle temin edilememesi önemli bir eksikliktir. İleride, söz konusu verilerin kamuya açılması durumunda veya söz konusu verilerin ilgili kurumlardan elde edilebilmesi durumunda çalışmada gerçekleştirilen nitel analiz ve yorumlamanın nicel analizlerle desteklenerek güçlendirilmesi önerilmektedir. Bununla birlikte, Türk Hava Yolları’nın devlet için bir yumuşak güç aracı olmasından (Selçuk, 2012; Selçuk, 2013) hareketle, devlet-THY ilişkisinin belki de karşılıklı bir kazan-kazan durumu yaratabileceği düşüncesiyle disiplinler arası bir sorgulamaya da gidilebilir.

Kaynakça

- Ağlargoç, O. (2016). “Sormak ya da sormamak”: Yönetim ve organizasyon alanında ilginç kuramsal katkı arayışı ve araştırma sorusunun rolü. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 71(2), 517-541.
- Battilana, J., Leca, B., & Boxenbaum, E. (2009). How actors change institutions: Towards a theory of institutional entrepreneurship., *The Academy of Management Annals*, 3(1), 65-107.
- Berger, P. & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. New York: Doubleday.
- Bryman, A. (1988). *Quantity and auality in social research*. London: Routledge.
- Bryman, A. (1989). *Research methods and organization studies*. London: Routledge.
- Burrell, G. & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organisational analysis*. London: Heinemann.
- Child, J., Lu, Y., & Tsai, T. (2007). Institutional entrepreneurship in building an environmental protection system for the People's Republic of China. *Organization Studies*, 28(7), 1013-1034.
- Çizmeci, Y. (1994). *Sultan Air öyküsü.*, İstanbul: Kendi.
- Davis, G. F. & Marquis, C. (2005). Prospects for organization theory in the early twenty-first century: Institutional fields and mechanisms. *Organization Science*, 16(4), 332-343.

- Devlet Denetleme Kurulu. (2011). *08/06/2011 Tarih ve 2011/2 Sayılı Devlet Denetleme Kurulu Araştırma ve İnceleme Raporu*. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu Başkanlığı.
- DiMaggio, P. (1988). Interest and agency in institutional theory. İçinde L. G. Zucker (Eds.), *Institutional patterns and organizations: Culture and environment* (s.3-21). Cambridge: Ballinger.
- DiMaggio, P. J. ve Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.
- DPT. (2000). *Avrupa Birliği müktesebatının üstlenilmesine ilişkin Türkiye ulusal programı (2001-2003)*. Ankara: T.C. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- Eisenhardt, K. M. (1989). Building theories from case study research. *Academy of Management Review*, 14(4), 532-550.
- Erdağı, O. (2009). Slot, no slot ve verimlilik. <http://www.airporthaber.com/thy-haberleri/oktay-erdagi8217dan-muthis-degerlendirme-15311h.html> (18 Mayıs 2018).
- Erener, S. (2002). *Türk Hava Yolları ve Türkiye’de slot koordinasyon uygulamaları*. İstanbul: Türk Hava Yolları.
- Garud, R., Hardy, C., & Maguire, S. (2007). Institutional entrepreneurship as embedded agency: An introduction to the special issue. *Organization Studies*, 28(07), 957-969.
- Gephart, R. P. (2004). Qualitative research and the Academy of Management Journal. *Academy of Management Journal*, 47(4), 454-462.
- Gerede, E. (2015). Havayolu taşımacılığındaki ekonomik düzenlemeler. İçinde E. Gerede (Eds.), *Havayolu taşımacılığı ve ekonomik düzenlemeler: Teori ve Türkiye uygulaması* (s.47-80). Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Gerede, E. ve Orhan, G. (2015), Türk havayolu taşımacılığındaki ekonomik düzenlemelerin gelişim süreci. İçinde E. Gerede (Eds.), *Havayolu taşımacılığı ve ekonomik düzenlemeler: Teori ve Türkiye uygulaması* (s.163-208). Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü.
- Hardy, C. ve Maguire, S. (2008). Institutional entrepreneurship. İçinde R. Greenwood, C. Oliver, R. Suddaby & K. Sahlin-Andersson (Eds.), *The SAGE handbook of organizational institutionalism* (s.198-217). Los Angeles: Sage.
- Hassu, M. (2004). *Rekabet hukuku ve hava taşımacılığı sektörü*. (Rekabet Kurumu uzmanlık tezi). Ankara: Rekabet Kurumu Başkanlığı.
- Hirsch, P. M. & Lounsbury, M. (1997). Putting the organization back into organization theory: Action, change, and the new institutionalism. *Journal of Management Inquiry*, 6(1), 79-88.
- Koç, U. (2013). Taking the state seriously: The effects of the state on institutional change and field-level logics. İçinde Ç. Önder (Eds.), 4. Örgüt kuramı çalıştay bildirileri kitabı (s.23-52). Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Lawrence, T. B., & Suddaby, R. (2006). Institutions and institutional work. İçinde S.R. Clegg, C. Hardy, T.B. Lawrence & W.R. Nord (Eds.), *The SAGE handbook of organization studies içinde* (s.215-254). Thousand Oaks: Sage.

- Lawrence, T.B., Suddaby, R., & Leca, B. (2009). *Institutional work: Actors and agency in institutional studies of organizations*. Cambridge: Cambridge University.
- Leišytė, L. & Sigl, L. (2018). Academic institutional entrepreneurs in Germany: navigating and shaping multilevel research commercialization governance. *Triple Helix*, 5(1), 1-23.
- Maguire, S., Hardy, C. & Lawrence, T. B. (2004). Institutional entrepreneurship in emerging fields: HIV/AIDS treatment advocacy in Canada. *Academy of Management Journal*, 47(5), 657-679.
- Meyer, J. W. ve Rowan B. (1983). The structure of educational organizations. İçinde J. Meyer & R. Scott (Eds.). *Organizational environments: Ritual and rationality* (s.71-98). Beverly Hills: Sage.
- Meyer, J. W. & Scott, W. R. (1983). *Organizational environments: Rituals and rationality*. Beverly Hills: Sage.
- Nasra, R. & Dacin, M. T. (2010). Institutional arrangements and international entrepreneurship: the state as institutional entrepreneur. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34(3), 583-609.
- Özen, H. & Özen, Ş. (2011). Interactions in and between strategic action fields: A comparative analysis of two environmental conflicts in gold-mining fields in Turkey. *Organization & Environment*, 24(4), 343-363.
- Özen, Ş. (2010a). Yeni kurumsal kuramın siyasal sistem varsayımları ve Türkiye açısından bir değerlendirme. İçinde Ş. Özen (Eds.), *1. Örgüt kuramı çalıştay bildirileri kitabı* (s. 17-32). Ankara: Başkent Üniversitesi.
- Özen, Ş. (2010b). Yeni kurumsal kuram: Örgütleri çözümlemede yeni ufuklar ve yeni sorunlar. İçinde S. Sargut & Ş. Özen (Eds.), *Örgüt kuramları* (s.237-331). Ankara: İmge.
- Özen, Ş. (2011). Yeni kurumsal kuramın dayandığı siyasal sistem varsayımları ve Türkiye açısından bir değerlendirme. İçinde F. Kartal (Eds.) *Türkiye’de kamu yönetimi ve kamu politikaları* (s.45-66). Ankara: TODAİE.
- Özen, Ş. & Özen, H. (2009). Peasants against mncs and the state: The role of the Bergama struggle in the institutional construction of the gold-mining field in Turkey. *Organization*, 16(4), 547-573.
- Özen, Ş. (2014). Rhetorical variations in the cross-national diffusion of management practices: A comparison of Turkey and the US. İçinde G. S. Drori, M. Höllerer & P. Walgenbach (Eds.), *Global themes and local variations in organization and management: Perspectives on glocalization*, (s. 119-132). London: Routledge.
- Peton, H. & Pezé, S. (2014). The unsuspected dynamics of the regulative pillar: The case of Faute Inexcusable in France. *M@n@gement*, 17(3), 145-179.
- Rekabet Kurumu. (2006). *Rekabet Kurumu Başkanlığı’nın 14.9.2006 tarih ve 2006-4-85 Dosya ve 06-63/863-253 Karar sayılı kararı*. Ankara: Rekabet Kurumu Başkanlığı.
- Rekabet Kurumu. (2008). *Rekabet Kurumu Başkanlığı’nın 10.4.2008 tarih ve 2008-4-79 Dosya ve 08-28/322-106 Karar sayılı kararı*. Ankara: Rekabet Kurumu Başkanlığı.
- Rekabet Kurumu. (2011). *Rekabet Kurumu Başkanlığı’nın 30.12.2011 tarih ve 2010-4-82 Dosya ve 11-65/1692-599 Karar sayılı kararı*. Ankara: Rekabet Kurumu Başkanlığı.
- Rekabet Kurumu. (2012). *Rekabet raporu*. Ankara: Rekabet Kurumu Başkanlığı.

- Rekabet Kurumu. (2014). *Rekabet Kurumu Başkanlığı'nın 25.12.2014 tarih ve 2010-4-82 Dosya ve 14-54/932-420 Karar sayılı kararı*. Ankara: Rekabet Kurumu Başkanlığı.
- Sargut, A. S. (2012). Sosyal bilim olarak örgüt ve yönetim araştırma alanları: bilimsel meşruiyet sorunları nasıl aşılar? *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 1-15.
- Scott, W. R. (1995). *Institutions and organizations. Foundations for organizational science*. London: A Sage Publication Series.
- Scott, W. R. (2008). *Institutions and organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- Selçuk, O. (2012). *Turkish Airlines as a soft power tool in the context of Turkish foreign policy* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi University, İstanbul.
- Selçuk, O. (2013). Turkish Airlines: Turkey's soft power tool in the Middle East. *Akademik Ortadoğu*, 7(2), 175-199.
- Selznick, P. (1996). Institutionalism "old" and "new". *Administrative Science Quarterly*, 41(2), 270-277.
- SHGM. (2005). *Slot koordinasyon merkezi hakkında bilgi notu*. www.shgm.gov.tr/doc3/slot.doc (20.12.2016).
- Strang, D. & Bradburn, E.M. (2001). Theorizing legitimacy or legitimating theory? Neoliberal discourse and HMO policy. İçinde J. Campbell & O.K. Pedersen (Eds.), *The second movement in institutional analysis: Neoliberalism in perspective* (s.129-158). Princeton: Princeton University.
- Strang, D. & Sine, W. D. (2002). Interorganizational institutions. İçinde J.A.C. Baum (Eds.), *The Blackwell companion to organizations* (s.497-519). Oxford: Blackwell.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*. Newbury Park: Sage.
- Şenyücel, O. (2011). Sivil havacılık sektöründe Rekabet Kurumu'nun yeri. İçinde Rekabet Kurumu (Eds.), *Ulaştırma sektöründe serbestleştirme, rekabet ve rekabet hukuku sempozyumu bildiri kitabı* (s.259-268). Ankara: Rekabet Kurumu Başkanlığı.
- Taşcı, D. & Erdemir, E. (2010). Kurumlar nasıl ortaya çıkar? Yeni kurumsal kuram perspektifinden bir sosyal inşâ süreci olarak saatleri ayarlama enstitüsü. İçinde Ş. Özen (Eds.), *1. Örgüt kuramı çalıştay bildirileri kitabı* (s. 129-152). Ankara: Başkent Üniversitesi.
- TBMM. (2005). *Tutanak Dergisi 115. Birleşim. Cilt:88*. Ankara: TBMM.
- THY. (2008). *THY 2008 faaliyet raporu*. İstanbul: Türk Hava Yolları.
- THY. (2011). *THY 2011 faaliyet raporu*. İstanbul: Türk Hava Yolları.
- Tsui, A. S. (2004). Contributing to global management knowledge: A case for high quality indigenous research. *Asia Pacific Journal of Management*, 21(4), 491-513.
- Tsui, A. S. (2007). From homogenization to pluralism: International management research in the academy and beyond. *Academy of Management Journal*, 50(6), 1353-1364.
- Türkeli, S. (2012). *Kurumsal alanın oluşumu ve değişiminde mikro-makro aktör ve yapıların etkileşimi: Türkiye'deki tam teşekküllü özel hastaneler alanı örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

- Ulaştırma Bakanlığı. (2005). *B.11.0.APK.0.10.01.610-01 sayılı yazılı soru önergesi cevabı*. Ankara: Ulaştırma Bakanlığı.
- Yalçınkaya, A. (2014). Bilim felsefesinde belirlenimcilik tartışmaları: Eleştirel gerçekçi bir giriş. *Bilgi*, 28, 1-21.
- Yalçınkaya, A. & Taşcı, D. (2017). Bir kurumsal girişimci olarak devlet: yeni kurumsal kuram bağlamında bir değerlendirme. *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 71-90.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Zucker, L.G. (1988). Where do institutional patterns come from? Organizations as actors in social systems. İçinde L.G. Zucker (Eds.), *Institutional patterns and organizations: Culture and environment* (s.23-49). Cambridge: Ballinger.
- Havada rekabet fiyattan uçuş saatlerine sıçradı. (2005a, 19 Haziran). *Hürriyet*.
- Birbirinize çelme takmayın 'slot'a uymayanı uçurmam. (2005b, 17 Haziran). *Hürriyet*.
- Saat ayarı işi, THY'den alındı. (2005, 15 Haziran). *Milliyet*.
- Atlasjet: THY haksızlık etti. (2005, 15 Haziran). *Radikal*.

AB-Türkiye İlişkileri Bağlamında Toplumsal Cinsiyet Politikaları AB İlerleme Raporları Perspektifinden Bir Değerlendirme

Gender Policies in the Context of EU-Turkey Relations
An Evaluation from the Perspective of the EU Progress Reports

Prof. Dr. Ali Ayata¹ - Hande Saadet Takkaç²

Başvuru Tarihi: 16.11.2019

Kabul Tarihi: 16.06.2020

Makale Türü: Derleme

Öz

Toplumsal cinsiyet, bireylerin biyolojik cinsiyetinin çok daha ötesine geçerek bireyin cinsiyetine toplumsal ve kültürel özellikler yüklenen anlamlar ile ortaya çıkan farklı bir kavramdır. Toplumsal cinsiyet konusunda yürütülen çalışmalar sadece kadınlarla ilgili olmayıp, cinsel kimliklerin hesaba katılarak farklı cinsel eğilimlerin ve bunlara yönelik ayrımcı tutumların dikkate alınmasını zorunlu kılar. Bunun yanında ilgili gurubun haklarını bilmesi ve kullanabilmesi, toplumun diğer üyeleri ile uyum içinde yaşayabilmesi ve diğerleri gibi etkin bir rol alabilmesi ile doğrudan bağlantılıdır. Dünya tarihinde bireylerin sahip olduğu en eski farklılıklardan birisi olan cinsiyet konusu, insan haklarının benimsenmesi ile eşitsizlik olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır. İnsan hakları konusundaki yükselen duyarlılık, bireylerin üzerlerinde barındırdıkları farklılıkların bir önemi olmaksızın eşit oldukları anlayışını pekiştirmiştir. Toplumsal cinsiyet olgusu, derinliği sabit olmamakla birlikte dünyanın pek çok ülke ve toplumunda yaşanan bir eşitsizlik sorundur. Türkiye, AB ile ilişkilerinin önemli bir ayağını oluşturan toplumsal cinsiyet konusunda uzun yıllar boyunca ikircikli bir tutum izlemişse de, özellikle son yıllarda hem kendi iç motivasyonu hem de AB üyelik müzakere süreçlerinin zorlamalarıyla ilerlemeler kaydetmiştir. 1998 yılından itibaren AB Komisyonu tarafından ortaya konulan Türkiye İlerleme Raporlarında bu alandaki gelişmeler ve iyileşmeler yanında yetersizlik ve eksiklikler sürekli dile getirilmiştir. Geline nokta, toplumsal cinsiyet konusu Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde henüz tam anlamıyla çözüm üretemediği ve kısa vadede çözüm üretilmesi de mümkün olmayacak sorun alanları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada öncelikle toplumsal cinsiyet konusu kavramsal çerçevede incelenmiş, daha sonra da toplumsal cinsiyet konusunun AB bünyesindeki gelişimi ele alınmıştır. AB İlerleme Raporları yıllar itibarı ile ayrı ayrı incelenerek, toplumsal cinsiyet konusunda Türkiye'nin mevzuat ve uygulama boyutunda yaşadığı gelişmeler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Kadın Erkek Eşitliği, AB-Türkiye İlişkileri

¹Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, aayata@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5890-6425

²Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, hande_takkac@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1928-6243

Abstract

Gender is a distinct concept that goes beyond the biological sex of individuals and emerges with the meanings that give social and cultural characteristics to the sex of the individual. Gender studies require not only the studies about women, but also the consideration of different sexual orientations and sexual identities, and discriminatory attitudes towards them. In addition, the fact that individuals take an active role in society is closely related to the fact that they live in harmony with society, know and exercise their rights. Gender, which is one of the world's oldest differences among individuals, has been tried to be removed from being an inequality thanks to the adoption of human rights. The increased sensitivity about human rights reinforced the understanding that the individuals are equal regardless of the differences among them. Gender phenomenon, although its depth is not constant, is an inequality problem in many countries and societies of the world. Although for many years Turkey have had an ambivalent attitude about the issue of gender which constitutes an important pillar of relations between Turkey and the EU, especially in recent years it has made progress by the enforcement of both its internal motivation and EU membership negotiation process. Not only the developments and improvements but also the deficiencies and shortcomings in this area have been constantly expressed in EU Commission's Turkey Progress Reports since 1998. At this point, the issue of gender is among the problem areas that Turkey literally could not find solution in its relations with EU and it is not possible to find a solution in the short run. In this study, first of all, the issue of gender has been conceptually examined and then the development of the gender issue within the EU has been discussed. The developments about gender in Turkey in terms of legislation and practices have been evaluated by examining the EU Progress Reports separately in annual basis.

Keywords: *Gender, Gender Equality, EU-Turkey Relations*

Giriş

Uzun yıllar süregelen savaşlar sonrasında barış ve demokrasinin erdeminin anlaşılması ve özellikle insan hakları konusundaki yükselen duyarlılık, bireylerin üzerlerinde barındırdıkları farklılıkların bir önemi olmaksızın eşit oldukları anlayışını pekiştirmiştir. Bireyler arasındaki en eski ve belki de tarih boyunca her toplumun az ya da çok tartışma konusu olan farklılık, cinsiyet meselesidir. Kadınların erkekler karşısında eşitsizlikler içinde oldukları inancı, temel haklar konusundaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve kendilerinin bu haklardan yararlanmalarını istemelerine yol açmıştır. Başlangıçta bu hak arayışı, sadece kadınların kendi özel mücadelesi şeklinde görülmüştür. Ancak her hangi bir ülkede toplumun ve dolayısıyla beşeri sermayenin aşağı yukarı yarısını oluşturan kadınların katkısı ve katılımı olmaksızın demokratik bir toplumun kurulamayacağı anlaşılmıştır. Kadınların katkısının alınamadığı bir ortamda ekonomik, sosyal ve kültürel boyutları da kapsayıcı sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasının mümkün olmadığının anlaşılması, söz konusu hak arayışları sürecinin yeni destekçisi olarak devletleri öne çıkarmıştır. Bu noktadan itibaren kadın-erkek eşitliği konusu toplumsal bir mesele olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak bu kez, söz konusu sorunda temel belirleyicilerin toplumsal önyargıların ya da kalıplaşmış yargıların olduğu saptanmıştır. Böylece sorun, bireylerin salt biyolojik farklılıklarından kaynaklanan bir boyuttan çok daha öteye

taşınmış ve toplumsal cinsiyet sorunsalı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede ilk etapta ulusal ölçekte toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik çabalar ve düzenlemeler yapılmıştır. Ancak yeterli bir ilerleme sağlanamaması ya da ilerlemenin çok sınırlı alanlarda başarılı olmasından ötürü konuyu uluslararası ölçekte çözüm arayışlarına muhatap kalmıştır. Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası gibi kuruluşlar aracılığıyla toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kalkınma hedefleri açısından önemli bir engel oluşturduğu gerekçesiyle özellikle gelişmekte olan ülkelere bir şekliyle zorunlu politika transferi biçimine dönüşmüştür.

Avrupa Birliği de benzer bir yaklaşımla toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin hem bireylerin gelişimi için hem de ülkelerin refah seviyelerini yükseltebilmelerinin önemli engellerinden birisi olduğunu düşünmüştür. İlk aşamada kadın-erkek ücret eşitliği üzerinden hareket edilse de, süreç ekonomik topluluktan siyasal ve sosyal bütünleşmeye doğru evrildikçe toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikalar, hem üye ülkelere hem de genişleme ile birlikte aday ülkelere de benimsetilmeye çalışılmıştır. Türkiye, AB ile ilişkilerinin önemli bir ayağını oluşturan toplumsal cinsiyet konusunda uzun yıllar boyunca biraz ikircikli bir tutum izlemişse de, özellikle son yıllarda hem kendi iç motivasyonu hem de AB üyelik müzakere süreçlerinin zorlamalarıyla ilerlemeler kaydetmiştir. Türkiye açısından geline nokta, henüz yeterli ve tatmin edici kabul edilmemektedir. Ancak belirtmelidir ki bu eksiklik, yapılan düzenlemelerin yetersizliğinden daha çok toplumsal cinsiyet sorunsalının ülkedeki bütün dinamiklerin ilgi gösterdiği ve duyarlı olduğu bir seviyeye erişememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada öncelikle toplumsal cinsiyet konusu kavramsal çerçevede incelenmiş, daha sonra da toplumsal cinsiyet konusunun AB bünyesindeki gelişimi ele alınmıştır. Özellikle toplumsal cinsiyet konusunun ana akımlaştırılmasına yönelik atılan adımlar değerlendirilmiştir. Üçüncü ve son aşamada ise toplumsal cinsiyet politikaları perspektifinden Türkiye-AB ilişkilerindeki yansımaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede hareket noktasını, 1998-2018 yıllarını kapsayan AB İlerleme Raporları oluşturmuştur. Bu süreçteki ilerleme raporları yıllar itibarı ile ayrı ayrı incelenerek, belgesel tarama yöntemi uyarınca toplumsal cinsiyet konusunda Türkiye'nin mevzuat ve uygulama boyutunda yaşadığı gelişmeler değerlendirilmiştir.

Cinsiyet-Toplumsal Cinsiyet Kavramları ve Ayrımı

Cinsiyet sözcüğü İngilizce'deki "sex" sözcüğünün karşılığı olarak bireyin kadın veya erkek olmanın biyolojik boyutunu temsil eder. Aslında cinsiyet kavramı, bireyin biyolojik cinsiyetine bağlı olarak belirlenmiş demografik kategoriye vurgu yapar. Örneğin bağımsız değişken olarak ele alındığı zaman cinsiyet terimiyle, bireye ait genetik ve kromozom birleşimi (erkek için xy, kadın için xx), iç ve dış üreme organları vurgulanmaktadır. Ayrıca bir cinsiyetin diğerinden önemli derecede farklılaşmasına neden olan ikincil nitelikteki cinsel karakteristik örneği olarak erkek vücudunun kadına kıyasla daha kıllı ve kaslı olması gibi bireyin biyolojik cinsiyetine referans vardır. Dolayısıyla kimlik kartlarındaki cinsiyet bölümü ile ortaya konulan bireyin biyolojik cinsiyetidir (Pehlivan, 2017, s.498). Toplumsal cinsiyet kavramı ise, biyolojik cinsiyetten farklı şekilde, erkek ve kadının sosyo-kültürel açıdan tanımlanması, toplumun söz konusu iki türün birbirinden ayırt etme biçimi ve onlara verilen toplumsal rollerin betimlenmesi için kullanılır. İngilizcedeki "gender" sözcüğünün karşılığı olarak kabul edilir. Nitekim Ann Oakley, bu sözcüğü ilk kez kullanan kişi olarak erkek ve kadın arasındaki

toplumsal bölünmüşlüğe vurgu yapar. Böylelikle toplumsal cinsiyetle, kadın ve erkek arasındaki farklılıkların toplumsal boyutu işaret edilir (Ersoy, 2009, s.210). Kavramın önemi, kadın ve erkek arasındaki güç ilişkilerinin anlaşılması, eşitsizliklerin sorgulanması için kullanışlı bir araç olarak görülmesi sonrasında artmıştır. 1970’li yıllar ile birlikte başlayan toplumsal cinsiyet çalışmaları üç aşamalı bir süreçten geçmiştir. İlkinde, kadın-erkek cinsiyet farklılıklarının öne çıkarıldığı aşamadır. Bu aşamadaki araştırmacılar, söz konusu farklılıkların bireylerin biyolojik özellikleri kaynaklı olduğu konusunda uzlaşa içindedirler. İkinci aşama, öğrenilen cinsiyet rolleri ve toplumsallaşma vurgusunun önem kazandığı aşama olmuştur. Bu aşamada toplumsal cinsiyetin, kadın bireye indirgenmeksizin, özgül toplumsal düzenlemelerin bir ürünü olduğu benimsenmiştir. Üçüncü aşamada ise, toplumsal cinsiyetin sınıflı ya da ataerkil bütün toplumsal sistemlerde temel bir rol oynadığı belirlenmiştir (Ecevit, 2011, s.4). Başka bir anlatımla, toplumsal cinsiyet, ücretli çalışmadan aile, politika, gündelik yaşama kadar, ekonomik kalkınmadan hukuk, eğitim, teknoloji ve daha çok sayıda alanda inceleme sürecine dâhil edilmiştir.

Kavram olarak cinsiyet ile biyolojik farklılaşma ötesinde erkek ve kadına dair toplumsal bir tanımlama da yapılmış olmaktadır. Böylece kadın ve erkek için toplumdaki konum ve davranışları da belirlenmektedir. Buradan bakınca cinsiyet kavramını toplum oluşturmaktadır ve dolayısıyla da toplumdan topluma ya da zaman içinde değişkenlik gösterebilmektedir (Pehlivan, 2017, s.498). Birey, dişi ya da erkek cinsiyeti ile doğmaktadır, ancak yetiştiriliş sürecinde ve sosyalleşme sayesinde içinde yer aldıkları toplumun cinsiyetlere özgü beklediği roller doğrultusunda “kız” ya da “erkek” çocuk olmayı öğrenir. Kız ve erkek çocuklar, çeşitli nesneleri, etkinlikleri, oyun ve meslekleri ve kişilik özelliklerini bile kendileri açısından “uygun” ya da “uygun olmayan” şeklinde ayırt eder hale gelirler. Cinsiyet kavramı bu noktadan itibaren basit bir dişi-eril ayrımının çok daha ötesine geçerek yeni ve farklı anlamlar kazanmaya başlar. Erkek ve kadın için yüklenen bu yeni anlamlar ile birey, sosyal yaşamda benimsenen ve kamuoyu algısında yer ediniş roller içerisinde sıkışıp kalmaktadır (Saraç, 2013, s.27). Buradan hareketle de biyolojik cinsiyetin yerini, statü belirleyicilik özelliği taşıyan toplumsal cinsiyet anlayışına bıraktığı görülmektedir. Bundan sonra kadın ve erkek sadece toplumsal paradigma tarafından onlar için belirlenmiş eylem ve davranışları uygulamakla yükümlü hale gelmişlerdir.

Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Gelişimini Etkileyen Faktörler

Toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenildiği ya da öğretildiği ilk yer, en küçük toplumsal birim olan aile kabul edilmektedir. Kültür farklılıklarına bağlı olarak değişiklik gösteren aile yapısı, toplumun toplumsal cinsiyet anlayışını da yansıtan bir gösterge gibidir. Örneğin ataerkil bir ailede erkek yüceltilirken, anaerkil bir aile için kadın daha önde ve üstte kabul görür. Toplumun erkek veya kadına yönelik beklentisi aile kurumu tarafından çocuğun doğumu ile birlikte bazen bilinçli şekilde bazen de bilinçsiz olarak çocuğa empoze edilmeye başlanır. Çocuk, erkek ya da kadın için uygun bulunan davranış kalıpları doğrultusunda biçimlendirilir (Aslan, 2015, s.365; Ateş, 2018, s.9). Aile, farklı roller doğrultusunda birbirini etkileyen bireylerden oluşmaktadır ve üyelerinin yaşam tatmin düzeyinin yükseltilmesinde belki de en önemli kurum olarak kabul edilir. Aile içinde temel ekonomik ve sosyal kararın alınış yöntemi ile eşlerin aralarında yaptıkları faaliyet paylaşımı, duygu ve düşünceleri, aile bireylerinin birbirlerinin davranışları

üzerindeki etkileme düzeyleri ortaya konulur. Ailedeki bütün ekonomik, sosyal veya fizikî konulara ilişkin sorumluluk dağılımı vardır (Şafak, 1989, s.37; Günay ve Bener, 2011, s.159). Şöyle ki geleneksel olarak ailedeki görev ve sorumluluk dağılımında cinsiyete göre hareket edilir. Örneğin erkekler tamir, bağ-bahçe işlerini yapmakla görevli ve sorumlu kılınırken, kadınlar ise yemek yapmak, temizlik yapmak ve bulaşık yıkamak gibi görev ve sorumluluklar ile yükümlüdürler.

Okul ve eğitim sistemi, toplumsal değerlerin bireylere aşılması işlevini yerine getirmektedir. Ama aynı zamanda bireye geleceğe yönelik bir meslek edindirmek görevini de yerine getirmektedir. Ancak sadece bu görev ve yükümlülüklerle kalmayıp aynı zaman da ailede başlamış olan toplumsal cinsiyet öğrenimi ya da öğretimi işini de kaldığı yerden devam ettiren ve pekiştiren bir rol üstlenmiştir. Burada çocuklara cinsiyet kaynaklı roller, beklentiler, davranış kalıpları, anlayış ve yükümlülükler örtük ya da açık olarak benimsetilmektedir. Okullarda müfredat ve ders materyalleri yani kitaplar ve diğer gereçler ve öğretim elemanlarının da toplumsal cinsiyet rollerinin çocuklara aktarılmasında kullanılan önemli araçlar arasındadır. Öğretim elemanlarının davranışları ve ders kitapları ve diğer gereçlerdeki toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin metin, resim ve görseller aracılığıyla çocuklar kendilerinden gelecekte beklenmekte olan toplumsal cinsiyet rollerine hazırlanmaktadır (Ateş, 2018, s.10-11). Örneğin öğretmenlerin çocuklara çoğunlukla farkında bile olmaksızın cinsiyetlerine göre farklı davranmaktadır.

Yaşlılar, yaşadıkları mahallelerde ve okullarında aynı cinsteki arkadaşlarına erkeksi ya da kadınsı rolleri öğretmektedirler. Özellikle ergenlik döneminde arkadaş çevresinin onaylaması veya onaylamaması, çocukların gösterebilecekleri cinsel davranış ve tutumlar üzerinde önemli etkiye sahip olmaktadır. Aynı yaş grubundaki çocuklar, kendi cinsiyetleriyle uyumlu davranış içinde olanları onaylarken uygun davranış içinde olmayanları da onaylamamaktadırlar. Böylece cinsiyet rollerinin gelişimine ve yerleşmesine katkı yapmaktadırlar. Literatürde büyük kardeşin küçük kardeş açısından cinsiyetlerine uygun bir rol model olduğuna yönelik çok sayıdaki araştırmaya sahiptir. Çocuğun aynı cinsten olan büyük kardeşinin davranışları, onun cinsiyetine ilişkin davranışlar edinme sürecinde destek olmaktadır. Kardeşler arasında gerçekleşen oyun ve çeşitli faaliyetler de toplumsal cinsiyet rolleri ile güçlü düzeyde ilişkili bulunmuştur. Toplumsal cinsiyetin çocuklara öğretilmeye başlandığı ilk aşama aile kabul edilmekteyse de, özellikle günümüzde başta televizyon olmak üzere diğer medya araçlarının da çocuklar çok küçük yaşlardayken etkili bir toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenildiği/öğretildiği alanlardan birisi haline gelmiştir. Günümüzde çocuklar çok erken yaşlardan itibaren televizyon bağımlısı bireyler haline gelmişlerdir. Medya sektörü de kendileri açısından önemli bir kazanç fırsatı olarak gördükleri bu alana ciddi yatırımlar yapmaktan geri kalmamışlardır. Çocuklara yönelik programlar, çizgi film ve diğer yapımları üretmeye devam etmektedirler. Çocuklara yönelik bu ürünler ile de toplumun değerleri, kuralları, gelenekleri ve davranış kalıpları öğretilmektedir. Bu programlar ya da diğer ürünler aracılığıyla çocuklar için önemli rol modeller ortaya çıkarılmaktadır. Bireyler, toplumsal yaşama yeni girmiş olan davranışlardan hangisinin ya da hangilerinin erkek için hangisi ya da hangilerinin kadın için uygun olduğunu çoğunlukla filmler, çizgi romanlar veya reklamlar aracılığıyla öğrenirler (Çifçi, 2018, s.26). Öte

yandan medyanın bir toplumsal yargılama mekanizması şeklinde rol üstlenmeye çalıştığı da görülmektedir. Şöyle ki toplumsal değerlerden hangilerinin doğru ve uygun, hangilerinin ise hatalı olduğu, adeta medya tarafından yapılan çeşitli yayın ya da aktiviteler ile kararlaştırılmaktadır. Medyada yer alan kadın ve erkek sembollerin tek tipleştirilmiş olması ve klişe bir şekilde sunulduğu, bir anlamda toplumdaki yerleşik eğilimlerin desteklenmesi demektir (Saka, 2018, s.28).

Avrupa Birliği’nde Toplumsal Cinsiyet Politikalarının Tarihsel Gelişimi

Toplumsal cinsiyet eşitliği, Avrupa Birliği (AB)’nin üzerinde kurulduğu ortak değerler arasındadır. Bu nedenle de ilk aşamadan bu yana AB’nin en önemli politika alanlarından birisi olmuştur. Ancak bu sürecin başlangıcında, Ortak Pazar temel hedefinin benimsendiği Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun toplumsal cinsiyet konusuna bakışı da bu boyutta gerçekleşmiştir. Yani Topluluk içinde emek, sermaye, hizmet ve malların serbest dolaşımı bağlamında kadın-erkek eşitliği politikalarının daha çok işgücü piyasasında fırsat eşitliği motivasyonu ile uygulamaya geçirildiği görülmektedir (Yılmaz, 2009, s.79; Göçmener, 2008, s.64). Kadın-erkek eşitliği şeklinde daha sınırlı bir boyutuyla AB sürecinin ilk kez kendi mevzuatına girişi 1957 yılındaki Roma Antlaşması ile olmuştur. Bu antlaşmanın 119. Maddesi AB açısından bir temel teşkil ederken, rekabet ve işgücü temeli üzerine kurulması nedeniyle Roma Antlaşması’nın üye ülkelerdeki etkisi noktasında ve toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından etkisi ciddi tartışmalara yol açmıştır (Tatlıer Baş, 2011, s.51-52; Gülel, 2012, s.19). AB’nin toplumsal cinsiyet politikaları, üç temel anlayışa dayandırılmaktadır. Kronolojik sırasıyla bu yaklaşımları; eşit ücret ve eşit davranış politikaları, pozitif ayrımcılık ya da olumlu eylem yaklaşımı ve toplumsal cinsiyet politikalarının temel düzenlemelere yerleştirilmesi anlamına gelen ana akımlaştırma yaklaşımı şeklinde sıralanabilir.

Birincisi, “eşit ücret ve eşit davranış politikaları” şeklinde ifade edilebilecek daha çok yasalar nezdinde eşitlik anlamına gelen liberal politikaların bir sonucu olmuştur. Bu politikaların pratikteki karşılığı, kamusal alanlarda kadın ve erkeğin eşit hak ve fırsatlara sahip olması biçiminde olmaktadır. Kanuna uygun araçlardan yararlanıldığı politikalar olarak da ifade edilen bu süre. AB’de fırsat eşitliği politikaları şeklinde literatürde kendisine yer bulmuştur (Yılmaz, 2009, s.79). “Eşit işe eşit ücret ilkesi” ile çalışanlarla ilgili olarak kadın ve erkek eşitliğinin sağlanmak hedeflenmektedir. Bu maddeye göre; “Her üye devlet aynı iş için kadın işçilerle erkek işçiler arasındaki ücret eşitliği ilkesinin uygulanmasını ilk devre süresinde sağlar ve bunu daha sonra devam ettirir. Cinsiyet farkı gözetmeden kurulan ücret eşitliği;

- Parça başına ödenen ücretin aynı ölçü birimi üzerinden hesaplanmasını,
- Zaman esasına göre ödenen ücretin aynı işler için eşit olmasını kapsar.

Bu maddede ücret konusunda cinsiyete dayalı olarak bir ayırım yapılamayacağına ilişkin kesin bir hüküm yer almıştır. Fakat bu maddede kadınların çalışma yaşamında karşılaştıkları dolaylı veya doğrudan ayrımcılıkla ilgili olarak onları koruyucu bir düzenleme bulunmamaktadır. Eşit Muamele politikalarının uygulandığı dönem eşit muamele yönergesiyle (1976) birlikte AB’de de sosyal boyutun ikinci gelişme süreci olan 1970’lerin ortasından 1980’lere kadardır. Yeni siyasi ve sosyal hareketlerin artması, sosyal liberal yönetimler ve istihdamda yükseliş ve

Topluluğun, Birleşik Krallık, İrlanda ve Danimarka'yı da içine alarak büyümesi bu dönemin en önemli özellikleridir. Bu dönemde çalışma politikasında iyileştirmeye gidilmiş, çalışanların sağlığı ve güvenliği konusunda düzenlemeler yapılmıştır (Ayata, 2009, s.36).

İkinci yaklaşımla aslında ikinci dalga feminizm ile beraber ortaya çıkan toplumda dezavantajlı durumdaki kadınların, kamusal alanlarda erkeklere yetişebilmeleri açısından bazı ayrıcalıklar elde etmeleri yoluyla söz konusu dezavantajlı konumlarından uzaklaşmaları ya da erkekler ile eşit başlangıç şansı yakalayabilmeleri için üretilen çeşitli önlemler kastedilmektedir. Başka bir anlatımla “pozitif ayrımcılık” ya da “olumlu eylem” olarak da tanımlanan bu yaklaşım, daha çok kadınların penceresinden bir bakış açısı anlamına da gelmektedir (Yılmaz, 2009, s.79). Olumlu eylem yaklaşımının ilk izlerine 1960'lı yıllarda siyah ırk ayrımcılığını yaygın olduğu dönemde geri kalmış kesimler için eşit işlem şansı sağlayıcı özel tedbir için kullanılması sürecinde rastlanır. Başlangıçta “yapıcı eylem” terimini kullanan ABD Başkanı Kennedy, ırk ayrımcılığının olumsuzluklarını ortadan kaldırmak açısından özellikle istihdam alanındaki çeşitli zorlayıcı tedbirlerin de yer aldığı bazı düzenlemelerde “olumlu ayrımcılık” kavramını kullanmıştır (Öztan, 2004, s.207).

AB, 1980'lerden itibaren dar kapsamlı, kadın-erkek arasındaki eşitsizliği gidermeyen eşit davranış yaklaşımından, özel önlemleri içeren olumlu eylem yaklaşımına doğru ilerlemiştir. Genel olarak bakıldığında zaman olumlu eylem, azınlıkların ya da sosyal açıdan avantajsız konumda bulunan grupların karşı karşıya kaldıkları ayrımcılığa karşı birtakım özel önlemlerle konumlarını düzeltmeyi amaçlayan politikalardır. Ayrımcılığa uğrayan gruplar ırk ve cinsiyet temelinde önemli yer tutmaktadır. Cinsiyet derken söz konusu olan hiç kuşkusuz kadınların uğradıkları ayrımcılıktır. Olumlu eylem geleneksel tutum alışlara karşı ayrımcılığa uğrayan kitleye eşit fırsatlar sağlamayı amaçlamaktadır. Olumlu eylem politikalarına kadınlar açısından yaklaşırsak bazı özel eylemlerin uyarlanmasıyla ataerkil toplumda eşit olmayan başlangıç durumlarının üstesinden gelmeye yarayan bir araçtır denebilir (Yücel, 2012, s.114). Kadınların tüm iş alanlarında ve her kademedede yer alması için eşit şartlar sağlanması gerektiğini savunan bir politika aracıdır.

Eşit davranış politikasının soyut bir hak eşitliği olarak yorumlandığına ve sınırlarının böyle çizildiğine dikkat çekilmektedir. Zaman içinde soyut eşitliğin durum eşitliğini sağlamaktan uzak olduğu iyice açığa çıkınca, olumlu eylem önlemleri tartışılmaya başlanmıştır. Olumlu eylem önlemleri, kadınlarla erkeklere eşit muamelenin gerçekleşmesi için kadınların (işgücü piyasasındaki) “özel” durumlarının göz önüne alınmasını kabul edilebilir hale getirmektedir. Aslında bu önlemlerle amaçlanan ataerkil örüntülere sahip erkeklere yönelik alanlarda kadınların rekabet edebilmeleridir. AB'de de pozitif ayrımcılık politikaları daha çok çalışma yaşamına yöneliktir ve işe eşit olmayan konumda başlayan kadınlara bu eşit olmayan konumlarını gidermek amacıyla sağlanan bir ayrıcalıktır (Yılmaz, 2009, s.86). AB'nin olumlu eylem politikasında kadın istihdamını artırmakla doğru orantılı olarak çalışma yaşamına katılımı sağlayan mesleki eğitime daha çok ağırlık verilmektedir. Kopenhag Kriterleri, Avrupa Birliği'ne üye ülkeleri eşit haklara saygı gösterip topraklarında her türlü ayrımcılığa karşı (kadınlara karşı ayrımcılık da dâhil) savaşmakla yükümlüdürler. Örneğin bazı çevreler sadece

“öncelikli muamele önlemlerini, yani kotaları olumlu eylem önlemleri olarak görmekteler. Ayrıca özellikle çalışma yaşamında cinsiyet ayrımcılığını önlemek amacıyla “koruma tedbirleri” ya da “fırsat eşitliği politikaları” da uygulanmaktadır. Koruma tedbirleri çoğunlukla hamilelik ve annelik ile ilgili koruyucu yasal çerçeveyi oluşturmaktadır (Yılmaz, 2009, s.90). AB’nde pozitif ayrımcılık yaklaşımının uygulama alanı bulduğu düzenlemeler; 76/207/EEC sayılı yönerge, 13 Kasım 1984 tarihli Konseyin Kadınlar için Olumlu Eylemin Geliştirilmesi Tavsiye Kararı, 1980 ve 1990’larda çıkarılmış olan dört tane Eylem Planı kabul edilmektedir (Tatlıer Baş, 2011, s.55-59).

Üçüncü yaklaşım ise, 1990’lı yıllarla birlikte gelişen bir kavram olan toplumsal cinsiyet eşitliğinin anaakımlaştırılması, toplumsal cinsiyet vurgusunun önem kazandığı, kadın ve erkek farklılıklarının üstünde yoğunlaşıldığı ve toplumsal cinsiyet konusunun temel politikalara yerleştirilme eğiliminin yaygınlık kazandığı bir dönemdir. Bu politikaların anaakımlaştırılmasında 1997 yılındaki AB düzeyinde istihdam açısından saptanan hedefler ve 2000 sonrasının uygulamaya başlayan istihdam stratejisinin büyük önemi vardır. AB’nin 1997 yılındaki Amsterdam Antlaşması ile sosyal politikalarda daha etkin bir rol oynamaya başladığı görülür. Aslında bu antlaşmayla eşitlik politikalarında anaakımlaştırma yaklaşımı başlatılmıştır. 2000 yılında benimsenen “Cinsiyet Eşitliği İçin Çerçeve Strateji” ile AB’nin cinsiyet eşitliği rolünde bir genişleme dikkat çekmektedir (Koray, 2011, s.21). Bu strateji ile AB, ekonomik yaşam, siyasal katılım ve temsil, sosyal hakların kullanılması, sivil yaşam ve kadın ve erkeklerin rolleri gibi beş temel konuda cinsiyet eşitliğini sağlamak adına teşvik eden bir rol üstlenmiştir. Anaakım politikası yahut anaakımlaştırma, cinsiyete dayalı ayrımcılıklarla ortaya çıkan engellerin farkında olarak cinsiyet eşitsizliklerin toplumsal kalkınma ve demokratikleşmeye engel olduğu düşüncesi ile ülke politikalarının oluşturma ve uygulama aşamalarında yapılan her türlü plan ve programlarda cinsiyet farklılığını dikkate alınması anlamına gelmektedir (Eray, 2015, s.121). Bu süreçte AB’nin toplumsal cinsiyet politikalarının temel düzenlemelerde yer almasını sağlama noktasında bu ülkelerde faaliyet gösteren feminist grupların da oldukça etkili oldukları bilinmektedir.

AB’ye Üyelik Sürecinde Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Politikaları

1999 yılında gerçekleşen Helsinki Zirvesi ile birlikte Türkiye aday ülke statüsünü elde etmiştir. AB, zirvede aldığı karar doğrultusunda Türkiye’nin AB müktesebatına uyumunu sağlamak amacıyla Katılım Ortaklığı Belgesi’nin hazırlanmasına da karar vermiştir. Türkiye de 2001 yılında Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan Ulusal Program ile söz konusu müktesebata uyum konusunda atılacak adımlar için bir yol haritası belirlemiştir. AB 2001 Katılım Ortaklığı belgesinin talepleri arasında kısa vadede kadın – erkek eşitliğine ve cinsiyet ayrımcılığına dair bir talep görmek mümkün değildir. Fakat belgenin orta vade beklentileri arasında kadınlara karşı ayrımcılık uygulamalarının ve cinsiyet, ırk ve etnik köken, din ve inanç, sakatlık, yaş ve cinsi eğilim nedenlerine dayalı tüm ayrımcılık uygulamalarının ortadan kaldırılması bulunmaktadır. Ayrıca kadın – erkek arasında fırsat eşitliğinin sağlanması adına iş hukukunda cinsiyetler arası eşitlik ve iş koşullarında eşit muamele talepleri vardır. Türkiye’de toplumsal cinsiyet konusundaki yasal değişim sürecinde; uluslararası örgütler, kadın sivil toplum kuruluşları ve kamu kurumlarının üç önemli aktör olarak öne çıktığı görülmektedir. Birleşmiş

Milletler ve Avrupa Birliği bu uluslararası örgütlerde başı çekmektedir. Uluslararası örgütlerin toplumsal cinsiyet politikalarının anaakımlaştırılması sürecinde 1982 Anayasası'nın 90. Maddesinin belirleyiciliği vardır. Parlamento onayından geçen bir uluslararası sözleşmenin kanun üstünde bir norm gücü kazanıyor olması nedeniyle bu uluslararası örgütlerle yapılan anlaşmaların yüksek düzeyde bağlayıcılığı söz konusudur.

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin yasal düzeyde benimsenmesi yönündeki ilk adımların başlangıç noktası 1985 yılına rastlar. Özellikle Avrupa Birliği müktesebatına uyum noktasında yapılacak düzenlemeler konusunda devlet kurumlarını daha yüksek bir motivasyonla harekete geçiren husus AB adaylık sürecinin başlangıcıyla birlikte olmuştur (Eray, 2015, s.125). 1985 yılında kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, Türkiye'nin cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik bir politika ve taahhüt olarak önemli kabul edilir. Bu bağlamda sürecin gözetiminden sorumlu kılınan Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü 1990 yılında kurulmuştur. 2003 yılındaki AB'nin Cinsiyet Eşitliği Topluluk Programı'na dâhil olmuştur (Koray, 2011, s.35). Böylece İstihdam Stratejisini izleme süreci de başlatılmıştır. Toplumsal Cinsiyet politikaları bağlamında yapılan önemli düzenlemelerden birisi de 2002 yılında kabul edilen Türk Medeni Kanunu'dur. Yeni Medeni Yasa, AB cinsiyet eşitliği politikaları ile uyumlu olmayan hususları dikkate alınarak yürürlüğe konulmuştur. Bu bağlamda bir diğer önemli düzenleme ise İş Kanunu ile olmuştur. İş Kanunu özellikle eşit davranış ve işyerinde cinsel taciz gibi konularda çağdaş normlar düzeyinde düzenlemeler içermektedir. Doğum izni süresinin AB müktesebatı ile uyumlu hale getirilerek doğum öncesi ve sonrasını da kapsayacak şekilde toplam 16 haftaya çıkarılması, istihdam politikalarının toplumsal cinsiyet politikalarını ile bütünlük kazanmasını sağlamıştır. Yasal çerçevede gerçekleştirilen düzenlemelerden birisi de Türk Ceza Kanunu'dur. Ceza Yasası ile cinsel saldırı suçları yeniden düzenlenmiş, aile içi şiddet karşısında alınması gerekli önlemlere yer verilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliği açısından yargı yerlerinin etkin işleyişi adına oluşturulan aile mahkemeleri atılan dikkat çekici adımlar olmuştur (Koray, 2011, s.37). 12 Eylül 2010 yılında yapılan halk oylaması ile değiştirilen 1982 Anayasasının 10/3. Maddesi, toplumsal cinsiyet konusunda Türkiye'nin belki de en önemli gelişmesi olmuştur. Dezavantajlı toplumsal grupların fırsat eşitliğini sadece kâğıt üzerindeki eşitlik karar ve politikaları ile gerçekleştiremeyeceğinin anlaşılması, Türkiye'de de bu alanda düzenleme yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Geleneksel ve tarihsel bağlamda eşitsizliğin etkisi altındaki bu dezavantajlı grupların fırsat eşitliğini elde edebilmelerini sağlamak amacıyla pozitif ayrımcılık ya da AB terminolojisindeki ifade biçimiyle "olumlu eylem" anayasal bir hüküm ile güvenceye kavuşturulmuştur (Soy, 2017, s.96).

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarına Yönelik AB İlerleme Raporları

Avrupa Birliğinin üzerine inşa edildiği ortak değerlerden olan kadın-erkek eşitliği (toplumsal cinsiyet eşitliği), yıllar boyunca AB gündeminde yer teşkil eden önemli politika alanlarından biri olmuştur. Toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda bu güne kadar sürdürülen çalışmaların bu alanda ilerleme sağlanması yönünden katkısı olmakla birlikte, eşitliğin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için daha fazla çaba gösterilmesi gerekliliği AB tarafından dile getirilen bir husustur. Türkiye'de cinsiyet bağlamındaki eşitlikçi politikaların uygulanması konusunda bazı

ilerlemeler kaydedilmişse de yetersiz kaldığı durumlar da açıkça görülmektedir. Türkiye’de cinsiyet temelli eşitlik anlayışı ve politikalarının büyük ölçüde “modernleşme” ve dünyadaki gelişmelere “ayak uydurma” biçiminde değerlendirilmektedir. Türkiye’de “AB Uyum Süreci” içerisinde düzenlemeler yapılmakla birlikte gerek toplumsal yapının gerekse siyasal iradenin toplumsal cinsiyet eşitliğine mesafeli durması sonucu genel ifadelerin, bazı vaatlerin ötesine pek geçilememiştir. AB ve Türkiye arasındaki ilişkilerde İlerleme raporları aracılığıyla düzenli gözden geçirmelerin başlangıcı 1998 yılıyla birlikte olmuştur. Toplumsal cinsiyet konusunda 1998 İlerleme Raporu’nun 14. sayfasında Türkiye’de kadının statüsü başlıklı bir bölümde ele alınmıştır. Bu raporda Kadınlara Karşı Her Türden Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi’nin onaylanması olumlu bir gelişme olarak belirtilirken, Medeni Kanun, İş Kanunu ve Ceza Kanunu gibi temel yasal metinlerde henüz gerekli uyumlaştırmanın gerçekleşmediği de eleştiri konusu yapılmaktadır. Ayrıca kadınların istihdama katılım oranı ve kadınlardaki okur-yazarlık oranının düşük olması da raporda belirtilen eksikliklerden olmuştur (AB İlerleme Raporu, 1998, s.14).

1999 AB İlerleme Raporunun 13. Sayfasında yine kadının statüsü konusu değinilmiş ve Kadınlara Karşı Her Türden Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi’nde Türkiye’nin bazı maddelere koyduğu çekincelerin Temmuz 1999’da kaldırılması olumlu bir adım olarak değerlendirilmiştir. Raporun 45. Sayfasında yargıda görev alan hâkim savcılarının içinde kadınların oranındaki artışın da olumlu görülmektedir (AB İlerleme Raporu, 1999).

2000 yılındaki AB İlerleme Raporu’nun 15. Sayfasında fırsat eşitliği başlığıyla ele alınan bölümde, “Doğu Anadolu başta olmak üzere, kızlar için okullaşma oranlarının düşük olması nedeniyle, okur-yazarlık oranı, kadınlar için %25, erkekler için %6 civarındadır. Kadınların eğitim durumunu iyileştirmek için daha çok çalışma gereği vardır. Muamele eşitliği açısından, AT müktesebatı ile uygunluk henüz sağlanmamıştır. Medeni Kanun ile ilgili olarak, erkekler ve kadınlar arasında belli ölçüde hukuki ayrımcılık (özellikle aileye ve kadınların çalışma yaşamına ilişkin) devam etmektedir. Mevcut rejim, örneğin, kocanın aile reisi olduğunu ve evlilik birliğini tek başına temsil ettiğini öngörür. Böylece koca, aile reisi olarak, çocukların kanuni velayetine sahip olan taraftır. Kadın STK’larının katkılarıyla, Medeni Kanun’da değişiklikler hazırlanmıştır ve halen parlamentoda müzakere edilmektedir. “Töre cinayetleri” dâhil, aile içinde kadınlara karşı şiddet sorunu, hâlâ ciddi bir kaygı konusudur” ifadelerine yer verilmektedir. Bu bağlamda halen önemli eşitsizliklere vurgu yapılmaktadır. Değerlendirme başlığında da, Mevcut Anayasanın kadın-erkek eşitliği garanti ettiğini, buna rağmen eşit muamele ilkesinin uygulanmasını ve icrasını sağlayabilmek için daha çok çabaya gerek olduğuna, kadınların okur-yazarlık oranlarının yükseltilmesi için ve kadınların kentsel istihdamdaki payını arttırmak için yeni eylemlerin hayata geçirilmesi gerektiğine yönelik önerilerde bulunmaktadır (AB İlerleme Raporu, 2000, s.36).

2001 AB İlerleme Raporu’nun 28. Sayfasında kadın erkek eşitliği alanında 1982 Anayasası’nın 41. Maddesinin değiştirilerek ailedeki eşler arasında eşitlik ilkesi getirildiği, 66. Maddedeki değişiklik ile eşlerden birisinin yabancı olması durumunda cinsiyete dayalı bir ayrımcılık yapılamaz hale getirildiği, henüz tasarı halindeki Medeni Kanun ile de mevcut ayrımcılıkların

ortadan kaldırılacağı ve kadın-erkek eşitliğinin pekiştirileceğinin öngörüldüğü ifade edilmektedir. Sosyal Politika ve istihdam başlıklı 13. Bölümde kadın-erkek muamele eşitliği konusunda TBMM’de görüşülen Medeni Kanun ile yaşanan olumsuzlukların giderilebileceği belirtilmektedir. Özellikle “aile reisi” kavramının kaldırılmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır (AB İlerleme Raporu, 2001).

2002 yılındaki İlerleme Raporu’nun 79. Sayfasında çalışma hayatında kadın-erkek arasında eşit muamele ilkesiyle ilişkili sınırlı ilerleme kaydedildiği, İş Kanunu’ndaki değişiklik ile cinsiyete dayalı ayrımcılıkla ilgili ispat yükü konusundaki hükme dikkat çekilmiştir. Ağustos 2002’de kabul edilen iş güvencesi kanunu ile iş sözleşmelerinin, cinsiyet, ırk, medeni hal, ailevi yükümlülükler, hamilelik, din, siyasi görüş, etnik köken ve sosyal sınıf ile ilgili nedenlerden dolayı feshedilemeyeceğine ilişkin bir hüküm önemli bir gelişme olarak dile getirilmiştir. “İşe girme, mesleki eğitim, terfi ve çalışma koşulları bakımından, Türkiye’nin, belli işlere girmede söz konusu olan cinsiyete dayalı mevcut sınırlamaları kaldırması gerekmektedir. Adalet Divanı’nın içtihat hukukundaki yeni gelişmeler de dâhil olmak üzere, ilgili Topluluk mevzuatına uyum için ilave adımlar atılmalıdır. Türkiye’nin hâlâ, yasal ve mesleki sosyal güvenlik programlarına ilişkin Topluluk müktesebatını iç hukuka aktarması gerekmektedir” biçiminde kaleme alınan değerlendirmeler başlığında eksikliklere dikkat çekilmiştir (AB İlerleme Raporu, 2002).

2003 yılı İlerleme Raporunda ilke cinsiyet eşitliği vurgu yer alırken, “namus cinayetleri” konusundaki ceza indirimi uygulamasının sonlandırılması memnuniyetle vurgulanmıştır. Ayrıca evlilik dışı doğran çocuğun “şeref kurtarmak saikiyle” öldürülmesi için ceza artırımına tabi tutulması da olumlu sayılmaktadır. İş Kanunu ile benimsenen her türden ayrımcılığın çalışma hayatında kaldırılmasına yönelik düzenleme de olumlu bulunsa da Avrupa Sosyal Şartı’nın 8. Maddesinin henüz kabul edilmemiş olması eleştirilmektedir. Sosyal koruma alanında bir gelime kaydedilmediği de raporda yer almaktadır (AB İlerleme Raporu, 2003).

2004 yılındaki İlerleme Raporu’nun ekonomik ve sosyal haklar başlıklı bölümünde, “Cinsiyet eşitliği konusunda yapılan çeşitli reformlar, kadın-erkek eşitliği ilkesini güçlendirmiştir. Anayasa’nın 10. maddesi artık kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğunu ve devletin görevinin bu eşitliğin uygulamada gerçekleştirilmesini sağlamak olduğunu belirten bir hükmü içermektedir. Yeni Ceza Yasası, kadın hakları açısından genel olarak ilerici hükümleri içermekte ve namus cinayetleri, cinsel saldırı ve bekâret testi gibi suçlarla mücadeleyi öngörmektedir. Ayrımcılık ve aile içi şiddet sorununun çözülmesine yönelik yasal ve pratik çabalara karşın, bu önemli bir sorun oluşturmaya devam etmektedir. Kadınların toplumda eşit bir konuma kavuşmalarının sağlanması için çabaların sürdürülmesi gerekmektedir” ifadesine yer verilmektedir. Yasal düzenlemelerle kaydedilen ilerlemelerin yanı sıra uygulamadaki aksaklıkların altı çizilmiştir (AB İlerleme Raporu, 2004).

2005 İlerleme Raporu’nun Ekonomik ve Sosyal Haklar Bölümünde, bir önceki yılki rapordaki ile benzer şekilde Türk Ceza Kanunu’nda yapılan değişikliğin önemli derece bazı iyileştirmeler sağlamış olmasından söz edilirken, genel olarak kadın hakları konusundaki alınan mesafenin

yeterli olmadığı da belirtilmektedir. “Endişe verici alanlar” olarak sayılan başlıklar, kadın cinayetleri, aile içi şiddet, namus cinayetleri, yüksek orandaki okuma-yazma bilemeyen kadınların oranı, hem ulusal parlamentoya hem de yerel yönetimlerde kadınların düşük düzeyde temsil edilmesi ile istihdama katılan kadın oranındaki yetersizlik eleştiri konusu yapılmaktadır (AB İlerleme Raporu, 2005).

2006 yılı İlerleme Raporu’nun 59. sayfasında, “Cinsiyet eşitliği ve kadın hakları konusu, Türkiye’de artan bir şekilde kamuoyunun dikkatini çekmektedir. Yasal çerçeve genel olarak tatmin edicidir. Ancak, kadın hakları, özellikle ülkenin fakir bölgelerinde yeterince korunmamaktadır” denilerek konuyla ilgili uygulama yetersizliklerine vurgu yapılmıştır (AB İlerleme Raporu, 2006).

2007 İlerleme Raporu, Ailenin Korunması Kanunu yeni değişikliklerle birlikte ailedeki bütün bireylerin korunması güvence altına alınmış olduğunu, töre cinayetleri ve aile içi şiddetle mücadele kapsamında uygulamaya sokulan Başbakanlık Genelgesi ile Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü koordinasyonunda kamu kurum ve kuruluşları ve sivil toplum kuruluşlarını da sisteme dâhil ettiği olumlu bir gelişme olarak ifade edilmektedir. Ayrıca ilköğretimde, cinsiyetler arasındaki farkın %5’ten %4,6’ya gerilemiş olduğu, iş kurma hakkı kapsamında hemşirelik mesleği için cinsiyet ayrımcılığının ortadan kaldırıldığı olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmiştir (AB İlerleme Raporu, 2007).

2008 AB İlerleme Raporu’nun ekonomik ve sosyal hakları bölümünde, kadın haklarıyla ilgili olarak töre cinayetleri ve kadınlara yönelik aile içi şiddet ile mücadele kapsamındaki Başbakanlık Genelgesi’nin kamu kurumları arasındaki işbirliğinin geliştirilmesine önemli katkı yaptığı dile getirilmektedir. Adli ve kolluk birimlerinin cinsiyet eşitliği konusunda eğitime alındıklarını ve bu alandaki adımların devam ettirildiği, ayrıca sağlık çalışanları açısından da bir cinsiyet duyarlılığı konusunda eğitim programlarının düzenlendiği memnuniyet verici gelişmeler olarak sayılmıştır. Buna rağmen kadın sığınma evlerindeki kapasite artışının çok az gerçekleştiği eleştirisi de yer almıştır. İlköğretimde cinsiyetler arasındaki farkın %2,3 gibi bir düzeye gerilediği ve bu alandaki dengesizliğin azaldığı belirtilmiştir. Bunların yanında, kadınların istihdama katılımı hala yetersiz bir durumun varlığı dile getirilmiş, mevcut oranların hem AB hem de OECD ortalamalarının çok altında olduğu da vurgulanmıştır. Kadınların siyasal katılımı ve temsili açısından sorunların varlığının devam ettiği belirtilirken, Diyanet İşleri Başkanlığı WEB sayfasında cinsiyet eşitliği noktasında bazı ayrımcı ifadelerin olması eleştirilmiştir. Genel olarak kadın hakları ve cinsiyet eşitliği konusundaki yasal mevzuatın yeterli olduğu ancak, ekonomik hayata katılım, fırsat eşitliği, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim ve siyasal yetkiler konularında erkekler ile kadınlar arasındaki dengesizliklerin giderilmesi amacıyla daha fazla çabanın ortaya konulması ve ek önlemlerin alınması gerektiğinin altı çizilmiştir (AB İlerleme Raporu, 2008).

2009 İlerleme Raporu’nda ilk kez toplumsal cinsiyet ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Önceki raporlarda daha çok kadın-erkek eşitliği ve cinsiyet eşitliği gibi kavramlar tercih edilmişti. Bu raporun ekonomik ve sosyal hakları başlıklı bölümünde toplumsal cinsiyet

konusunda önemli kabul edilen TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu'nun kurulmuş olması belirtilmiştir. Bu Komisyon aracılığıyla toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik şikâyet ve başvuruların öncelenecek olması olumlu bir gelişme sayılmıştır. Ancak toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda görevli bir kurumun henüz oluşturulmadığı eleştiri konusu edilmektedir. Eleştiriler arasında kadınların siyasal katılım ve temsil düzeylerinin yetersizliği ile işgücüne katılımının düşük olması da yer almaktadır (AB İlerleme Raporu, 2009).

2010 yılı AB İlerleme Raporu, ekonomik ve sosyal haklar başlıklı bölümde toplumsal cinsiyet ve kadın hakları konusunda iyileşmeler sağlandığı belirtilmiştir. Özellikle 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan Anayasa Değişikliği ile benimsenen pozitif ayrımcılık düzenlemesinin çok olumlu karşılandığı görülmektedir. Kadınların istihdamı ve fırsat eşitliğinin teşviki amacıyla çıkarılan Başbakanlık Genelgesi de olumlu karşılanmıştır. Bunun yanı sıra toplumsal cinsiyet konusunda Türkiye'nin devam edegelen sorunları olduğu; bunların kadına yönelik aile içi şiddet, kadınların hem siyasal katılım ve temsil hem de üst düzey kamusal görevlere erişim ve temsili açısından yetersizliklere dikkat çekilmiştir (AB İlerleme Raporu, 2010).

2011 İlerleme Raporu, ekonomik ve sosyal haklar bölümünde kadın hakları ve toplumsal cinsiyet konusunda çok az bir ilerleme olduğunu ifade etmiştir. Bu ilerlemeler arasında çalışan ebeveynler için getirilen kolaylıkların kamu görevlilerinin iş ve özel yaşam dengesini olumlu etkileyeceği, işyerlerinde taciz ve psikolojik taciz (mobbing) konusunda mücadeleye yön vermek ve daha üst bir duyarlılık oluşturma açısından yürürlüğe konulan Başbakanlık Genelgesi'nin çok önemli olduğu kaydedilmiştir. Yine kadınların istihdama katılım oranının artış gösterdiği, ilköğretimdeki cinsiyetler arasındaki dengesizliğin yok denecek kadar düşük seviyeye gerilediği de memnuniyet verici gelişmeler olarak sayılmıştır. Ancak, toplumsal cinsiyet alanında, töre ve namus cinayetleri, kadına yönelik aile içi şiddet ile mücadele ve erken yaşta zorla evlilik gibi başlıkların Türkiye açısından önemli sorunlar olarak varlığını sürdürmektedir görüşüne de yer verilmiştir. Son olarak da Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı'nın uygulamaya geçirilmesi noktasında kapasite eksikliğine vurgu yapılmıştır (AB İlerleme Raporu, 2011).

2012 İlerleme Raporu ile kadın haklarına saygı ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında mevzuatta iyileştirmeler yapıldığı, özellikle Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun sayesinde aile bireylerinin şiddete karşı korunmasının amaçlandığı, kamu kurumları ile sivil toplum kuruluşlarının işbirliği olumlu bulunmuştur. Ayrıca 2012-2015 yıllarını kapsayan Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı'nın kabul edilerek uygulamaya geçirildiği, plan ile mevzuat, bilinçlendirme, tutum değişikliği, kadınların güçlendirilmesi, önleyici hizmetler, sağlık hizmetleri ve paydaşlar arasındaki işbirliğinin öne çıkarıldığı ifade edilmiştir. Yine toplumsal cinsiyet konusunda Jandarma Personeline eğitim verilmesine ilişkin faaliyetlerin önemli ve faydalı olduğu dile getirilmiştir. Bununla birlikte kadınların işgücüne, siyasete, daha fazla katılımının gerekli olduğu, erken yaşta ve zorla yaptırılan evliliklerin önemli sorunlar olmaya devam ettiği eleştiriler arasında yer almıştır (AB İlerleme Raporu, 2012).

2013 AB İlerleme Raporu, 2010 Anayasa Değişikliği ile kabul edilen pozitif ayrımcılık konusundaki kanunların yürürlüğe girmemiş olduğu belirtilmektedir. Kadın hakları ve toplumsal cinsiyet konusundaki mevzuat ve eylem planlarının uygulamalarının devam ettirildiği, ancak mevzuatın siyasal, ekonomik ve sosyal açıdan uygulamaya geçirecek daha fazla çabanın sarf edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bütün bunlara rağmen toplumsal cinsiyet eşitliği noktasında, eğitim ve iş piyasasına erişim, siyasal katılım ve temsil, kadına yönelik şiddet (namus cinayetleri de içinde) erken yaşta ve zorla yaptırılan evlilikler konularının Türkiye açısından önemli sorunlar olarak varlığını koruduğu vurgulanmıştır. Kadın ve fırsat eşitliği kapsamında kamu ve özel sektörde kadın istihdamını arttırmak amaçlı tedbirler ve teşvik edici çabalara rağmen özellikle kamu bürokrasisinde üst düzey pozisyonlarda kadınların yer alışında beklenen artış yakalanamamıştır. İş ve yaşam dengesini sağlayacak politikalar ile kadınların kariyer çizgileri dikkate alınarak oluşturulması gerektiği, toplumsal kalıp yargıların ortadan kaldırılması noktasında adımlar atılması gerektiği belirtilmiştir. Son olarak da Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik Kurumu'nun henüz kurulmadığı da eleştiriler arasındadır (AB İlerleme Raporu, 2013).

2014 AB ilerleme Raporu'nda bir önceki raporda olduğu gibi yine pozitif ayrımcılık konusunda anayasal değişikliği yapılmış olmasına rağmen alt düzeydeki düzenlemelerin hayata geçirilememiş olması nedeniyle eleştiri getirilmektedir. Şiddet uygulayan eşler için önleyici hapis cezası tedbirlerinin yer aldığı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin önlenmesine Dair Kanun'un uygulamasındaki etkinlik, şiddetle mücadele konusundaki personelin niteliği ve niceliği ve eğitimine vurgu yapılmaktadır. Şiddetin Önleme Merkezlerinin iki ilde daha pilot uygulama kapsamında faaliyete geçirilmiş olması memnuniyetle karşılanmıştır. Kadınların istihdama katılımında bir artış olsa da henüz yeterli görülmemektedir. Ortaöğretimde toplumsal cinsiyet farklılığının azalmaya devam ettiği, ancak bazı bölgelerde bu eşitsizliğin çok ileri ve rahatsız edici boyutta olduğu bildirilmiştir (AB İlerleme Raporu, 2014).

2015 AB İlerleme Raporu'nda eksiklikler olarak sıralanan maddeler arasında; toplumsal cinsiyet temelinde şiddet, ayrımcılık ve azınlıklara yönelik nefret söylemi, lezbiyen, eşcinsel, biseksüel, transseksüel ve interseks (LGBTI) kişilerin haklarıyla ilgili saygı kaygı duyulan konular olarak sayılmıştır. Özellikle LGBTI bireylerin ve azınlıkların işgücüne katılımıyla ilgili şikâyetlerin sürdüğü belirtilmektedir. Fırsat eşitliği bağlamında kadınların işgücüne katılımıyla ilgili de bir ilerleme sağlanamamıştır. Ayrıca kadın ve erkek arasındaki ücret eşitsizliklerinin devam ettiği eleştirisi getirilmiştir. Erken yaşta evlilik ve çocuk işçiliği nedenleriyle okullardan ayrılanlar yüzünden eğitimde cinsiyet farklılığı sorunu çözümlenememiştir (AB İlerleme Raporu, 2015).

2016 AB İlerleme Raporu, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu'nun kabul edilmiş olmasını memnuniyet verici bir gelişme olarak görmektedir. Ancak bu kurumun henüz kurulmamış olmasını da önemli bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Geçen yılki rapor ile benzeşen bir şekilde toplumsal cinsiyet temelli şiddet, ayrımcılık, azınlıklara yönelik nefret söylemi, nefret suçu, LGBTI bireylerin temel insan haklarının ihlal edildiği önemli eleştiriler arasında yer almaktadır. "Çalışan anne-babaların kısmi süreli çalışmalarıyla ilgili yasal değişikliğin gerçekleşmiş olduğu, ancak çocukların, yaşlı ve hasta kişilerin bakımına yönelik

kurumların ve hizmetlerin yetersiz oluşu, bakım konusunda toplumsal cinsiyet önyargıları nedeniyle kadınların işgücüne katılımını engelleyici etkisini sürdürmektedir” denilerek eksikliğe vurgu yapılmıştır (AB İlerleme Raporu, 2016).

2017 yılındaki İlerleme Raporu yayımlanmamış olması nedeniyle 2018 yılı AB İlerleme Raporu incelemeye tabi tutulmuştur. 2018 yılı İlerleme Raporu’nda da özellikle toplumsal cinsiyet temelli şiddet ve ayrımcılığın devam ettiği, nefret suçu, nefret söylemi ve LGBTİ bireylerle ilgili ciddi düzeyde temel insan hakkı ihlallerine maruz kaldıkları belirtilmektedir (AB İlerleme Raporu, 2018).

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanlığın en eski farklılığı olduğu kadar en çok tartışılan ve belki de en çok mücadeleye konu olanı, toplumsal cinsiyettir. Neredeyse bütün dünyada ve tarih boyunca görülen toplumsal cinsiyet sorunu, önce temel insan hakları kapsamında ele alınmış ve kadınların bu alanda hak arayışlarına konu olmuştur. Ancak bu boyutuyla toplumsal cinsiyet konusundaki hak arayışlarında beklenen gelişme ve iyileşme sağlanamamıştır. Sonraki süreçte toplumsal cinsiyet konusu, ülkelerin gelişimi ve kalkınmasında önemli hale gelişi, özellikle kadınların ülkedeki son derece değerli bir beşeri sermaye olarak kabul edilir olması sonrası, kadın-erkek eşitliği konusundaki baş savunucu ve eşitlik arayan aktör olarak devletlerin rol üstlendiği görülmektedir. AB de aynı bakış açısının etkisiyle önce işgücü piyasasındaki rekabet avantajı elde etmenin bir aracı olarak kadın erkek eşitliği ve fırsat eşitliği bağlamında karar ve politikalar üretmiş ve bunların önce üye ülkelere daha sonra aday ülkelere benimsetilmesine odaklanmıştır. Başlangıçta kadın ve erkek arasında fırsat eşitliği arayışları olarak kendini gösteren süreçte ikinci aşamada pozitif ayrımcılık uygulamaları devreye girmiştir. Geçmişi çok eskilere dayanan ve kültürel ve sosyal arka planı olan çeşitli önyargı ve kalıp yargıların derinleştirdiği eşitsizliklerin ortadan kaldırılması için ancak bu gruplar için bazı olumlu ayrımcılık adımlarının atılması gerekliliği ortaya çıkmış ve benimsenmiştir. Son aşamada ise toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki temel karar ve politikaların anaakımlaştırılması sürecine geçilmiştir. Başka bir ifade ile toplumsal cinsiyet eşitliği politika, karar ve eylemlerinin ülkelerin temel düzenlemeleri için yerleştirilmesine yönelik çabalar öne çıkmıştır.

Türkiye, Avrupa Birliği’ne üyelik sürecine ilişkin Kopenhag kriterlerine uyum hedefiyle gerçekleştirilen yasal ve idari reformlarla demokratikleşme ve kadın hakları bakımından önemli kazanımlar elde etmiştir. Bu kazanımlar Türkiye gibi ataerkil yapının son derece kemikleştiği ülkelerde önemli birer gelişmedir. Avrupa ve Avrupa’nın benimsediği kadın hakları kavramı, Türkiye gibi bir ülke için önemli bir çıkış noktasıdır. Ama bu, Avrupa’nın toplumsal cinsiyet eşitliğini ana plan ve politikalara yerleştirdiği ve tüm sosyal, kültürel ve politik örgütlenmeleri bu anlayış üzerinden şekillendirdiği anlamına da gelmez. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesi var olan tutumların daha doğrusu tutumları besleyen ataerkil zihniyetin değişmesi doğrultusunda hareket edecek iradenin örgütlenmesiyle gerçekleşecektir. Türkiye-AB ilişkileri, 1999 Helsinki Zirvesi ile daha farklı bir evreye girmiştir. Bu süreçle birlikte Türkiye, toplumsal cinsiyet konusunda iç düzenleme ve politikalarını AB müktesebatı ile uyumlaştırma çabalarına girişmiştir. Çeşitli Anayasal ve yasal düzenlemeler yanında çok sayıdaki ikinci düzeydeki

düzenlemeler ile eylem planlarını uygulamaya sokmuştur. Ancak gelinen noktada, Türkiye mevzuat olarak ve uygulayıcı kurum ve kuruluşlar yönüyle gerekli adımları atmış olsa da toplumsal cinsiyet eşitliğini ideal noktaya taşımayı başaramamıştır. Özellikle namus ve töre cinayetleri, kadına yönelik aile içi şiddet, LGBTİ bireylerine yönelik nefret söylemi ve nefret suçu gibi konularda yeterli ilerlemeyi sağlayamamıştır. Kadınların siyasal katılım ve temsili ile kamu görevlerinde üst pozisyonlarda yeterli derecede temsil edilemeyişi gibi önemli sorunları aşmayı başaramamıştır. AB İlerleme Raporları genelde bu başlıklar ile Türkiye'yi hem attığı olumlu adımlar nedeniyle desteklemiş hem de eksiklikler konusunda eleştirmekten geri kalmamıştır. Sonuç olarak toplumsal cinsiyet konusu, Türkiye'nin toplumsal yapısı, kültürel özellikleri gibi nedenlerle kolayca çözüme kavuşturmayacağı sorun alanları olarak varlığını sürdürmektedir. Kısa vadede kolayca çözüme kavuşacak gibi de görünmemektedir.

Kaynakça

- Ateş, N. (2018), *Toplumsal cinsiyet bağlamında türk siyasal yaşamında kadının yeri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (1998).*Türkiye'nin katılım yönünde ilerlemesi üzerine Avrupa Komisyonu düzenli raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (1999).*Türkiye'nin katılım yönünde ilerlemesi'ne ilişkin Avrupa Komisyonu düzenli raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1999.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2000).*Türkiye'nin katılım yönünde ilerlemesi'ne üzerine Avrupa Komisyonu düzenli raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2001).*Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecine ilişkin ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2002).*Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecine ilişkin ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2002.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2003). *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecine ilişkin ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2004).*Türkiye'nin katılım yönünde ilerlemesine ilişkin düzenli raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf

- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2005). *Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2006). *Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2007). *Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2008). *Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2009). *Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2010). *Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2011). *Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2012). *Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Parlamentosu ve Konsey'e sunulan Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2013). *Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Parlamentosu ve Konsey'e sunulan Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2014). *Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Parlamentosu ve Konsey'e ve Sosyal ve Ekonomik Komiteye ve Bölgeler Komitesine sunulan Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2015). *Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Parlamentosu ve Konsey'e ve Sosyal ve Ekonomik Komiteye ve Bölgeler Komitesine sunulan Türkiye ilerleme raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/2015_ilerleme_raporu_tr.pdf
- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2016). *Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Parlamentosu ve Konsey'e ve Sosyal ve Ekonomik Komiteye ve Bölgeler Komitesine sunulan Türkiye raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/pub/2016_ilerleme_raporu_tr.pdf

- Avrupa Birliği Türkiye İlerleme Raporu (2018). *Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Parlamentosu ve Konseye ve Sosyal ve Ekonomik Komiteye ve Bölgeler Komitesine sunulan Türkiye raporu*, Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/siteimages/pub/komisyon_ulke_raporlari/2018_turkiye_raporu_tr.pdf
- Ayata, A. (2009). Türkiye usulü Avrupa Birliğine yakınlaşma, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 40, 32-43.
- Çifçi, S. (2018). *20-65 yaş arası kişilerin toplumsal cinsiyet algısı ve etkileyen faktörler Mardin örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- Eray, Ş. (2015). *Yeni kurumsalcı yaklaşımlar çerçevesinde Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği kamu politikası: eğitim ve siyasal katılım alt politika örnekleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Göçmener, S. (2008). *Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde Türkiye’de kadın-erkek eşitliği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Günel, D. (2012). *A comparative study to show resemblances in gender policies of the EU member states that derive from acquis communautaire obligations and to reflect their differences which arise from diversified political and socio-economic conditions* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Günay, G., Bener, Ö. (2011). Kadınların toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde aile içi yaşamı algılama biçimleri, *TSA*, 15(3), 157-171.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel Araştırma ve Yöntemi* (15. Baskı), Ankara: Nobel.
- Koray, M. (2011). Avrupa Birliği ve Türkiye’de “Cinsiyet” eşitliği politikaları: Sol feminist bir eleştiri, *Çalışma ve Toplum*, 2, 1-42.
- Pehlivan, P. V. (2017). Toplumsal cinsiyet bağlamında kuramsal yaklaşımlar: Bir literatür incelemesi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(31), 497-521.
- Saraç, S. (2013). *Toplumsal cinsiyet, içinde toplumsal cinsiyet ve yansımaları*, Ankara: Atılım Üniversitesi.
- Soy, H. (2017). *Toplumsal cinsiyet: kadının toplumsal ve hukuki konumu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Tatlier Baş, M. M. (2011). *Avrupa Birliği’nde toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana plan ve politikalara yerleştirilmesi: Hollanda, Romanya ve Türkiye örneklerinin irdelenmesi* (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), T.C Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Yücel, G. (2016). Avrupa Birliği eğitim ve kültür politikaları, (Ed. Ali Ayata ve Murat Ercan), *İçinde: Avrupa Birliği ve Türkiye ile ilişkileri –ilişkilerin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel çerçevesi*, s. 111-130, 2. Baskı, Ankara: Nobel.

Azerbaycan’da Sosyal Adaletin Güçlendirilmesi

Strengthening Social Justice in Azerbaijan

Dr. Öğr. Gör. Zivar Zeynalova¹

Başvuru Tarihi: 13.12.2019

Kabul Tarihi: 12.06.2020

Makale Türü: Derleme

Öz

Çalışmanın amacı sosyal adalet bağlamında Azerbaycan’da izlenen uygulamaları incelemektir. Bu bağlamda ilk önce sosyal adalete ilişkin teorik tartışmalara değinilmiştir. Her toplumun kendi doğrusunun olduğuna ve bu nedenle de sosyal adaletin sağlanmasında her devletin uyguladığı sosyal projelerin kendine özgü izlediği süreç ve sonuçların çıktısı olduğuna vurgu yapılmıştır. Daha sonra Azerbaycan’da uygulanan sosyal politikaların çıktısı yoksulluğun önlenmesi, işgücü piyasasına erişim, eğitime erişim, sağlık sistemi kapsamında incelenmiştir. Araştırmada Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumunun verileri kaynak olarak kullanılmıştır ve sosyal adaletin sağlanmasında elde edilen sonuçlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Adalet, Eğitime Erişim, İşgücü Piyasası, Yoksulluk, Sağlık Sistemi

Abstract

The aim of the study is to investigate the practices used in Azerbaijan with the regard to social justice. In this context, firstly, the theoretical debate about social justice is mentioned. It was emphasized that each society has its own true, and therefore social projects implemented by each state have special outputs in order to ensure social justice. The results of the social policy implemented in Azerbaijan were considered in the framework of poverty prevention, access to the labor market, access to education and the health system. The data were collected from The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. The consequences achieved in ensuring social justice were discussed.

Keywords: Social Justice, Access to Education, Labor Market, Poverty, Health System

¹ Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, zivarzeynalova@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9195-4990

Giriş

... endişeli bir baba, “Oğlumun adil bir insan olacağından nasıl emin olabilirim?” diye sordu. Ksenophilus yanıtladı: “Onu, iyi yönetilen bir devletin yurttaşı yaparak.” Diogenes Laertius (Solomon, 2004, s. 99)

Tarihin büyük filozofları olarak kabul edilen; ne Platon veya Aristo, ne Konfüçyüs veya Averroes, ne de Rousseau veya Kant adaletin veya adaletsizliklerin çözümlenmesinde, konuyu sosyal açıdan değerlendirmenin gerektiğini öngörmüştür. Yani sosyal adalet nispeten yeni bir kavram olup Sanayi Devriminin ardından ve sosyalist öğretiyeye paralel şekilde, ilk olarak Batılı düşünce ve politik dilinde ortaya çıkmıştır (United Nations, 2006, s. 11-12). İnsanlar aynı zekâya, fiziksel ve ruhsal özelliklere sahip olmadığı gibi toplum içerisinde de aynı konuma ve imkâna sahip değildirler. Bunu göz önünde bulunduran son çağ filozofları, adaletin sağlanmasını sosyal açıdan değerlendirmenin önemini ve gerekliliğini vurgulamıştır. Ayrıca sosyal adalet sisteminin düzgün formüle edilmediği ülkelerde, bireylerin eşit şartlardan, yasa ve olanaklardan yeterince yararlanamadığı, kendi maddi ve manevi ihtiyaçlarını aynı derecede karşılayamadığı görülmektedir. Bu nedenle sosyal yönlü ekonomiye önem veren ülkeler, vergi ve sosyal yardım mekanizmaları kullanarak toplumun en zengin kesimlerinden ihtiyaç sahiplerine aktarımlar yaparak ve bu kesimin insan onuruna yakışır şekilde yaşaması için asgari yaşam koşullarının sağlanmasını temin ederek, sosyal adaleti sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu ve benzeri uygulamalarla, toplumlarda sosyal istikrarı sağlamak, hümanizm ve adalet ilkelerini korumak devlet politikalarının temel amaçlarına dönüşmüştür (Qurbanlı, 2014).

Sosyal Adalet Kavramı

İnsan doğası gereği, yaşam boyu tükettiğinden, tüketiminin karşılanması için durmadan üretim gerçekleştirmelidir. Toplumsal üretim döngüsünün bu iki aşaması arasında birkaç mediatör (aracı) bulunmaktadır. Bu mediatörlerden biri bölüşüm sürecidir. Üretim sonunda bölüşüm gerçekleşmekte, üretilmiş mallardan kime ne kadar düşeceği belirlenmektedir. Tam bu noktada adalet kavramı devreye girmektedir. Adalet kavramı ahlaki, hukuki, sosyal ve siyasi anlam taşıdığından ve insan haklarıyla ilintisinden dolayı bu kavramın çıktısı sosyal adalettir. Dolayısıyla sosyal adalet, her bireyin ve sosyal grubun gerçek değeri ve sosyal durumu, hak ve sorumlulukları, çalışma koşulları ve ücretleri arasında bir uyum gerektirmekte ve bölüşüm sürecini daha adil kılmaya çalışmaktadır (Биншток vd., 2002, s. 4-7).

Konuya sosyal adalet merkezli odaklanıldığında, birçok doğrunun, örneğin “toplumun doğru yapısı”, “insanlar arası düzgün ilişki ve dayanışmayı güçlendiren dogmatizmden uzak doğru ahlak”, “doğru devlet yönetimi” ve diğer doğruların çerçevesi oluşturulabilir (Шипунова, 2014, s. 1). Kurer’e (1999) göre, doğruların sınırları toplumlar tarafından çizildiği için sosyal adalet kavramı toplumdan topluma, bireyden bireye değişiklik göstermektedir. Şipunova’nın (2014)

görüşüne göre ise, çerçevesi çizilen doğrular, ulaşılması zor bir amaç olan toplumun insanileştirilmesi fonksiyonunu üstlenerek hakikatin gerçek görünümünü aks ettirmektedir. Ancak, kapitalist sistemin doğası gereği üretimin artması ve tüketimin teşviki globalleşme süreciyle daha da genişlemiştir. Yeni teknolojilerin kullanımı yaygınlaşmış, düşünce akımlarının yanı sıra mal ve hizmetlerin mübadelesi, sermaye ve finansal akımlar da genişlemiş, işletme ve girişimcilik faaliyetleri ulusal sınırları aşarak uluslararasılaşmış, özellikle çalışan kadın ve erkeklerin devletlerarası göçü toplumda yeni dönüşümler yaratmıştır (MOT, 2008, s. 7). Bu gibi değişimler toplumsal eşitsizliği kendisiyle beraber getirdiğinden onu gidermek de zorlaşmıştır. Tüm bunlara rağmen toplumda sosyal bütünleşmeyi ve sosyal adaleti sağlamak her bir ulus için zorunlu hale gelmiştir. Çünkü pazar ekonomisi toplumsal kaynakların adil dağılımını, ihtiyaç sahibi ve yoksul insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını, bunların yanı sıra toplumsal açıdan önemli olan insan sermayesinin birikimi için kaynakların kullanımını yalnız başına sağlayamaz. Bunun temel nedeni, toplumdaki sosyal istikrarı sağlayacak piyasa sisteminin bir iç mekanizmasının olmamasıdır.

Tüm insanların eşit haklara sahip olmasını ve ayrımcılık yapmadan her yerde ekonomik ve sosyal ilerlemeden yararlanmalarını temel alan sosyal adalet (ILO, 2003); ülkenin uygarlık yolunda gelişimi, toplumsal ilişkilerin demokratikleşmesi ve sivil toplumun gelişiminde önemli bir olgu olduğundan dünyadaki son gelişmeler sosyal adaletin sağlanmasında güncel ve kendine özgü sosyal odaklı modellerin geliştirilmesi ve yeni yaklaşımların oluşturulması ihtiyacını doğurmaktadır.

Yoksullukla mücadele, eğitim ve sağlık hizmetlerinin gösterilmesi, vatandaşların asgari geçimlerini sağlayacak gelirlerinin sağlanması, ihtiyaç sahibi kesimlere sosyal yardımlar (Koray, 2008, s. 95), en önemlisi ise ekonomik etkin nüfusa uygun işin sağlanması ve etkinliğinin korunması sosyal adalet ilkesinin gerçekleşmesi için gerekli koşullardır. Çünkü her bir ülkede vatandaşlara sağlanan bu koşulların düzeyi söz konusu toplumların gelişim düzeyini yansıtmaktadır. Ülkelerde sosyal adaleti ölçmek için günümüze kadar çeşitli yöntemler geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bu yöntemlerden biri AB ve OECD'ye üye ülkelerde sosyal adaleti değerlendirmek için kullanılan Sosyal Adalet Endeksidir. Söz konusu endeks altı temel bileşeni içermektedir. Bu bileşenler şunlardır (Hellmann, Schmidt ve Heller, 2019):

- Yoksulluğun önlenmesi
- Eğitime erişim
- İşgücü piyasasına erişim
- Sosyal içerme ve ayrımcılık yapmama
- Sağlık
- Kuşaklar arası adalet (hakkaniyet)

Bu bileşenlerin her biri, farklı sosyal gruplar açısından, özellikle en savunmasız- yaşlı, yoksul, kadınlar, çocuklar, gençler, azınlıklar çapında değerlendirilmektedir.

Sosyal adaletin sağlanmasında ve ölçülmesinde diğer ülke araştırmacılarının da kendi ülkelerine yönelik inşa ettikleri modeller vardır. Örneğin, Rus araştırmacılardan İ.V.Vasilenko, sosyal adaletin ender hallerde kendiliğinden sağlandığını, genel olarak planlı bir süreç olduğunu, aynı zamanda sosyal gerçekliğin makro, mezo ve mikro düzeylerden oluştuğunu düşünerek, Rusya Federasyonu için sosyal adaletin üç alternatif modelini; ekonomik, siyasi, kültürel-sembolik modelleri önermiştir. Ekonomik modelde, topluma gerektiği kadar ekonomik desteğin sağlanmasına önem verilmektedir. Bu durum refahın adil dağılımını sağlayarak, sosyal adaletin sağlanmasına temel olanaklar oluşturacaktır. Modeli oluşturan temel parametreler: refahın adil paylaşımı, gelire göre belirlenen sosyal statü ve rolün uyumu, faaliyet ve sağlanmış mali hakların uyumundan oluşmaktadır. Sosyal adaletin ikinci modeli olarak önerilen siyasi modelde, sosyal adaletin gelişimi için bölge ve şehirlerde sivil toplumun oluşumunu sağlamak amaçlı mevcut yasal dayanağın değiştirilmesi yetkisinin federal hükümetlerin siyasi iradesine verilmesi öngörülmüştür. Bu modelin parametreleri, toplumda bir şeye sahip olma hakkının korunması, hizmet ve ödüllendirmenin uyumu, hak ve yükümlülüklerin uyumu olarak anlatılmaktadır. Sosyal adalet oluşumunun kültürel-sembolik modelinde ise, belirli mezo veya mikro düzeyde (herhangi bir şirket veya grup içinde) dış şartlar ve koşullar kullanılmaktadır. Bu modelin parametreleri, hizmet ve ödüllendirmenin uyumu, uygulamalar ve sağlanan mali hakların uyumu, hak ve yükümlülüklerin uyumundan oluşmaktadır (Василенко, 2012).

Her bir ülke bu alanda çalışan araştırmacıların önerdiği farklı kriterler doğrultusunda düzenlemeler yapabilir. Ama ülkenin sahibi olduğu sosyal ve ekonomik altyapı, içinde bulunduğu siyasi durum, geçmişinden miras kalan demokrasi ve ahlak anlayışı gibi çeşitli etkenler bu kriterlerin gerçekleşmesinde büyük etkiye sahiptir. Diğer taraftan insanların “kendi tüketimi”ni karşılayarak refahını yükseltmesi, ekonomik boyuta paralel olarak; ahlaki, sosyal ve psikolojik boyuta da taşınabildiği için bireylerin birçok önemli gereksinimleri; saygı görme, bilgi kazanma, güzellikten zevk alma (Kuzgun, 1972, s. 169), kendini geliştirme ve topluma yararlı hissetme gibi etkenler de göz önünde bulundurulmalıdır. Böylelikle, devletler sosyal adaletin gerçekleştirilmesi için ekonomik, ahlaki, sosyal ve psikolojik boyutları kapsayacak uygulamalar gerçekleştirmeli ve bu boyutlar göz önünde bulundurularak, üretilmiş mallardan kime ne kadar düşeceği konusunda düzenlemeler yapmalıdır. Bu, toplumda sosyal bütünleşmenin gelişmesine ve sosyal barışın korumasına olanak sağlayacaktır (Григорьева, 2002, s. 20-39).

Azerbaycan’da Sosyal Adalet Politikaları

Çoğunluğu etnik Türk kimliğine sahip Azerbaycan Cumhuriyeti, 70 yıl hüküm sürmüş Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığına kavuşmuştur. Azerbaycan milli devlet olma sürecine girerek, yönetim yapısını yeniden kurmaya başlamış, önce egemenliğini, daha sonra bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu süreçle birlikte, ekonomisinin de yeniden yapılanmasına başlamış (Hasanoğlu, 2008, s. 73), 70 yıl merkezi planlı ekonomiye sahip ülke, yeni ekonomik hayatını piyasa ekonomisi ilkelerine uygun olarak kurmuştur. Yeni ekonomik sistem doğal olarak toplumun sosyal yapısında köklü değişimler yaratmıştır.

1991 yılında hazırlanmasına başlanılan ve 1995 yılında yürürlüğe giren Azerbaycan Anayasasının hazırlanması ile ülkede demokratikleşme adımları ile birlikte sosyal adalet anlayışı da önemli bir ölçüde dönüşüme uğramıştır. Bu anayasada, demokratik ilkelere uygun olarak amaç ve hedefin insan hak ve özgürlüklerinin sağlanması olduğu ifade edilmiştir (Rehimli, 2011, s. 35-36). Azerbaycan Anayasası'nın giriş kısmında “adil ekonomik ve sosyal kurallara uygun olarak herkese onurlu bir hayatın sağlanması”, bir niyet ve amaç olarak gösterilmiştir. Anayasada Azerbaycan Cumhuriyetinin bir sosyal devlet olmasına ilişkin direkt bir madde yer almasa bile, Anayasanın 16. maddesi “Sosyal Gelişim ve Devlet” olarak adlandırılarak birinci fıkra üzerinden “Azerbaycan devletinin halkın ve her bir vatandaşının refahının yükseltilmesi, sosyal korunması ve yeterli yaşam koşullarının sağlanması” sorumluluğuna sahip olduğu belirtilmiştir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2014).

Azerbaycan'da bağımsızlıktan günümüze kadar uygulanan politikaların ülkenin hem ekonomik hem de sosyo-kültürel gelişimine yönelik olduğu görülmektedir. Çünkü bu temel altyapı olmadan, devletin kendisi tam bir sistem olarak var olamaz. Aynı zamanda, toplumda sosyal adalete ulaşmadan ülkenin gelişim sürecine girmesi mümkün olamayacağı ve adaletin ihlal edilmesi halinde toplumda kaos ve anarşi doğacağı hususu göz önünde bulundurularak, adaletin korunması en önemli prensiplerden biri olarak belirlenmiştir. Devletin ulusal kaynaklardan elde edilen gelirlerinin insanlara adil şekilde ulaştırılması, aynı zamanda toplumda piyasa ekonomisinin yarattığı çelişkilerin herhangi bir sınıfa zarar vermesini engellemek için birtakım politikalar uygulanmıştır (Qurbanlı, 2014).

Azerbaycan'da sosyal adaletin sağlanması yönünde uygulamaları incelerken gerçekleştirilmiş politikaların belirli zaman dilimlerini kapsayan devlet programları şeklinde yasalaştığı ve bu planlar kapsamında gerçekleştiği görülmektedir. Toplumda sosyal adaletin sağlanmasında gerçekleştirilen önemli programlardan bazıları:

- Azerbaycan'da Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Devlet Programı (2019-2023)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstihdam Stratejisi (2006-2015; 2019-2030)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Engelliler için Kapsayıcı Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Programı (2018-2024)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yoksulluğun Azaltılması ve Sürdürülebilir Kalkınma Devlet Programı (2008-2015)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Devlet Programı (2008-2015)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Nüfusun Gıda Ürünleri ile Teminatı Devlet Programı (2008-2015)
- 2007-2015 Yıllarında Azerbaycan Gençlerinin Yabancı Ülkelerde Eğitimi Devlet Programı
- Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişimi Devlet Programı (2009-2013)
- Mülteci ve göçmenlerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve istihdamının artırılması için Devlet Programı (2004-2008)
- Yolsuzluğa Karşı Mücadele Devlet Programı (2004-2006).

Bu programların her biri vatandaşların refah düzeyini yükseltmeye, eğitim, bilgi ve becerilerini artırmaya, sağlıklı yaşam koşullarına ulaşmayı amaçlamıştır. Çünkü Azerbaycan bir sosyal devlet olarak (Əliyev, 2013) onun üç hedefine; çocuk yoksulluğuyla mücadelele, az gelirli kesimi desteklemeye, istihdamı veya insan kapitalini yükseltmeye (Banks vd., 2005), aynı zamanda sosyal devletin üstlendiği; toplumsal dayanışma ve işbirliği, insani düşünce, her bireye fırsat ve imkanlarda eşitlik, aynı zamanda nimet-külfet dengesini (Fındıklı, 1999, s. 24) sağlamaya odaklanmıştır. Bu programların ortak hedefinin sosyal adaletin sağlanması olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan adalet yalnızca devletlere, hükümetlere ve kurumlara ait bir özellik veya politika olmayıp topluluklar, kişilerarası ilişkiler, aileler düzeyinde de var olduğundan (Solomon, 2004, s. 57) ve her bir ailede yaşanan adaletin topluma büyük yankısı gözüktüğünden bu alanda da farklı uygulamalar yapılmıştır. Toplumda sosyal sorumluluk oluşturulması ve aile değerlerinin korunmasına yönelik çalışmalar yapılmış, sosyal alanda yardım sistemi insanların talep ve ihtiyaçlarına uygun şekilde kurulmuş, çocukların gelişimi için ailelere gerekli olanaklar sağlanmıştır. Çocukların fiziksel, zihinsel, ahlaki ve duygusal olmak üzere, dört kategoriden oluşan “gelişen ilgileri” (developmental interest) ve “anlık ilgileri”nin (immediate interest) karşılanmasında ve bu ilgilerin gelişiminde hiçbir kurumun aile kadar etkili olamayacağı ve buna hizmet edemeyeceği (Brighouse, 2008, s. 141) göz önünde bulundurulmuştur. Bu kapsamda, Azerbaycan’da uygulanan politikalar ailelere, çocuklara, gençlere ve yaşlılara yönelik çeşitli programlardan oluşmuştur. Uygulanan politikalarda sosyal adaletin sağlanması için yasa önünde eşitlik yanında, imkân ve fırsatların da eşitliği amaçlanmıştır. Özellikle 2006 yılında kurulan Aile, Kadın ve Çocuk Problemleri üzere Devlet Komitesi 100 binden fazla aileye psikolojik, hukuki, tıbbi yardım göstererek, çeşitli aktiviteler, seminerler yaparak aile bilincini, onu yıpratıcı dış faktörleri araştırarak aile üyelerinin farkındalığını artırma çabaları göstermiştir (AQUPDK, 2019). Bu uygulamalarla toplumun farklı gruplarına, özellikle mağduriyet riskiyle yüzleşme ihtimali yüksek olabilecek kesimlerine – çocuklara, kadınlara, yaşlılara – yönelik geniş çaplı ve topluma geri dönüşümü uzun vadeli ve faydası değerlendirilemez sosyal politikalar gerçekleştirilmiş.

Böylelikle, Azerbaycan’da sosyal adaleti temin etmek için farklı boyutlardan farklı politikalar gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda devlet bütçesinden ayrılan sosyal yardımlar da dahil olmakla, sosyal harcamaların bütçede payı önemli ölçüde bulunmaktadır. Örneğin 2018 yılında devlet bütçesi harcamalarının 7196,5 milyon manatı, yani %34,4’ü sosyal amaçlı harcamaları finanse etmektedir (ARHP, 2019). Ancak burada önemli olan, sosyal politikaların çıktısının değerlendirilmesi ve ülkede sosyal adaletin hangi düzeyde gerçekleşmesiyle ilgilidir. Bu nedenle makalede, söz konusu çıktılar dört koldan – yoksulluğun azaltılması, işgücü piyasasına katılım, eğitime erişim ve sağlık sistemi kapsamında araştırılmıştır.

Yoksulluğun Azaltılması

Yoksulluk, asgari “refah” düzeyine ulaşmak için bireysel ihtiyaçların para ile ifadesi şeklinde tanımlanabilir. Refah, “kendi tüketimi” ile tanımlanan fayda fonksiyonu olup (Ravallion, 2010, s. 4) toplumda yoksulluk sınırıyla belirlenmektedir. Ancak, refahın çok boyutlu bir olgu olduğu

göz önünde bulundurularak hangi boyutunun yoksulluk sınırının belirlenmesi için bir ölçüt olabileceği tartışmaya açık bir konudur.

Azerbaycan'da yoksulluk, hayatta kalmak için gerekli asgari gıda ürünlerinin, gıda dışı ürünlerin ve hizmetlerin tüketimini, aynı zamanda çalışma potansiyelinin sürdürülmesini karşılayamayan bireyin veya sosyal grubun ekonomik durumunun bir özelliği olarak tanımlanmaktadır (DSK, 2020). 2008-2015 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yoksulluğun Azaltılması ve Sürdürülebilir Kalkınma Devlet Programında (2008, s. 7) bu kavram, “sosyal ve kurumsal konular da dahil olmak üzere ekonomiyi aşan çok ölçekli bir sorun” olarak ele alınmaktadır. Azerbaycan'da yoksulluk düzeyini belirlemek için, önce asgari geçim standardı hesaplanmaktadır. Asgari geçim standardı yoksulluk sınırı olarak kabul edilir. Kişi başına geliri asgari geçim standardının altında olan nüfusun oranı yoksulluk göstergesidir ve bu nüfus yoksul olarak kabul edilmektedir (DSK, 2020).

Her yıl Azerbaycan'da asgari geçim standardı hakkında yasa kabul edilir ve orada nüfusun sosyo-demografik grupları için asgari geçim standardı belirlenir. Örneğin, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 2020 yılı için asgari geçim standardı hakkında" Azerbaycan Cumhuriyetinin Kanununa göre 2020 yılında asgari geçim standardı ülke için 190 manat, çalışan nüfus için 201 manat, emekliler için 157 manat ve çocuklar için 170 manat olarak belirlenmiştir. Asgari geçim standardının değerini %70'i gıda ürünlerinden olmakla, günlük 2,420 kaloriden oluşan tüketici sepeti oluşturmaktadır (AİB, 2014).

Ülkede yoksulluk düzeyi incelendiğinde, bu sınırın XXI. yüzyıla girildiğinde çok yüksek, başka ifadeyle 2002 yılında nüfusun %46,7'ni kapsadığı görülmektedir (YADİDP, 2008). Ülkenin ekonomik kalkınmasıyla bu oran günümüzde tek haneli rakama düşmüştür.

Tablo 1. Azerbaycan'da Yoksulluk Sınırı ve Düzeyi

	2002	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Yoksulluk sınırı, (manat)	35	42,6	98,7	135,6	148,5	165,7	175,2
Yoksulluk düzeyi, (nüfus %)	46,7	29,3	9,1	4,9	5,9	5,4	5,1
Kişi başına GSYH, (manat)	747,5	1494,3	4753,0	5706,6	6269,6	7226,0	8156,2

Kaynak: YADİDP, 2008; DSK, 2019, s.146.

Tablo 1'de ülkenin 2002 yılı itibari ile yoksulluk sınırı ve yoksulluk düzeyi verilmiştir. Ülkede yoksulluk sınırı 2002 yılındaki %46,7'lik orandan 2018 yılında %5,1'lik orana inmiştir. Başka bir ifadeyle, 2002 yılında nüfusun %46,7'i 35 manattan az kazanca sahip iken; 2018 yılında nüfusun yalnız %5,1'i yoksulluk sınırı olan 175,2 manatın altında gelir sağlamıştır.

Asya Kalkınma Bankasının 2014 yılında yayınladığı “Ülke Ortaklık Stratejisi, Azerbaycan 2014–2018” raporuna göre Azerbaycan'da yoksulluk riski altında olan belirli gruplar vardır. Bunlar:

- büyük aileler,
- düşük öğrenim görmüş kişiler,
- kırsal alanlarda yaşayan aileler,
- 0-15 yaş arası çocuklar ile 50 yaş ve üstü kişiler,
- mülteci ailelerdir.

2018 yılında Azerbaycan’da bu risk gruplarından bazılarının gelirleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. 2018 Yılında Toplam Gelirlerin Yoksulluk Riski Taşıyan Gruplara Göre Aylık Dağılımı, Manat

Hanehalkı sayına göre gelirler					
1 kişi	2 kişi	3 kişi	4 kişi	5 kişi	6 kişi ve daha fazl
464,2	389,9	326,3	280,0	256,0	240,1
Hanehalkı reisinin eğitim düzeyine göre gelirler					
yüksek eğitilmiş	mesleki ve ihtisas eğitilmiş	ortaöğretilmiş	ilköğretilmiş ve daha aşağı		
308,2	297,2	259,6	253,0		
Hanehalkı reisinin cinsiyetine göre gelirler					
Erkek				Kadın	
274,0				285,9	
Bölgesel gelirler					
Şehir				Köy	
285,48				265,38	

Kaynak: DSK, 2020, https://www.stat.gov.az/source/budget_households/

2018 yılında toplam gelirlerin dağılımı göstermektedir ki, hanehalkında kişi sayısı yükseldikçe gelirler büyük oranda düşmektedir. Diğer taraftan İstatistik Kurumunun verilerine göre 2018 yılında nüfusun %29,2’ni bağımlı nüfus ve bunun da büyük çoğunluğunun (nüfusun %22,6’nı) 0-14 yaş grubu çocuklardan oluştuğu göz önünde bulundurulursa (DSK, 2020), çok çocuklu ailelerin yoksulluk riski altında olduğu söylenebilir.

Hanehalkı reisinin eğitim düzeyine göre gelirlerine göz attığımızda 2018 yılında kişilerin eğitim düzeyleri yükseldikçe gelirlerinin de yükseldiği görülmektedir. Eğitim düzeyinin yükselmesi az gelirli insanların emek piyasasında iş bulma olasılığını yükselteceğinden onların yoksulluk riski de azalmaktadır. Hanehalkı gelirleriyle ilgili diğer önemli husus, aile reisinin kadın olduğu hanehalkında gelirlerin daha yüksek olmasıdır. Bu durum, toplumda cinsiyete göre gelir dağılımında sorunun olmadığını ve bu ailelerin yoksulluk riski taşımadığını göstermektedir. Gelirlerin bölgesel dağılım göz önünde bulundurulduğunda, şehirlerde gelirlerin köylere kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir. Ancak bu fark çokta büyük olmadığından günümüzde yoksulluk riskinin bölgesel özellik taşımadığı kanaatine varılabilir.

Tablo 1’de de sistemleştirildiği üzere, ülkede yoksulluk sınırını belirleyen asgari geçim standardıdır ve doğal olarak o yıllarda insanların bu değerin üstünde gelir kazanması gerekmektedir. Genel olarak gösterilmiş yıllarda yoksulluk oranında düşüşün temel nedenleri makroekonomik boyuttan incelendiğinde; 2002-2018 yıllarında kişi başına GSYH’nın 10,9 defa ve petrol dışı sektörün 11,3 defa arttığı, aynı zamanda 3 milyondan fazla yeni iş yerinin açılmasıyla istihdamın yükseldiği görülmektedir (DSK, 2020). Örneğin kişi başına GSYH 2002 yılında 747,5 manat olduğu halde, 2018 yılında 8156,2 manata ulaşmıştır. Makroekonomik

düzeyde kazanılan bu başarılarla paralel olarak, yoksulluk düzeyinin azalmasında en önemli etkenlerden birinin ülkede gerçekleştirilen sosyal projeler olduğu söylenebilir. Toplumda asgari geçim standardının altında yaşayan ailelerin maddi durumunu iyileştirmek için devlet devamlı olarak vatandaşlara çeşitli sosyal yardım projeleri gerçekleştirmiştir.

Asya Kalkınma Bankasının raporunda gösterildiği gibi ülkede yoksulluk riski taşıyan gruplardan biri mülteciler olmuştur. Nüfusun büyük çoğunluğunun bağımsızlık döneminin ilk yıllarında yoksulluk sınırının altında gelire sahip olması veya insan onuruna yakışır şekilde yaşayamamasının temel nedeninin savaş olduğu bilinmektedir. Bir milyona yakın mülteci ve göçmenin ülkeye gelmesi ve savaşın devam etmesi, toplumda sosyal eşitsizliği şiddetli hale getirmiştir. Toplumun bu kesiminin maddi ve manevi ihtiyaçları karşılanmadığı sürece toplumda sosyal adaletten bahsedilemeyeceği gerçekliği vardır. Bu nedenle, mülteci ailelerin sosyal ve ekonomik sorunlarının çözülmesi için devlet tarafından para transferleri de dahil olmakla çeşitli yardımlar yapılmıştır. 1993-2018 yılları arasında mültecilerin sosyal sorunlarının çözülmesinde toplam 7,1 milyar manat harcanmıştır. Bunlardan, devlet bütçesinden 3,4 milyar manat, Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'ndan 2,3 milyar manat, 1,4 milyar manat ise uluslararası yardım kuruluşlarının fonundan ayrılmıştır. Bu yıllarda 58223 ailenin veya yaklaşık 300000 mültecinin barınma koşulları iyileştirilmiştir. Aynı zamanda ülkenin 30'dan fazla bölgesinde mülteciler için 3,5 milyon metrekaarelik tüm sosyal ve teknik altyapıya sahip 102 modern yerleşim ve çok katlı bina tahsis edilmiştir. Devletin yaptığı yardımlar sonucunda mülteciler arasında yoksulluk oranı bu dönemde yüzde75'ten yüzde 12'ye düşmüştür (QMKİDK, 2019). Ülkede yoksulluğun azaltılmasında ve nüfusun sosyal korumasında büyük önem arz eden projelerden biri de, 2006 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden “ünvanlı devlet sosyal yardım” mekanizmasının uygulanmasıdır. Bu proje kapsamında, düşük gelirli ailelere aylık mali yardım sağlanmaktadır. Bu miktarın belirlenmesinde temel endeks olarak kabul edilen “ihtiyaç kriteri” endeksi asgari geçim standardına bağlı olarak belirlenir ve nakit olarak vatandaşlara aylık verilir. Devlet bütçesinden dezavantajlı, yoksul ailelere yönelik yapılan bu para yardımı 2007 yılında 48705 hanehalkını, 2010 yılında 144844 hanehalkını, 2015 yılında 94794 hanehalkını, 2018 yılındaysa 80193 hanehalkını kapsamış (DSK, 2020) ve onları yoksul statüsünden kurtarmıştır.

Ülkede yoksulluk düzeyinin düşmesine neden olan sosyal projelerden bir diğeri de emekli maaşlarıyla ilgili politikalardan kaynaklanmaktadır. 2005-ci yılda en düşük emekli maaşı 25 manat, 2010 yılında 85 manat olmuştur. Eğer bu verileri aynı yıl yoksulluk sınırıyla kıyaslarsak, emekli maaşından başka hiçbir geliri olmayan bu kategorideki kişilerin 2005 ve 2010 yılında yoksul olduğu görülecektir. Emeklileri yoksulluk sınırından kurtarmak için, onlara verilen asgari emekli maaşı asgari geçim standardının üzerinde belirlenmiştir (DSK, 2020). Böylelikle, devlet tarafından gerçekleştirilen farklı sosyal projeler kapsamında ülkede yoksulluk düzeyi 2018 yılında %5,1'e indirilmiştir. Ancak günümüz toplumunda yoksulluk riski taşıyan önemli bir kesim daha vardır. Bu, üniversite öğrencileridir. Üniversite öğrencilerine verilen devlet bursları yoksulluk sınırıyla kıyaslandığında burs miktarının asgari geçim standardının altında olduğu görülmektedir. Şöyle ki, burs miktarı öğrencilerin notlarına göre değişerek, yüksek lisans öğrencileri için 80-145 manat, lisans öğrencileri için 75-130, mesleki liselerde 50-75

manat arasındadır. Bursların böyle düşük olması az gelirli ailelerde yaşayan öğrencilerin aşağı hayat standardında yaşamasına ve bazen geçimlerini sağlamak için ek işler aramasına neden olmaktadır.

İşgücü Piyasasına Katılım

Sosyal adaletin gerçekleşmesi ve çalışma çağındaki bireylerin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılanması için insanların işgücü piyasasına katılımı büyük önem taşımaktadır. Ülkede bu tür değerlendirmeye olanak tanıyan kriter ekonomik etkin nüfusun (iktisadi faal nüfus) analizidir.

Tablo 3. 2018 yılında Ekonomik Etkin ve Etkin Olmayan Nüfus

	Ekonomik etkin nüfus, (bin kişi)			Ekonomik etkin olmayan nüfus, (bin kişi)	Nüfusun ekonomik etkinlik düzeyi,* %	İstihdam düzeyi, %	İşsizlik düzeyi, %
	Toplam	Çalışan	İşsiz				
Toplam	5133,1	4879,3	253,8	2149,8	66,3	63,0	4,9
Kadın	2495,7	2349,9	145,8	1414,2	63,1	59,4	5,8
Erkek	2637,4	108,0	2529,4	735,6	69,7	66,8	4,1
Şehirlerde Kadın	1262,9	1178,6	84,3	845,5	58,8	54,9	6,7
Şehirlerde Erkek	1340,0	1269,9	70,1	332,3	66,3	62,8	5,2
Köylerde Kadın	1232,8	1171,3	61,5	568,7	68,1	64,7	5,0
Köylerde Erkek	1297,4	37,9	1259,5	403,3	73,6	71,4	2,9

Kaynak: DSK, 2019, s.96

*15 yaş ve üstü nüfusa oranı

2018 yılında nüfusun ekonomik etkinlik düzeyi ülke genelinde %66,3 olmuştur. Ekonomik etkinlik düzeyi cinsiyet kriterinden değerlendirildiğinde kadınların ekonomik etkinlik düzeyinin (%63,1) erkeklerden daha düşük (%69,7) olduğu görülmüştür. Bu fark hem kırsal alanda, hem de kentlerde de gözlemlenmektedir. Diğer taraftan, ekonomik aktif olmayan nüfusta kadınların sayısı erkeklerin iki katı kadar olduğu görülmektedir. Ekonomik aktif olmayan erkeklerin sayısı şehirlere kıyasla köylerde daha yüksek olduğu halde, kadınlar arasında bu gösterge tam aksidir. Kadınların toplumda ekonomik aktifliğinin daha az olmasını toplumsal bazı özelliklerle; aile içinde hizmet, çocuk eğitimi, yaşlılara bakım ve diğer görevlerin üstlenmesiyle de bağlıdır. Genel olarak, toplumda sosyal adaletin sağlanması için cinsiyet beraberliğine önem verilmeli ve kadınların iş hayatından dışlanmaması önemlidir. Azerbaycan'da kadınlar ve erkekler arasında işsizlik düzeyi incelendiği takdirde 2018 yılında bu farkın aşırı olmadığı ve işsizlerin %42,6'nı erkekler, %57,4'nü kadınların oluşturduğu görülmektedir (DSK, 2019, s. 99).

2018 yılında nüfusun ekonomik etkinlik düzeyini 2005 yılıyla kıyaslandığında bu dönemde ekonomik etkin nüfusun 2,2 birim azaldığı görülmektedir. 2005 yılında %68,5 olan ekonomik etkinlik düzeyi 2018 yılında %66,3 olmuştur. Bu yıllar arasında nüfus artışı (1.450.700 kişi) da göz önünde bulundurulursa ülkede bağımlı nüfusun arttığı söylenebilir. Bağımlı nüfusun artması, aynı zamanda kazanılan gelirin birden fazla birey arasında bölüştürülmesi anlamına geldiğinden, bu durum da genel olarak yoksulluk riskini de artırabilmektedir. Ülkede genel olarak işsizlik düzeyinin dinamiği izlendiğinde, bu oranın 2005 yılında %7,3'ten 2010 yılında %5,6'e, 2018 yılında %4,9'a indiği gözlemlenmiştir (DSK, 2020). Bu oranın azalmasında ve hanehalkının gelirlerinin artmasında önceden de belirtildiği gibi yeni iş yerlerinin açılması büyük önem taşımaktadır. Ancak yeni iş yerlerinin açılması yalnız serbest piyasa ekonomisinin sağladığı imkanlar hesabına olmamış, buna paralel olarak devletin desteğiyle de temin edilmiştir. Daha açıklayıcı olursak, Azerbaycan'da istihdamı artırmak için devletin uyguladığı sosyal projelerden biri "kendini istihdam" projesi olmuştur. Bu proje kapsamında düşük gelirli ailelerin sosyal refahını artırmak amacıyla işsiz vatandaşların işgücü piyasasına katılımı teşvik edilmiştir. Düşük gelirli ailelerde serbest meslek sahiplerinin kendi işlerinin temelini kurması için kamu fonları kullanılarak onlara doğrudan aynı yardımlar verilmiştir. Bu aynı yardımlar kişinin çalışmak istediği iş alanına- hizmet ve üretim sektörüne göre değişmiştir. Bu yardımlara örnek olarak büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, onların yemleri, kuaför malzeme ve ekipmanları, yumurta üretimi yapmak isteyenler için çeşitli ekipmanlar gösterilebilir. Çalışma ve Nüfusun Sosyal Korunması Bakanlığı'nın verilerine göre, 2018 yılında yaklaşık 7,3 bin işsiz vatandaşa üretim veya hizmet yapabilmeleri için ürün ve ekipman verilmiştir. 2019 yılındaysa bu program 10,3 binden fazla kişiyi kapsamıştır. İşgücü piyasasına katılımı yükselten bu proje çerçevesinde toplam 46 ekonomik faaliyet alanında küçük işletme kurulmuştur (ƏƏSMN, 2020).

Eğitime Erişim

Eğitim hakkında Azerbaycan Cumhuriyetinin yasasının 5. maddesine göre Azerbaycan'da devlet insanların eğitim hakkının garantörüdür. Buraya; her vatandaşın eğitim alması için fırsatların oluşturulması ve ayrımcılık yapılmaması, zorunlu temel eğitim hakkının korunması dahildir. Ayrıca devlet, kendi eğitim kurumlarında her öğrencinin ücretsiz genel eğitim alma hakkını garanti eder, kolej ve yükseköğretimin her kademesinde onların sadece bir kez ücretsiz eğitim alma hakkını sağlar.

Zorunlu temel eğitim Azerbaycan'da 1 ve 9. sınıfları kapsar (Genel Eğitim hakkında Azerbaycan Cumhuriyetinin Yasası, madde 1 ve 11) ve bu hakkı temin etmek için ülkenin tüm şehir ve kırsal bölgelerinde öğrencilerin ağırlıklı olarak kamuya ait okullarda eğitim aldığı görülmektedir (Tablo 4).

Tablo 4. Kamu ve Özel Temel Eğitim Kurumlarının ve Öğrencilerin Sayısı

	2005-2006	2010-2011	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019
Toplam kurum sayısı	4550	4532	4462	4452	4438	4439
Kamu kurumlarının sayısı	4538	4515	4439	4427	4410	4411
Toplam öğrenci sayısı (bin kişi)	1584	1325	1353	1462	1520	1562
Şehirlerde (bin kişi)	834	728	799	870	918	949
köylerde (bin kişi)	750	597	554	592	602	613
Kamu kurumlarında sayısı (bin kişi)	1579	1318	1345	1453	1509	1549

Kaynak: DSK, 2019, s. 205-210

Tablo 4'den de görüldüğü üzere ülkede öğrencilerin büyük çoğunluğu zorunlu olan temel eğitimini kamu kurumlarında ücretsiz olarak almaktadır. Bu durum devletin öğrencilerin eğitim düzeyi üzerinde büyük etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu ağırlık yalnız okullarda değil, yüksek okul ve üniversitelerde de görülmektedir. Örneğin, ülkede 2019 yılında faaliyette olan 52 üniversiteden 40'ı devlete aittir. 2005-2006 eğitim yılında toplam öğrencilerin %81,6'ı devlet üniversitesinde eğitim aldığı halde, 2018-2019 yılında bu oran %91,3'e yükselmiştir (DSK, 2020).

Tablo 5. Yüksek Eğitim Kurumlarında Kadın Öğrenciler ve Burslu Öğrenciler

	2005-2006	2010-2011	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019
Kadınların toplam öğrencilere oranı	47,7	46,4	48,8	48,3	48,2	48,2
Devlet yüksek eğitim kurumlarında öğrencilerin toplam öğrencilere oranı	81,6	85,9	87,2	88,2	91,5	91,3
Devlet yükseköğretim kurumlarında eğitim ücreti devlet tarafından karşılanan öğrencilerin oranı	47,6	42,7	39	40	39	41,9
Devletten burs alan öğrencilerin oranı	33,4	32,8	33,2	35,9	34,8	34,1

Kaynak: DSK'nin verilerine göre yazar tarafından hesaplanmıştır, <https://www.stat.gov.az/source/education/>.

Yüksek eğitim kurumlarında okuyan öğrencileri kadın ve erkek eşitliği açısından değerlendirdiğimizde bu eşitliğin korunduğu söylenebilir. Diğer önemli gösterge ise, kamu yükseköğretim kurumlarında eğitim ücreti devlet tarafından karşılanan öğrencilerin oranıdır. Üniversitelere giriş sınavla olduğundan ve en yüksek puan toplayanlar ücretsiz eğitim şansı kazandığından, ülkede hem kadın ve erkek öğrenciler arasında hem de az gelirli öğrenciler arasında fırsat eşitliği korunmaktadır. 2005 yılına kıyasla 2018 yılında kamu kurumlarında ücretsiz eğitim alanların oranında azalma olsa bile, devletten burs alan öğrencilerin oranı artmıştır. Genel olarak devletin başarılı öğrencilerin eğitim ücretini karşılaması toplumda sosyal adaletin temin edilmesine ve onların gelecek kariyerlerini kurmalarına olumlu etki etmektedir.

Böylelikle, Azerbaycan'da mevcut eğitim politikası sonucu, ülke nüfusunun okuryazarlık düzeyi %99,8 olmuştur (2019, s. 197). Ayrıca, 2018 yılında yüksek öğrenim düzeyi ülkede %12,9, ihtisas eğitimi %8,5, lise mezunlarının oranı %63, ortaokul mezunlarının oranı %12,8 olmuştur (DSK, 2019, s. 197). Ülkede 2018 yılında işsiz nüfusun eğitim düzeyi incelendiğinde işsizlerin toplam %52,3'nün orta öğretimlilerden, %13,7'nin yüksek eğitimlilerden, %12,2'nin kolej mezunlarından, %14,6'nın ilköğretim mezunlarından, %7,4'nün mesleki eğitimlilerden oluştuğu görülmektedir (DSK, 2019, s. 99). Mesleki eğitim sahipleri arasında işsizlik düzeyinin az olması günümüzde onların iş bulma potansiyelinin daha yüksek olduğunu yansıtmaktadır. Tabii ki, bu duruma devletin uyguladığı farklı sosyal projelerin ("kendini istihdam" projesi, mikro kredilerin verilmesi ve b.) etkisi yüksek olmuştur.

Sağlık Sistemi

Ülkede vatandaşların sağlık sisteminin korunmasıyla ilgili temel yasalardan biri "Halk sağlığının korunması hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunudur. Bu yasada halk sağlığının korunması açısından insan hakların korunmasında devletin garantör olduğu vurgulanmaktadır (madde 1). Söz konusu yasada, halk sağlığının korunması- her insanın fiziksel ve zihinsel sağlığını korumayı ve tıbbi bakım sağlamayı amaçlayan bir dizi politik, ekonomik, yasal, bilimsel, tıbbi ve hijyenik önlemler olarak tanımlanmaktadır.

Ülkede sağlık sistemini incelediğinde, sistemin iyi çalışması için farklı dönemlerde çeşitli uygulamaların yapıldığı görülmektedir. Örneğin, toplumda sağlık sistemini güçlendirmek amacıyla zorunlu sağlık sigortasının uygulanması planlanmış ve bu amaçla 1999 yılında "Tıbbi Sigorta hakkında" Kanun kabul edilmiştir. Daha sonra 2007 yılında Bakanlar Kurulu'na bağlı Devlet Zorunlu Tıbbi Sigorta Kurumu kurulmuştur. 2007 yılında kurulan bu kurum ancak 2016 yılında faaliyete başlamış ve kamu tüzel kişiliğine dönüşmüştür. 2016 yılında sadece ülkenin iki bölgesinde pilot olarak uygulamasına başlanan zorunlu sağlık sigortası, 1 Ocak 2020'den itibaren ülkede kademeli olarak uygulanmaya başlamıştır (ITS, 2020).

Görüldüğü üzere zorunlu sağlık sigortası üzere yasalaşma 1999 yılından başlansa bile, pratikte onun uygulanmasına 2016 yılından başlanmıştır. Zorunlu sağlık sigortasının böyle geç uygulanmaya konmasının temel iki nedeni gösterilmektedir. Bunlar, sağlık tesislerinde malzeme ve teknik tabanın zayıf olması ve ülke çapında yeterli kalitede hizmet verebilecek sağlık tesislerinin eksikliği olarak gösterilmektedir. Bu sorunları ortadan kaldırmak için ülkenin neredeyse tüm bölgelerinde modern gereksinimleri karşılayan tedavi ve teşhis merkezleri ve klinikler kurulmuştur. Yenilenen tıbbi tesisler yüksek seviyede modern ekipmanlarla donatılmıştır. Bu bağlamda, zorunlu sağlık sigortasının geliştirilmesine ilişkin engeller ortadan kaldırılmıştır (Təbriz Vəfalı, 2018). Azerbaycan'da sağlık sisteminde hem kadro hem de ekipman kalitesinin yenilenmesinin çıktısı, yani sağlık düzeyi göstergesi olarak- bebek ölüm hızı, anne ölüm oranı ve doğumda yaşam beklentisine göz atmak gerekmektedir.

Tablo 6. Anne Ölüm Oranı, Bebek Ölüm Hızı ve Doğumda Yaşam Beklentisi

	Anne ölüm oranı	Bebek ölüm hızı	Doğumda yaşam beklentisi, yıl
2000	37,6	16,4	71,8
2005	28,9	12,7	72,4
2010	15,7	11,2	73,6
2015	14,4	11,0	75,2
2016	13,8	11,4	75,2
2017	14,6	11,1	75,4
2018	12,2	11,1	75,8

Kaynak: <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

Tablo 6'dan da görüleceği üzere ülkede, 2000'li yıllarda anne ölüm hızı 37,6'ten 2018 yılında 12,2'ye inmiştir. Benzer azalma bebek ölüm hızında da gözlemlenmiştir. Ancak günümüzde anne ve bebeklerin yaşam hakkını koruyabilmek adına sağlık reformlarının etkinliğinin daha da artırılması, anne ve bebek ölümünün daha da azaltılması gerekmektedir. Sağlık düzeyi göstergesi olarak kabul edilen doğumda yaşam beklentisinde de söz konusu dönemde yükselmiş ve 75,8'e ulaşmıştır. Bu veriler araştırılan dönemde sağlık sisteminde verilen hizmetin kalitesinin yükseldiğini göstermektedir.

Zorunlu sağlık sigortasının tüm ülke genelinde uygulandıktan sonra Tablo 6'da verilen göstergelerin daha da iyileşeceği beklenmektedir. Bunun temel nedeni sağlık sisteminde mevcut sorunlarla ilgilendirilmektedir. Bu sorunlardan biri ve en temeli yolsuzlukla ilgilendirilmektedir. Başka ifadeyle, kamu sağlık kurumlarında ücretsiz sunulan tıbbi hizmetler doktorlar tarafından ücret karşılığı gösterilmektedir. Zorunlu sağlık sigortası sistemin piyasaya sürülmesinden sonra, tüm ödemeler sigorta şirketi tarafından ödeneceğinden doktorlar ve hastalar arasında "para" görüşmelerinin sonlanacağı öngörülmektedir. Aynı zamanda, bu reform sonucu hanehalkının sağlık harcamalarının da azalacağı düşünülmektedir (Vəfalı, 2018). Hanehalkının sağlık harcamalarının dinamiğine baktığımızda, 2001 yılında bu oranın toplam harcamalarda %1,9 olduğu halde, 2018 yılında %4,8'e yükseldiği görülmektedir (DSK, 2020).

Ülkede sağlık sisteminde temel sorunlar diğeri hastaların gereksiz muayenelerden geçmesi, onlara fazla ilaçlar reçete edilmesidir. Zorunlu sağlık sigortası durumunda, doktorlar tarafından hastalara reçete edilen tedavi üçüncü bir taraf tarafından kontrol edileceğinden, bu davranışlar söz konusu tarafların sorumluluğunu artıracak ve benzer durumların azalacağı düşünülmektedir (Hüseynova, 2018).

Sonuç

Yapılan araştırma göstermiştir ki, ülkede sosyal adaletin sağlanmasında devletin büyük rolü olmuş, fırsatlar eşitliği farklı alanlarda farklı kategoriden olan insanlara sağlanılmaya çalışılmıştır. Bu rol özellikle yoksulluğun azaltılmasında görülmüştür. Yoksulluğun azaltılmasında temel politika, az gelirli ailelerin sosyal ve ekonomik rehabilitasyonunu kapsamıştır. Bu kapsamda ihtiyaçlarını karşılamaları için onlara hem nakit para şeklinde

yardımlar yapılmış hem de onların işgücü piyasasında aktifliği artırılmıştır. Az gelirli ailelere yapılan mali yardımlar ve mikro krediler onların küçük iş yerleri oluşturmalarına, küçük çiftlikler kurmasına ortam oluşturmıştır. Bu yardımları daha da optimalleştirmek ve yapılan yardımların amacına uygun hizmet etmesini temin etmek için az gelirli ve işsiz kişilere “kendini istihdam” projesi uygulanmış ve onların işletmeler kurabilmesi için gerekli ekipman ve malzemeler karşılıksız olarak aynı şekilde verilmiştir. “Kendini istihdam” projesi az gelirli ve işsiz kişilere iş kurabilme bakımından yeni fırsatlar sunmuştur. Bu uygulamalar ülkede hem yoksulluk düzeyini hem de işsizlik düzeyini azaltmıştır. Yapılan sosyal yardımlara rağmen, global ekonomik koşullar ve ekonomik dalgalanmalar göz önünde bulundurulmalı, yoksulluk riski taşıyan gruplara yönelik projeler daima üretilmelidir. Özellikle, çok çocuklu ailelere yapılan devlet desteği artırılmalı ve onların gelirleri iyileştirilmelidir. Ülkede öğrencilere verilen burslar yükseltilmeli, onların yoksulluk sınırını geçecek meblağda burs almaları sağlanmalıdır.

Devlet tarafından vatandaşlara sunulan fırsat eşitliğinin gözlemlendiği alanlardan biri de eğitim sistemidir. Vatandaşlar hem şehirlerde hem de kırsal alanlarda ücretsiz temel eğitim alma hakkına sahip olduğu gibi, yüksek eğitim kurumlarında bir kez ücretsiz eğitim alabilmektedirler. Bu sistem vatandaşların, özellikle az gelirli kesimin kendini geliştirmesine ve eğitim/kalite düzeyini yükselterek, pazar ekonomisi koşullarında rekabet yapabilme potansiyeline olanak sağlamaktadır. Ancak nüfusun eğitim düzeyine göre dağılımı incelendiğinde mesleki eğitimlilerin payının çok az, %8,5 olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyine bağlı olarak mesleki lise ve yüksek okul mezunlarının işgücü piyasasına katılım ve tutunma şansı daha yüksek olduğundan bu düzeyde eğitim alan mezunların artırılmasına dikkat edilmelidir. Günümüzde piyasa ekonomisinin taleplerine uygun çağdaş mesleklerin benimsetilmesi vatandaşların işgücü piyasasına katılımını yükselecek ve mevcut işsizlik oranının daha da azalmasına etki edecektir. Ülkede sosyal adaletin sağlanması için reformlar gerektiren diğer önemli alan sağlık sistemidir. Ülkede yoksulluğun önlenmesi, işgücü piyasasına erişim, eğitime erişim alanında elde edilmiş başarı sağlık sisteminde kısmen elde edilmiştir. Sağlık sisteminde mevcut sorunların (yolsuzluk, hastaların gereksiz muayenelerden geçmesi, onlara fazla ilaçlar reçete edilmesi) çözülmesi ve zorunlu sağlık sigortasının başarılı şekilde uygulanması ülkede sosyal adaletin gerçekleşmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

- AQUPDK, (2019). *Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin 2018-ci il üzrə fəaliyyəti haqqında Hesabat*, <http://www.scfwca.gov.az/page/illik-hesabatlar> (Erişim Tarihi 22.02.2020).
- ARHP, (2019). *Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabat* Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, 2019, [http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2018-FINAL\(1\).pdf](http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2018-FINAL(1).pdf), (Erişim Tarihi 24.02.2020).

- AİB, (Sentyabr 2014). *Ölkə Tərəfdaşlığı Strategiyası Azərbaycan 2014–2018*, <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-pa-az.pdf> (Erişim Tarihi 14.02.2020).
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <http://president.az/azerbaijan/constitution/> (Erişim Tarihi 15.02.2020).
- Azərbaycan Respublikasında 2020-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında Qanun, Bakı şəhəri, 29 noyabr 2019-cu il, № 1699-VQ, <http://e-qanun.gov.az/framework/43847> (Erişim Tarihi 12.02.2020).
- Banks, J., Disney, R., Duncan, A., Reenen J.V. (2005). The internationalisation of public welfare policy. *The Economic Journal*, 115, 62-81.
- Brighouse, H., Swift, A. (2008). Social Justice and the Family. in *Social Justice and Public Policy*, Ed: Craig, G., Burchardt, T., David Gordon. Bristol: Policy.
- DSK, (2019). *Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2019*, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı.
- DSK, (2020). Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi, <https://www.stat.gov.az>, (Erişim Tarihi 28.02.2020).
- Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 iyun 1997-ci il, № 360-IQ, <http://www.e-qanun.az/framework/4078>, (Erişim Tarihi 01.02.2020).
- Əliyev, İ. (2013). *Azərbaycan sosial dövlətdir*, <http://sia.az/ru/news/economy/384471-ilham-eliyev-azerbaycan-sosial-dovletdir>, (Erişim Tarihi 13.02.2020).
- Fındıklı, R. (1999). Devlet Baba'dan Sosyal Devlet'e, *Karınca Dergisi*, 64 (745). akt. Yüksel, F. (2007). Sosyal Devletin Dönüşüm Sürecinde Yerel Yönetimlerin Yeni İşlevleri, *AÜ SBF Dergisi*, 62-1, 279-298.
- Hasanoğlu, M. (2008). Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Devletin yeniden yapılandırılması ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi çabaları, *Sayıştay Dergisi*, 69, 73-90.
- Hellmann, T., Schmidt, P., Heller, S.M. (December 2019). *Social Justice in the EU and OECD, Index Report 2019*, Bertelsmann Stiftung, <https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2019/12/Social-Justice-Index-2019.pdf>, (Erişim Tarihi 09.02.2020).
- Hüseynova, M. (29 Noyabr 2018). İcbari tibbi sığorta bizi nələrdən sığortalayır?, *İqtisadiyyat qəzeti*, <https://its.gov.az/bloq/icbari-tibbi-sigorta-bizi-nelerden-sigortalayir> (Erişim Tarihi 10.02.2020).
- ILO (2003). *Working Out Of Poverty*, Report of the ILO Director-General. International Labour Conference 91st Session, <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc91/pdf/rep-i-a.pdf>, Akt. The International Labour Organization and Social Justice, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_151740.pdf 11.08.2014, (Erişim Tarihi 13.02.2020)

- ITS (2020) *Ümumi məlumat*, <https://its.gov.az/page/umumi-melumat>, (Erişim Tarihi 13.02.2020).
- Koray, M. (2008). *Sosyal politika*. 3. Baskı, Ankara: İmge.
- Kurer, O. (1999). John Stuart Mill: Liberal or utilitarian?. *The European Journal of The History of Economic Thought*. 6(2), 200-215.
- Kuzgun, Y. (1972). Kendini gerçekleştirme, araştırma. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 10, 162-172.
- QMKİDK, (2019). *Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2018-ci il ərzində görülmüş işlər barədə məlumat*, <http://idp.gov.az/az/law/120/parent/15>, (Erişim Tarihi 14.02.2020).
- Qurbanlı, M. (06.05.2014). Heydər Əliyevin Sosial Ədalət Prinsipi: Uğurlu Davam, *Azərbaycan Qəzeti*. Bakı.
- Ravallion, M. (2010). *Poverty Lines across the World. The World Bank Development Research Group Director's Office*, Policy Research Working Paper 5284.
- Rehimli, R. (2011). *Azərbaycan Devlet Personel Yönetimi*, Kültür Ajans Yayınları No: 128, Ankara.
- Solomon, R.C. (2004). *Adalet Tutkusu Toplum Sözleşmesinin Kökenleri ve Temelindeki Duygular*. Çev.: Ertuğ Altınay, İstanbul: Ayrıntı.
- Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 19 iyun 2009-cu il, № 833-IIIQ, http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/18/c_f_18343.htm, (Erişim Tarihi 13.02.2020).
- United Nations, (2006). *The International Forum for Social Development Social Justice in an Open World The Role of the United Nations*, ST/ESA/305, United Nations, New York, <http://www.un.org/esa/socdev/documents/ifsd/SocialJustice.pdf>, (Erişim Tarihi 05.07.2014).
- Ümumi Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 29 mart 2019-cu il, №1532-VQ, <http://www.e-qanun.az/framework/42543> (Erişim Tarihi 09.02.2020)
- Vəfalı, T. (24.10.2018). *İcbari tibbi sığorta - sağlam gələcəyin və rifahın yüksəlişinin təminatçısı*, <https://its.gov.az/bloq/icbari-tibbi-sigorta-saglam-geleceyin-ve-rifahin-yukselisinin-teminatcisi> (Erişim Tarihi 13.02.2020).
- ƏƏSMN, (2020). *Əlilliyi Olan Şəxslər Üçün Özünüməşğulluq Proqramının İcrası Üzrə Elan*, <http://sosial.gov.az/2409> (Erişim Tarihi 13.02.2020).
- YADİDP, (2008). 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf Dövlət Proqramı, (<http://www.migration.gov.az/images/pdf/0f9fbaf6ec1c90daa4117c38fa48e454.pdf>, (Erişim Tarihi 13.02.2020).
- Биншток Ф.И. Ермакова Л. И., Коновалов Н. Н., Лещинская А. Ф., Москвин Д. Д., Наумова Н. Ф. (2002), *Проблемы Социальной Справедливости в Зеркале Современной Экономической Теории*, Москва.

- Василенко, И. (2012). *Модели формирования социальной Справедливости в современном российском обществе*, IV Очередной Всероссийский социологический конгресс-2012, Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие, Уфа, <http://www.ssa-rss.ru/files/File/congress2012/part67.pdf>, (Erişim Tarihi 17.09.2014).
- Григорьева, И. (2002). *Человек в социальном государстве: согласование интересов*, СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та.
- МОТ. (2008). *Декларация Мот О Социальной Справедливости В Целях Справедливой Глобализации*, http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/fair_globalization.pdf, (Erişim Tarihi 15.07.2014).
- Шипунова, Т. (2005). *Социальная Справедливость: Понятие, Виды, Критерии Оценки*, http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Shipunova-Sotsialnaya_spravedlivost.pdf, (Erişim Tarihi 22.07.2014).

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci

Process of the Organisation of the Teskilat-ı Esasiye Law (Constitution of 1921)

Prof. Dr. İhsan Güneş¹

Başvuru Tarihi: 02.11.2019

Kabul Tarihi: 23.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Teşkilatı Esasiye Kanunu/1921 Anayasası, I. TBMM tarafından hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur. Bu siyasi-hukuk belgesi, çağdaş Türkiye'nin temellerini atan önemli bir metindir. Amasya Genelgesi'nden başlayarak Anadolu'da örgütlenen Ulusal Mücadele'nin ruhunu ve felsefesini taşımaktadır. 1921 Anayasası'na giden süreçte halkçılık düşüncesinin etkin olduğu bilinmektedir. Mustafa Kemal Paşa, 13 Eylül 1920 tarihinde TBMM'ne verdiği Hükümet Beyannamesi'nde egemenliğin millete ait olduğunu açıklamıştır. Temel amaç halkın mutluluğunu sağlamaktır. Bu belge, Teşkilatı Esasiye Kanunu/1921 Anayasası yapımına giden süreci başlatmıştır.

Bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın 13 Eylül 1920 tarihinde TBMM'ye verdiği hükümet beyannamesinden Teşkilatı Esasiye Kanunu'nu/1921 Anayasası'nın kabul edildiği 20 Ocak 1921 tarihine kadar geçen süreçte Meclis'te yapılan tartışmalar, beyannameden anayasaya giden süreçte yapılan değişiklikler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci TBMM, Halkçılık, Teşkilatı Esasiye Kanunu, 1921 Anayasası, Milli Egemenlik

Abstract

First Turkish Grand National Assembly prepared and implemented the Constitution of 1921. This document is a significant text which lays the foundations of Turkish Republic. It carries the spirit and philosophy of the national struggle organized in Anatolia beginning with the Amasya Circular. It is known that the idea of the populism is an efficient within the process of Constitution of 1921. Mustafa Kemal Pasha explained that the sovereignty belongs to the nation in the bill of rights given to the Turkish Grand National Assembly in 13 September 1920. Main purpose is to lead to happiness of the nation. This document initiated the process of Constitution of 1921.

¹ Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ihsan@igunes.com, ORCID: 0000-0002-0579-807X

This paper focuses on the discussions and alterations at the assembly within the process from the bill of rights given by Mustafa Kemal Pasha to the Turkish Grand National Assembly in 13 September 1920 to the acceptance of the Constitution of 1921.

Keywords: *First Turkish Grand National Assembly, Populism, Constitution of 1921, National Sovereignty*

Giriş

1908’de siyasi iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ülkeyi mutlak monarşik yapıdan kurtararak anayasalı ve parlamentolu bir sisteme taşımışlardı. Amaçları ülkeyi çağdaşlaştırmak ve Batıya bağımlı olmaktan kurtarabilmektir. Bunun için reform yapmak istiyorlardı. Ancak İtalya’nın Trablusgarp’a saldırmasıyla başlayan savaş süreci, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşıyla devam etti. Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918’de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile fiilen yok olmakla yüz yüze geldi. Zira Üçlü İtilaf Devletleri adına hareket eden İngiliz Generali Calthorpe tüm yeteneğini, birikimini ortaya koyarak Osmanlı heyetine imparatorluğunun yok olmasına yol açacak tümüyle yoruma açık maddelerle dolu bir Mütarekeyi imzalattı². Nitekim daha bu mütarekenin mürekkebi kurumadan ülke bütünlüğünü bozucu girişimler de başladı. Başta İngilizler olmak üzere, Fransızlar, İtalyanlar ülkenin çeşitli yerlerini işgal etmeye başladılar. 1915’te geçemedikleri Çanakkale Boğazı’nı geçerek karma bir donanma ile Marmara Denizi’ne demir attılar. İtilaf Devletlerinin özel temsilcileri İstanbul’a yerleştiler. Yerleşmekle kalmayıp sırtlarını mütarekeye dayayarak devlet işlerine karışmaya başladılar. Böylece ülke bütünlüğü yanında devletin bağımsızlığı da yok olma sürecine girdi.

İtilaf güçlerinden destek alan Müslüman olmayan kesimler de bekledikleri anın geldiğini düşünerek bulundukları yerde ya bağımsız devletlerini kurmak ya da aynı kökenden geldikleri, aynı inancı paylaştıkları bir devletle birleşmek için çalışmaya başladılar. Yüzlerce yıldan beri bir arada yaşadıkları Türk ve Müslüman halkın temel hak ve özgürlüklerini tehdit edici eylemleri başlattılar.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusan’ın Toplanması ve İstanbul’un İşgali

Ülke bütünlüğünün, halkın hak ve özgürlüklerinin korunmasından sorumlu olan siyasi iktidar teslimiyetçi bir yaklaşımla devletin varlığını ve kendi iktidarını sürdürmenin dışında bir şey düşünmüyordu. Adeta verilecek cezaya razı olmuş bir mahkûm gibiydi.

Ancak unutulmuş bir şey vardı; Türk halkının onuruna, bağımsızlığına düşkünlüğü. Nitekim asker ve sivil aydınların öncülüğünde Türk halkı kısa süre içinde çeşitli adlar altında yerel amaçlı çeşitli cemiyetler kurarak insan olmaktan kaynaklanan haklarını korumak amacıyla sesini yükseltmeye başladı. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi ve bu örgütlerle ilişki

² İhsan Şerif Kaymaz, Musul Sorunu, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003, 62-68

içine girmesi Anadolu’da yeni bir savaşın fitilini ateşledi. Vatanın bütünlüğünü, milletin bağımsızlığını milletle birlikte korumanın en uygun yol olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa siyasi iktidarın halktan güç almasını bunun için kapatılmış olan parlamentonun yeniden açılmasını önerdi. Ancak halkı tanımayan, emperyalistlerin gücünü halkın gücünden üstün gören saraya kulluk yapmayı özgür birey olmaya terci edenler parlamentonun açılmasına karşı çıktılar. Biliyorlardı ki parlamento açılır ise siyasi iktidar denetim altına alınacak, hükümetin istediği şekilde hareket etmesine izin verilmeyecekti. Başlangıçta Tevfik Paşa ardından Damat Ferit Paşa parlamentonun açılmasına izin vermedi. Sivas kongresi sonrasında Anadolu ile İstanbul’un bağlantısı koptuktan sonra Damat Ferit Paşa Hükümetinin istifası ve yerine Ali Rıza Paşa Hükümetinin kurulmasıyla yeniden seçimler yapılabilir ve 12 Ocak 1920’de parlamento açılarak meşruti sistemin çarkları yeniden dönmeye başladı³. Ne yazık ki bu dönem kısa sürdü. Çünkü çoğunluğunu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti üyelerinin oluşturduğu Meclisi Mebusan’ın işgalleri ve verilen direnişi Meclis gündemine taşıması, Türk halkının kabul edebileceği barış antlaşmasının çerçevesini gösteren Misakı Milli’nin benimsenmesi, başta Padişah olmak üzere İtilaf Devletlerini rahatsız etti. Ali Rıza Paşa Hükümetinin çalışmalarından memnun olmayan İtilaf Devletleri işbirliği içinde oldukları Damat Ferit Paşa’yı yeniden sadarete getirebilmek için baskıları artırdı. Bu baskılara dayanamayan Ali Rıza Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Salih Paşa Sadrazamlığa atandı. Bu bir geçiş hükümeti oldu. Zira İtilaf Devletleri 16 Mart 1920’de İstanbul’u fiilen işgal ettiler, Meclisi Mebusan üyelerinden bazılarını tutuklayarak halkı sindirmeye çalıştılar. Mecliste özgür çalışma ortamının kalmadığına inanan kimi mebuslar 18 Mart 1920’de Meclisin çalışmalarının askıya alınmasını önerdiler ve bu öneri kabul edilerek Meclisi Mebusan çalışmalarını durdurdu⁴.

TBMM’nin Açılması

İstanbul’un işgali üzerine, Mustafa Kemal Paşa, önce 17 Mart 1920’de Ankara’da Meclis-i Müessisan adıyla bir meclis toplamak istediğini belirtti. Fakat bazı arkadaşlarından “halkın ünsiyet etmediği tabir” diye tepki alınca bu tabiri “salahiyeti fevkaladeye malik bir meclis”e dönüştürdü. 19 Mart 1920’de “Merkezi devletin dahi, Düveli İtilafiye tarafından resmen işgali, kuvve-i teşriye ve adliye ve icraiye ibaret olan kuva-yi milliye-i devleti muhtel etmiş ve bu vaziyet karşısında ifayı vazifeye imkân göremediğini hükümete resmen tebliğ ederek Meclisi Mebusan dağılmıştır. Şu halde, makarrı devletin masuniyetini, milletin istiklalini ve devletin tahlisini temin edecek tedabiri teemmül ve tatbik etmek üzere millet tarafından salahiyeti fevkaladeyi haiz bir meclisin” Ankara’da toplanması için çağrı yaptı. Padişah iradesine, Damat Ferit Hükümeti’nin ve İtilaf Devletleri temsilcilerinin tehditlerine rağmen Türk halkı bu çağrıya uyarak temsilcilerini seçip Ankara’ya gönderdi. İstanbul’dan kaçıp gelen mebuslarla Anadolu’nun çeşitli yerlerinden seçilip Ankara’ya gelen milletvekilleriyle 23 Nisan 1920’de Millet Meclisi açıldı⁵.

³ İhsan Güneş, Atatürk Dönemi Türkiye’inde Genel Milletvekili Seçimleri(1919-1935), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.15-93.

⁴ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 4, Ankara: TBMM. Basımevi 1992, s.496.

⁵ İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı (1920-1923) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.64. vd

Meclisin amacı başkentin dokunulmazlığını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtuluşunu sağlamaktı. Bu amaca ulaşmak için ivedilikle İtilaf Devletlerinin işgalini ortadan kaldırmak gerekiyordu. İşte Meclisin yoğunlaştığı konu buydu. Fakat bunun kısa sürede gerçekleştirilemeyeceği görüldü. Çünkü çok iyi organize edilmiş ve çağdaş silahlarla donatılmış güçlü bir orduya karşı ancak ve ancak güçlü bir orduyla karşı konulabilirdi. Oysa Mondros Mütarekesi gereğince ordu dağıtılmıştı. Elde kalanlar ile cephanelikleri bile korumak güçleşmişti. Kuva-yı Milliye güçleri ile amaca ulaşmak da olanaklı görülüyordu. O nedenle işgalcileri yurttan atmak için zamana ve nizami/düzenli orduya ihtiyaç vardı.

Kendine özgü bir seçim yöntemi ile seçilip Ankara'ya gelen milletvekilleriyle Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın dağıtılmasından sonra kaçıp gelen mebusların oluşturduğu Meclis, 23 Nisan 1920'de çalışmalarına başladı. Bu Meclis adeta ülkenin bir minyatürünü yansıtıyordu. Giyimleri-kuşamları, şiveleri, tavır ve davranışları, aldıkları eğitim düzeyi geldikleri etnik köken, sahip oldukları sosyo-ekonomik durum, yaptıkları iş vb. bakımından oldukça zengin bir yapıya sahipti. Bunun yanında yaş itibarıyla da "genç" bir meclisti⁶. O nedenle de halkın tüm sorunlarına eğilmeyi, emperyalizmin kuşatmasını kaldırmayı ve tam bağımsızlığa ulaşmayı hedefliyordu. Bunun için padişah iradesine, siyasi iktidar ve onun işbirlikçilerine İtilaf Devletlerine karşı gelmekten korkmuyordu. Teşkilatı Esasiye Kanunu/Anayasa işte bu korkusuz yurtsever Meclis üyelerinin üzerinde uzlaşarak oluşturduğu en önemli ortak metinlerden biridir.

Birinci TBMM'nde Halkçılık

19. Yüzyılın ortalarında Rusya'da başlayan Narodnik düşünce akımı önce Balkanlara oradan Avrupa'ya yayılmıştır. İttihatçıların başlattığı "halka doğru" hareketi "siyasette mesleğimiz Halkçılık, harsta mesleğimiz Türkçülük" diye özetleyebileceğimiz bir akım doğurmuştu⁷. Bu akım adeta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ideolojisini oluşturdu. Fevzi Paşa olayların kendilerini Halkçılığa sürüklediğini söylerken Mustafa Kemal Paşa "bugünkü mevcudiyetimizin mahiyeti asliyesi milletin temayülü umumiyesi ispat etmiştir o da Halkçılıktır, Halk hükümetidir. Hükümetlerin halkın eline geçmesidir demiştir.⁸ Daha sonra ki bir konuşmasında da "...esas itibarıyla tetkik olunursa bizim nokta-i nazarlarımız – ki halkçılıktır- kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır. Yine şüphe yok ki, bu dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensiptir⁹" demiştir. Bu da gösteriyor ki Mustafa Kemal Paşa, Halkçılığı Kapitalizm ve Bolşevizm dışında adeta üçüncü bir yol olarak görmüştür.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu yaklaşımından sonra Halkçı aydınlar herkesin "fikrinde ve zikrinde" dolaştığı halde açığa vurulamayan Halkçılık düşüncesini açıkça dillendirmeye ve tartışmaya açmışlardır.¹⁰ Bu tartışmalar sonunda Meclis'te halk hükümetinin oluşturulması için

⁶ Meclisin Sosyolojik Yapısı için bkz. Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 1997, s.73-123

⁷ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Ankara: 1339, s.41-45

⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961, s.90

⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961, s.101

¹⁰ Yeni Gün, 26 Ağustos 1336

çalışan büyük bir grubun olduğu ve bu grubun halkçı ilkeler taşıyan bir yasa teklifi hazırlayacakları dillendirilmeye başlamıştır. Nitekim Hâkimiyetin kayıtsız şartsız millette olduğunu, yürütme ve yasama yetkisinin milletin gerçekten temsilcisi olan Büyük Millet Meclisinde toplandığını, Türkiye Halk Hükümeti'nin Büyük Millet Meclisi tarafından idare edileceğini, milletin genel yönetiminden sorumlu olan Büyük Millet Meclisi üyelerinin livalar halkınca genel oy (rey-i am) ile seçileceğini, milletvekillerinin sayısının her 50 bin kişiye bir milletvekili olarak saptanacağını, yasaların konmasının, kaldırılmasının, değiştirilmesinin, antlaşmalar yapılmasının, barış ya da savaş ilanının Büyük Millet Meclisi tarafından yapılacağını, ordunun Büyük Millet Meclisi Ordusu olacağını, emir ve komutasının Büyük Millet Meclisinin şahsında olacağı ve emir ve komutaya yönelik görevi İcra Vekilleri Heyeti içinde bulunan Erkan-ı Harbiye Umum Reisi/Genelkurmay Başkanı tarafından yerine getirileceği, Büyük Millet Meclisi Reisinin aynı zamanda İcra Vekillerinin de Reisi olacağı gibi çeşitli hükümler taşıyan bir kanun teklifi hazırladıkları Ağustos ayı sonlarına doğru basına yansımıştır. Bu yasa çalışmasında yer alan 11 maddelik İdari kısımda da “usulü idarenin halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanacağı” belirtilmişti¹¹.

Tam da bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi destekleyen Anadolu'da Yeni Gün gazetesinde Türkiye'deki çağdaşlaşma hareketlerinin programsız yapıldığı için başarıya ulaşmadığını, yine “ağırdan ağıra elden ele muhtelif programların dolaştığını, muhtelif fikirlerin müdafaa edildiğini belirten “ancak ilim ve evsafi, salahiyeti ile tahlil ve terkip usulleriyle hayat ve ihtiyaçtan, hadiselerden doğan sağlam bir programın oluşmadığını”, günün sorunlarını çözmek için “tercüme programlara” değil memleketin bünyesinden doğan programlara ihtiyaç olduğunu vurgulayan yazılar yayınlanmaya başladı. Bunun için de “Memurin hükümet fikrinin yıkılmasını, halkın kendi kendisini idare edebilmesine kâfil bir usulün vaz edilmesi” önerildi.¹² İşte “herkesin fikrinde ve zikrinde dolaştığı halde fiiliyata çıkması maalesef geciken”¹³ halk idaresine yönelik düşünceler ortaya çıkmaya başladı. Nitekim Mecliste 60-70 kişinin üyesi olduğu Halk Zümresi adıyla bir hizibin ortaya çıktığı görüldü¹⁴. Bu hizibin üyesi ve Yeni Gün gazetesi sahibi, başyazarı Yunus Nadiye göre Halk Zümresi ülkede kayıtsız şartsız halkı hâkim kılmayı, çağın gereklerine ve halkın ihtiyacına göre yenilikler yapmayı, kurumsal yapılar oluşturmayı amaçlıyordu.¹⁵ 8 Eylül 1920'de yayınlanan Halk Zümresi Programı söz konusu kişilerin Türkiye'ye vermek istedikleri yönetim şeklini ortaya koyuyordu.

Damar Arıkoğlu'nun ifadesi ile Mecliste “kırmızı çuhali kalpak giyen, kırmızı kravat takan”¹⁶ milletvekillerinin sayısının arttığı, sosyalist söylemlerin yükseldiği, “Rus sosyalizmi ile Türk Komünizmi”nin¹⁷ karşılaştırıldığı bir sırada Mustafa Kemal Paşa “biz memleket ve milletimizin mevcudiyetini ve istikbalini kurtarmak için karar verdiğimiz zaman kendi nokta-i nazarlarımıza tabi bulunuyorduk ve kendi kuvvetimize istinad ediyorduk. Hiç kimseden ders almadık hiç kimsenin muğfil mevaidine aldanarak işe girişmedik. Bizim nokta-i nazarlarımız,

¹¹ Ögüt 22 Ağustos 1336. İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı,

¹² Yeni Gün, 20 Ağustos 1336.

¹³ Yeni Gün 26 Ağustos 1336

¹⁴ Anadolu'da Yeni Gün, 5 Eylül 1336

¹⁵ Anadolu'da Yeni Gün, 5 Eylül 1336

¹⁶ Damar Arıkoğlu, Milli Mücadele Hatıralarım, İstanbul: Tan Matbaası, 1961, s.151.

¹⁷ Hâkimiyeti Milliye, 16 Teşrinievvel 1920

bizim prensiplerimiz cümlece malumdur ki Bolşevik prensipler değildir ve Bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmek için şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık¹⁸” diyerek tavrını ortaya koymuştu.

Halkçılık Programı

Türkiye’nin yeniden yapılmasının temelini oluşturacak programların yapıldığı bir sırada Mustafa Kemal Paşa 13 Eylül 1920’de 31 maddeden oluşan ve “Heyeti Vekile’nin siyasi, içtimai, idari, askeri görüşlerini özetleyen ve idare teşkilatı hakkındaki kararlarını içeren bir programı Büyük Millet Meclisi Başkanlığına sundu¹⁹. 18 Eylül 1920’de toplantıyı yöneten Vehbi Efendinin (İkinci Reis Vekili) “hükümetin beyannamesi var okunacaktır” sözleriyle bu programdan milletvekilleri haberdar oldular.

Programın okunması bittikten sonra Vehbi Efendi içtüzük gereği bu programın bir encümenine gönderilerek orada görüşülmesini belirtti²⁰. Bunun üzerine Malatya Milletvekili Lütfi Bey “şu beyanname birçok esasatı” içeriyor. Öncelikle Kanun-ı Esasi Encümenine gitmesini” öneriyorum dedi. Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey ise bunun kanun tasarısı olmadığını söyleyerek Kanun-ı Esasi Encümenine gönderilmesine karşı çıktı. Maliye Vekili Ferit Bey; bu belgenin kanun tasarısı olmadığını, kanunun da ötesinde bir şey olduğunu, içinde “teşkilata ait, hukuk-ı esasiyeye müteallik kısımların olduğunu, ayrıca vilayet idaresine, nahiyelere yönelik kısımlar bulunduğunu bunların her birinin geniş yasal düzenlemeleri kapsayacağını altını çizerek bu belgenin hükümetin bu gibi konularda nasıl bir yol izleyeceğini göstermek üzere hazırlanmış bir program olduğunu söyledi. Hükümetin siyasi programı mahiyetindedir dedi.²¹

Karesi milletvekili Vehbi Bey, bu bir program ise burada tartışılmalı. Yok, kanun tasarısı ise Kanun-ı Esasi Encümenine gönderilmeli dedi. Hacım Muhittin Bey ise bu belge hükümet programı ise burada tartışılın oylama yapılsın bitsin, yok Meclisin programı ise madde madde Mecliste tartışılması gerekir dedi.²² Afyon Karahisar milletvekili Mehmet Şükrü Bey de bu hükümetin programı ise tartışılması ve güvenoyuna gidilmesi gerektiğine dikkati çekti.

Osmanlı Devleti, 1908’de yeniden Meşrutî sisteme geçince Kâmil Paşa Hükümeti’nden başlayarak yasal dayanağı olmasa da tüm hükümetler iktidarda kaldıkları sürece izleyecekleri politikayı, yapacakları işleri belirten bir program, ya da beyanname hazırlayarak Meclise sunmuşlar ve Meclisten güvenoyu almışlardı. Bu geleneği Türkiye Büyük Millet Meclisi de sürdürmüş ve İcra Vekiller Heyeti hazırladığı programını 9 Mayıs 1920’de Meclise sunarak güvenoyu almıştı.²³

Maliye Vekili Ferit Bey hükümetin gerekirse güvenoyu istemekten çekinmeyeceğini çünkü bu belgenin hükümetin görüşlerini yansıttığını söyledi. Dr. Tevfik Rüştü Bey, hükümetin

¹⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, c.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961, s.101

¹⁹ Ek 1

²⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.4, s.203

²¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.4, s.203

²² Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.4, s.208

²³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c1, s.141-142, İhsan Güneş; Meşrutîyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler, Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Meclisten seçildiğine işaret ederek getirilen programın da Meclisin programı olduğunu, ancak “maksat ve meslek” kısmının çoğunluğun “ruhuna” hitap etmediğini, özel bir encümende incelenmesini, ayrıca Meclisin de bu programı “tadil ve tağyir” edebileceğini belirtti²⁴.

Ali Şükrü Bey; söz konusu programın Bolşevik cereyanı etkisiyle hazırlanmış olduğunu iddia ederek, Bolşevizm’e karşı olan kişilerin de görüşünün alınmasını, ülke yönetiminde yenilik yapılacak ise “erbabının” toplanarak “halkın ruhuna uygun” bir program yapmasını, bir kaydı ilahi olan din konusuna önem verilmesini istedi. Karahisar-ı Şarki Milletvekili Mesut Bey bu programın Halk Zümresi programıyla birlikte incelenmesi isteğine Maliye Vekili Ferit Bey karşı çıktı ve bu programın hükümetin kanaatlerini yansıttığını diğer programlarla “mezcedilmesinin” kabul edilmeyeceğini belirtti.²⁵ Dâhiliye Vekili Refet Bey; programın Bolşevik etkisiyle hazırlandığı iddialarına karşı çıkarak “ bu programın Bolşevik cereyanı, kapitalizm cereyanı, emperyalizm cereyanı komünistler cereyanı, radikaller cereyanı hülâsa hiçbir cereyan yanlısı değildir, “orta yerde doğrudan doğruya milletin göbeğinden çıkan bir cereyanın” etkisi altında hazırlanmış bir program olduğunu belirtti.²⁶ Tartışmalar sonunda bu programın her şubeden seçilecek üçer kişiyle oluşacak özel bir encüme gönderilmesine karar verildi(18 Eylül 1920). Encümeni Mahsus’un (Özel Komisyonun) üyeleri 25 Eylülde belirlendi²⁷.

Ancak Encümen-i Mahsus’un işi yavaştan aldığını Karahisar-ı Şarki milletvekili Memduh, Ertuğrul milletvekili Mustafa Kemal, Kütahya milletvekili Seyfi, Ertuğrul milletvekili Halil beyler 14 Ekim 1920’de Meclis Başkanlığına verdikleri şu önergeyle bu konunun izleyicisi olduklarını gösterdiler.

“Riyasetti Celileye

Encümen-i Mahsusça müzakere ve esasatı tespit edilmek üzere bulunan halkçılık programının biran evvel hitama erdirilerek Heyeti Umumiye’imize tevdiî lâzımdır. Şimdiye kadar encümeni mahsusunca ne yapıldığının bilinmesi icap eder. Birtakım tali teşkilat yapılmakta olmasına göre mezkûr programın müstacelen tetkik ve ikmalî münasiptir. Bu hususta, encümeni mezkûr tarafından izahat itasını teklif ederiz.²⁸”

Bu önerge üzerine Afyonkarahisar milletvekili Mehmet Şükrü Bey, “O encümende bendenizde bulunduğumdan arkadaşların izahat istemeye hakkı var. Bendeniz de ita edeceğim” dedikten sonra konuşmasını şöyle sürdürmüştür: Encümen, seçildikten sonra görevini yapmaya başladı ve yapmaya da devam ediyor. Hükümetin teklif ettiği programı yeterli görmedi. Meclisin programı olacak bir program hazırlamayı kararlaştırdı. Hükümetin projesini incelemeyi bitirdi birkaç gün içinde hazırlanan metin Meclise sunulacak. Hazırlanan metnin verilmemesinin nedeni Konya hadisesidir. Dâhiliye Vekili Konya’ya gittiği için Hükümetle Meclis arasındaki

²⁴Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.4, s.207

²⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.4, s.207

²⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.4, 207

²⁷Hamdi Bey (Biga), Ragıp Bey(Kütahya), Lütfi Bey(Malatya), Yunus Nadi Bey(İzmir), Mehmet Vehbi Bey(Karesi), Süreyya Bey(Saruhan), Fuat Bey(Çorum), Feyyaz Ali Bey(Yozgat), Basri Bey(Karesi),Mazhar Bey(Aydın), Mehmet Şükrü Bey(Karahisar sahip), İsmail Suphi Bey(Burdur): Birinci Şubeden seçilmesi gerekenler belli değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi 1. Devre, c.4,s.322. Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi. Milli Mücadele ve T.B.M.M. 1. Dönemi(1919-1923) c.1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları,1994, s.163

²⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c. 5, s.72

anlaşmazlık aydınlığa kavuşturulmadı. Bu nedenle de hazırlanan metin beklemeye alındı.²⁹ Mehmet Şükrü Beyin belirttiği gibi Konya’da çıkan isyan programın Meclis genel kuruluna gelmesini geciktirmiştir.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Tasarısı

Encümeni Mahsus/Özel Encümen çalışmalarını 21 Ekim 1920’de tamamlamıştır. Meclisin 25 Ekim’deki gündeminde Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun görüşüleceği yer almış ise de görüşmeye geçilmemiştir. 18 Kasım 1920’de Encümeni Mahsus (Özel Encümen) raporu Meclis genel kurulunda tartışmaya açılmıştır.

18 Ekim 1920’de Meclis İkinci Başkan Vekili Hasan Fehmi Bey, Encümeni Mahsus (Özel Encümen) raporunun müzakeresine geçiyoruz sözleriyle Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tartışılmaya başlanmıştır. Bastırılarak milletvekillerine dağıtılmış olmasına rağmen Encümen raporu bir kez daha okunarak Meclis zabıtlarına geçirilmiştir.

İlk sözü encümen yazmanı Burdur milletvekili İsmail Suphi bey alarak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun hazırlanış sürecini, amaçlarını anlatmıştır³⁰. Mustafa Kemal Paşa’nın Meclis Başkanlığına sunduğu programı inceleyen Encümeni Mahsus bu programın 1-Maksat ve Meslek, 2- Mevaddı Esasiye, 3- İdare gibi üç bölümden oluştuğunu saptamıştır. Maksat ve Meslek bölümünü oluşturan ilk 4 maddenin kanun sınırlarını aştığını bu nedenle de yapılacak düzenlemede bu kısımdaki hükümlere yer vermenin zor olacağını görmüş ve bu kısmı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısından çıkarmayı kararlaştırmıştır. Zira ilk 4 maddede yer alan konular Meclisin çeşitli zamanlarda yayınladığı belgelerde ortaya koyduğu amaçları içeriyordu. Bunlar Meclisin “mukaddes” gayeleriydi. İsmail Suphi Bey “bu gayeleri bütün cihan nazarında bağıra bağıra ilân etmekliğimize hiç bir şey mâni değildir. Bunlar gayet meşrudur” dedikten sonra, bunun nedenlerini de şöyle açıklamıştır: “Yalnız şunu ilâve edeyim ki efendiler, eğer biz bu beyannameyi neşre lüzum görmemiş olsak, bazı düşmanlarımızın aleyhimize uydurdukları propagandalara fırsat vermiş oluruz. Çünkü düşmanlarımız, bazı Avrupa gazeteleri, sırf kendi halklarından fırlayan nidayı hakkı ıskat etmek için diyorlar ki, Türkler eski İmparatorluklarını istiyorlar. Türkler adalarını istiyorlar, Arap vilâyetlerini istiyorlar, Arnavutluk’u istiyorlar. Hâlbuki ki, Türklerin oralarda hiç bir hakiki alakası yoktur. Böyle bir propaganda yapıyorlar. Binaenaleyh nasıl ki, İstanbul’da toplanan Meclis ilân etmişse, biz de ilâna mecburuz ki; bizim gaye ve hedefimiz, ancak meşru emellerdir. Milli hudutlarımız dâhilinde kalmak istiyoruz. Zulme, tahakküme karşı isyan ediyoruz. Binaenaleyh bunu beyanname şeklinde neşretmek ”yararlı olacaktır.”³¹

Encümen, Hükümet Programındaki Mevaddı Esasiye, ve İdare bölümlerini almış ve bazı değişiklikler yaparak bunu Teşkilatı Esasiye Kanunu tasarısı olarak düzenlemiştir. Yaptığı düzenlemenin de gerekçesini de Meclise sunmuştur.³²

²⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c. 5, Ankara: TBMM.Basımevi,1981, s.72 (14. 10.1920)

³⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.5, Ankara: TBMM.Basımevi,1981, s.407-413. Sadeleştirilmiş metin için bkz. Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi, s.164-170.

³¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1.Devre, c.5, s.410

³² Bkz. Ek 2

Türkiye Büyük Millet Meclisi Teşkilatı Esasiye Kanun tasarısını ele almadan Encümenin yayınlanmasını istediği şu bildiriye ele almış ve paragraf paragraf inceledikten sonra yayınlanmasına karar vermiştir.

Büyük Millet Meclisinin Beyannamesi

“Emperyalist devletlerin, Devlet ve milletimizin hayatına açıkça kasdetmeleri neticesinde müdafaai meşrua için toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, şimdiye kadar muhtelif vesilelerle sarahaten veya zımnen ilan ettiği maksat ve meslekini bir kere daha bütün cihana arz için şu beyannameyi neşrelemeye lüzum görmüştür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, millî hudutlar dâhilinde hayat ve istiklalini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül etmiştir. Binaenaleyh hayat ve istiklalini, yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vasil olacağı kanaatindedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafa ve bu maksada münafii hareket edenleri tedip azmiyle müesses bir orduya sahiptir. Emir ve kumanda salahiyeti Büyük Millet Meclisi’nin şahsiyet-i maneviyesindedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, halkın öteden beri maruz bulunduğu sefalet sebeplerini yeni vesait ve teşkilat ile kaldırarak yerine refah ve saadet ikame etmeyi başlıca hedefi addeder. Binaenaleyh, toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve evkaf işlerinde ve diğer mesailde, içtimai uhuvvet ve teavünü hâkîm kılarak, halkın ihtiyacatına göre teceddüdat ve tesisatı vücuda getirmeye çalışacaktır. Bunun için de siyasi ve içtimai umdelerini milletin ruhundan almak ve tatbikatta milletin temayülât ve ananatını gözetmek fikrindedir. Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi, memleketin idarî, iktisadi içtimai umum ihtiyacatına müteallik ahkâmı peyderpey tetkik ve kanun şeklinde tatbik mevkiine vaz eylemeye başlamıştır. Veminillahüttevfik.

21 Teşrinievvel 1336³³

Encümen-i Mahsusun hazırladığı Teşkilatı Esasiye Kanunu olarak Meclise sunduğu yasa tasarısı Mevaddı Esasiye ve İdariye olarak iki bölüm ve 23 maddeden oluşuyordu³⁴.

Hükümetin Programında yer alan 5.,10.,ve 16. maddelere tasarıda yer verilmemişti. Bunlardan 5. Madde Hilafet ve Saltanat konusunu 10.madde Büyük Millet Meclisinin kaç kişiden oluşacağını, 16. Madde ise Ordu konusunu içeriyordu. Bunun yanında 6.,7., 8.,12, 18., 19., 24., 25., 27., 28., 30. maddeler (11 madde) aynen kabul edilmişti. 9., 11., 13., 14., 15., 17., 20., 21., 22., 26., 29., 31. maddelerde (12 madde) değişiklik yapılmıştı. Encümeni Mahsusu bir de Madde-i Münferide eklemişti.

³³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1.Devre, c.5, s.414. Bildiri metninde geçen Milli Hudutlar ve emperyalizme ve kapitalizme karşı olmak kavramları sorulmuş, Milli hududun. Misakı Milli de belirtilen hudutlar olduğu, emperyalizm ve kapitalizmin de her türlüşünü içerdiği Encümeni Mahsusu sözcüsü İsmail Suphi Bey tarafından belirtiliyor

³⁴ Ek 3

Büyük Millet Meclisi üyelerinin seçimini öngören 9. Madde, Büyük Millet Meclisinin, vilâyetler halkınca “reyîam ile müntahap azadan” oluşacağını öngörüyordu. Encümen-i Mahsus “reyiam” yerine “meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya” seçilmiş üyelerden oluşmasını eklemiştir. 11. Maddeye “Sabık heyet lahik heyetin içtimasına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülemediği takdirde içtima devresinin bir sene temdidi caizdir” eklemesini yapmıştır. 13. Maddede ki Büyük Millet Meclisi azası her mebdai içtimadan itibaren dört ay sonra Büyük Millet Meclisine ait kâffe hukuk ve salâhiyeti haiz olmak ve gelecek devrei içtimaiyeye kadar dört aylık süreyi “iki aya” indirmiş ve “içlerinden lâakal intihap devairi adedinin iki misli miktarda azayı” eklemiştir. 14. maddede ilanı harp yerine daha barışçıl bir kavram olan “vatan müdafaasını” koymuştur. 15. Maddede “reisin tahtı riyasetinde olarak kısım çıkarılmıştır. Büyük Millet Meclisi Başkanına yönelik 17. Madde de önemli değişiklik yapılarak “Büyük Millet Meclisi heyeti asliyesi tarafından intihap olunan reis bir içtima senesi zarfında Büyük Millet Meclisi reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vazına ve Meclis mukarreratını tasdike salahiyyettardır” diyerek süre getirmiştir. Ayrıca “İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler” diyerek de yeni bir makam ihdas etmiştir. Encümeni Mahsus “İdari” kısımda da dikkat çekici değişiklikler yapmıştır. 20. Maddede vilayet meclislerinin genel oya dayalı seçimini kaldırmış “meslekler temsil edilmek üzere vilayetler halkınca” seçilmesi ilkesini getirmiştir. Vilayet Meclislerinin seçim döneminin Büyük Millet Meclisi seçimi dönemi ile eşit olduğunu kaldırılmış yerine “vilayet meclislerinin içtima devresi iki senedir” ibaresini yerleştirmiştir. 21. Maddede “Vilâyet Meclisi azası meyanından bir reis ile dört azadan teşekkül etmek üzere bir heyeti idare intihap” eder kısım çıkarılmış yerine “meyanından icra amiri olacak bir reis ile muhtelif şubatı idareye memur azadan teşekkül etmek üzere bir idare heyeti intihap eder” konmuştur. 22. maddede “Hükümetin” yerine Devletin sözcüğü konmuş, ayrıca “İdare-i mahalliyeye karşı vaziyet ve vazifesi yalnız murakabeden ibarettir” cümlesinin yerine “Devletin umumi ve müsterek vezaifini rüyet etmektir. Vali, Devletin umumi vezaifi ile mahalli vezaif arasında tearuz vukuunda müdahale eder” hükmünü koymuştur. 26. Maddede “reyiam” çıkarılmış doğrudan doğruya sözcüğü konmuştur. 29. Maddede ki “Bir veya müteaddit köyün birleşmesinden hâsıl olan nahiyeye (Divan), bir kasabanın teşkil ettiği nahiyeye (Belde) namı verilir” tanımlamaları çıkarılmıştır. 31. Maddeye “Umumi müfettişler Devletin umumi vazaifiyle mahalli idarelere ait vazaif ve mukarreratı daimi surette murakabe ederler” cümlesini eklemiştir. Ayrıca bir de Madde-i Münferide olarak “İş bu kanun tarihi neşrinden itibaren meri olur. Ancak elyevm münakit Büyük Millet Meclisi 5 Eylül 1336 tarihli nisabı müzakere kanununun birinci maddesinde gösterildiği üzere gayesinin husulüne kadar müstemirren müçtemi bulunacağı cihetle işbu Teşkilatı Esasiye Kanunu’ndaki 4., 5., 6., 7. maddeler ancak yeni intihabattan itibaren meri olacaktır” eklemesini yapmıştır.

Encümen-i Mahsusun hazırladığı taslağın 9 maddesi Mecliste hemen hemen hiç tartışılmadan kabul edilmiştir. En çok tartışılan madde Mesleki Temsil Sistemini getirmeyi amaçlayan 4. madde olmuştur. Bu madde 4 gün tartışılmış sonra Encümene gönderilmiştir. Bunun yanında 5., 8., maddeler de en çok tartışılan maddeler olmuştur. 7. ve 8, 14, ve 15. maddeler de Encümene gönderilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclis, Encümen-i Mahsusu'un hazırladığı Teşkilatı Esasiye Kanunu tasarısının bazı maddelerini aynen bazı maddelerini de değiştirerek kabul etmiştir. 1, 2, 5, 6, 8, 10,15, 16, 17,22, 23, 24, maddeleri aynen kabul etmiştir. 7. Maddeyi kaldırmış diğerlerinde de bazı değişiklikler yapmıştır. 3. Maddede Türkiye Halk Hükümeti yerine İsmail Suphi Beyin önerisi ile Türkiye Devletini koymuştur. 4. Maddedeki “meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya” ibaresi çıkarılmıştır. 7. Madde çıkarılınca 8. Madde onun yerine geçmiş ve bu maddede oldukça ciddi değişiklikler yapılmıştır. 9. Maddeye Büyük Millet Meclisi Reisinin vekiller heyetinin de doğal reisi olduğu konmuştur. 11. Maddedeki tam muhtariyetten “tam” sözcüğü çıkarılmış, vilayet meclisleri vilayet şûrasına dönüştürülmüş ve yapacağı işlere “şer’i”, “evkaf, medaris” de eklenmiştir. Diğer maddelerdeki vilayet ve nahiye meclisleri hep şûra olarak değiştirilmiştir. Ayrıca madde-i münferideye de “...maddeler gayenin husulüne elyevm mevcut Büyük Millet Meclisi adedi mürettibinin sülûsanı ekseriyetiyle karar verildiği takdirde eklenmiştir.

Teşkilatı Esasiye Kanun tasarısı Mecliste görüşülürken Teşkilatı Esasiye Kanunu'na aykırı olmayan Kanun-ı Esasi maddelerinin ve hükümlerinin geçerli sayılması istenmiş ise de Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteğe karşı çıkmasıyla böyle bir hüküm Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda yer almamıştır. Dolayısıyla Teşkilatı Esasiye Kanunu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Kanun-ı Esasi'sinin ilişkisi kesilmiştir³⁵.

Teşkilatı Esasiye Kanun tasarısının Mevad-ı Esasiye kısmındaki tartışmaların uzaması üzerine Encümen-i Mahsusu 14 Aralık 1920'de İdare kısmın ivedi görüşülmesini Meclis gündemine getirmiş, Meclis bu isteği olumlu bularak İdari kısmın müstacilen (acilen) görüşülmesini kararlaştırmıştır.³⁶

Karesi milletvekili Hasan Basri Beyin açıklamalarına göre Encümen-i Mahsus'un çalışmaları bir ara durmuş gibi. “Encümeni Mahsus toplanıp ihrazı ekseriyet edemiyor. Her halde bütün encümenlerin dimağı olan Encümeni Mahsus'un dirilmesinin çaresine bakalım. Çünkü Encümeni Mahsus bugün yok gibi görünüyor. Binaenaleyh bu encümeni faaliyete sevk edelim”.³⁷ Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey'e göre Encümen-i Mahsus “mevhum bir hale gelmiştir”. Encümen-i Mahsus'un üyesi Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) milletvekili Mehmet Şükrü Bey, encümenin her gün sabahları düzenli olarak toplandığını, yirmi gün içinde çalışmalarını tamamladığını, hazırladığı tasarıyı Meclise sunduğunu, iki aydır kanunun Meclisten geçmediğini Meclisin Teşkilatı Esasiye Kanununa lakayd kaldığını belirtmiştir.³⁸ Ancak Çerkez Ethem'in isyanı, bütçe görüşmeleri, Gümrü antlaşması, Yunan güçlerinin saldırılarının da Meclis gündeminde olduğunu unutmamak gerekir. Bu tartışmalardan sonra Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısının görüşmeleri hızlanmış ve 17 Ocak 1921'de maddelerin görüşülmesi tamamlanmıştır. Encümene gönderilen maddeler vardı, bunların da ele alınması ve görüşülmesi gerekiyordu. İşte bu maddeler de 20 Ocak 1921'de görüşülerek Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun görüşülmesi tamamlanmıştır.

³⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1. Devre, c.7, s.337.

³⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi 1. Devre, c.6, s.361.

³⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi 1. Devre, c.7, s.194

³⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi 1. Devre, c.7, s.194-195.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 18 Eylül'den başlayarak 20 Ocak 1921'e kadar 13 gün Teşkilatı Esasiye Kanununu/ 1921 Anayasası'nı görüşmüştür. 19 celse yapmıştır. 6 gün iki, 7 gün tek celse de Anayasa görüşmelerini tamamlamıştır. Bu süre içinde sadece Hilafet ve Saltanat konusunu içeren bir teklif üzerine gizli oturum yapmıştır³⁹.

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Mecliste görüşülme sürecini incelediğimizde şöyle bir kronoloji ile karşılaşyoruz.

- ✓ 18 Eylül 1920. Hükümetin Hazırladığı Programın Mecliste okunması ve tartışılması.
- ✓ Encümen-i Mahsus adıyla bir Encümenin kurulmasının kararlaştırılması ve programın o encümene gönderilmesi.
- ✓ 25 Eylül 1920 Encümeni Mahsus'un oluşturulması(Birinci Şube üyeleri hariç).
- ✓ 21 Ekim 1920 Encümenin çalışmalarını bitirmesi ve taslağını hazırlaması.
- ✓ 27 Ekim 1920 Encümeni Mahsus Mazbatasının Meclis gündemine alınması.
- ✓ 18 Kasım 1920 Encümeni Mahsus Mazbatanın Mecliste okunması ve tartışılmaya başlanması.
- ✓ 18 Kasım 1920 Encümen tasarısındaki birinci, ikinci ve üçüncü maddelerin aynen kabul edilmesi.
- ✓ 18 Kasım 1920 dördüncü maddenin görüşülmeye başlanması.
- ✓ 20 Kasım 1920 dördüncü maddenin görüşülmeye devam edilmesi.
- ✓ 29 Kasım 1920 dördüncü maddenin görüşülmeye devam edilmesi.
- ✓ 30 Kasım 1920 dördüncü maddenin görüşülmesi ve encümene gönderilmesi.
- ✓ 7 Aralık 1920 beşinci maddenin görüşülmesi.
- ✓ Hilafet ve saltanat konusuna ilişkin verilen bir önerenin gizli celsede görüşülmesi ve önerenin geri çekilmesi
- ✓ 13 Aralık 1920 beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu maddelerin görüşülmesi yedinci ve sekizinci maddelerin Encümene gönderilmesi.
- ✓ 14 Aralık 1920 on bir ve on ikinci maddelerin görüşülmesi.
- ✓ 20 Aralık 1920 on üçüncü maddenin görüşülmesi.
- ✓ 22 Aralık 1920 on üçüncü, on dördüncü on beşinci, on altıncı ve on yedinci maddelerin görüşülmesi.
- ✓ 10 Ocak 1921 on sekiz ve on dokuz, yirmi, yirmi bir ve yirmi ikinci maddelerin görüşülmesi.
- ✓ 17 Ocak 1921 yirmi üçüncü ve yirmi dördüncü maddelerin görüşülmesi.
- ✓ 17 Ocak 1921 Komisyondan gelmiş olan dördüncü maddenin görüşülerek kabul edilmesi.
- ✓ 20 Ocak 1921 Komisyondan gelen beşinci, yedinci ve sekizinci maddelerin görüşülerek kabul edilmesi.

³⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi 1. Devre, c.1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.132-137.

Kısa Bir Değerlendirme

Teşkilatı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) oldukça kısa ve eksik bir metindi. Ancak yönetim anlayışında köklü dönüşümlerin habercisiydi. Zira egemenliği kayıtsız şartsız millete geçiriyordu. Böylece açıkça adı konmasa da Türkiye'yi demokratik sisteme/cumhuriyete taşıyacak önemli bir taban hazırlıyordu. Demokrasinin çağdaş uygulama biçimlerinden biri olan güçler birliği ilkesini getiriyordu. Böylece, fiilen uygulanmakta olan sistemi anayasal bir temele oturtuyordu. Yeni bir devletten söz ediyordu. Bu devletin adını Türkiye devleti olarak belirlemişti. Türkiye devletinin sınırlarının Misakı Milli ile saptanmış sınırlar olduğu kabul ediliyordu. Türkiye devletinin Büyük Millet Meclisi tarafından yönetileceği ve hükümetine de Büyük Millet Meclisi Hükümeti denileceği vurgulanıyordu. Böylece gerek adı gerekse siyasi yapısı itibarıyla yeni bir yapılanmaya gidileceğinin işareti veriliyordu. Bu da Osmanlı İmparatorluğundan kopuşun somut bir göstergesiydi.

Büyük Millet Meclisinin oluşumu konusunda Encümen-i Mahsus büyük bir değişiklik yaparak Büyük Millet Meclisi üyelerinin meslekler erbabı temsilcileri tarafından doğrudan doğruya seçileceği ilkesini getirmişti. Bu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin oluşum biçimini değiştiren bir yaklaşımdı. Türk halkı 1908'den beri iki dereceli, basit çoğunluğa dayanan bir seçim yöntemiyle seçimlerini yapmış, parlamentosunu oluşturmuştu. Şimdi bu sistem bırakılıyor, mesleki temsil denilen yeni bir sistem getiriliyordu. Ayrıca iki dereceli sistem de kaldırılıyor, doğrudan doğruya seçim sistemine (tek dereceli) geçiliyordu. Komisyon üyeleri ve Mecliste sosyalist düşünceye eğilimli olan kimi milletvekilleri bu yaklaşımlarını Halkçılığın bir gereği olarak sunmuşlar ve halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasının ancak bu şekilde uygulamaya girebileceği tezine sarılmışlardır. Mesleki temsil sistemiyle halk egemenliğinin kurulacağını, emekçilerin meclise geleceğini, ülkenin sanayileşeceğini, kalkınacağını, ekonomik bağımsızlığını kazanacağını, Avrupa'da bile kurulamayan demokrasinin Türkiye'de kurulacağını tezini savunmuşlar ise de Meclis'i ikna edememişlerdir.⁴⁰

Meclis açıldığı günden itibaren Meclis Başkanı aynı zamanda İcra Vekilleri Heyeti Başkanıydı. Bu durum bazı kişileri rahatsız etmiş olacak ki Encümen-i Mahsus, Meclis Başkanlığı ile İcra Vekilleri Heyeti Reisliğini/Hükümet Başkanlığını ayırmayı uygun bulmuştur. İcra Vekillerinin kendi içlerinden birini başkan seçmesi ilkesini getirerek Meclis Hükümeti Sistemini esnetmiştir.

Büyük Millet Meclisi'nin yapacağı işler gerek Hükümet programında gerekse encümen tasarısında dar tutulmuştu. Bu nedenle de Mecliste oldukça şiddetli eleştirilere uğramış ve maddenin kapsamı genişletilmişti. Ahkâm-ı Şeriyenin tenfizi, kanun ve nizamlarda fıkıh hükümlerine uyulması gibi teokratik düşünceyi çağrıştıran hükümler Meclisteki tartışmalar sonucu eklenmiştir? Özellikle ulema kesimi bu konuda ısrarcı olmuştur. Bunun yanında bu tartışmalar sırasında saltanatçılarla ulusalcılar sık sık karşı karşıya gelmiş ve Heyet-i Vekile'nin görev ve sorumluluklarını belirleyecek bir yasa yapılması kararlaştırılarak orta yol bulunmuştur.

⁴⁰ Bkz. İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-19239, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 236 vd. Ergun Özbudun, 1921 Anayasası, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1992, s.26-35

Gerek Hükümetin hazırladığı program gerekse özel encümenin Meclise sunduğu Teşkilatı Esasiye Kanunu tasarısı yerel yönetimlere özel bir önen veriyor ve onlara yeni bir statü kazandırılıyordu. Hükümet Programının 18-31. Teşkilatı Esasiye Kanunu tasarısının 11-24 maddeleri bu konuya ayrılmıştı. “Türkiye”nin vilayetlere, vilayetlerin kazalara kazaların da nahiyelere ayrılması öngörülüyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun coğrafyasını belirten Memalik-i Mahrusa-i Şahane ya da Kanun-ı Esasinin 22. Maddesinde belirtilen Memalik-i Osmaniye terimlerinin yerine Türkiye deyimi geçirilmiş oluyordu.

Yerel yönetimlere verilen yeni statü konusunda Mithat Paşa zamanında tartışmaya açılan ve 1876 Anayasasında yer almasına rağmen bir türlü gerçekleştirilemeyen tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i kuvva düşüncesine bu dönemde işlerlik kazandırılıyordu. Ayrıca Rusya’da kurulmuş olan Bolşevik düzenin de etkisi çeşitli maddelerde kendini gösteriyordu. Vilayetlere ve nahiyelere “muhtariyet” verilmesi, buralarda halkın kendi kendisini idare etmesi esası benimsemişti. Vilayet ve nahiyelerde halkın seçimiyle oluşacak kurumların/meclislerin/şûraların yönetimde aktif olmasını sağlayacak düzenlemelere kapı açılmıştı. Ancak bu muhtariyetin sınırları, vakıflar, eğitim, sağlık, ziraat, bayındırlık, sosyal yardım vb. konularla sınırlandırılmıştı. İç politikaya, dış politikaya, adli ve askeri alanlara, uluslararası ekonomik konulara yönelik bir yetki verilmemişti. Gerek vilayet, gerekse nahiyelerdeki meclislerin/şûraların seçimle oluşması bu dönemde adeta Meclis üyelerini birbirine bağlayan halkçılık düşüncesinin uygulamaya konması olarak görülmektedir. Bu aynı zamanda yerelden merkeze doğru demokratikleşme sürecinin de başlangıcıydı⁴¹.

Kaynakça

Belgesel Kaynaklar

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. (1992). Devre:4. Ankara: TBMM. Basımevi.
 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi. (1985). Devre: 1, C.1. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
 TBMM Zabıt Ceridesi. (1981). Devre:1, C.4. Ankara: TBMM Basımevi.
 TBMM Zabıt Ceridesi. (1981). Devre:1, C.5. Ankara: TBMM Basımevi.
 TBMM Zabıt Ceridesi. (1981). Devre:1, C.6. Ankara: TBMM Basımevi.
 TBMM Zabıt Ceridesi. (1981). Devre:1, C.7. Ankara: TBMM Basımevi.

Süreli Yayınlar

Anadolu’da Yeni Gün.
 Hakimiyeti Milliye.
 Ögüt.
 Yeni Gün.

⁴¹ Bkz. Bülent Tanör, Osmanlı -Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul: Y K K,1998, s.263-267.

Kitap ve Makaleler

Arıkoğlu, D. (1961). *Milli Mücadele hatıralarım*, İstanbul: Tan.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri C. 1. (1961). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çoker, F. (1994). *Türk parlamento tarihi. Milli Mücadele ve T.B.M.M. 1. dönemi (1919-1923) c.1*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı.

Gökalp, Z. (1339). *Türkçülüğün esasları*, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası.

Güneş, İ. (2009). *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin düşünce yapısı (1920-1923)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Güneş, İ. (2012). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de hükümetler, programları ve meclisteki yankıları (1908-1923)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Güneş, İ. (2017). *Atatürk dönemi Türkiye'sinde genel milletvekili seçimleri (1919-1935)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Kaymaz, İ. Ş. (2003). *Musul sorunu*, İstanbul: Otopsi.

Özbudun, E. (1992). *1921 Anayasası*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Tanör, B. (1998). *Osmanlı -Türk Anayasal gelişmeleri*, İstanbul: Y.K.K.

Ek 1**Hükümetçe Hazırlanan Program****Büyük Millet Meclisi Riyasetine⁴²**

Heyeti Vekilenin siyasî, içtimai, idarî, askerî noktai nazarlarını telhis ve teşkilatı idariye hakkındaki mukarreratını ihtiva eden programı Büyük Millet Meclisine takdim ediyorum. İşbu esasta müsteniden tanzimi iktiza eden. kanun lâyhalarının dahi derdesti takdim olduğu maruzdur.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Maksat ve Meslek

1 — Türkiye Büyük Millet Meclisi, hududu millisi dâhilinde temini hayat ve istiklâl ve tahlisi makamı hilâfet ve saltanat ahdiyle teşekkül eylemiştir.

2 — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hayat ve istiklâlini kurtarmayı yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden tahlis ederek idare ve hâkimiyetinin hakikî sahibi kılmakla gayesine vasil olacağı itikatlındadır.

3. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milletin hayat ve istiklâline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve harici düşmanlarla tevhide mesai edip milleti iğfal ve ifsada çalışan dâhili hainlerin tedibi için orduyu tarsin etmeyi ve onu istiklali millinin müttekâsı bilmeyi vecibe addeder.

⁴² Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, c.4, Ankara: TBMM. Basımevi, 1981, s. 201-203.

4. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti halkın maruz bulunduğu avamali sefaleti izale ile esbap ve vesaiti saadet ve refahını temin etmeyi umdei esasiye ve binaenaleyh toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve alelûmum içtimaî mesailde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyacına göre muktazi teceddüdat ve tesisatı vücade getirmeyi başlıca vazife addeder. Ancak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti gaye ve maksatlarını temin için bilcümle mesai ve icraatında millet ve memleketin maruz bulunduğu fiili tecavüzat ve ifsadata karşı milletin vahdet ve tesanüdünü halele ve müdafaa ve mücahede kuvvet ve kudretini nakiseye uğratmaktan ehemmiyetle tevakki eder. Siyasi, içtimai, umdelerini milletin ruhundan almaya atfı ehemmiyet eden Büyük Millet Meclisi Hükümeti bu umdelerin tatbikatında milletin temayülât ve ihtiyacı hakikiyesini nazarı dikkatte bulundurur.

Mevadd-ı Esasiye

5. — Hilâfet ve saltanat makamının tahlisine muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra Padişah ve Halifei müslimin kavanini esasiye dairesinde mevkii muhterem ve mübeccelini ahzeder

6. — Hâkimiyet bilakaydû şart milletindir. Usulü idare, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare, etmesi esasına müstenidin idare, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare, etmesi esasına müstenidir

7. — İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

8 — Türkiye Halk Hükümeti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Ve (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti) unvanını taşır.

9.— Büyük Millet Meclisi, vilâyetler halkınca reyîam ile müntahap azadan mürekkeptir.

10. — Büyük Millet Meclisi azasının miktarı her elli bin nüfusta bir aza olmak itibariyle tertip olunur.

11 — Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının her biri kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

12.— Büyük Millet Meclisi her sene teşrinisani iptidasında bilâ davet içtima eder.

13. — Büyük Millet Meclisi azası her mebdei içtimadan itibaren dört ay sonra Büyük Millet Meclisine ait kâffe hukuk ve salâhiyeti haiz olmak ve gelecek devrei içtimaiyeye kadar hali içtimai muhafaza etmek üzere her vilâyetten asgarî birer aza bulunacak surette içlerinden sülüsünü reyi hafi ile tefrik eyer.

14.— Bilumum kavanin vaz ve tadili, feshi ve muahadat ve sulh akti ve ilânı harp Büyük Millet Meclisinin cümlei hukukundandır.

15. — Büyük Millet Meclisi Hükümeti inkısam eylediği devairi kanunu mahsusu mucibince intihapkerdesi olan vekiller vasıtasıyla, reisinin tahtı riyasetinde olarak, idare eder. Azayı mütebakiye icra, hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eder.

16. — Ordu münhasıran Büyük Millet Meclisinin ordusudur. Emrû kumanda salâhiyeti Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde olup emrû kumandaya müteallik umur Erkânı Harbiye Umumiye Vekâleti tarafından tedvir olunur.

17. — Büyük Millet Meclisi Reisi aynı zamanda İcra Vekilleri Heyetinin de reisidir. Meclis Reisi sıfatıyla Meclis namına vazî imzaya ve tasdiki mukarrerata salâhiyettardır.

İdariye

18. — Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadî münasebet noktai nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden tereküp eder.

Vilayet

19. — Vilâyet umuru mahalliyede şahsiyeti maneviye ve muhtariyeti tammeyi haizdir. Siyaseti hariciye ve dahiliye, umuru askeriye, beynelmilel münasebatı iktisadiye ve Hükümetin tekâlifî umumiyesi ile menafi birden ziyade vilâyata şamil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vazedilecek kavanin mucibince bilumum umuru maarif, sıhhiye, iktisadiye, ziraiye, nafia, ve muaveneti içtimaiyenin tanzimi idaresi (Vilâyet meclislerinin) salâhiyeti dâhilindedir.

20. — Vilâyet meclisleri, 'beş bin nüfusta bir aza itibariyle ve reyiam ile vilâyet halkınca müntehap azadan mürekkeptir. Vilâyet meclislerinin devairi intihabiyesi, Büyük Millet Meclisinin devrei intihabiyesi kadardır. Müddeti içtimaiyeleri senede iki aydır.

21. — Vilâyet meclisi azası meyanından bir reis ile dört azadan teşekkül etmek üzere bir heyet idare intihap eder. Salâhiyeti icraiye daimi olan işbu heyete aittir.

22. — Vilâyette Büyük Millet Meclisinin vekil ve mümessili olmak üzere vali bulunur, vali Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından tayin olunup vazifesi Hükümetin umumi ve müşterek vezaifini rüyet etmektir. İdarei mahalliyeye karşı vaziyet ve vazifesi yalnız murakabeden ibarettir.

Kaza

23. — Kaza yalnız bir idari ve inzibati cüzü olup şahsiyeti maneviyeyi haiz değildir. İdaresi Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından mansup ve valinin tahtı emrinde bir kaymakama mevduudur.

Nahiye

24. —Nahiye hayatı hususiyesinde haizi muhtariyet bir şahsiyeti maneviyedir.

25. — Nahiyenin bir meclisi, bir idare heyeti ve bir de müdürü vardır.

26. — Nahiye meclisi nahiye halkınca reyiam ile müntehap azadan tereküp eder.

27. — İdare heyeti veya nahiye müdürü nahiye meclisi tarafından intihap olunur,

28. —Nahiye Meclisi salâhiyeti kazaiye, iktisadiye ve maliyeyi haiz olup bunların derecatı kavanini mahsusa ile tayin olunur.

29. — Nahiye bir veya bir kaç köyden mürekkep olduğu gibi bir kasaba da bir nahiyedir. Bir veya müteaddit köyün birleşmesinden hâsıl olan nahiyeye (Divan), bir kasabanın teşkil ettiği nahiyeye (Belde) namı verilir.

Müfettişi Umumilik

30. — Vilayetler iktisadi ve içtimai münasebetleri itibariyle birleşerek müfettişi umumilik mıntakalarını vücuda getirirler.

31. — Müfettişi umumilik mıntakalarının umumi surette asayişin temini ve bilumum ve devair muamelâtının teftişi ve müfettişi umumilik mıntakasındaki vilayetlerin müşterek işlerindeki ahengin tanzimi vazifesi müfettişi umumilere mevdudur.

13 Eylül 1336

Ek 2

Encümen-i Mahsus Mazbatası

Erbab-ı Mucibe⁴³

Heyeti icraiye tarafından Büyük Mille; Meclisine takdim edilip sureti mahsusada intihap ve teşkil kılınan encümenimize tevdi edilen Halkçılık, programı ariz ve amik mütalâa ve tetkik edildi.

Bidayette bunun Büyük Millet Meclisinin programı olarak tetkikiyle siyasi ve içtimai bilcümle mevada dair Meclisin nukatı nazarını müştemil bir kül şeklinde neşir ve ilânı ve bundaki esasatı fiil sahasına koyacak kanunların da peyderpey kabul ve tatbiki düşünülmüş ise de bilâhare feragat edilmiştir. Çünkü, bir mecliste bütün azanın içtihatlarını bir nokta ve siyakta, cem ve tevhit mümkün olması ve fikir ve içtihattan fedakârlığın caiz bulunmaması sebebiyle bir fırkanın bütün âzasınca kabul edilmiş bir program şeklinde Büyük Millet Meclisinin bir programı ortaya atılmak kabil olamayacağı ve bir çok lüzumsuz münakaşata da meydan verileceği şüphesiz görülmüştür. Bir de şimdiye kadar halkımızın, her zaman vaitler karşısında kalarak, fakat hemen nadiren bu vaitlerin fiiliyat sırasına çıkabildiğini görerek vaitlere ademi itimadı asıl telâkki etmesi gibi bir hal hasıl olmuştur. Encümenimiz halkı ve -memleketi sefalet ve zulümden kurtaracak mevat ve ahkâmın vait edilmesinden ise peyderpey tatbik edilmesini daha muvafık bulmuştur.

Binaenaleyh, Hükümetin verdiği program birisi “maksat ve meslek” namında umumi ve fikri, diğeri “esas ve idari” tarzında tatbiki ve teşkili iki nevi mevaddı ihtiva ettiği cihetle bunlardan “maksat ve meslek” namı altında toplanan ve cümlesi şimdiye kadar ya sarahaten ya zımnen veya Emelen Büyük Millet Meclisince kabul ve defaatla izhar ve ilân edilmiş bulunan umumi gayeleri program veya kanun şeklindî tespit ve neşriden sarfı nazarlarla “esas ve idari” mevat -

⁴³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, c.5, Ankara:TBMM Basımevi,1981, s.413-414.

kanunu esasimizin ihtiyaç görüldükçe parça parça tespit edilen mevaddı .şeklinde kanun haline vaz ve Meclisi Aliye teklif kılınmıştır.

Maahaza Büyük Millet Meclisinin nereye gittiği, hangi gayeyi istihdaf ettiği ve ne gibi esasata müsteniden yürüdüğü dahil ve hariçte bazılarınca cayı sual görülebileceği ve bu gibi suallere cevap vermek de zaruri ve lazım bulunduğu için “maksat ve .meslek” serlevhası altındaki dört madde ruhunun ancak beyanname şeklinde tahrir ve neşri muvafık gibi mütalaa kılınmış ve o maddeler bu hale ifrağ olunmuştur.

“Esasi ve idari” mevaddın Encümenince mütalaasına gelince; Hükümetçe teklif edilen şekiller ile Encümenimizin kabul ettiği şekillerin mukayesesinden anlaşılacağı üzere, mevaddı esasiyede başlıca iki mühim nokta tadil edilmiştir.

Birincisi, Büyük Millet Meclisi azasının her vilayette meslekler erbabı temsil edilmek üzere intihabı ki bu usul ile hem halkın şimdiki iki dereceli intihaptan doğrudan doğruya bir dereceli intihaba geçmesi, hem de umumi refahın ve memleketin ümran ve selâmetinin kafil ve zamini olacak surette sai ve âmel erbabının tamamıyla temsil edilmesi ve böylece de halk sunufunun kendi ihtiyacâtı ile vasıtasız meşgul olması gibi fevait elde edileceği düşünülmüştür. Bu usulü mutazammın yapılacak intihap kanunuyla Büyük Millet Meclisine her vilayetten şimdiki nispetle birkaç misli ziyade miktar mebus intihap edileceğinden bu kalabalık Meclis ancak mahdud bir müddet kongre halinde içtima ve dahili ve harici siyasette fikrini izhar ve umumi istikameti tayin ettikten sonra onun makamına kaim olacak ve teşri ve icra kudretlerini haiz musaggar bir Meclis müstemirren çalışacaktır.

İkincisi Büyük Millet Meclisi Reisinin İcra Vekilleri Heyetinin de Reisi olması tarzında altı aydır tatbik olunan ve mehaziri görülen usulün tebdili kabul olunmuştur. Badema Büyük Millet Meclisi Reisi, münhasıran Meclisin Reisi olacaktır. Vekiller Heyeti de kendilerine aralarından birini reis intihap edeceklerdir.

İdari mevadda ise Encümenimizin birkaç mühim noktayı tadil eylemiştir. Birisi; vilayatta dahi mesleki temsilin ve doğrudan doğruya intihabın kabul edilmesidir. Her vilayet meclisi, kendi azası meyanından icra amiri bir reis ile muhtelif şubabatı umuru idareye kâfi adette azadan teşekkül eden bir idare heyeti intihap eyler ve icra salahiyeti bu heyete ait olur. Böylece her vilayette mahalli vazaifi, merkezden gönderilmiş memurlar değil, vilayet meclisinin intihap ve tefrik edeceği zevat tedvir eyleyecektir. Büyük Millet Meclisinin mümessili olan vali, Devletin umumi ve memleketin her tarafında müşterek vezaifini niyet edecek ve ancak, mahalli vezaif ile Devletin vezaifi aralarında tearuz vukuunda müdahale edecektir.

Nahiye meclislerinin da halkça doğrudan doğruya intihaptan kabul edilmiştir. Her nahiye hususi hayatında muhtariyeti haiz manevi bir şahsiyettir. Nahiye müdürü nahiye meclisince intihap olunur.

Memlekette iktisadi, içtimai, coğrafi münasebeti mıntakaların tahdidiyle buralara gönderilecek umumi müfettişlere taalluk eden maddelerde dahi, müfettişlerin Devletin umumi vezaiifiyle mahalli vezaiifin cereyan ve tatbikatını murakabe etmeleri ve böylece vasi bir ademi merkezियette idare olunan memleket aksamının merkeze sıkı bir surette irtibatı ile Devlet ve Hükümet makinesinin muntazaman işlemesi teemmül edilmiştir.

Toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat, evkaf işlerine ve içtimai meselelere müteallik ahkâma gelince: Bunların tecdit ve ıslahı Heyeti İcraiye ile müttehiden peyderpey mülâhaza ve mevaddı mahsusa ile kanun şeklinde tespit edilmesi kararlaştırılmıştır.

21 Teşrinievvel 1336

Encümeni Mahsus Reisi İzmir Mebusu Yunus Nadi

Encümeni Mahsus Mazbata Muharriri Burdur Mebusu İsmail Suphi Soysallı

Ek 3

Teşkilatı Esasiye Kanun Layihası⁴⁴

Mevaddı Esasiye

MADDE 1. — Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

MADDE 2. — İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

MADDE 3. — Türkiye halk Hükümeti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti” unvanını taşır.

MADDE 4. — Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya münteha azadan mürekkeptir.

MADDE 5. — Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lahik heyetin içtimaina kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülemediği takdirde içtima devresinin bir sene temdidini caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının her biri kendini intihap eden vilayet ve meslekin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

MADDE 6. — Büyük Millet Meclisinin heyeti asliyesi teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder.

MADDE 7. — Büyük Millet Meclisi azası, her içtima mebdinden itibaren iki ay sonra, Büyük Millet Meclisine ait bütün hukuk ve salahiyetleri haiz olmak ve gelecek içtima senesine kadar içtima halini muhafaza etmek üzere içlerinden lâakal intihap devairi adedinin iki misli miktarda azayı hafi rey ile tefrik eder.

⁴⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1. Devre, c.5, Ankara: TBMM Basımevi, 1981, s.415-416.

MADDE 8 — Umum kavaninin vazı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilanı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. MADDE 9. — Büyük Millet Meclisli Hükümetin inkısam eylediği devairi intihapgerdesi olan vekiller vasıtasıyla idare eder. Mütebaki aza icrai hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

MADDE 10. — Büyük Millet Meclisi heyeti asliyesi tarafından intihap olunan reis bir içtima senesi zarfında Büyük Millet Meclisi reysidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vazına ve Meclis mukarreratını tasdiğe salahiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler.

İdare

MADDE 11. — Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet noktai nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden tereküp eder.

Vilayet

MADDE 12. — Vilayet mahalli umurda manevi şahsiyeti ve tam muhtariyeti haizdir. Harici ve dâhili siyaset, adli ve askeri umur, beynelmilel iktisadi münasebat ve Hükümetin umumi tekâlifi ile menafii birden ziyade vilayata şamil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vazedilecek kavanin mucibince maarif, sıhhiye, iktisat, ziraat, nafia ve muaveneti içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilayet meclisinin salahiyeti dahilindedir.

MADDE 13. — Vilayet meclisleri meslekler temsil edilmek üzere vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir. Vilayet meclislerinin içtima devresi iki senedir. İçtima müddeti senede iki aydır.

MADDE 14. — Vilayet meclisi azası meyanından icra amiri olacak bir reis ile muhtelif şua batı idareye memur azadan teşekkül etmek üzere bir idare heyeti intihap eder, icra salahiyeti daimi olan bu heyete aittir.

MADDE 15. — Vilayette Büyük Millet Meclisinin vekilli ve mümessili olmak üzere vali bulunur. Vali Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından tayin olunup vazifesi Devletti umumi ve müşterek vezaifini rüyet etmektir. Vali yalnız Devletin umumi vezaifi ile mahalli vezaif arasında tearuz vukuunda müdahale eder.

Kaza

MADDE 16. — Kaza yalnız idarî ve inzibati bir cüzü olup manevi şahsiyeti haiz değildir. İdaresi Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından mansup ve valinin emri altında bir kaymakama mevdudur.

Nahiye

MADDE 17. — Nahiye, hususi hayatında muhtariyeti haiz bir manevi şahsiyettir.

MADDE 18. — Nahiyenin bir meclisi, bir idare heyeti ve bir de müdürü vardır

MADDE 19. — Nahiye meclisi, nahiye halkınca doğrudan doğruya müntehap azadan tereküp eder.

MADDE 20. — idare heyeti ve nahiye müdürü nahiye meclisi tarafından intihap olunur.

MADDE 21. — Nahiye meclisi kazai, iktisadi ve mali salahiyeti haiz olup bunların derecatı kavanini mahsusa ile tayin olunur.

MADDE 22. — Nahiye bir veya birkaç köyden mürekkep olduğu gibi bir kasaba da bir nahiyedir.

Umumi Müfettişlik

MADDE 23. — Vilayetler iktisadi ve içtimai münasebetleri itibariyle birleşerek umumi müfettişlik kıtalarını vücuda getirirler.

MADDE 24. — Umumi müfettişlik kıtalarının umumi surette asayişinin temini ve umum devair muamelatının teftişi, umumi müfettişlik mıntukasındaki vilayetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi umumi müfettişlere mevdudur. Umumi müfettişler Devletim umumi vazaifiyle mahalli idarelere ait vazaif ve mükarreratı daimi surette murakabe ederler.

Maddei Münferide

İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meri olur. Ancak elyevm münakit Büyük Millet Meclisi 5 Eylül 1336 tarihli nisabı müzakere kanununun birinci maddesinde gösterildiği üzere gayesinin husulüne kadar müstemirren müçtemi bulunacağı cihetle işbu Teşkilatı Esasiye Kanunundaki 4 ncü, 5 nci, 6 ncı, 7 nci maddeler ancak yeni intihabattan itibaren meri olacaktır.

21 Teşrinievvel 1336

Encümeni Mahsus Reisi İzmir mebusu Yunus Nadi, Mazbata Muharriri Burdur Mebusu İsmail Suphi Soysallı, Kâtip Karahisarı Sahip Mehmet Şükrü,

Aza Saruhan mebusu İbrahim Süreyya, Aza Çorum mebusu Fuat, Aza Karesi mebusu Mehmet Vehbi.

Ek 4

TEŞKİLÂTİ ESASİYE KANUNU

Mevaddı Esasiye

MADDE.1-Hakimiyet bilâkaydû şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

MADDE 2 -İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

MADDE 3 -Türkiye Devleti, Büyük Milleti Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" unvanını taşır.

MADDE 4.-Büyük Millet Meclisi, vilâyetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.

MADDE 5 -Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede, bir kere icra olunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâyük heyetin içtimasına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının herbiri kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

MADDE 6 -Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesi teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder.

MADDE 7 -Ahkâmı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. kavanin ve nizamât tanziminde muamelatı nasa erfak ve ihtiyacatı zamanaevfak ahkâmı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyeti Vekilenin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tayin edilir.

MADDE 8 -Büyük Millet Meclisi, hükümetin inkısam eylediği devairi kanunu mahsus mucibince intihap kerdesi olan vekiller vasıtası ile idare eder. Meclis, icrai hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

MADDE 9 -Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika selâhiyettardır. İcra Vekilleri Heyet içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi reisi Vekiller Heyetinin de reisi tabiisidir.

İdare

MADDE 10 -Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadî münasebet noktai nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden tereküküp eder.

Vilâyet

MADDE 11 -Vilâyet, mahalli umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset, şer'î, adlî ve askerî umum, beynelmilel iktisadî münasebet ve hükümetin umumî tekâlifî ile menafii birden ziyade vilâyete şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vaz'edilecek kavanin mucibince Evkaf, Medaris, Maarif, Sıhhiye, İktisat, Ziraat, Nafia ve Muaveneti İçtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi Vilâyet Şûralarının salâhiyeti dahilindedir.

MADDE 12 -Vilâyet Şûraları, vilâyetler halkınca müntehap azalan mürekkeptir. Vilâyet Şûralarının içtima devresi iki senedir. İçtima müddeti senede iki aydır.

MADDE 13 -Vilâyet Şûrası, azası meyanında icra amiri olacak bir reis ile mutelif şua batı idareye memur azadan teşekkül etmek üzere bir idare heyeti intihab eder. İcra selâhiyeti, daimi olan bu heyete aittir.

MADDE 14 -Vilâyette Büyük Millet Meclisinin vekili ve mümessili olmak üzere vali bulunur. Vali, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından tayin olunup, vazifesi devletin umumi ve müşterek vezaifini rüyet etmektir. Vali, yalnız devletin umumi vazai file mahalli vezaif arasında tearuz vukuunda müdahale eder.

Kaza

MADDE 15 -Kaza yalnız idarî ve inzibatî cüzü olup manevi şahsiyeti haiz değildir. İdaresi, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından mansup ve valinin emri altında bir kaymakama mevdudur.

Nahiye

MADDE 16 -Nahiye, hususi hayatında muhtariyeti haiz bir manevî şahsiyettir.

MADDE 17 -Nahiye nin bir şûrası, bir idare heyeti ve bir de müdürü vardır.

MADDE 18 -Nahiye şûrası, nahiye halkınca doğrudan doğruya müntehap azadan terek küp eder.

MADDE 19 -İdare heyeti ve nahiye müdür, nahiye şûrası tarafından intihap olunur.

MADDE 20 -Nahiye şûrası ve idare heyeti kazaî, iktisadî ve malî salâhiyeti haiz olup bunların derecatı kavanini mahsusa ile tayin olunur.

MADDE 21 -Nahiye, bir veya bir kaç köyden mürekkep olduğu gibi bir kasaba da bir nahiyedir.

Umumi müfettişlik

MADDE 22 -Vilâyetler, iktisadî ve içtimaî münasebetleri itibariyle birleştirilerek, umumi müfettişlik kıtaları vücuda getirilir.

MADDE 23 -Umumî müfettişlik mıntıkalarının umumî surette asayişinin temini ve umum devair muamelatının teftişi, umumi müfettişlik mıntıkasındaki vilâyetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi umumi müfettişlere mevdudur. Umumi müfettişler Devletin umumi vezaifile mahallî idarelere ait vezaif ve mukarreratı daimi surette murakabe ederler.

Maddei münferide

İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meri olur. Ancak elyevm münakit Büyük Millet Meclisi 5 Eylül 1336 tarihli nisabı müzakere kanununun birinci maddesinde gösterildiği üzere gayesinin husulüne kadar müstemirren müçtemi bulunacağı cihetle işbu Teşkilâtı Esasiye Kanunundaki 4'üncü, 5'inci, 6'ncı maddeler gayenin husulüne elyevm mevcut Büyük Millet Meclisi adedi mürettebinin sülûsanı ekseriyetle karar verildiği takdirde ancak yeni intihabdan itibaren meriyül icra olacaktır.

**Terörizmin Finansman Kaynakları ve Karapara Aklamanın
Terörizmin Finansmanında ki Rolü**
Financial Sources of Terrorism and the Role of Money Laundering in
Financing of Terrorism

Dr. Öğr. Üyesi Deniz Turan¹ - Öğr. Gör. Eser Gemicî²

Başvuru Tarihi: 11.12.2019

Kabul Tarihi: 19.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Terör örgütleri, lojistik ihtiyaçlarını karşılamak ve terör faaliyetlerinin sürekliliğini sağlamak için yasal ve yasal olmayan kaynakların kombinasyonuna ihtiyaç duymaktadırlar. Suç gelirlerinin başka bir mahiyete dönüştürülerek izlerinin silinmesi, karapara aklama ve terörizmin finansmanının ortak noktasını oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, terörizmin finansman kaynaklarını ve karapara aklamanın terörizmin finansmanında ki rolünü açığa kavuşturmadır. Çalışmada, para izinin takip edilmesinin karapara aklama faaliyetlerinin ve terör örgütlerinin finansman kaynaklarının tespitinde ve önlenmesinde kritik öneme sahip olduğu ve kayıt dışı ekonomilerde yaygın olan karapara aklama faaliyetlerinin engellenmesi için yasal olmayan faaliyetlerin çekiciliğinin ortadan kaldırılmasının önem arz ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Terörizm, Karapara Aklama, Terörizmin Finansmanı, Kayıtdışı Ekonomi

Abstract

Terrorist organizations need a combination of legal and illegal resources to meet their logistics needs and ensure the continuity of terrorist activities. Conversion of illicit proceeds constitute the common point of money laundering and financing of terrorism. The aim of the study is to reveal the financing sources of terrorism and the role of money laundering in financing terrorism. In the study, it was concluded that following the money trail is critical in determining and preventing money laundering activities and financial resources of terrorist organizations and eliminating the attractiveness of illegal activities in order to prevent money laundering activities that are common in informal economies.

Keywords: Terrorism, Money Laundering, Terrorism Financing, Underground Economy

¹ Polis Akademisi Başkanlığı, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, ahmetdeniztur@gmail.com, ORCID:0000-0002-6697-2721

² Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, esergemici@gmail.com, ORCID: 0000 0002 8969 31511

Giriş

Terör örgütlerinin lojistik ihtiyaçlarını ve geniş kapsamlı operasyonlarını karşılamak için yasal ve yasal olmayan birçok kaynağı eşgüdümlü olarak sürdürmeleri gerekmektedir. Bu kapsamda soğuk savaş yıllarında terör örgütlerinin en önemli gelir kaynaklarından biri olan devlet desteklerinin öneminin 21. yüzyılda giderek azalması, diğer taraftan gelişen teknolojiler sonucunda para izi takibinin artması ile terör örgütlerinin kaynaklarının daha kolay tespit edilmesi, terör örgütlerinin finansman kaynaklarını çeşitlendirmelerini ve para aklama faaliyetlerine daha fazla başvurmalarını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, terör örgütlerinin finansman kaynaklarının ve para aklama yöntemlerinin tespitinde kullanılan metodolojileri anlamak kritik öneme sahiptir.

Çalışmanın amacı, terör örgütlerinin eylemlerini gerçekleştirmeden ziyade örgüt olmak için gerekli olan yasal ve yasal olmayan kaynaklarının türlerinin ortaya konması ve karapara aklamanın terör örgütlerinin finansman kaynaklarının sürdürülebilirliği açısından öneminin açığa kavuşturulmasıdır.

Çalışmada öncelikle terör ve terörizm kavramlarının etimolojik kökenleri ve sahip oldukları özellikler ele alınmış, ulusal ve uluslararası hukuksal düzenlemelerde söz konusu kavramların ele alınış şekilleri karşılaştırılmıştır. Takip eden kısımda terörizmin yasal ve yasal olmayan finansman kaynakları ve özellikleri incelenmiştir. Karapara aklamanın terör örgütlerinin finansmanında ki rolünün ortaya konduğu son kısımda ayrıca karapara aklama ile kayıt dışı ekonominin ortak yönlerine dair açıklamalarda bulunulmuştur.

Terör ve Terörizm Kavramları

Neredeyse devletler tarihi kadar derin bir geçmişe sahip olan, üzerinde en çok tartışılan terör ve terörizm kavramları üzerinde uluslararası anlamda tüm dünyaca kabul görmüş bir tanımın bulunmamaktadır (Ceylan, 2012, s. 21; Ergül, 2005, s. 50; Gül, 2012, s. 7; Laqueur, 2002, s. 2). Bu noktada teröre ve terörizme ilişkin ortak bir tanımının yapılamamasının asıl nedeninin, terörist olarak gösterilen bir kişinin başka bir ülkede özgürlük savaşçısı olarak nitelenmesidir (Munson, 2008, s. 78; Schott, 2006, s. 1-4; Topkaya ve Kocaer, 2016, s. 64). Burada, sıkça birbirlerinin yerine kullanılmış olsa da terör ve terörizm arasındaki ince farkın ortaya konulmasının konunun anlaşılması bakımından önem arz ettiği görülmektedir. 1936-1981 yılları arasında 109 farklı tanımla yapılan “terör” kavramı (Guild, 2005, s. 174; Ceylan, 2012, s. 36) kökeni bakımından “korku salarak dehşete düşürmek” manasına gelen Latince “terrere” sözcüğünden türetilmiştir (Gücenmez, 2014, s. 7; Wilkinson, 1974, s. 9). Terör kavramı hakkında yapılan tanımlamalara bakacak olursak;

- Terör, aşırı korku, aşırı korkuya yol açan durum olmasının yanı sıra yıkmaya, yakmaya ve yok etmeye yönelmiş şiddetli bir kızgınlık ve öfke halidir (Topkaya ve Kocaer, s. 64-65),
- Terör, insanları korkutarak yıldırma, sindirme yolu ile onlara belirli düşünce ve davranışları benimsetmek amacıyla zor kullanma ya da tehdit etme fiilidir (Gül, 2012, s. 7),

- Terör; tehdit, şiddet, baskı, sindirme, yıldırma, korkutma yöntemleri ile bir topluma ait kamu düzenini ve genel sağlığı bozmayı, meşru yönetimi çökertmeyi, ülke bütünlüğünü parçalamayı, ulusal birliği yok etmeyi, siyasal ve ekonomik düzeni yıkmayı amaçlayan eylemlerin tümüdür (Ergül, 2012, s. 50),
- Bireylere büyük çaplı korku vererek onlarda yılgınlık oluşturan (Çağlar, 1997, s. 119) ve belirli bir amaca ulaşmak adına hukuk dışı yollarla ortaya konulan eylemlerdir (Çakmak, 2008, s. 29),
- Terör, en önemli ve genel anlamıyla büyük bir korkunun, dehşetin ve yılgınlığın yaşandığı psikolojik bir hal olmakla birlikte bu hale neden olan eylemin bir güç, kişi veya bir nesne tarafından ortaya konulmasıdır (Wilkinson, 1974, s. 9).

Bu tanımların dışında Türk yasalarında ise terör tanımı, 12.04.1991 tarih ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun 1. Maddesinde; *"Terör; cebir ve şiddet kullanarak; baskı, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasada belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, siyasî, hukukî, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devleti'nin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü suç teşkil eden eylemlerdir."* şeklinde yapılmıştır (Terörle Mücadele Kanunu, 1991, Madde 1).

Terörizm tanımı hususunda ise literatürde ortak bir görüş mevcut olmadığı gibi kavrama ilişkin olarak hükümetlere, siyasi bakış açılarına, zamana ve disiplinlere göre farklılıklar arz eden birçok tanımın olduğu görülmektedir (Purpura, 2007, s. 14). Terörizm kavramına ilişkin olarak ise;

- Birleşmiş Milletler'in kurulmasından önce Milletler Cemiyeti tarafından hazırlanan Terörizmin Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşme Taslağı'nda terörizm *"...bir devlete karşı ve bu devlet içerisindeki bir kişi, grup ya da tüm toplumda terör hali oluşturmak adına planlanan tüm suç teşkil eden fiiller..."* şeklinde tanımlanmıştır (Geneva Convention, 1937, Madde 1), ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 2004 yılına ait raporunda terörizm; *"...kamuoyunda terörü kışkırtmak amacıyla genel halka, bir grup insana veya özel bir kişiye karşı ciddi yaralanmalara ya da ölümlere sebep olacak suçlar veya rehin alarak ya da gözdağı vererek yıldırma için işlenen suçlar veya bir devletin ya da uluslararası bir örgütün, terörle ilgili uluslararası protokoller ve sözleşmeler kapsamında tanımlanan suçlara ilişkin olarak herhangi bir adım atmasına engel olmak veya çekimser kalması için zorlamak..."* şeklinde tanımlanmıştır (Saul, 2005, s. 164; UNSC, 2004, s. 3).
- Avrupa Birliği Parlamenterler Meclisi tavsiye kararlarında terörizm, kamu kurum ve kuruluşlarında, kişiler arasında veya tüm toplumda terör ortamının oluşturulabilmesi için ayrılıkçı amaçların, aşırı ideolojik düşüncelerin, fanatizmin ya da mantıksız ve öznel faktörlerin getirdiği motivasyonla şiddete başvuran ya da şiddet kullanma tehdidinde bulunan kişiler veya gruplar tarafından işlenen suçlar olarak tanımlanmıştır (Parliamentary Assembly of the European Union, 1999, Madde 5).

- İslam Konferansı Örgütü terörizmi, sebebi ve niyeti her ne olursa olsun insanları terörize etmek veya zarar verme tehdidi ile korkutarak insanların hayatlarını tehlikeye atmak, insanları onurlarından, özgürlüklerinden, güvenliklerinden mahrum bırakmak veya çevreyi, herhangi bir kamu veya özel mülkü tehlikeye maruz bırakmak veya onları işgal etmek veya onları ele geçirmek veya bir ulusal kaynağı veya uluslararası tesisleri tehlikeye atmak, ya da bağımsız devletlerin istikrarını, toprak bütünlüğünü, siyasi birliğini veya egemenliğini tehdit etmek amacıyla bir bireysel veya toplu suç planını uygulamak için gerçekleştirilen her türlü şiddet veya tehdit eylemi şeklinde geniş bir biçimde tanımlanmaktadır (OIC, 1999, Madde 1).
- ABD Savunma Bakanlığı tarafından terörizm kavramı, siyasi, dini veya ideolojik amaçlara ulaşmak adına toplumu ve siyasi otoriteyi korkutarak, yıldırarak ya da tehdit ederek kişilere ve mallarına yönelik olarak şiddet ve yasadışı güç kullanımı olarak tanımlanmaktadır (Joint Publication 3-07.2, 2010, s. vii).
- Terörizm, silahlı politik iletişim biçimi olmasının yanı sıra terörizmin alt aktörleri tarafından oluşturulan kaos ortamına dikkat çekmek için sivillere yönelik kullanılan şiddet ile karakterize edilmektedir (Clarke, 2015, s. 11).
- Terörizm, devlet dışı aktörler tarafından politik, dini, ekonomik ya da sosyal bir amaca ulaşmak adına baskı, yıldırma veya korkutma yoluyla yasadışı güç ve şiddetin kullanılması olarak tanımlanmasının yanında vandalizm olarak basit bir şekilde tanımlanabilecek olayların da terörizme sebep olabileceği veya terörizmi içerebileceği ifade edilmektedir (Mueller ve Stewart, 2011, s. 42-43).
- Terörizm, siyasi olarak güdülenmiş alt yerel gruplar ve gizli ajanlar tarafından çoğunlukla bir kitleyi etkilemek amacıyla şiddetin kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Tilly, 2004, s. 7).
- Hoffman (1998) terörizm tanımının beş faktörden oluştuğunu belirtmektedir (Hoffman, 1998, s. 43);
 - ✓ Amaçları ve hedefleri kaçınılmaz şekilde politik,
 - ✓ Şiddet ve eşit derecede şiddet tehdidi,
 - ✓ Doğrudan hedef alınan kurbanların ötesinde çok geniş kapsamlı psikolojik bir etki oluşturma amacı,
 - ✓ Belirlenebilir bir hücre yapısı veya komuta zinciri içerisinde olan bir organizasyon bağlantısı,
 - ✓ Devlet dışı bir oluşum ya da bir alt grup tarafından gerçekleştirilmesi.
- Byman (2005) ise Hoffman'a (1998) ait bu tanıma altıncı bir faktör olarak askeri olmayan ya da savaş dışı hedeflere kasten saldırı ekleyerek terörizm tanımını yapmaktadır (Byman, 2005, s. 8).

- Wienberg ve Eubank (2006) tarafından yapılan tanımda ise terörizmin, televizyon ve internet gibi modern iletişim araçları vasıtasıyla mesaj göndererek izleyenlerin duygularını ve davranışlarını değiştirmeyi amaçlayan şiddet içeren siyasi bir iletişim biçimi olduğu ifade edilmektedir (Wienberg ve Eubank, 2006, s. 4).
- Moghadam (2006) çalışmasında, terörizmin tanımı yaparken antik bir Çin atasözünden “birini öldür, on binleri korkut” hareketle ilgili atasözünün terörizmin temel niteliğini ve amacını en iyi açıklayan cümle olduğunu dile getirmekte ve terörizmi, siyasi bir amacı ulaşmak ve korku ortamı oluşturarak geniş kitleleri etkilemek adına, savaş dışı hedeflere karşı gerçekleştirilecek olan önceden planlanmış şiddet ya da şiddet tehdidi içeren eylemler olarak tanımlamaktadır (Moghadam, 2006, s. 4-5).
- Sorel (2003) çalışmasında terörizm kavramına ilişkin olarak bir tanımın ortaya konulmasının zorluklarına değinmekle birlikte mükemmel bir tanımın henüz belirlenemediğini açıklamaktadır. Çalışmasında terörizmi; ciddi ve sınırsız şiddet kullanarak ki bu şiddet ister kamu ister özel mülkiyete yönelik olsun, siyasal anlamda alınacak kararları etkileyecek bir terör atmosferi oluşturmak adına failine ya da amacına bakılmaksızın herhangi bir rahatsızlık oluşturan yasadışı bir eylem olarak tanımlamaktadır (Sorel, 2003, s. 371).

Terörizm üzerine yapılan tüm bu tanımlamaların dışında 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen teknolojiye bağlı olarak yeni bir terörizm biçimi olan “siber terörizm” kavramının ortaya çıktığını görmekteyiz (Aras ve Soy, 2012, s. 11). Siber terörizm; ideolojik ya da siyasi amaçları gerçekleştirmek için bilgisayar tabanlı saldırılar veya saldırı tehditleri aracılığı ile hükümetlerin ya da toplumun zorlanması ya da baskı altına alınması şeklinde tanımlanmaktadır (Archer, 2014, s. 608; Denning, 2000, s. 24-25). Karabulut (2014) çalışmasında, siber terörün ülke ekonomilerinden, veri alış verişine, toplumun kişisel ve gündelik hayatına kadar etki eden potansiyel bir tehdit durumu olduğunu belirtmektedir (Karabulut, 2014, s. 77). Diğer bir tanımda siber terörizmin, yasal olarak tanınmamış girişimler tarafından, fiziksel mülkiyete zarar vermek ya da toplumsal kargaşaya ve büyük ekonomik zararlara sebep olmak niyetiyle siber sistemlere karşı kasıtlı olarak saldırının gerçekleştirilmesi olduğu ifade edilmektedir (Jones, 2005, s. 4).

Son derece karmaşık ve çok yönlü bir olgu olan terör, terörizm ve siber terörizm kavramlarına ilişkin yapılan tanımlamalardan da anlaşılmaktadır ki 21. yüzyılda terörizm kavramının, sadece fiiliyata dökülmüş şiddet ve şiddet tehdidi eylemleri ile değil aynı zamanda kişilerin, grupların, toplumların ya da ülkelerin iletişim sistemlerini, siber altyapılarını kullanılmaz duruma getirecek ya da ekonomik durumlarını bozacak tüm suç teşkil eden fiilleri de içerir şekilde yeniden yorumlanması gerekmektedir.

Terörizmin Finansmanı Kavramı

Terör örgütleri, silah, mühimmat, barınma, giyecek, yiyecek, ulaşım, tedavi, iletişim, yayın ve propaganda gibi ihtiyaçlarını karşılamak ve terör faaliyetlerinin devamını sağlamak adına

finans ihtiyacı duymaktadırlar (Gücenmez, 2014, s. 24). Günümüzde terör, terörizm ve siber terörizm insanların hem canlarına hem de mallarına kast eden eylemler halini almakta olup aynı zamanda tüm bu eylemlerin gerçekleştirilmesi adına duyulan finans ihtiyacı terör örgütleri tarafından çeşitli yollarla elde edilmektedir. Diğer yandan etkili bir finansal altyapı inşa etmek için girişimde bulunan terör oluşumları, gerek bu girişimlerini korumak gerekse tüm siyasi, ideolojik, ekonomik vb. amaçlarını gerçekleştirmek için bu maddi ve lojistik kaynakları kullanmaktadırlar (Pieth, 2002, s. 151). Bu anlamda terör ile mücadeleden başarılı sonuçların elde edilmesinin temel unsuru olarak görülen terörün finansmanının önlenmesi hususu tüm devletler için önem arz etmektedir. Bu noktada terörizmin finansmanı genel anlamda, her hangi bir şekilde terörizmin veya terörist faaliyetlerin mali açıdan desteklenmesi şeklinde tanımlanmış olsa da (Topkaya ve Kocaer, 2016, s. 65), Dünya Bankası ve IMF tarafından terim olarak *“her hangi bir terörizm faaliyetinin ve bu faaliyetleri teşvik edenlerin, planlayanların ya da bunlara katılanların mali olarak desteklenmesi”* şeklinde daha açık bir tanım ortaya konulmaktadır (Dalyan, 2008, s. 138).

Birleşmiş Milletler ise 11 Eylül saldırılarından önce 9 Aralık 1999 tarihli Birleşmiş Milletler Terörizmin Finansmanının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme’yi hazırlamıştır. Ülkemizin de 10 Ocak 2002 tarihinde onayladığı bu sözleşmede ise terörizmin finansmanı:

“1. Herhangi bir kişi, her ne suretle olursa olsun, tümüyle veya kısmen, aşağıda sayılan eylemlerin gerçekleştirilmesinde kullanılması niyetiyle veya kullanılacağını bilerek, doğrudan veya dolaylı olarak, yasa dışı bir şekilde ve kasten, fon sağlamakta veya toplamakta ise, bu Sözleşmeyi ihlâl eder:

a) Ekte listelenen antlaşmaların herhangi biri kapsamında ve vazettiği tanım çerçevesinde suç teşkil eden eylem,

b) Niteliği veya kapsamı itibariyle, bir halkı korkutmak, ya da bir hükümeti veya uluslararası örgütü herhangi bir eylemi gerçekleştirmeye veya gerçekleştirmekten kaçınmaya zorlamak amacını gütmesi halinde, bir sivilin ya da bir silahlı çatışma durumunda çatışmaya doğrudan katılmayan herhangi başka bir kişiyi öldürmeye veya ağır şekilde yaralamaya yönelik diğer tüm eylemler.

2. ...

3. Bir eylemin 1 inci paragraf anlamında bir suç oluşturması için, fonun, işbu maddenin 1 inci paragrafının (a) ve (b) bentlerinde yer alan bir suçun işlenmesi için fiilen kullanılmış olması gerekli değildir.” şeklinde ayrıntılı bir biçimde tanımlanmaktadır (Schott, 2006, s. 1-4; Terörizmin Finansmanının Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşmesi, 1999, Madde 1-3).

Burada önemli olan nokta, fon sağlama ve toplama faaliyetlerinin sözleşmede belirtilen terör eylemlerinin gerçekleştirilmesi adına yapılmasıdır. Terör ve terörizm kavramlarının tanımı noktasında ülkelerarasında genel bir kabul bulunmazken Birleşmiş Milletler’in ilgili sözleşmesi ile birlikte terörün finansmanı hususunda çoğu ülkenin benimsediği bir tanımın ortaya çıktığı belirtilmektedir (Schott, 2006, s. 1-5). Diğer yandan MASAK’ın 2015 raporunda terörizmin finansmanı; *“...terör eylemlerinin gerçekleştirilmesinde veya teröristler ya da terör örgütleri tarafından kullanılacağını bilerek ve isteyerek fon sağlanması veya toplanması...”* şeklinde tanımlandığı görülmektedir (MASAK, 2015, s. 5).

Bu noktada finansal sektör için yaşanan zorluklar önem arz etmektedir. Çünkü terörle mücadelede bankalara rehberlik etmenin zorluklarından birisinin hangi oluşumun terör örgütü olduğunun ya da kimin terörist olduğunun tanımlanması hususunun olduğu belirtilmektedir. Burada Avrupa Birliği'nin "*Terör eylemlerini finanse eden, planlayan, kolaylaştıran veya işleyen kişiler*" şeklinde üstü kapalı ancak geniş kapsamlı bir tanım ortaya koyduğu görülmektedir. Terörizmin finansmanı kavramı hakkında yapılan tüm bu tanımlamalar terörün finans kaynaklarının tüm teknolojik imkânları da kullanarak çeşitliliğini artırmış durumda olduğunu ve aynı zamanda gelecekte terörizmin finansman kaynaklarının belirlenmesinin ve takibinin daha da zor olacağını göstermektedir (Freeland, 2002, s. 45-48).

Terörizmin Finansman Kaynakları

Terör örgütlerinin temel amaçlarının gelir elde etmek olmadığı bilinmekle birlikte bu örgütlerin herhangi bir gelir olmadan hedeflerini gerçekleştirmelerinin de imkansız olduğu aynı zamanda örgüt olarak da var olamayacakları aşikardır (Freeman, 2011, s. 461). Bununla birlikte terör eylemlerinin gerçekleştirilmesi adına ortaya çıkan maliyetler, sadece terör eylemlerini gerçekleştirmekle ilgili olmayıp aynı zamanda terör örgütlerinin gelişimi, varlıklarının ve ideolojilerinin devamı ile de ilgilidir. "*Amatör gruplar taktik, profesyonel gruplar lojistik çalışır özdeyişi*" ile ifade edilen bu durum, terör örgütlerinin gelir kaynaklarının kullanım alanının operasyon kısmında ziyade lojistik ihtiyaçlar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Amerika Ulusal Güvenlik Konseyi eski terör koordinatörü Richard Clarke 1995'te CIA'ya terörizmin finansmanı hususuna daha çok ilgilenilmesi gerektiğini söylediğinde CIA tarafından kendisine "*bir terör eylemi yapmanın çok fazla para gerektirmediğini anlamalısınız.*" denildiğini ancak CIA'nın, terörist bir örgüt olmanın çok para gerektirdiğini anlamadığını ifade etmiştir (Hesterman, 2013, s.166). El Kaide'nin gelirinin yaklaşık yüzde 10'u terörist operasyonlar ve saldırılarda kullanması ve örgütün altyapısını korumak, diğer gruplara destek sağlamak veya El Kaide'nin etkin olduğu bölgelerde ki nüfuzunu korumak için yapılan harcamalar dahil olmak üzere gelirinin yüzde 90'ının kullanması, bir terörist saldırıya harcanan paranın yalnızca buzdağının ucu olabileceğini açıkça göstermektedir (Hesterman, 2013, s.167).

Diğer yandan FATF'ın 2008 yılında yayınladığı "Terörist Finansmanı" adlı raporunda, terör örgütlerinin ideolojilerinin teşviki, örgüt üyelerine ve ailelerine ödeme yapılması, seyahat giderlerinin karşılanması, yeni üyelerin örgüte kazandırılması ve yetiştirilmesi, sahte belgelerin hazırlanması, rüşvet verilmesi, silah ve saldırı maliyetlerinin karşılanması vb. gibi maliyetlere ek olarak terörizmi teşvik eden ancak görünürde yasal olan sosyal yardımlaşma ve hayır kurumlarının faaliyetlerinin gizlenmesi için bu gibi kurum ve kuruluşlara meşruiyet örtüsü sağlamak adına ortaya çıkan yüksek maliyetlerin karşılanması da terör örgütlerinin finans kaynaklarına olan ihtiyacını ortaya koymaktadır (FATF, 2008, s. 7).

Bireysel terör faaliyetlerinde stratejik noktalara yapılacak saldırılar düşük maliyetli olabilir. Örneğin 1993 yılında Dünya Ticaret Merkezine gerçekleştirilen saldırının maliyetinin 19.000\$, 2002 yılında gerçekleştirilen Bali'deki bombalamaların maliyetinin 20.000\$, 2004 Madrid saldırısının 10.000\$ ile 50.000\$ arasında olduğu ifade edilmektedir (Freeman, 2011, s. 462).

Bireysel terör faaliyetlerinde gerek teröristin kendisinin gerekse ailesinin giderleri mensup oldukları terör örgütü tarafından karşılanabilmektedir. Örneğin İstanbul'daki Reina saldırısını gerçekleştiren DEAŞ terör örgütü üyesi Abdülgadir Masharipov'un DEAŞ terör örgütünden 200.000\$ civarında bir yardım aldığı ortaya çıkmıştır (Koçoğlu, 2017, s. 1). Ancak tüm bu terör eylemler 11 Eylül saldırıları ile karşılaştırıldığında da, 11 Eylül saldırılarının 350.000\$ ile 500.000\$ arasındaki maliyetinin yanında çok küçük kaldığı görülmektedir (Levi, 2010, s. 650). 19 teröristin uçuş simülasyonu gibi çok maliyetli eğitimlerin ardından gerçekleştirdikleri bu terör saldırıları, hem teröristlerin ve terör örgütlerinin ne kadar finansal kaynağa ihtiyaç duyduklarını hem de elde edilen bu finans ile neler yapabileceklerini göstermesi bakımından milat olmuştur. Diğer yandan terör örgütlerinin yıllık tahmin edilen bütçelerine bakıldığında; örneğin El-Kaide terör örgütünün 30 milyon dolar, PKK terör örgütünün 86 milyon dolar, Hizbullah terör örgütü 100 ile 200 milyon dolar arasında, FARC (Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri) terör örgütü 100 milyon ile 1 milyar dolar arasında, Taliban terör örgütü 240 ile 360 milyon dolar arasında bütçelere sahip oldukları görülmektedir (Freeman, 2011, s. 462).

Teröristler varlıklarını korumak, eylemlerini gerçekleştirebilmek ve ilgili eylemlerini gerçekleştirebilmek için ihtiyaç duydukları tüm materyalleri saklayabilmek, bir yerden bir yere taşıyabilmek adına çok çeşitte alternatif finans kaynakları kullanmaktadırlar (Forman, 2006, s. 113; Hamin, vd., 2016, s. 400; Ryder, 2015, s. 12). Kullanılan finans kaynaklarının çeşidi ve finansın elde edilme biçimi ülkeden ülkeye değiştiği gibi terör örgütünden terör örgütüne göre de değişiklik göstermektedir. Terör örgütleri için gelir kaynağı elde etmenin yanı sıra bu kaynakları taşıma ve saklama ve / veya aklamak önem arz etmektedir. Terör örgütlerinin yasal ve yasal olmayan birçok kaynaktan gelir sağladıkları görülmektedir. Zengin sponsorlar ve grup üyelerinin kişisel zenginliğinden yapılan bağışlar “en temiz” kaynaklardan ikisidir. Elde edilen fonlar genellikle sınırlar arası hareketlerin gizlenebildiği şeffaf olmayan, iz bırakmayan sistemler (hawala gibi gayri resmi değer transfer sistemleri) aracılığıyla taşınır. Terör örgütleri gelirlerini döviz, elmas veya altın gibi zaman içinde artan emtialarda depolayabilirler.

Freeman (2011) çalışmasında, terör örgütleri için bir finans kaynağını diğer bir finans kaynağından daha cazip kılan hususun ne olduğu sorusuna cevap aradığını görmekteyiz. Bu noktada terör örgütlerinin, miktar, meşruiyet, güvenlik, güvenilirlik, kontrol ve basitlik gibi altı kriteri dikkate aldıklarını ifade etmektedir.

Terör örgütlerinin daha etkili ve güçlü olabilmeleri için miktar anlamında mümkün olduğunca daha fazla para elde etmek isteyeceklerini, diğer yandan varlıklarının devamı için meşruiyete ihtiyaç duyduklarını, bu anlamda ideolojileri her ne ise onun meşru görünmesi için çabaladıklarını ve bu yolla üye ve taraftar toplayarak kendilerine finans kaynağı oluşturduklarını belirtmektedir. Ayrıca terör örgütleri eğitim, planlama, üye kazanma vb. amaçları doğrultusunda devletlerin güvenlik güçlerinden saklanmak zorunda olduklarından, onlara bu gizliliği sağlayacak güvenli bir ortamı elde edebilmek için suç oluşturan eylemlerden elde edilen gelirler hususunda güvenlik güçlerinin dikkatini çekmemek adına çok dikkatli hareket etmektedirler. Diğer bir husus güvenilirlik, terör örgütleri için öngörülebilir ve tutarlı finans kaynakları, tutarsız dalgalanmalara sahip finans kaynaklarına göre daha çok tercih

edilmektedir. Belirli bir finans kaynağının güvenilir olup olmadığı hususu coğrafya ve demografik faktörlere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin PKK ve Taliban gibi uyuşturucu ticaretine bağlı güvenilir bir gelir akışı isteyen terör örgütleri, uyuşturucu ticaretinin yapıldığı rotada ve uyuşturucunun kaynağına yakın bir yerde konum alarak terör faaliyetleri için finans sağlamaktadırlar. Farklı finans kaynakları, terör örgütlerinin üyeleri ve eylemleri üzerindeki etkisini güçlendirebileceği gibi bu etkiyi kaybetmesine de neden olabilir.

Terör örgütleri, devletler ve özel bağışçılar gibi sponsor finans kaynaklarına bağlı kalmak istememekte, bu durumun kendi terör faaliyetlerini şekillendireceğini ve terör kampanyalarının doğasını bozacağını düşünmektedirler. Diğer yandan örgüt içerisinde küçük birimlerin sorumluları eğer kendi finansmanlarından sorumlular, sağlanan fonlar merkezden uzaklaşmasına ve bu fonlar üzerindeki kontrolün azalmasına sebep olacaktır. Tüm bunlarla birlikte gelecekte gerçekleştirilecek terör eylemleri için sağlanacak olan finansmanın zamanını ve hızını kontrol etmek de ayrı bir konuyu oluşturmaktadır. Terör örgütlerinin finans kaynakları hususundaki son kriter ise basitliktir. Terör örgütleri finansman sağlama yöntemlerinin olabildiğince basit olmasını istemektedirler. Daha az uzmanlık gerektiren, mümkün olduğu kadar az çaba harcanan, daha basit süreçleri olan ve daha az içsel maliyeti olan yöntemler diğer yöntemlerden daha cazip olmaktadır. Örneğin, küçük çaplı hırsızlık ve gasp, siber suçlardan daha az beceri gerektirirken, daha ayrıntılı, çok aşamalı ve çok oyunculu uyuşturucu kaçakçılığından daha basit eylemler olarak görülmektedir. Tüm bu kriterlerden anlaşılmaktadır ki terör örgütleri, finans kaynaklarını belirlerken, terör örgütünün amaçları ve ideolojisi çerçevesinde hareket edebilmek için bazılarını ödün verirken bazılarını tercih etmek zorunda kalmaktadır (Freeman, 2011, s. 463-465).

Tablo 1. Terör Örgütlerinin Finansman Kaynaklarının Karşılaştırılması

	Devlet Desteği	Yasadışı Faaliyetler	Yasal Faaliyetler	Diğer Destekler
Miktar	+	+/-	-	-
Meşruiyet	+	+/-	+	+
Güvenlik	+	-	+	+
Güvenilirlik	-	+	-	+
Kontrol	-	+	+	-
Basitlik	+	+/-	-	+

Kaynak: Kanmaz, 2004, s. 28.

Clarke (2015) ise çalışmasında terör örgütlerinin nasıl finans kaynağı elde ettiklerini açıklarken, içerisinde yasal ve yasal olmayan faaliyetlerin birleşiminden oluşan gri ekonomi terimini kullanmaktadır. Burada gri ekonomi ile diaspora desteği, hayır kurumları, dolandırıcılık, yasal işletmeler ve karaparanın aklanması kastedilmektedir. Ancak yasallık çizgisini bulanıklaştıran bu faaliyetlere ek olarak terör örgütlerinin ayrıca, insan ticareti, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, karapara aklama, gasp, tehdit ve yıldırma, fidye amacıyla adam kaçırma, yolsuzluk ve siber suçlar vb. gibi çeşitli uluslararası organize suçları içerisinde barındıran kayıt dışı ekonomi içerisinde de kendilerine finans kaynağı oluşturdukları ifade edilmektedir (Clarke, 2015, s. 11-12).

Terör örgütlerinin terör faaliyetlerini gerçekleştirebilmeleri adına ihtiyaç duydukları finans için literatürde dört temel başlığa işaret edildiği görülmektedir (Bantekas, 2003, s. 316; Bell, 2004, s. 106-107; Dalyan, 2008, s. 139-141; FATF, 2015b, s. 13-20; Freeman, 2011, s. 465-471; Pieth, 2002, s. 151). Bu finans kaynakları, başta devlet destekleri olmak üzere, yasa dışı faaliyetlerden elde edilen finansman, yasal görünümlü faaliyetlerden elde edilen finansman ve diğer destekler başlığı altında sempatizanlar tarafından verilen aidatlar ve bağışlardır.

1. Devlet Desteği

Her ne kadar günümüzde terör örgütlerinin finansman yapısı içerisinde ki payı nispeten azalmış olsa da devlet desteği, terör örgütlerinin başlıca finans kaynaklarından birini oluşturmaktadır (Dalyan, 2008, s. 139; Freeman, 2011, s. 465; Pieth, 2002, s. 151; Roberge, 2007, s. 199; Ryder, 2015, s. 12). II. Dünya Savaşı'ndan sonra ve soğuk savaş döneminde silahlı terör örgütlerinin kendilerinin sahip olduğu bir ekonomik sistem oluşturmaya çalıştıkları ve devlet destekli terörizm yaygın bir hal aldığı görülmektedir (Clarke, 2015, s. 19; Napoleoni, 2008, s. 153; Ryder, 2015, s. 12). Çünkü özel kuruluşlardan ya da devletlerden finans desteği alan terör örgütleri için bu anlamda onlara sığınma sağlayacak tek unsurun devletlerin kendisi olduğu görülmektedir (Bantekas, 2003, s. 317). Diğer yandan devletlerin terör örgütlerini finansal açıdan desteklemesi, terör örgütleri için de hem sağlanan finansın miktarı bakımından hem de finansın kolay bir şekilde elde edilmesi bakımından avantajlı olmaktadır. Çünkü neredeyse hiç çaba harcamadan elde edilen yüksek meblağlar terör örgütlerinin bakış açısıyla kolay para olarak görülmektedir.

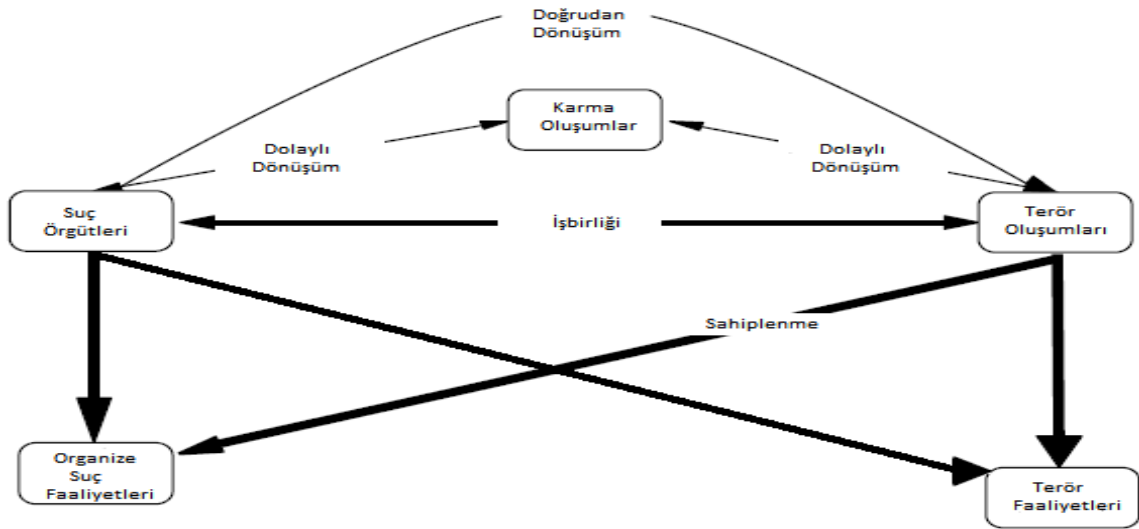
Terör örgütlerine, terörü uluslararası politika aracı olarak kullanmak isteyen ülkelerce örgüt üyelerine sığınma hakkı verilmesi, ülke topraklarının üs olarak kullanılmasına izin verilmesi gibi desteklerin yanında örtülü veya açık olarak finansal destek de sağlanabilmektedir. Terör örgütlerine sağlanan örtülü finansal yardımlar, özellikle terör örgütüne yakın dernek ve vakıflara para veya ayni yardımda bulunulması gibi yöntemlerle yapılabilmektedir. Daha sonra bu yardımlar terör örgütüne aktarılmakta veya doğrudan söz konusu kuruluşlarca terör örgütünün yandaş bulmasına, propagandasının yapılmasına veya toplumda sempati kazanmasına yardımcı olacak şekilde kullanılmaktadır (MASAK, 2007, Madde B-3). Clarke (2015) ise devlet desteğinin, terör örgütlerine finans sağlamasının yanında, eğitim, güvenli sığınak ve geçiş noktası, istihbarat, direkt askeri yardım, siyasi destek, propaganda yapma fırsatı vb. gibi birçok anlam içerdiğini aktarmaktadır (Clarke, 2015, s. 19-20).

Devlet desteğinin, terör örgütleri için kontrol ve güvenilirlik açısından dezavantajları bulunmaktadır. İlk olarak destek veren devletlerin, sağladıkları maddi desteği kullanmaları yoluyla terör örgütünün etkinliğini kontrol edebileceği ve terör örgütünü devlet çıkarları doğrultusundan bir vekil olarak hareket ettirmeye zorlayabileceği ifade edilmektedir. İkinci ise devletlerin ve politikalarının değişme olasılığı olarak gösterilmektedir (Freeman, 2011, s. 465-466). Tüm bunların yanında özellikle 11 Eylül saldırılarının ardından terörün finansmanına ilişkin başlatılan uluslararası girişimlerin ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin terörü finanse edenlere karşı almış olduğu kararların da etkisiyle, terör örgütleri için devlet sponsorluğu ya da desteği daha az güvenilir bir kaynak olmuştur (Dalyan, 2008, s. 139; Pieth,

2002, s. 151; Ryder, 2015, s. 13). Ancak günümüzde hala Somali, Irak, Pakistan ve Afganistan gibi ülkelerde veya bunların sınırlarında ya da dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunan terör örgütleri için devlet desteği kritik öneme sahip bir finans kaynağı varlığını korumaktadır (FATF, 2008, s. 19; Napoleoni, 2008, s. 153).

2. Yasadışı Faaliyetlerden Elde Edilen Finansman Kaynakları

Terör örgütleri, devlet destekli finansman kaynaklarının son yıllarda hem azalmış olması hem de bu desteklerin örgüt üzerinde oluşturduğu kontrol sebebiyle yeni finans kaynakları arayışına girmişlerdir. Bu amaç doğrultusunda çoğu zaman terör örgütlerinin organize suç örgütleri ile işbirliğine gittikleri görülmektedir. Bu işbirliğinin nedeninin çoğu zaman tamamen ticari bir amaç doğrultusunda olduğu belirtilirken diğer yandan organize suç örgütü üyesi bir kişinin terör örgütüne duyduğu sempatinin de bir neden oluşturduğu ifade edilmektedir (Williams, 2008, s. 135). Şekil 1’de terör örgütleri ve suç örgütleri arasındaki muhtemel ilişki ve dönüşüm verilmektedir.

Kaynak: Williams, 2008, s. 134.

Şekil 1. Terör Örgütleri ve Suç Örgütleri Arasındaki İlişki ve Dönüşüm

Terör örgütleri ideolojik bir amaca sahipken, organize suç örgütleri sadece daha fazla para elde etmenin peşinden koşmaktadırlar. Terör örgütleri ve organize suç örgütleri arasında 1990’lardan sonra daha çok görülmeye başlanan işbirliği özellikle uyuşturucu kaçakçılığında kendini göstermiştir. Bazı ülkelerde belli bölgeleri kontrolleri altında tutan Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri (FARC), Peru Aydınlik Yol Terör Örgütü, Taliban ve El-Kaide vb. gibi terör örgütlerinin, dünya çapında uyuşturucu yetiştirdikleri, rafine ettikleri ve dağıttıkları görülmektedir. Ancak terör örgütleri için uyuşturucu kaçakçılığı yasadışı tek finans kaynağı değildir. Literatüre bakıldığında yasadışı faaliyetlerden finansman elde edilmesi noktasında sayılan suç türleri arasında;

- Silah kaçakçılığı,
- İnsan kaçakçılığı,

- Tehdit, şantaj, haraç toplama,
- Kaçakçılık,
- Dolandırıcılık,
- Gasp, hırsızlık,
- Karapara aklama,
- Fidyeye amaçlı adam kaçırmaya gibi suçların olduğu görülmektedir (FATF, 2008, s. 15-19; FATF, 2015b, s. 15-18; Freeman, 2011, s. 466-469).

Yukarıda sayılan suç türlerinin yanı sıra FATF (2015b) raporunda kredi kartı, sigorta ve kredi dolandırıcılığının da yasadışı faaliyetler sonucu elde edilen finans kaynakları arasında yer aldığı belirtilmektedir (FATF, 2015b, s. 15). İnternet üzerinde kurulan suç siteleri yardımı ile kişilerin kredi kartı bilgileri elde edilmekte ve elde edilen kart bilgilerinin terör örgütlerine satıldığı ya da terör örgütlerince ele geçirildiği aktarılmaktadır. FATF (2015a), DEAŞ terör örgütünün finans kaynaklarına ilişkin Türkiye ve ABD liderliğinde hazırladığı raporda, DEAŞ terör örgütünün Suriye'nin doğusundaki ve Irak'ın kuzeybatısındaki gaz ve petrol yataklarını kontrol ettiğini ve buralarda rafine ettiği gaz ve petrolü yerel ve bölgesel pazarda yasadışı şekilde satarak ya da takasta kullanarak finans elde ettiği belirtilmektedir. DEAŞ terör örgütünün, aracılara 25-30 dolar arasında sattığı bir varil petrolün, aracılar tarafından yerel ve yakın pazarda 60-100 dolar arasında satıldığı ve bu durumun aracılar için de önemli bir kazanç alanı oluşturduğu ifade edilmektedir. Ayrıca raporda, DEAŞ terör örgütünün bu kaynakları teknik kapasite yetersizliği nedeniyle etkili olarak kullanamadığı da aktarılmıştır (FATF, 2015a, s. 13-15).

Terör örgütleri için finans kaynağı olarak yasadışı faaliyetlerin birçok avantajı bulunmaktadır. Çünkü yasadışı faaliyetler terör örgütleri için kolay elde edilen ve güvenilir bir gelir kaynağı sağlamaktadır. Bir diğer avantajı terör örgütünün meşruiyetini artırabilmekte ya da en azından devletlerin meşruiyetinin altını oymaktadır. Bunların dışında kendi kendilerini finanse edebilen küçük hücrelerin, örgütün stratejisine katılmıyorsa, örgütten bağımsız olarak hareket edebilmeleri ise yasadışı faaliyetlerden elde edilen finans kaynaklarının dezavantajı olarak görülmektedir (Freeman, 2011, s. 468-469).

3. Yasal Görünümlü Faaliyetlerden ve Diğer Desteklerden Sağlanan Finansman Kaynakları

Özellikle 11 Eylül terör olayı sonrası terörizmin finansman kaynaklarının tespitine yönelik önlemlerin artması ve özellikle yapay zekânın para kaynaklarının akışının tespitinde kullanılmaya başlanması, terör örgütleri yasal görünümlü faaliyetler ile parasal kaynaklarını çeşitlendirmeye yöneltmiştir. Bu anlamda kar amacı gütmeyen kuruluşlar, ticari işletmeler, aidat ve bağışlar, örgütsel yayınlar ve sosyal etkinliklerden elde edilen gelirler ile sosyal medya ve modern iletişim araçları üzerinden sağlanan gelirler, terörizmin yasal görünümlü finans kaynaklarını oluşturmaktadır (FATF, 2008, s. 11-14; FATF, 2015a, s. 24). Bu noktada terör örgütlerinin hem bağışçıları iletişim kurabilmek ve hem de onları bağış yapmaya teşvik etmek için günümüzde giderek artan bir şekilde sosyal medyayı kullandıkları görülmektedir.

Tek bir bağışçı terör örgütüne büyük miktarda bağış yapabilirken, bağışların genellikle hayır kurumları gibi kar amacı gütmeyen kuruluşlar aracılığı ile toplandığı görülmektedir. Diğer

yandan kamu güveninin kazanılması, uluslararası anlamda faaliyet gösterilebilmesi ve diğer finansal kurumlardan daha az yasal düzenlemeye tabi olunması gibi hususlar nedeniyle kar amacı gütmeyen kuruluşlar terör örgütlerine cazip gelmektedir (Tofangsaz, 2015, s. 115). Sivil toplum kuruluşlarının, terör örgütlerine ayrıca nakliye, konut, istihdam, kimlik kartı ve belirli bir yerde bulunabilmek için bir onay alınması gibi hususlarda da olanaklar sağlamaktadırlar. Örneğin 1998 yılında Amerika'nın Afrika Büyükelçiliğini bombalayan El-Kaide terör örgütü üyelerinin, Kenya merkezli Mercy International Relief Agency adındaki uluslararası bir yardım kuruluşuna ait kimlik kartlarını kullandıkları ortaya çıkmıştır (Stern, 2003, s. 273). Bunlara ek olarak, terör örgütlerine sempatisi olan finansal kurumların, kar amacı gütmeyen kuruluşların ve şirketlerin terör örgütlerine para veya lojistik kaynak aktarmadaki rolü büyük bir önem arz etmektedir. Bu gibi kurum, kuruluş ve şirketlerin kendi hesaplarını kullanarak, terör örgütlerinin ihtiyaç duydukları miktarı, istenen yere aktardıkları ifade edilmektedir (Hamin, vd., 2016, s. 400; FATF, 2003, s. 9).

Günümüzde terörün finans kaynaklarından birini de internet erişimi ve bu erişimin sağladığı sosyal medya oluşturmaktadır. İnternete yaygın olarak erişilmesi, isimsiz olarak internette hareket edilmesi ve özellikle sosyal medyanın hızla genişlemesi gibi etkenler sebebiyle terör örgütleri, interneti hem sempatzan kazanmak hem propagandasını yaymak hem de finans elde etmek için kullanmaktadır. Diğer yandan terör örgütleri sohbet siteleri ve forumlardan başlayan ve Facebook, Twitter ve Instagram gibi sosyal ağlar üzerinden ya da bazen WhatsApp ve Viber gibi mobil uygulamalar üzerinden devam eden iletişim ile geniş bir kitlelere ulaşabilmektedirler (FATF, 2015b, s. 30-31). Örneğin FATF (2015a) DEAŞ raporunda, #ISIL, #AlleyesonISIS gibi twitter etiketleri ve @ActiveHashtags gibi twitter hesapları ile çok sayıda takipçiye ulaştığı aktarılmaktadır (FATF, 2015a, s. 24). Sosyal medya ve internet sayesinde küçük bağışların bir araya gelmesi ile oluşturulan sermaye (cruwdfunding) ya da yeni ödeme ürünleri veya hizmetleri olarak adlandırılan sanal para, e-cüzdan ve ön ödemeli kredi kartı gibi ürünler ile bağış yapmaya izin veren internet siteleri terör örgütlerinin finans kaynaklarının nerelere kadar uzanabildiğini göstermektedir. Buradaki sosyal medya şirketlerinin, terörizmin finansmanında suç ortağı olmadıkları, terörle ilgili hesapların kapatılması veya kapatılması hususunda yetkili makamlarla işbirliği yapılması noktasında sorumlu oldukları belirtilmektedir (FATF, 2015a, s. 30-34).

Terör örgütleri, amaçlarına uygun terör faaliyetlerini gerçekleştirebilmek adına yasal işletmeleri de birer finans kaynağı olarak kullanmaktadırlar (Ashley, 2012, s. 12; Bell, 2004, s. 106). Bu anlamda hisse senedi satın alınmasından, inşaat şirketleri, tarım işletmeleri, restoranlar, kitap mağazaları ve ticari işletmelere kadar birçok alanda yatırım yapabilmektedirler. El-Kaide gibi büyük terör örgütlerinin, Norveç'te kağıt ve ahşap endüstrisine, İsveç'teki hastane ekipmanı sağlayan şirketlere, Londra'da gayrimenkul şirketlerine ve Orta Doğu'da ise gazete mürekkebi üreten şirketlere yaptıkları yatırımlar, bu duruma kanıt olarak gösterilmektedir (Jacquard, 2002, s. 128). Çünkü bu işletmelerin, terör saldırıları için gerekli olan patlayıcı madde ve kimyasalların satın alınması ve temini için terör örgütlerine koruma sağladıkları görülmektedir (Reeve, 1999, s. 178). Türkiye Cumhuriyeti devleti aleyhinde faaliyet gösteren ve 15 Temmuz 2016 tarihinde başarısız darbe girişiminde bulunan Fethullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanmasının

da (FETÖ/PDY) sağlık, gıda, eğitim, kargo vb. alanlarda yasal görünümlü şirketler üzerinden elde ettiği gelirleri örgüte aktardığı, elde edilen paraların aklanması ve kendi şirketlerinin finansmanı için banka kurduğu bilinmektedir. Sonuç olarak terör örgütleri tarafından yasal işletmelere yatırım yapılması yoluyla terör faaliyetlerine finans elde etme çabasının karmaşık ve çok yönlü olduğu ve kar elde edilebilmesi için yatırımda bulunan terör örgütü üyelerinin veya sempatizanlarının iyi bir işletme becerisine sahip olması gerekmektedir.

Karapara Aklamanın Terörizmin Finansmanında ki Rolü

Suç faaliyetlerinden elde edilen veya kaynağı yasadışı olan karaparanın yasal mevzuatlardaki tanımı ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Örneğin Portekiz ve İspanya’da sadece uyuşturucu ticaretinden sağlanan, İsviçre’de ise bir yıl ve üzerinde hürriyeti bağlayıcı ceza gerektiren suçlardan elde edilen gelirler karapara kapsamında sayılmaktadır (Mavral, 2003, s. 19). Ülkemizde 19.11.1996 tarihinde yürürlüğe giren 4208 sayılı Karaparanın Aklanmasının Önlenmesine Dair Kanun’un mülga olan 2/a maddesinde tanımlanan “karapara”, kanunlardaki fiillerin işlenmesi suretiyle elde edilen bütün ekonomik değerler şeklinde tanımlanmaktaydı. Ancak 18.10.2006 tarihinde yürürlüğe giren 5549 sayılı Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun’un 26. maddesinde “karapara” kavramı yerine “*Suçtan kaynaklanan malvarlığı değeri*” kavramı kullanılmaktadır (Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun, 2006, Madde 26).

Karaparanın aklanması ise uluslararası literatürde dönüştürme veya aktarma süreci ya da yasadışı faaliyetlerden elde edilen herhangi bir gelirin veya mülkün bulundurulması veya kullanılması için gizlenmesi ve bu gelirlerin ve mülkün yasal finansal sisteme entegrasyonu için uygulanan süreç olarak tanımlanmaktadır (Bell, 2004, s. 107; Hübschle, 2007, s. 1-2; Tofangsaz, 2015, s. 119). Karapara aklama teriminin ilk olarak 1920’li yıllarda ABD’deki mafya grupları tarafından yasadışı faaliyetlerden elde edilen gelire meşru bir görünüm kazandırmak için kullanıldığı, karapara aklamanın ise 1980’li yıllardan sonra hızla büyüyen uyuşturucu kaçakçılığından elde edilen gelirlerin aklanması noktasında organize suç örgütlerinin önemli bir parçası haline geldiği ifade edilmektedir (Stessens, 2000, s. 82).

Karapara aklamanın suç sayıldığı ve TBMM tarafından da 2003 yılında onaylanan Sınıraşan Örgütlü Suçlara Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi’nin *Suç Gelirlerinin Aklanmasının Suç Haline Getirilmesi* başlıklı 6. maddesinde;

“(a) Suç geliri olduğu bilinen malvarlığının yasadışı kaynağını gizlemek veya olduğundan değişik göstermek veya öncül suçun işlenmesine karışmış olan herhangi bir kişiye işlediği suçun yasal sonuçlarından kaçınmasına yardım etmek amacıyla dönüştürülmesi veya devredilmesi;

(b) Bir malvarlığının suç geliri olduğunu bilerek; gerçek niteliğinin, kaynağının, yerinin, kullanımının, hareketlerinin veya mülkiyetinin veya malvarlığına ilişkin hakların gizlenmesi veya olduğundan değişik gösterilmesi.

(c) Kendi hukuk sisteminin temel kavramlarına tabi olarak:

(d) Tesellüm anında bu tür bir malın suç geliri olduğunu bilerek; malın edinilmesi, bulundurulması veya kullanılması.

(e) Bu maddede belirtilen suçlardan herhangi birini işlemeye veya teşebbüse örgütlü olarak veya suç işleme konusunda anlaşarak yardım, yataklık, kolaylaştırmak ve yol göstermek suretiyle katılmak.” şeklinde ifade edilen karaparanın aklanması teriminin tanımı noktasında birçok ülkenin sözleşmenin yukarıda belirtilen ilgili maddesine başvurduğu belirtilmektedir (Schott, 2006, s. I-2).

Karaparanın yerleştirme, ayrıştırma ve bütünleştirme (Mavral, 2003, s. 58; Ergül, 2005, s. 8-11) şeklinde sıralanan aklanma aşamalarının temel amacı, suçtan elde edilen gelirin yasadışı kökenini saklama, örtme veya olduğundan farklı göstermektir (Stessens, 2000, s. 84). Terörün finansmanında ise asıl meselenin suç gelirlerinin meşrulaştırılması değil terör hücrelerine fon sağlanması olduğu ve terörün finansmanı doğrultusunda, suç gelirlerinin mutlaka ama mutlaka karapara aklama aşamalarına girmesinin gerekmediği belirtilmektedir. Ancak bununla birlikte, Şekil 2’de gösterildiği gibi bazı durumlarda karaparanın aklanması terörün finansmanının bir parçası haline gelebilmektedir.

Kaynak: Tofangsaz, 2012, s. 401.

Şekil 2. Terörizmin Finansman Yapısının İşleyişi

Terör örgütleri de tıpkı organize suç örgütleri gibi suç sayılan eylemlerden elde edilen karaparanın aklanmasına ihtiyaç duymaktadırlar. 1990'lardan sonra terör ve organize suç örgütleri arasında gelişen ilişkilerin, ülkeler arasında karapara aklama hususunda farkındalığı artırmıştır. Bu durumun ise organize suç örgütleri tarafından ticarete dayalı olarak sürdürülen karapara aklamanın giderek ve artan bir şekilde terör örgütleri tarafından da kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Durrieu, 2013, s. 69). Suçtan elde edilen gelirlerin denetimin atlatılması ile başlayan karapara aklama süreci meşrulaştırma ile biterken, terörün finansmanı süreci ise yasal ya da yasal olmayan gelirlerin kazanılmasıyla başlayıp dağıtılması ile bitmektedir. Terörün finansmanında paranın meşrulaştırılması gerekli değildir. Ancak terör örgütleri için karapara aklamanın, finansman kaynaklarının sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez bir araç halini aldığı görülmektedir (Koh, 2006, s. 27).

Terörün finansmanının niteliği ve özellikleri ile ilgili olarak, terörün finansının nasıl işlenebileceğine dair Tofangsaz (2015) tarafından ortaya konulan senaryolar Tablo 2’de gösterilmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi terör örgütlerinin düzenli gelir elde edebilmeleri için suç sayılan eylemlerden elde edilen karaparanın aklanması gerektiğini bildikleri ve bu yönde organize suç örgütleri ile çalışmaya başladıkları belirtilmektedir. Bu

anlamda Senaryo II terör örgütlerinin terör eyleminden önce kendilerini gizlemeleri için karapara aklama yoluna gittiklerini göstermektedir (Tofangsaz, 2015, s. 121).

Tablo 2. Terörün Finansının Nasıl İşlenebileceğine Dair Senaryolar

Senaryo I	Gelirler yasal kaynaklardan elde ediliyorsa, paranın gelecekteki kullanımı dışında hiçbir şey yasadışı görünmemektedir. Bu durumda gelirler, suça bulaşmamış kişiler veya hayır kurumları veya ön şirketler tarafından yasal finansal sistem aracılığı ile terör hücrelerine aktarılmaktadır.
Senaryo II	Terör örgütü üyeleri, terör örgütünün amaçlarını gerçekleştirebilmek için suç faaliyetlerine karışmaktadır. Dolayısıyla düzenli gelir sağlayabilmeleri için elde edilen gelirler aklamak zorundadırlar. Bu noktada gelirlerin tetkik edilmesi halinde, gelirler ile terör faaliyetleri arasında bir bağlantı bulunamayabilir. Bununla birlikte, suç gelirlerinin aklanmasının ardından, para ile yasadışı kaynağı arasındaki bağlantı hâlihazırda kesilmiş olduğundan, gelirin kaynağı tespit edilemeyecek ve sonuçta suç gelirleri meşru bir görüntü kazanmış olacaktır.
Senaryo III	Suç gelirleri terör hücreleri tarafından doğrudan (aklanmadan) kullanılabilir. Bu durumda, terör örgütleri terör hücrelerine dağıtım yapılan paranın miktarının küçük olması nedeniyle elde edilen suç gelirlerini aklama ihtiyacı duymamaktadır.

Kaynak: Tofangsaz, 2015, s. 121.

Karapara aklama ile terörizmin finansmanı arasındaki farklara bakıldığında ise terörün finansmanı, işlenecek başka bir suç için kaynak oluşturulması durumu olarak gösterilmektedir. Terör finansmanı gerçekleştiğinde, ana suç (terörizm) henüz işlenmemiş veya denenmemiştir. Dolayısıyla terörizmin finansmanındaki temel amacın birikim değil dağıtım olduğu ve dolaşım halindeki paranın genellikle küçük miktarlarda tutularak finansın varış noktasının gizlenmek istendiği aktarılmaktadır (Tofangsaz, 2015, s. 121). Bu noktada terörün finansmanında yasal ve yasadışı faaliyetlerin kaynak oluşturabileceği ancak suçun ve karapara aklamanın iki ayrı faaliyet olduğu dolayısı ile terörün finansmanının karapara aklamanın bir alt kümesi olmadığı dile getirilmektedir. Diğer yandan terör örgütleri her zaman yasadışı faaliyetlerden kaynak sağlamamaktadır. Çünkü karapara aklama faaliyetleri geçmişe dayalı suç faaliyetlerinden dolayı zaten yasadışı iken terör örgütleri ise terör eylemi gerçekleşene kadar yasal olan finans kaynaklarını kullanabilmektedir (Sinha, 2013, s. 144).

Hamin vd., (2016) çalışmalarında karapara aklama ile terörün finansmanı arasında yedi farkın bulunduğunu belirtmektedirler.

- Terörün finansmanı faaliyet bir ideoloji çerçevesinde yapıldığı, ancak karapara aklama tamamen kar amacına dayandığı,
- Karapara kaynakları suç örgütlerinin kendi içerisinde gelmekteyken, terör örgütlerinin hücre yapılanmalarının kendi kendilerini finanse edebildikleri,

- Karapara aklama işlemlerinde genellikle resmi finansal sistem kullanılırken, terörün finansmanında nakit veya hawala ya da döviz firmaları gibi resmi olmayan finansal sistem tercih edildiği,
- Karapara aklama, kişiye ait mal varlıklarında normal olmayan ticari işlemler ve bu işlemler arasındaki ilişkilerin tespitini içerirken, terörün finansmanında ilişkisiz taraflar arasında ticari işlem bağlantılarına sebep olabilecek şüpheli banka havalelerinin tespiti,
- Karapara aklama için yapılan işlemlerin miktarının normalden çok yüksek olduğu veya finansal sistemin gerekliliklerinden kaçınmak için sıklıkla yapılandırıldığı, ancak terörün finansmanı için bu miktarların genellikle küçük olduğu,
- Karapara aklama, ön şirketler, hamiline yazılı hisse senetleri off-shore hesaplar gibi finansal işlemler içerebilirken, terörün finansmanı için finansal bir işlem uygulayabilecek profesyonel terörist profili bulunmadığı,
- Karapara aklama faaliyetlerinde para izinin dairesel olduğu ve paranın sonunda onu üretene geri döndüğü, ancak terörün finansmanında paranın, terör faaliyetlerini yaymak için hücrelere doğrusal bir şekilde aktığı ifade edilmektedir (Hamin vd., 2016, s. 402).

Görülmektedir ki suç faaliyetlerinden kaynaklanan gelirlerin terör örgütlerinin ana finans kaynağı olmadığı gibi aynı zamanda terör örgütlerinin bir menfaatleri olsa dahi her ne sebeple olursa olsun finans kaynaklarını gizlemeye çalışmalarının onların karapara aklama ile meşgul oldukları anlamını taşımamaktadır. Bu nedenle “para izi” gelecekteki operasyonları engellemenin anahtarıdır ve terörizmin engellenmesi çalışmalarının diğer yönlerinden daha önemlidir. Bu nedenle, kullanılan metodolojileri anlamak ve geliştirmekte olan tekniklere göz kulak olmak, operasyonların başarısında kritik öneme sahiptir.

Karapara Aklama ve Kayıt Dışı Ekonomi ilişkisi

Pek çok ülkenin karşılaştığı olduğu ekonomik bir sorun olan kayıt dışı ekonominin ifade edilmesine ilişkin olarak literatürde, gizli (hidden), gölge (shadow), gayri-resmi (unofficial), enformel (informal), kara (black), yeraltı (underground), illegal (illegal), nakit (cash), gözlemlenmeyen (non-observed), düzensiz (irregular), beyandışı (unreported), paralel (parallel), kayıt dışı (unregistered, unrecorded), boz (grey), ikinci (second), marjinal (marginal), gözükmeyen (invisible), ay ışığı (moonlight) ve vergilendirilmemiş (untaxed) ekonomi gibi 30’u aşkın terimin kullanıldığını görülmektedir (Bağırzade, 2012, s. 197-198).

Çomaklı (2004) kayıt dışı ekonomiyi, gayri safi milli gelir hesaplarını elde etmede kullanılan, bilinen istatistik yöntemlerine göre tahmin edilemeyen ve gelir yaratıcı ekonomik faaliyetlerin tümü şeklinde tanımlanmaktadır (Çomaklı, 2004, s. 27). Diğer bir tanımda kayıt dışı ekonomi, kanunlarla belirlenen usullere göre kayıt altına alınmayan ve devletin resmi kayıtlarında görülmeyen ekonomik faaliyetlerin tümü olarak ifade edilmektedir (Dızman ve Yanık, 2016, s. 348).

Bağırzade (2012), Seferov'un (2006) kayıt dışı ekonomi üzerine yaptığı tanımı aktarmakta ve kayıt dışı ekonominin tanımını yaparken "gizli" ve "gölge" ekonomi kavramı ayrımına girmektedir. Buna göre kayıtlardan, vergiden ve diğer zorunlu ödemelerden kaçan kısmı olan gayri resmi iş hacmi iki bölümden oluşmaktadır. Birincisi, üretimi, dolaşımı ve hizmet gibi sunulması yasaklı olan faaliyetlerden oluşan gizli (yasadışı) ekonomi; ikincisi yasaklanmayan, fakat kayıtlardan, vergiden, diğer zorunlu ödemelerden kaçınmalardan oluşan gölge ekonomidir (Bağırzade, 2012, s. 201).

Kayıt dışı ekonomiye ilişkin tanımlamalarda görüleceği üzere kayıt dışı ekonomi çerçevesinde elde edilen gelirler vergiye tabi olmamaktadır. Kayıt dışı ekonominin içerisinde sınıflandırılan ve karapara ekonomisi olarak da adlandırılan yasadışı ekonomi (yeraltı ekonomisi-suç sektörü) (Çomaklı, 2004, s. 31), toplumun zararlı ve ahlak dışı olarak gördüğü, kötü olarak nitelendirdiği kanunen yasaklanmış faaliyetlerin meydana geldiği alanı oluşturmaktadır (Dızman ve Yanık, 2016, s. 353). Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin tespit edilmesi halinde ilgililer sadece vergi cezaları ile cezalandırılırken, yasa dışı faaliyetlerde bulunanlar vergi cezalarının yanı sıra ilgili kanunlardaki hapis ve para cezaları ile cezalandırılmaktadırlar (Turgut, 2015, s. 33).

Kamu düzenini ilgilendiren ve devletin güvenlik güçlerinin uğraşı alanı içinde olan bu faaliyetler; silah, uyuşturucu, kıymetli maden ve tarihi eser kaçakçılığı, kalpazanlık, sahte pasaport, vize ticareti, gayri yasal iş takibi, çek-senet tahsilatı, tefecilik, rüşvet, kadın ticareti ve organ ticareti vb. şeklinde sayılmaktadır (Dızman ve Yanık, 2016, s. 353, Karabulut, 2014, s. 34). İşte bu noktada yasadışı ekonomi (Suç sektörü), karapara aklama ile kayıtdışı ekonominin kesişim kümesini oluşturmaktadır. Kayıtdışı ekonomi tanımı içerisinde yer alan ve yasa dışı faaliyetlerden elde edilen gelire karapara, bu paraya yasal bir kazanç görünümü kazandırılmasına karaparanın aklanması denilmektedir (Turgut, 2015, s. 33). Yasadışı ekonomi, kayıt dışı ekonominin içerisinde yer almaktadır ve karapara aklama faaliyetleri de kayıt dışı ekonominin yaygın olduğu ülkelerde daha fazla görülmektedir. Bu kapsamda karapara aklama ile mücadelede yasal olmayan faaliyetlerin çekiciliğinin ortadan kaldırılması (MASAK-TBB, 2003, s.7) ve bu amaçla cezai tedbirlerin ve denetimlerin artırılması önem arz etmektedir.

Sonuç

Terör ve terörizm geçmişten günümüze kadar her dönemde, dönemin siyasi ve ekonomik yapısına göre ideolojisi ve gelir kaynakları değişiklik gösteren dinamik kavramlardır. Terörizmin birincil amacının gelir elde etmek olmadığı ve ideolojik bir altyapısının ve hedeflerinin olduğu görülmektedir. Bunula birlikte terör örgütleri, bu hedefleri doğrultusunda terör eylemlerini gerçekleştirebilmeleri için finansal kaynağa ihtiyaç duymaktadırlar. Bu durum da terörün finansmanına çok yönlü bir nitelik kazandırmaktadır. Küreselleşme ile birlikte uluslararası barış ve güvenlik için tehdit haline gelen terörizmle mücadelede terör örgütlerinin gelir kaynaklarının tespit edilmesi ve karapa aklama ilişkisinin tespiti önem taşımaktadır.

Terörizm, yasal veya yasadışı yollarla herhangi bir kişi, terörist veya sempatizan tarafından finanse edilebilmektedir. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı fırsatlar ve teknolojiye yaşanan

gelişmeler, terör örgütleri ve organize suç örgütlerinin kaynak sağlama ve para aklamada yasadışı ekonomi içerisinde birlikte hareket etmelerine zemin hazırladığı görülmektedir. Paranın dolaşım izlerinin silinmesi, karapara aklamanın ve terörizmin finansmanının ortak noktaları olarak gösterilmektedir. Terör örgütleri, suç örgütleri gibi sadece yasadışı kaynaklardan beslenmemektedir. Dolayısıyla yasal gelirlerin de dağıtımı sonucu varış noktalarının bilinmemesi, terör eylemlerinin gerçekleştirilmesi ve bu anlamda terör hücrelerinin gizliliğinin sağlanması bakımlarından önem arz etmektedir.

Bu kapsamda, günümüzde uluslararası barış ve güvenlik için ciddi bir tehdit halini almış olan terörizmle etkili bir mücadele verilebilmesi bakımından sadece siyasi veya askeri önlemlerin yeterli olmadığı görülmektedir. Terörizmle ve karapara aklama ile mücadelede daha fazla mali şeffaflığa, küresel düzeyde daha sıkı düzenleyici denetimlere yer verilerek “temiz” parayı “kötü” den ayırmak gerektiği gerçeği her türlü izahtan varestedir.

Kaynakça

- Aras, G. ve Soy, Ş. Ö. (2012). Cyber terrorism: Technology and power. *International Refereed Academic Social Sciences Journal Special Issue 2*, 3(7), 10-17.
- Archer, M. E. (2014). Crossing the rubicon: Understanding cyber terrorism in the European context. *The European Legacy*, 19(5), 606-621.
- Ashley, S. P. (2012). The future of terrorist financing: Fighting terrorist financing in the digital age. *Penn State University Journal of International Affairs*, 1(2), 9-26.
- Bağırzade, E. (2012). Kayıt dışı ekonomi kavramına ortak yaklaşım sorunu: Makroiktisat kapsamlı kavramsal analiz. *Sosyoekonomi*, 2, 195-223.
- Bantekas, I. (2003). Current developments the international law of terrorist financing. *The American Journal of International Law*, 97(2), 315-333.
- Bell, R. E. (2004). The confiscation. Forfeiture and disruption of terrorist finances. *Journal of Money Laundering Control*, 7(2), 105-125.
- Byman, D. (2005). *Deadly connections states that sponsor terrorism*. New York: Cambridge University.
- Ceylan, A. K. (2012). *Hiç konuşmayanlar konuşuyor; mücadele edenlerin dilinden terör*. İstanbul: Yeniüzyıl.
- Clarke. P. C. (2015). *Terrorism. Inc.: The financing of terrorism. Insurgency and irregular warfare*. California: Abc-Clio, LLC.
- Çağlar, A. (1997). Terör ve örgütlenme. *Amme İdaresi Dergisi*, 30(3), 119-133.
- Çakmak, H., ve Altunok T. (2008). *Terörizmin finansmanı ve ekonomisi*. Ankara: Barış Platin Kitap.
- Çomaklı. Ş. E. (2004). *Türkiye’de gizli vergi potansiyeli ve bunu etkin vergilendirme yolları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Dalyan, Ş. (2008). Combating the financing of terrorism: rethinking strategies for success. *Defence Against Terrorism Review*, 1(1), 137-153.
- Denning, E. D. (2000). Activism, hacktivism, and cyberterrorism: The internet as a tool for influencing foreign policy. *The Computer Security Journal*, 16(3), 15-35.

- Dızman, Ş. ve Yanık, R. (2016). Türkiye’de şeffaflık ve hesap verebilirliğin kayıt dışı ekonomi ve vergi kaybı açısından ekonomik kalkınmaya etkilerinin değerlendirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 18(1), 337-368.
- Durrieu, R. (2013). *Rethinking money laundering & financing of terrorism in international law: Towards a new global legal order*. Boston: Martinus Nijhoff.
- Ergül, E. (2005). *Kara ekonomi ve aklama suçu*. Ankara: Adalet.
- FATF. (2003). *Report on money laundering typologies 2002-2003*. Paris: FATF Secretariat. url’si. http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/2002_2003_ML_Typologies_ENG.pdf
- FATF. (2008). *Terorist financing*. Paris: FATF Secretariat. url’si. <http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/FATF%20Terrorist%20Financing%20Typologies%20Report.pdf>
- FATF. (2015a). *Financing of the terrorist organisation islamic state in Iraq and the levant (ISIL)*. Paris: FATF Secretariat. url’si. <http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/Financing-of-the-terrorist-organisation-ISIL.pdf>
- FATF. (2015b). *Emerging terrorist financing risks*. Paris: FATF Secretariat. url’si. <http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/Emerging-Terrorist-Financing-Risks.pdf>
- Forman, M. M. (2006). Combating terrorist financing and other financial crimes through private sector partnerships. *Journal of Money Laundering Control*, 9(1), 112-118.
- Freeland, C. ve Pieth, M. (2002). *Financing terrorism*. New York: Kluwer Academic.
- Freeman, M. (2011). The sources of terrorist financing: Theory and typology. *Studies in Conflict & Terrorism*, 34, 461-475.
- Geneva Convention (1937). Convention for the prevention and punishment of terrorism. *League of Nations*. url’si. <https://dl.wdl.org/11579/service/11579.pdf>
- Guild, E. (2005). Immigration, asylum, borders and terrorism: The unexpected victims. İçinde: *11 September 2001 War. Terror and Judgement*, Ed: Gökay, B. ve Walker. R. B. J., Oregon: Taylor & Francis e-Library.
- Gücenmez, B. (2014). *Terörizmin finansmanı: PKK. ETA ve IRA terör örgütlerinin karşılaştırılması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Gül, T. (2012). *Terör ve terörizm*. İstanbul: Ark Kitapları.
- Hamin, Z., Omar, N., Othman, R. ve Selamat, S. H. (2016). Conceptualizing terrorist financing in the age of uncertainty. *Journal of Money Laundering Control*, 19(4), 397-406.
- Hesterman, J.L. (2013). *The terrorist-criminal nexus; an alliance of international drug cartels, organized crime, and terror groups*. Boca Raton: Taylor &Camp; CRC.
- Hoffman, B. (1998). *Inside terrorism*. New York: Cambridge University.
- Hübschle, A. (2007). Terrorist financing in Southern Africa: Are we making a mountain out of a Molehill?. *Institute for Security Studies*, 132, 1-16.
- Jacquard, R. (2002). *In the name of Osama bin Laden: global terrorism and the Bin Laden brotherhood*. Durham: Duke University.
- Joint Publication 3-07.2. (2010). *Antiterrorism*. Chairman of the joint chiefs of staff. url’si. [https://www.bits.de/NRANEU/others/jp-doctrine/Jp3_07.2\(10\).pdf](https://www.bits.de/NRANEU/others/jp-doctrine/Jp3_07.2(10).pdf)

- Jones, A. (2005). Cyber Terrorism: Fact or Fiction. *Computer Fraud & Security*, 6, 4-7. url'si. [http://dx.doi.org/10.1016/S1361-3723\(05\)70220-7](http://dx.doi.org/10.1016/S1361-3723(05)70220-7)
- Kanmaz, A. M. (2014). *Countering terrorist financing: A case study of the PKK*. Master of Arts In Security Studies (Combating Terrorism: Policy & Strategy). California: Naval Postgraduate School.
- Karabulut, A. (2014). *Kara para terör örgütlerinin finans kaynakları ve PKK terör örgütü örneği*. İstanbul: Bilgeoğuz.
- Koçoğlu, H. (19 Ocak 2017). 2 Numara'yı Yakalattı. *Yeni Şafak Gazetesi*. url'si. <http://www.yenisafak.com/gundem/2-numarayi-yakalatti-2598998>
- Koh, J. (2006). *Suppressing terrorist financing and money laundering*. Berlin: Springer.
- Laqueur, W. (2002). *A history of terrorism*. New York: Little. Brown & Co.
- Levi, M. (2010). Combating The financing of terrorism a history and assessment of the control of threat finance. *Br J Criminol*, 50(4), 650-669.
- MASAK (2007). Terörün Finansmanına Yönelik Şüpheli İşlemlerin Bildirimi Genel Tebliği. *T.C. Resmi Gazete*. 26693. 7 Kasım 2007.
- MASAK (2015). *Faaliyet Raporu*. url'si. http://www.masak.gov.tr/userfiles/file/2015_Faaliyet_Raporu.pdf
- MASAK-TBB (2003). *Karaparanın Aklanması Suçu ile Mücadele ve Bankaların Yükümlülükleri*. Türkiye Bankalar Birliği, Yayın No: 235.İstanbul.
- Mavral, Ü. (2003). *Karapara: kayıtdışı ekonomi ilişkisi ve Türkiye'ye yansımaları*. Ankara: Maliye ve Hukuk.
- Moghadam, A., ve Eubank. L. W. (2006). *the roots of terrorism*. New York: Infobase.
- Mueller, J. ve Stewart. G. M. (2011). *Terror, security and money balancing the risks. Benefits. and costs of homeland security*. New York: Oxford University.
- Munson, Z. (2008). Terrorism. *Contexts*. 7(4), 78-79.
- Napoleoni, L. (2008). Terrorist Financing Since 9/11. Y. Güler (Ed.), *Global Terrorism and International Cooperation*. Proceedings of The Second International Symposium (s.151-159) içinde, The Turkish General Staff Centre of Excellence Defence Against Terrorism Publications, Ankara. url'si. <https://traccc.gmu.edu/sites/default/files/Symposium-Turkey-2008.pdf>
- Organisation of the Islamic Conference (OIC). (1999). Convention of the Organisation of the Islamic Conference on Combating International Terrorism. Annex to Resolution No: 59/26-P. url'si. <https://www.refworld.org/docid/3de5e6646.html>
- Parliamentary Assembly of the European Union. (23 Eylül 1999). "European Democracies Facing Up to Terrorism". Recommendation 1426. url'si. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16752&lang=en>
- Pieth, M. (2002). *Financing terrorism*. New York: Kluwer Academic.
- Purpura, P. P. (2007). *Terrorism and homeland security an introduction with applications*. Burlington: Elsevier.
- Reeve, S. (1999). *The New Jackals: Ramzi Yousef. Osama bin Laden and the future of terrorism*. Boston: Northeastern University.
- Roberge, I. (2007). Misguided policies in the war on terror? The Case for disentangling terrorist financing from money laundering. *Politics*. 27(3), 196-203.

- Ryder, N. (2015). *The financial war on terrorism: A review of counter-terrorist financing*. New York: Routledge.
- Saul, B. (2005). Definition of terrorism in the UN security council: 1985–2004. *Chinese Journal of International Law*, 4(1), 141-166.
- Schott, P. A. (2006). *Reference guide to anti-money laundering and combating the financing of terrorism*. Washington DC: World Bank. <https://www.wdronline.worldbank.org/handle/10986/6977>
- Sınırtaşan Örgütlü Suçlara Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun. (2003). *T.C. Resmi Gazete*. 4800. 30 Ocak 2003.
- Sinha, G. (2013). AML-CTF: A Forced Marriage Post 9/11 and its effect on financial institutions. *Journal of Money Laundering Control*, 16(2), 142-158.
- Sorel, J. (2003). Some questions about the definition of terrorism and the fight against its financing. *European Journal of International Law – (EJIL)*, 14(2), 365-378.
- Stern, J. (2003). *Terror in the name of God: Why religious militants kill*. New York: HarperCollins.
- Stessens, G. (2000). *Money Laundering: A new international law enforcement model Cambridge studies in international and comparative law*. Cambridge: Cambridge University.
- Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun (2006). *T.C. Resmi Gazete*. 5549. 11 Ekim 1991.
- Terörle Mücadele Kanunu. (1991). *T.C. Resmi Gazete*. 3713. 12 Nisan 1991.
- Tilly, C. (2004). Terror, Terrorism, Terrorist. *Sociological Theory*. 22(1), 1-13.
- Tofangsaz, H. (2012). Rethinking terrorist financing; Where does all this lead?. *Journal of Money Laundering Control*, 18(1), 112-130.
- Tofangsaz, H. (2015). A new approach to the criminalization of terrorist financing and its compatibility with Sharia Law?. *Journal of Money Laundering Control*, 15(4), 396-406.
- Topkaya, H. ve Kocaer, A. (2013). Terörün finansmanı ile mücadelede yeni dönem. *Uzman Bakış Dergisi*, 1(1), 65-77.
- Turgut, M. (2015). Unrecorded economy and audit. *Electronic Journal of Social Sciences*, 14(55), 32-44.
- United Nations Security Council (UNSC). (2004). *SC Resolution 1566 (2004)*. url'si. [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1566\(2004\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1566(2004))
- Wienberg, L. ve Eubank, L. W. (2006). *The Roots of Terrorism What Is Terrorism?*. New York: Infobase.
- Wilkinson, P. (1974). *Political terrorism*. London: The Macmillan.
- Williams, P. (2008). Terrorist financing and organized crime: Nexus. Appropriation or transformation?. İçinde: *Countering the financing of terrorism*, Biersteker. Ed: J. T. ve Eckert. E. S., New York: Routledge.

Saha Türklerinin *Kııs Debeliye Oloñxosunda* Yer Alan Kahramanlar ve Yer Adları Üzerine Bir İnceleme

An Analysis on the Heroes and Place Names Mentioned in
Kııs Debeliye Oloñxo of Sakha Turks

Araş. Gör. Dr. Doğan Çolak¹

Başvuru Tarihi: 23.12.2019

Kabul Tarihi: 24.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Saha Türkleri çok zengin bir destan geleneğine sahiptir ve bu geleneği günümüzde de yaşatmaya çalışmaktadırlar. Günlük yaşamda dahi destanlar ve destanlarla ilgili unsurları görmek mümkündür. Oloñxo olarak adlandırılan destanların sayısı tam olarak tespit edilmemekle birlikte oldukça fazla olduğu söylenebilir. Bu destanlardan biri de başkahramanı kadın olan Kııs Debeliye destanıdır. Kııs Debeliye destanı, Saha Türklerinin destan geleneğinin hem ahlaki hem estetik değerlerini içinde barındıran bir destandır. Kadın başkahraman Kııs Debeliye, Sahalar için önemli bir figürdür.

Kııs Debeliye, esasında Yukarı Dünya’da yaşıyor olmasına rağmen, destanda Orta Dünya’ya sürgün edilir ve orada yaşamını sürdürür. Orta Dünya halkının başı sıkıştığında yardımına başvurduğu önemli bir kahramandır. Destandaki diğer bir önemli kahraman ise Çugdaan Buxatır’dır. Ülkesi, kötü başkahraman olan Saraxana Küükenñik’in evlatları tarafından işgal edilip yağmalanınca önce kendi başına ona karşı savaşır, başarılı olamayınca Kııs Debeliye’nin yardımına başvurur.

İncelenen metinde yer alan altmış bir kahramandan on beşi insanoğlu olup geriye kalan kırk altısı ise mitolojik özellik gösteren kahramanlardır. Yirmi beş yer adından da biri gerçek dünyayla ilişkili olup kalan yirmi dördü mitolojik yer özelliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Saha Türkleri, Destan (Oloñxo), Kııs Debeliye Buxatır, Kahraman, Yer Adları*

¹ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, dcolak@nevsehir.edu.tr / dogan_colak@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3331-7496

Abstract

Sakha Turks have a very rich tradition of epic and they have been trying to keep this tradition alive today. It is even possible to see epics and elements related to epics in everyday life. Although the number of epics called oloñxo is not exactly determined, it can be said to be quite a lot. One of these epics is the epic of Kıs Debeliye of which protagonist is female. Kıs Debeliye is an epic that embodies both moral and aesthetic values of the epic tradition of Sakha Turks. The heroine, Kıs Debeliye, is an important figure for Sakhas.

Although Kıs Debeliye lives in the Upper World, she is exiled to the Middle Earth in the epic and continues to live there. She is an important heroine whom the people of Middle-earth ask for help when they are in trouble. Another important hero in the epic is Çugdaan Buxatur. When his country is occupied and plundered by the sons of the antagonist, Sarashan Kuukenikik, he fights against him alone but when he fails, he asks for the help of Kıs Debeliye.

Fifteen of the sixty personas in the studied text are human beings, and the remaining forty-six are heroes with mythological features. Only one out of twenty-five place names mentioned in the text is related to the real world, and the remaining twenty-four are mythological places.

Keywords: *Sakha Turks, Epic (Oloñxo), Kıs Debeliye Buxatur, Hero/Heroine, Place Names*

Giriş

Günümüzde destan geleneklerini sürdüren Türk boylarından olan Sahaların bu gelenekte zengin bir birikime sahip oldukları görülmektedir. Sahalar, bu birikime sahip çıkmak adına ciddi bir bilinç ortaya koymaktadırlar. Destanlara verilen önemin göstergesi olarak, Saha Yeri'nde sadece destanların sahnелendiği, dünyada eşine az rastlanan *oloñxo* tiyatrosu örnek gösterilebilir. Bunun yanı sıra “*Oloñxo Bölgesi*” projesi üzerine çalışmalar devam etmektedir. Bu proje ile destanlarla ilgili resim, heykel ve 3D görüntüleriyle daha birçok çeşitli aktivitelerin yer alacağı büyük bir kompleks hayata geçecektir. Ayrıca Saha Yeri'nde, 2010 yılında, destanlar üzerine ilmî faaliyetlerde bulunan ***Oloñxo Araştırmaları Merkezi*** açılmıştır. Bu durum, destanlara verilen önemin ne denli büyük olduğunu ortaya koymaktadır.

Saha destan geleneğinde yer alan destanların sayısı tam olarak tespit edilmemiştir. Bununla birlikte destan sayısının oldukça fazla olduğu söylenebilir. Ergun, Yakut İlimler Akademisi arşivinde 130'dan fazla destan olduğunu kaydetmiştir (Ergun, 2013, s. 18). Yıldız ise Saha Dili, Edebiyatı ve Tarihi Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü'nün verdiği envanter bilgilerine göre, folklor arşivinde 184 destan olduğunu belirtmiştir (Yıldız, 2015, s. 234). Gömeç ise destanların 150 tam metni ve 80'den fazla kısa özetinin olduğunu söylemiştir (Gömeç, 2003, s. 371). İşte bu destanlardan biri de başkahramanı kadın olan *Kıs Debeliye* destanıdır.

1941 yılının Haziran-Temmuz aylarında, gazeteci Stepan Konstantinoviç Dyakonov, *oloñxohut* Nikolay Petroviç Burnaşov'dan *Kıs Debeliye* isimli destanı derlemiştir. Bu destan ilk olarak SSCB'nin Sibirya şubesine bağlı Yakut Bilim Merkezi tarafından yayınlanıp arşivlenmiştir

(Komisyon, 1993, s. 326). Dyakonov, kaydı, 21x33 cm ebatlarındaki bir deftere mor mürekkepli bir kalemle yazmıştır. Bu kayıt işlemi yaklaşık bir ay sürmüştür (Komisyon, 1993, s. 289). Sonrasında, Novosibirsk'te **Pamyatniki Folkloru Naradov Sibiri İ Dalnego Vostoka** isimli seri içerisinde **Yakutskiy Geroicheskiy Epos Kus Debeliye** adlı çalışma yayınlanmıştır (1993). Bu çalışmanın giriş kısmını N. V. Emelyanov ve R. T. Petrov kaleme alarak destan ile ilgili 16 sayfalık bir inceleme yapmışlardır (Komisyon, 1993, s. 9-25). A. P. Reşetnikova ise destanın müziğine dair bilgilere yer verdiği “Muzıka Yakutskih Olonho” başlıklı bölümü kaleme almıştır (Komisyon, 1993, s. 26-69).

Bu çalışmada Saha Türklerinin *Kus Debeliye Buxatur* isimli destanında yer alan kahramanlar ve yer adları, iki ayrı başlık hâlinde ele alınmıştır. İlk olarak olay örgüsü anlatılarak destanın konusu hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde kahramanlar ve yer adlarıyla ilgili önce genel bilgiler verilmiş, sonrasında kahramanın ve yerin metindeki konumu ve işlevleri üzerinde durulmuştur. Kahraman ve yer adları alfabetik olarak sıralanmış; maddelerin metinde hangi dizede geçtiği, madde sonunda dize numarası verilmek suretiyle gösterilmiştir. Kahraman ve yer adlarının metinde kaç defa geçtiği maddenin en sonunda köşeli parantez içerisinde belirtilmiştir.

Olay Örgüsü

Kus Debeliye, esasında Yukarı Dünya’da yaşıyor olmasına rağmen, destanda Orta Dünya’da sürgün olarak yer alır. *Kus Debeliye* kadın kahramandır ve destanda olumlu bir roledir. Orta Dünya halkının başı sıkıştığında yardımına başvurduğu önemli bir kahramandır.

Destandaki diğer bir önemli kahraman ise *Çugdaan Buxatur*’dır. O, Orta Dünya’dan *Acına Baay Toyon* ve *Ecine Baay Xotun*’un oğlu, destanda insanoğlunu ifade etmek için kullanılan *Ayu* kabilesi bahadırlarından biridir. Ülkesi *Saraxana Küükennik*’in evlatları (beslemeleri) tarafından işgal edilip yağmalanınca önce kendi başına ona karşı savaşır, başarılı olamayınca *Kus Debeliye*’nin yardımına başvurur.

Destanın olay örgüsündeki kötü başkahraman *Saraxana Küükennik*’tir. O, kötü ruhların ve bahadırların mensup olduğu Aşağı Dünya mensuplarını ifade eden *Abaahı* kabilesinden, meşhur *Arsan Duolay*’ın en küçük kızı olarak bilinir. *Saraxana*, Orta Dünya’da, Batı Sibiry’a da çok güzel bir yer görür ve burayı beğenerek buraya sahip olmak ister. Durumu derhâl gelip babası *Arsan Duolay* ve annesi *İnneli Balay*’a anlatır. Ancak babası *Arsan Duolay* onun bu isteğini günahlarının daha çok artacağı, kendilerine rahat verilmeyeceğini söyleyerek reddeder. Bunun üzerine *Saraxana*, anne ve babasına Orta Dünya’da kimseye zarar vermeyeceğini, hiçbir şeye dokunmayacağını söyleyerek yemin eder. Sonra *Abaahı* kabilesinin yaşlıları olaya müdahil olur ve *Saraxana*, üç küçük kardeşiyle birlikte Orta Dünya’ya girme izni alır ve oraya yerleşir. Ancak hemen ardından ettiği yemini unutarak kardeşlerinden Yukarı Dünya’dan *Kürüö Ceñke*’in, Orta Dünya’dan *Sabiya Baay Xotun*’un ve Aşağı Dünya’dan *Timir Temelekeen*’in yeni doğmuş bebeklerini kaçırmalarını ister. Daha sonra bu bebekler *Saraxana* tarafından beslenip büyütülerek birkaç gün gibi kısa bir sürede on yaşını doldururlar. Bu çocuklar, on yaşında oldukça güçlü bir yapıya sahip olurlar. *Saraxana*, Yukarı Dünya’nın oğluna *Kün Erili Buxatur*,

Orta Dünya'nın oğluna da *Urgun'uk Baatır* adını verir. *Saraxana*, Yukarı ve Orta Dünya'nın çocukları da dahil olmak üzere onları açgözlü ve kötü birer karakter olarak yetiştirir. Öyle ki, Yukarı ve Orta Dünya'nın çocukları, içlerindeki hunharlık ve kötülük duygusunun etkisiyle saldırganlaşırlar. *Saraxana*'dan zorla *Çugdaan Buxatur*'ı ve onun ülkesini öğrenirler ve *Çugdaan Buxatur*'ın ülkesini talan edip yağmalarlar.

Ülkesinin yağmalandığını gören Orta Dünya bahadırı *Çugdaan Buxatur*, bu iki oğlanın karşısına çıkar. Onlara önce bu yaptıklarının yanlış olduğunu, esasında onların da *Ayu* kabilesinden olduklarını söyler ve yaptıkları hatadan vazgeçmelerini ister. Onu dinlemeyen oğlanlarla üç gün üç gece savaşan *Çugdaan Buxatur*, üçüncü günün sonunda oğlanları öldüresiye döver. Bunun üzerine oğlanlar üçüncü kardeşleri olan Aşağı Dünya'nın oğlunu yardıma çağırırlar. Yapıca diğer iki oğlandan daha güçlü olan Aşağı Dünya'nın oğlu gelerek *Çugdaan Buxatur* ile ölümcül bir dövüşe tutuşur. Uzun bir süre sonra yenilemeyen ikili ayrılarak daha sonra tekrar karşılaşmak üzere kavgalarına son verirler. Bu sırada Orta Dünya'nın oğlu giderken *Çugdaan Buxatur*'ın kız kardeşini de kaçıır.

Evine dönen *Çugdaan Buxatur*, anne ve babasından kız kardeşinin kaçırıldığını öğrenir. Anne ve babası *Çugdaan Buxatur*'a, bu beladan tek başlarına kurtulamayacaklarını, daha önce hiç görmedikleri ama namını duydukları *Kus Debeliye*'den yardım istemeleri gerektiğini söyler. Bunun üzerine *Çugdaan Buxatur* çok uzun, zorlu ve tehlikeli yolları aşarak soluğu *Kus Debeliye*'nin yanında alır.

Kus Debeliye önce *Çugdaan Buxatur*'a sitem eder. Zira sürgünde olduğu süre boyunca *Ayu* kabilesinden kimse onun yanına gelmemiştir; ilk gelen *Çugdaan Buxatur* ise ondan yardım dilemektedir. Uzun uğraşlar sonucunda *Çugdaan Buxatur*'ın güzel sözleriyle ikna olan *Kus Debeliye*, kendilerine yardım etmesi için kız kardeşi *Aan Axtaliya*'yı da çağırır. Nihayetinde *Çugdaan Buxatur*, *Kus Debeliye* ve *Aan Axtaliya* bir araya gelir. *Aan Axtaliya* ilk önce ablasına bu olayın kendilerini ilgilendirmediklerini, karışmamaları gerektiğini anlatsa da *Kus Debeliye* onu ikna eder ve üçü birlikte silahlarını kuşanarak savaşın yapılacağı alana giderler.

Kus Debeliye Aşağı Dünya'nın oğluyla, *Çugdaan Buxatur* Orta Dünya'nın oğluyla, *Aan Axtaliya* da Yukarı Dünya'nın oğluyla eşleşerek savaşmaya başlarlar. Uzun savaş devam ederken *Kus Debeliye*, kardeşi *Aan Axtaliya*'nın çok fazla yara aldığını fark eder ve onun derhâl savaş alanını kaçarak terk etmesini ister. Savaş alanından uzaklaşmaya çalışan *Aan Axtaliya*, Yukarı Dünya'nın oğlu *Kün Erili*'nin ani bir hareketiyle yakalanacağı sırada, *Kus Debeliye*'nin hapisten serbest bıraktığı *Eriede Bergen* yetişir ve *Aan Axtaliya*'ya yardım eder. *Kus Debeliye* de o sırada savaş alanında peyda olan *Suluk Baatır*'ın yardımıyla Aşağı Dünya'nın oğlunu yener. *Kus Debeliye*, *Çugdaan Buxatur* ve *Eriede Bergen Buxatur*'a evlerine gitmelerini söyleyerek Yukarı ve Aşağı Dünya'nın çocuklarını sırtlayarak oradan uzaklaşır.

Kus Debeliye, söğüt ağacının dallarına astığı oğlanları döverek içlerindeki kötülüğü temizler. Oğlanlar yeniden doğmuş gibi, bugüne kadar yaşadıklarını hatırlamayan *Ayu* bahadırları olup çıkarlar.

Saraxana tüm bu olanları öğrendikten sonra üç kardeşini de yanına alarak kaçar.

Kus Debeliye, daha sonra Orta Dünya'nın oğlu ile *Çugdaan Buxatur*'ın kız kardeşini evlendirir. Sonrasında *Kus Debeliye*, *abaahılar* tarafından yağmalanmış ülkenin yeniden inşası için üç gün üç gece Yukarı Dünya'nın en üst katında yaşayan, Tanrı *Ürüñ Aar Toyon*'a yalvarır. *Ürüñ Aar Toyon* bunun üzerine *Kus Debeliye*'ye yardım etmesi için şaman *Aytalun*'ı gönderir. Şaman *Aytalun*'nın duasıyla ülke eski görkemli ve güzel günlerine döner.

Kus Debeliye bu sefer güzel bir ev inşa etmek için Yukarı Dünya'nın yedinci katında yaşayan üç ilahlardan/ruhlardan biri olan *Cılğa Xaan Toyon*'dan yardım ister. *Cılğa Xaan Toyon* yedi yetenekli ustasını göndererek *Kus Debeliye*'nin istediği evi inşa ettirir. Bu evi de evlendirdiği Orta Dünya'nın oğlu ile *Çugdaan Buxatur*'ın kız kardeşine verir.

Uzun bir süre sonra, *Kus Debeliye*'nin yolu *Çugdaan Buxatur*'ın ülkesinden geçer. *Çugdaan Buxatur*, *Kus Debeliye*'nin namına, ona teşekkür etmek için bir toy düzenler. Yedi gün yedi gece süren bu toyun ardından *Kus Debeliye*, *Çugdaan Buxatur*, *Ecine Baay Xatın* ve *Acına Baay Toyon* ile vedalaşarak evine döner ve destan burada son bulur.

Kus Debeliye destanı, Saha destanlarının en önemli örneklerinden biridir. Bu destanın çok yönlü bir hikâyesi vardır. Ahlaki, estetik özellikleri ve epik unsurlarının çeşitliliği yönünden Saha destanlarının bütün özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Kadın başkahraman *Kus Debeliye*, Sahalar için önemli bir figürdür (Komisyon, 1993: 326). *Kus Debeliye* ve diğer kahramanların özellikleri şu şekildedir:

Kahramanlar

Sahaların zengin bir mitolojik dünyası vardır. Yukarı Dünya ruhların ve ilahların; Orta Dünya insanoğlunun; Aşağı Dünya *abaahı* olarak adlandırılan kötü ruhların yaşadığı yer olarak düşünülmektedir (Aleksyev, 2012: 3). Bu mitolojik dünyanın en belirgin izlerine destanlarda rastlanılmaktadır. Saha destanları genellikle Aşağı Dünya ruh veya bahadırlarının, Orta Dünya insanlarına veya Yukarı Dünya ruh veya bahadırlarına musallat olması neticesinde çıkan olaylar etrafında şekillenmiştir. Çalışmanın esasını teşkil eden *Kus Debeliye* isimli metin de bu olayların yoğun olarak yaşandığı Saha destanlarından biridir. Bu çalışmada yer alan kahramanlar incelenirken iç içe geçmiş bulunan üç dünyanın kahramanları tasnif edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, kahramanlar Orta Dünya Kahramanları, Yukarı Dünya Kahramanları ve Aşağı Dünya Kahramanları olmak üzere mekân bazlı bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu mekân sınıflandırmaları kendi içerisinde kahramanların özelliklerine göre çeşitli alt başlıklara ayrılmıştır.

Yukarı Dünya Kahramanları

Bu çalışmada ilahlar ve ruhlar aynı başlık altında ele alınmıştır. Bunun nedeni, Türkiye'deki araştırmacıların Saha ilahlarının aslında birer ruh olduğu görüşünde olmalarıdır. Bu araştırmacılardan Pervin Ergun, *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler* isimli eserinde konuyla ilgili olarak şu yorumda bulunmuştur: "Bu alanda çalışma yapan gerek batılı ve Rus,

gerekse yerli pek çok araştırmacı, Türk kültüründeki iyeleri “ilah” ya da “ilahe” olarak nitelendirdikleri için Türklerde çok ilahlı bir inanç sisteminin varlığına hükmedilmiştir. Bu hüküm, iyeleri ilahlar inancının halk hafızasında kalan hatıraları olarak görmekten kaynaklanmış olmalıdır.” (Ergun, 2019: 18). Bu yoruma karşılık Sahaların ilah ve ruhları ayrı ayrı ele aldıklarının altını çizmek gerekmektedir. Ancak Sahaların inanç sisteminin birer ürünü olan bu ilahlar ve ruhlar arasındaki ilişkiler oldukça karmaşıktır. Çalışmanın konusunun doğrudan Sahaların inanç dünyası olmaması nedeniyle tartışmalar üzerinde ayrıntılı şekilde durulmamış, Sahaların kabulleri esas alınmıştır. Tasnifte, yukarıda da belirtildiği üzere ruhlar ve ilahlar aynı başlık altında ele alınmış, ancak açıklamalarda her kahramanın özelliği, yani ruh mu yoksa ilah mı olarak nitelendirildiği ayrıca belirtilmiştir.

Destanda yer alan Yukarı Dünya kahramanları şunlardır:

Başkahraman

Kıs Debiliye Buxatur: Destanın başkahramanıdır. Yukarı Dünya ilahları tarafından Orta Dünya’da sürgün olarak yaşar. Merhametli biridir. *Çugdaan Buxatur*’ın kabilesinden hiç kimsenin o güne kadar onu ziyaret etmemesine ve sadece başlarına bir bela geldiğinde kendisine müracaat edilmesine kızsada da onlara yardım etmeyi kabul eder. 1897, 2164, 2318, 2501, 2641, 2759, 3049, 3294, 3539, 3605, 3711, 3761, 3961, 3980, 4035, 4083, 4137, 4327, 4387, 4496, 4525, 4620, 4652, 4663, 4888, 4312, 1816, 2222, 2347, 2416, 2604, 2764, 2888, 2984, 3193, 3228, 3617, 3648, 3998, 4422, 4609, 4791, 4921, 4312, 2823 [45]

Yardımcı Kahramanlar

İlahlar/Ruhlar

Ayuhıt: Ev hayvanlarının ve insanoğlunun koruyucu ruhlarının veya ilahlarının genel adıdır. Saha inancın göre dokuz katlı Yukarı Dünya’nın birinci katında yaşar. Birden fazla *Ayuhıt* var olup her birinin farklı bir görevi vardır (Fedorov, 2011: 7-8). *Ayuhıtlar* insanlara kadın olarak görüldüğünden bütün *ayuhıtların* kadın olduğu düşüncesi yaygındır. *Ayuhıt Xatın* veya *Ayuhıt Xotun* (Kadın *Ayuhıt*) adlandırmalarının da bununla ilgi olduğu düşünülebilir. Metinde *Saraxana*’nın, Orta Dünya’ya gitmek için anne ve babasına yalvarırken yaptığı konuşmada ve kaçırıp büyüttüğü çocuklarına yaptığı konuşmada, *Kıs Debiliye*’nin duasında ve çeşitli tasvirlerde adı geçer. 350, 1151, 822, 4057, 4058, 4550 [6]

Ayuhıt Xatın: Bkz. *Ayuhıt*. 4553, 4825, 4712, 2207, 2424, 1687, 4006 [7]

Ayuhıt Xotun: Bkz. *Ayuhıt*. 1052 [1]

Ayın Xaan: Bkz. *Ürüñ Ayı Toyon* 1870 [1]

Çımarıttar Cılğa Xaan Toyon: İnsanların kaderini belirleyen ruh veya ilahtır. Metinde *Çımarıttar Cılğa Toyon* ve *Cılğa Toyon* şeklinde de geçer. *Soluk Baatır*’ın konuşmasında ve *Kıs Debiliye*’nin dualarında adı yer alır. 3665, 4324, 4071, 4072, 4473 [5]

İeyiexsit: *Ayuhıt* gibi insanları, atları ve boynuzlu hayvanları koruyan dişi ruhların ve ilahların genel adıdır. Saha inancına göre dokuz katlı Yukarı Dünya’nın ikinci katında yaşar. Yedi *ieyiexsit* var olup her birinin farklı bir görevi vardır (Teris, 2012: 48). Metinde ismi sıkça ve

genellikle tasvirlerde geçer. 1189, 215, 2427, 3104, 3269, 348, 4061, 4062, 448, 569, 825, 1690, 4877, 2210, 4009, 4828, 825, 1690, 2427, 1001, 39, 3983, 4281, 4610, 477, 820 [26]

İlbis: Hunharlık ve savaş ilahıdır. “İlbis Xaan diye de adlandırılır. ...Çocukları da vardır. Onlar da savaş ruhudur. Oloñxolarda bahadırın yardımcısı konumundadır. Bunlar, bahadırın ruhunu yükseltmekte ve kanlı savaşları başlatmaktadırlar. Bazı oloñxolarda İlbis’in bahadırın silahına girdiği ve silahı daha korkunç hâle getirdiği de anlatılır. Oloñxolarda savaştan önce şamanların bahadır için bunlardan yardım dileme ayini yaptığı anlatılır.” (Emelyanov, 2016: 90). Metinde *Kus Debeliye*’nin *Kün Erili*’yi kötülüklerden arındırdıktan sonra onun başına gelen olayları anlattığı pasajda adı zikredilir. 3894 [1]

İlbis Kuha: Savaş ilahı *İlbis (Xaan)*’ın kızı, savaş ve ölüm ilahesidir. “Saha İnanç sisteminde savaş, kıskançlık, rekabet, düşmanlık, katliam, intihar ve vakitsiz ölüm ilahesinin adıdır. Savaş tanrıçasıdır. ...zamanla babası İlbis Xaan’ın yerini aldığı için İlbis Xaan’ın adı hemen hemen unutulmuş gibidir. İlbis Kuha’ın sürekli savaş ve kan dökülmesini istemesi, oloñxoculuk geleneğinde onun abaahılar kategorisinde anılmasına sebep olmuştur. O, bu özelliğinden dolayı üç kamburlu demir karga şeklinde bir canavar olarak tasavvur edilmektedir.” (Ergun, Zakharov ve Gavriliev, 2017: 42). Metinde *Kuo Kustuktay*, *Obottoox Urdus Xotun*, *Uot Soluonñay*, *İlbis Xotun* isimleriyle de anılır. Bahadırların savaşının anlatıldığı tasvirlerde ismi sıkça zikredilir. Bir kere de savaşın sonlarına doğru *Kus Debeliye*’nin dualarında adı geçer. 1595, 3376, 3154, 2118, 3283 [5]

İlbis Xotun: Bkz. *İlbis Kuha* 2045 [1]

Kuo Kustuktay: Bkz. *İlbis Kuha* 3158 [1]

Kün Toyon: Yukarı Dünya Ayıların başıdır ve *Kus Debeliye*’nin dualarında adı geçer. 4049, 4463 [2]

Kürüö Ceñke: *Kün Cöhögöy*’ün eşidir. Metinde *Saraxana Küükenñik*’in emri ile kız kardeşi *İtik Kipsydaan* tarafından kaçırılan *Kün Erili Buxatur*’ın babasıdır. 469, 546 [2]

Kün Cöhögöy: At ve aygırların koruyucu ilahıdır. Diğer bir adı *Cösögöy Ayı Toyon*’dur. *Aynıht*’tan farklı olarak *Cösögöy* eril bir varlık sayılır. Bazen insanlara, açık renkli ve yüksek sesle kişneyen aygır suretinde görünür. Metinde *Saraxana Küükenñik*’in emri ile kız kardeşi *İtik Kipsydaan* tarafından kaçırılan *Kün Erili Buxatur*’ın babasıdır. 1154, 468, 545 [3]

Kürüö Cöhögöy Toyon: Bkz. *Kün Cöhögöy* 4551 [1]

Obottoox Urdus Xotun: Bkz. *İlbis Kuha* 2047 [1]

Ohol Uola: Savaş ve katliamın kana susamış iyesi; savaş ilahıdır. *İlbis Kuha* gibi savaşın üzerine kana susamışlık duygusu serper, tutku ve öfkeyi alevlendirir. Destanda bahadırlar savaşırken on yaşında çocuğa dönüşerek savaş alanını dokuz günde bir yıkar. 1596, 3163, 3377, 3286, 2120 [5]

Uluutuyar Uluu Toyon: Yukarı Dünya’dan *abaahı* kabilesinin kurucusudur ve Saha mitolojisinin en karmaşık figürlerinden biridir. *Olonxolarda Ürüñ Ayı*’nın kardeşi, insana ateş, ikinci ruh (sur) veren, bazen onu cezalandıran; kara şamanların atası olan ilah olarak karşılaşılır.

Puhov onu *abaahı*ların gök tanrısı olarak niteler (Puhov, 2015: 184). Metinde bahadırların savaşı sırasında adı bir kere geçer. 3417 [1]

Uot Soluonñay: Bkz. *İlbis Kuha* 3165 [1]

Ürüñ Aar Toyon: Saha mitolojisindeki en büyük ilahtır. Dokuz katlı göğün dokuzuncu katında yaşar. “Şamanlara göre *Ürüñ Ayı*, insanların doğrudan bakamayacakları ateşli gözlü, karşısı görünebilecek kadar şeffaf vücutludur. Yaygın görünüşe göre *Ürüñ Ayı*, ihtiyara ihtiyar, gence genç gözükür. ...tabiattaki her şey aslında onun görünüş değiştirmiş şeklidir. Diğer tanrıların da aynı şekilde onun görünüş değiştirmiş şekli olduğuna inanılır. İyeleri de o yaratmıştır. Ayrıca insan da onun bir parçası, bir yansımasıdır.” (Yıldırım ve Kalkan, 2018: 22). Metinde *Çugdaan Buxatur*’ın ailesiyle yaptığı bir konuşmada, *Kus Debeliye*’nin ve şaman *Ayatalın*’ın duasında ismi zikredilir. 1828, 4205, 4128, 4078 [4]

Üç abaahı kız: *Çugdaan Buxatur*’a savaş için söylenen sürenin geldiğini, *Abaahı* bahadırlarının savaşı alanında hazır bulunduklarını haber vermek üzere *Kus Debeliye*’nin evinde birden پیدا olup haber vererek ortadan kaybolan kötü ruhlardır. 2958 [1]

Bahadırlar

Aan Axtaliya: *Kus Debeliye*’nin kız kardeşidir. *Çugdaan Buxatur*’ın *Kus Debeliye*’den yardım istemesi üzerine, *Kus Debeliye* tarafından çağrılır. *Aan Axtaliya* ilk başta *Çugdaan Buxatur*’a yardım etmemeleri için ablasına fikir beyan etse de ablasının ısrarları neticesinde onlara katılmaya karar verir. 2659, 2873, 2910, 3054, 3311, 3540, 3550, 3553, 3571 [9]

Kün Erili Buxatur: Yukarı Dünya’nın *Ayı* bahadırı ve *Kün Cöhögöy* ve *Kürüö Ceñke*’nin çocuğudur. Doğar doğmaz *Saraxana Küükenñik*’in emri ile kız kardeşi *Itık Kipsıydaan* tarafından kaçırılıp *Saraxana*’ya getirilir. *Saraxana* onu besleyip büyütür ve ona *Kün Erili* adını verir. *Saraxana* tarafından hırçın, açgözlü, kana susamış biri olarak yetiştirilir. Bu duygular onu *Çugdaan Buxatur*’ın ülkesini yağmalamaya sevk eder. Bu duygular öyle güçlüdür ki *Saraxana* ilk başta *Çugdaan Buxatur*’ın ülkesinin yağmalanmasına karşı çıktığı için diğer besleme *Urgunñuk Baatır* ile birlikte *Saraxana*’ya cebrederler. Destanın sonlarında *Kus Debeliye* tarafından dövülmek suretiyle Yukarı Dünya bahadırı olduğu hatırlatılır, eski kimliğine kavuşturulur. 3310, 3581, 3592, 3790, 698, 3884, 3872 [7]

Molcuruut Buxatur: Yukarı Dünya bahadırlarındandır ve *Kus Debeliye*’nin evini koruyan üç bekçiden biridir. *Çugdaan Buxatur*, *Kus Debeliye*’yi ziyarete geldiğinde önce bu üç oğlanla muhatap olur. *Çugdaan* ziyaretinin nedenini onlara anlatır ve sonrasında *Molcuruut Buxatur* içeriye girerek durumu *Kus Debeliye*’ye anlatır. 2273, 2656, 2674, 2825 [4]

Mitolojik Hayvanlar

Key Suorun kıla: *Çugdaan Buxatur*’ın dönüştüğü çift başlı canavar, mitolojik bir hayvandır. 2714, 3062 [2]

Öksökü: *Kus Debeliye*’nin dönüştüğü üç başlı mitolojik kuş, kartaldır. 3437, 408 [2]

Ölüü Ciribiney: Mitolojik bir balıktır ve uğursuz olarak addedilir (Ergun, 2013: 201). *Çugdaan Buxatır*'ın savaş aletlerini tasvir ederken ismi zikredilir. 1996 [1]

Öndölüyer Öksökü kıl: Bkz. *Öksökü* 4641, 4959 [2]

Yukarı Dünya Elçileri

Soluk Baatır: *Cılga Xaan Toyon*'un haberci oğlanıdır. Metinde karnı, boğazı, omzu, sırtı kılımlarla kaplı; aşağı doğru uzamış eğri burunlu; ayak tırnakları aşağı doğru uzayıp eğrilmiş; uzun ve güçlü ayaklı; geniş omuzlu, gözlerini döndüre döndüre bakan bir canavar gibi tasvir edilmiştir. *Taas Eñsilgen* savaş alanını ikiye yarıp bahadırlar açılan çukura düşüp savaşlarına devam ederken bu çukurun ağzında belirir ve *Cılga Xaan Toyon*'un sözlerini iletir. Buna göre *Kus Debeliye*'nin savaşı bitirmeden, düşmanlarını yenmeden savaş alanını kesinlikle terk etmemesi gerektiğini, aksi hâlde kutsal zıpkınını kendisine fırlatacağını söyler. 3669 [1]

Diğer Kahramanlar

Bakalaan Uus: Demircidir. Birçok *olonxoda Baltalaan* ismiyle yer alır. Üç dünyanın demircisi *Kıday* (*Kıtatay, Kıtay*) *Bahsi*'nin yardımcısı veya kardeşidir. Saha inanışına göre demircilerin kurucusu ve koruyucusudur. Metinde *Çugdaan Buxatır*'ın bıçağını yapan ustalardan biri olarak yer almaktadır. 2040 [1]

Degil mañan Uustar: Yukarı Dünya'nın mitolojik ustaları; yapıların ağaç ile ilgili kısımlarını yapan ustalar, dülgerlerdir. 4411, 4347, 4353, 4381 [4]

Kırbukaan Uus: Mitolojik demircilerden biridir. Metinde *Çugdaan Buxatır*'ın bıçağını yapan ustalardan biri olarak yer almaktadır. 2042 [1]

Kökölöön Uus: Kırbukaan Uus ile aynı özelliğe ve fonksiyona sahiptir. 2041 [1]

Orta Dünya Kahramanları

Orta Dünya, insanoğlunun yaşadığı yerdir. Destanın kahramanlarından *Çugdaan Buxatır* ve kabilesi burada yaşar. Destandaki olayların büyük çoğunluğu burada gerçekleşir. İncelenen destanda yer alan Orta Dünya'ya ait kahramanlar şunlardır:

Başkahraman

Çugdaan Buxatır: *Ayu* kabilesinin meşhur bahadırıdır. Destanda *Kus Debeliye*'den sonra ikinci önemli isimdir. Ülkesinin ve kendisinin namı *Saraxana*'ya kadar gider. *Saraxana*'nın çocukları da kendilerini ispatlamak için böylesi meşhur bir bahadırı gözlerine kestirir. *Çugdaan* çok akıllı ve ülkesini seven bir bahadırıdır. Öyle ki iki bahadıra karşı gözünü kırpmadan saldırmıştır. *Abaahı* bahadırlarının üstesinden gelemeyince de sırf ülkesini kurtarmak için *Kus Debeliye*'ye, onlara yardım etsin diye onun önünde düz çöküp yalvarmıştır. 1176, 1283, 1338, 1608, 1674, 1735, 1939, 2189, 2215, 2252, 2260, 2357, 2382, 2406, 2432, 2443, 2599, 2685, 2710, 2745, 2756, 2819, 2934, 2969, 3060, 4617, 4726, 4798, 4808, 830, 3306, 1437, 2900, 3775, 4942, 2305, 2923 [37]

Yardımcı Kahramanlar

Bahadırlar

Aan Daadar Buxatır: *Ayu* kabilesinin bahadırıdır. Destanın sonlarında ismi geçer. Destanda herhangi bir olaya dahil yoktur. *Çugdaan Buxatır*'ın kız kardeşi *Xaançılaan Kuo* ile *Urgunñuk Baatır*'ı evlendirip evlerini yapan *Kus Debeliye*, onlardan ayrılırken *Urgunñuk Baatır*'a, annesinin soyundan bir çocuk doğacağını, ona *Xaadiat Bergen* adını vermesini, bu çocuğun ileride *Aan Daadar Buxatır* ile karşılaşacağını ve kesinlikle onunla birlikte hareket etmemesi gerektiğini söyler. Böylece ilk ve son kez *Aan Daadar*'ın adı destanda zikredilmiş olur. 4594 [1]

Acına Baay Toyon: *Ayu* kabilesinin kurucusudur. Destanın başkahramanlarından *Çugdaan Buxatır*'ın babasıdır. Metinde *Çugdaan Buxatır* kendisini takdim ederken anne ve babasının ismini de zikrettiğinden adı sıkça geçer. 2209, 1689, 1745, 2301, 2426, 4008, 4714, 4796, 4827, 824, 4939 [11]

Dokuz Oğlan: *Çugdaan Buxatır*'ın *Kus Debeliye Buxatır*'ı karşılamakla görevlendirdiği, beyaz turnaya benzetilen bekâr oğlanlardır. 4630, 4646 [2]

Ecine Baay Xotun: *Ayu* kabilesinin kadın kurucusudur. Destanın başkahramanlarından *Çugdaan Buxatır*'ın annesidir. Destanda *Çugdaan Buxatır* kendisini takdim ederken babası gibi annesinin adını da sıkça zikreder. 1692, 1753, 2212, 2302, 2429, 4011, 4797, 4830, 4879, 827, 4935 [11]

Eriede Bergen: *Ayu* kabilesi bahadırıdır. *Kus Debeliye*'nin izni olmadan gizlice onun koynuna girdiği için *Kus Debeliye* tarafından hapsedilir ve sonradan yine *Kus Debeliye* tarafından affedilir. *Kus Debeliye*, onu hapsedildiği yerden çıkarmak için *Çugdaan Buxatır*'ı yollar. *Eriede Bergen*, hapsediği yerden çıkarken *Kus Debeliye*'ye sadık bir köle olacağına söz verir. Ayrıca, Aşağı Dünya bahadırlarıyla savaş yapılırken *Kus Debeliye*'nin kardeşi *Aan Axtaliya*, Yukarı Dünya'nın oğlu tarafından yakalanacağı sırada, *Eriede Bergen* yetişir ve ona yardım eder. 3777, 3609 [2]

Sabiya Baay Xotun: *Ayu* kabilesinin kurucusu, *Saxa Saarın Toyon*'un eşidir. *Saraxana Küükenñik*'in emri ile kız kardeşi *Sayıp Kuturuk* tarafından kaçırılan *Urgunñuk Baatır* öz annesidir. 484, 550 [2]

Saxa Saarın Toyon: *Ayu* kabilesinin kurucusudur. *Saraxana Küükenñik*'in emri ile kız kardeşi *Sayıp Kuturuk* tarafından kaçırılan *Urgunñuk Baatır* öz babasıdır. 549, 483 [2]

Simexsin Emeexsin: Hayvanlara bakan ihtiyar kadın, ataerkil ailenin kölesi olarak geçer ve birçok destanda yer alan, genellikle olumsuz bir yardımcı kahramandır. İncelenen metinde herhangi bir dahil olmamıştır, sadece Orta Dünya tasvir edilirken adı zikredilmiştir. 161 [1]

Urgunñuk Baatır: *Sabiya Baay Xotun* ve *Saxa Saarin Toyon*’un çocuğudur. Annesi *Sabiya Baay Xotun* onu doğurur doğurmaz *Saraxana Küükenñik*’in emri ile *Saraxana*’nın kız kardeşi *Sayıp Kuturuk* tarafından kaçırılır. *Saraxana* onu besleyip büyütür ve ona *Urgunñuk Baatır* adını verir. *Saraxana* tarafından tıpkı diğer besleme *Kün Erili* gibi hırçın, açgözlü, kana susamış biri olarak yetiştirilir. Destanın sonlarında *Kus Debeliye* tarafından dövülmek suretiyle Orta Dünya bahadırı olduğu hatırlatılır, eski kimliğine kavuşturulur ve *Çugdaan Buxatır*’ın kız kardeşiyle evlendirilir. 4000, 4847, 3937, 1686, 3303, 3788, 4535, 4573, 706, 922 [10]

Xaadiat Bergen: *Ayu* kabilesi bahadırıdır. *Kus Debeliye*’nin *Urgunñuk Baatır*’a müjdelediği, *Urgunñuk Baatır*’ın annesinin soyundan doğacak olan bahadırıdır. 4578 [1]

Xaançılaan Kuo: *Ayu* kabilesi kadınıdır ve *Çugdaan Buxatır*’ın kız kardeşidir. *Abaahı* bahadırları *Çugdaan Buxatır*’ın yurdunu yağmaya geldiğinde *Urgunñuk Baatır* tarafından kaçırılır. Savaş bittiğinde kurtarılır ve *Kus Debeliye* tarafından kötülüklerden arındırılan *Urgunñuk Baatır* ile evlendirilir. 1713, 1890, 2523, 4537, 4834, 4015 [6]

Ruhlar

Aan Alaxçın Xatın: Orta Dünya’nın en büyük ruhudur ve kutsal ağaç *Aal Luuk Mas*’ta yaşar. *Olonxolar*da Orta Dünya kahramanlarının baş koruyucusudur. Kahramanlara nasihat eder, tavsiyelerde bulunur ve kahramanlar yolculuğa çıkmadan önce onları kutsar. Metinde şaman *Aytalın*’ın duasında adı zikredilmektedir. 4235 [1]

Aan Uxxan: Ateş ruhudur. Kendisinden iyilik beklenen ruhtur. Bir diğer adı *Xatan Temieriye*’dir. Destanda *Kus Debeliye Buxatır*’ın savaşa giderken dua ederek yardım istediği ruh olarak yer almaktadır. 3011 [1]

Xatan Temieriye: Bkz. *Aan Uxxan* 3009 [1]

Cebin Kulaxay Xotun: *Timir Cigisken* geçidinin koruyucu ruhudur. *Kus Debeliye*’nin savaşın devam ettiği sırada dua ederek yardımlarına müracaat ettiği ruhlardan biridir. 3268 [1]

Xaan Eğirgen: Kanlı dağ geçidinin ruhu, sahibidir. *Kus Debeliye*’nin, savaşın devam ettiği sırada dua ederek yardımlarına müracaat ettiği ruhlardan biridir. 3264 [1]

Taas Eñsilgen: Bahadırların savaşmaları için belirlenmiş *Kırpiayka* isimli alanın ruhudur. *Kus Debeliye*’nin savaşın devam ettiği sırada dua ederek yardımlarına müracaat ettiği ruhlardan biridir. Savaşın otuzuncu gününde *Taas Eñsilgen*, savaş alanını ortadan ikiye böler ve bahadırlar buraya düşerek savaşıma devam ederler. 3209, 3475 [2]

Toyon Turantay: Kanlı dağ geçidinin sahibi olan ruhtur. *Kus Debeliye*’nin savaş sırasında dua ederek yardım istediği bir başka ruhtur. 3260 [1]

Nelber İye Xotun: *İeyiexsitlerin* gezdiği dağ geçidinin iyi niyetli sahibesi, ruhudur. *Kus Debeliye'nin*, savaşın devam ettiği sırada dua ederek yardımlarına müracaat ettiği ruhlardan biridir. 3272 [1]

Şamanlar

Ayın Cargıl: *Ayın* kabilesinin kadın şamanıdır. *Kus Debeliye'nin Urgunñuk Baatır* ile *Çugdaan Buxatur*'ın kız kardeşi olan *Xaançılaan Kuo*'nun yaşayacağı yerin inşa edilmesi için Yukarı Dünya ruhlarına ettiği duada adı geçer. 4069, 4070 [2]

Aytalın: *Ayın* kabilesinde kadın şamandır. *Kus Debeliye'nin, Urgunñuk Baatır* ile *Çugdaan Buxatur*'ın kız kardeşi olan *Xaançılaan Kuo*'nun yaşayacağı yerin inşa edilmesi için Yukarı Dünya ruhlarına dua eder ve bunun neticesinde *Aytalın* gelerek onlar için dua edip tavsiyelerde bulunur. 4131, 4169, 4209 [3]

Kün Küögelcin: Gök kadın şaman ve *Kün Toyon*'un kızıdır. *Kus Debeliye'nin Urgunñuk Baatır* ile *Çugdaan Buxatur*'ın kız kardeşi olan *Xaançılaan Kuo*'nun yaşayacağı yerin inşa edilmesi için Yukarı Dünya ruhlarına ettiği duada adı geçer. 4050, 4055 [2]

Kün Küögeldin: Bkz. *Kün Küögelcin* 4464 [1]

Aşağı Dünya Kahramanları

Aşağı Dünya'da yaşayan *abaahı*larla ilgili olarak Puhov, önemli bir noktaya dikkat çeker. O, geleneksel Saha inancındaki *abaahı*lar ile destanlardaki *abaahı*ların birbirine karıştırılmaması gerektiğini, geleneksel inançtaki *abaahı*ların tanrısal olduğunu, destanlardaki *abaahı*ların ise epik bir kabileden ibaret olduğunu söyler. Diğer bir ifadeyle, destanlardaki *abaahı*ların normal, ölümlü insan olduğunu belirtir (Puhov, 2015, s. 143). Dolayısıyla metinde geçen Aşağı Dünya'ya ait bazı kahramanlar ruhlar başlığı altında, bazıları da bahadırlar başlığı altında ele alınmıştır.

Metinde yer alan Aşağı Dünya kahramanları şunlardır:

Başkahraman

Saraxana Küükennik: *Abaahı* kadını ve *Arsan Duolay*'ın kızıdır. Yaşadığı yerle yetinmeyip yaşamasının yasak olduğu Orta Dünya'yı gözüne kestirir. Anne ve babası ona izin vermeyince yalvarıp yakarak, orada hiç kimseye karışmayacağına, kötülük yapmayacağına dair yemin etse de Orta Dünya'ya gider gitmez verdiği sözü, ettiği yemini unutarak kötülüklerine başlar. Yeni doğmuş çocukları kaçırıp onları hırçın, açgözlü, kana susamış biri olarak yetiştirdiği için merhametsiz biri olarak nitelendirilebilir. Büyüttüğü beslemelerin *Kus Debeliye*'ye yenildiğini öğrenince Aşağı Dünya'ya kaçması dolayısıyla da korkak olarak atfedilebilir. 3960, 1237, 1789, 2258, 2312, 2509, 251, 336, 3891, 4099, 447, 557 [12]

Yardımcı Kahramanlar**Ruhlar**

Obot Menegey: Hunharlık iyelerinden biridir. Metinde bahadırlar savaşırken on yaşında çocuğa dönüşerek savaş alanını dokuz günde bir yıkar. 3164 [1]

Bahadırlar

Arsan Duolay: *Abaahı* kabilesinin kurucusu ve Aşağı Dünya'nın lideridir. Ayağında prangayla doğmuş, eski bir palto giyen, rende dişli, zıpkın saçlı bir ihtiyar olarak tasvir edilir. Metinde *Saraxana*'dan "Arsan Duolay'ın biricik kızı" olarak söz edilmesi nedeniyle adı metinde sıkça geçer. 1236, 2256, 2310, 241, 2508, 256, 262, 303, 3443, 3889, 3956, 4096 [12]

Cebin Kulaxay: *Arsan Duolay*'ın kızı ve *Saraxana Küükenñik*'in kız kardeşidir. *Saraxana*'nın emri ile Aşağı Dünya'da yaşayan *Ölüü Ötümextey* ve *Timir Temelekeen*'in çocuğunu kaçırarak ablasına getirir. 379, 491 [2]

İtik Kıpsıydaan: *Arsan Duolay*'ın kızı ve *Saraxana Küükenñik*'in kız kardeşidir. *Saraxana*'nın emri ile Yukarı Dünya'da yaşayan *Kün Cöhögöy* ve *Kürüö Ceñke*'nin çocuğunu kaçırarak ablasına getirir. 372, 464 [2]

İnneli Balay: *Abaahı* kabilesinin kurucusu *Arsan Duolay*'ın eşi, *Saraxana Küükenñik*'in annesidir. Metinde *Saraxana*'nın Orta Dünya'ya gitmek için anne ve babasından izin istediği bölümde ismi geçer. 257, 264 [2]

Ölüü Ötümextey: *Abaahı* kabilesinin başı, *Tınıraxtaax Dıgıydaan Böğö*'nün gerçek babasıdır. 3295, 3678, 502, 553 [4]

Sayıp Kuturuk: *Abaahı* kadını ve *Sarahana Küükenñik*'in kız kardeşidir. *Saraxana*'nın emri ile Orta Dünya'da yaşayan *Sabıya Baay Xotun* ve *Saxa Saarın Toyon*'un çocuğunu kaçırarak ablasına getirir. 375, 476 [2]

Tınıraxtaax Dıgıydaan Böğö: *Abaahı* kabilesi bahadırıdır. *Ölüü Ötümextey* ve *Timir Temelekeen*'in çocuğudur. Annesi *Kürüö Ceñke* onu doğurur doğurmaz ile *Saraxana*'nın kız kardeşi *İtik Kıpsıydaan* tarafından kaçırılıp *Saraxana*'ya getirilir. Yapı itibarıyla *Kün Erili* ve *Urgunñuk Baatır*'dan daha yapılı ve güçlüdür. *Saraxana* Yukarı ve Orta Dünya'nın çocuklarını emzirirken sağ dizine oturtup sağ göğsüyle, *Dıgıydaan Böğö*'yü ise sol dizine oturtup sol göğsüyle emzirir. Açıkgözlü, kurnaz, yerinde duramayan, atik, biri olarak ve tırnaklı lakabıyla birlikte zikredilir. 1409, 2667, 2769, 3233, 3682, 710, 924, 933, 958, 3299 [10]

Timir Temelekeen: *Abaahı* kabilesinin kurucusu ve *Ölüü Ötümextey*'in eşidir. Ayrıca *Tınıraxtaax Dıgıydaan Böğö*'nün gerçek annesidir. 3296, 3679, 503, 554 [4]

Mitolojik Hayvanlar

Moñoy Kıl: Ateş çıkaran mitolojik yılanıdır. *Saraxana*'nın kardeşi *Itık Kipsydaan*'ın Yukarı Dünya'ya giderken dönüştüğü mitolojik hayvandır. 515 [1]

Ölüü Ötümex Kıla: Aşağı Dünya'nın mitolojik vahşi hayvanı. *Saraxana*'nın kardeşi *Cebin Kulaxay*'ın Aşağı Dünya'ya giderken dönüştüğü mitolojik hayvandır. 523 [1]

Mekânı Belli Olmayan Kahramanlar

Metinde geleneksel Saha inancının dışında kahramanlar da bulunmaktadır. Bunların Saha-Rus temasları neticesinde destanlara nüfuz ettiğini söylemek mümkündür. Destanın derlendiği dönem de göz önüne alındığında bu unsurların destan metninde yer alması gayet normaldir. Bu iki kahraman da Rus Ortodoks inancına ait kahramanlardır ve destandaki isim ve vazifeleri şu şekildedir:

Arxaanñal Tañara: Baş melektir. Hristiyanlık terminolojisine ait bir kavramdır. Ortodoks mitolojisinin metindeki izlerinden biridir. Destan metninin başlarında, Orta Dünya'daki Batı Sibirya adlı yer tasvir edilirken adı zikredilmektedir. Metinde tam olarak "...Arxaanñal Tañara denen, bu isimle ünlenen, kabadayı gibi yürüyen kişinin yaşayacağı yerin..." şeklinde geçer. 85 [1]

Nukuola Tañara: Hristiyanlık terminolojisine ait bir kavramdır. Ortodoks mitolojisinin metindeki izlerinden biridir. Destan metninin başlarında, Orta Dünya'daki Batı Sibirya adlı yer tasvir edilirken adı zikredilmektedir. Metinde tam olarak "...dokuz katlı, pisliği olmayan, temiz beyaz gökte, Tanrı Nikolay denilenin, hiddetiyle nam salıp yaşayacağı yerin öteki tarafında..." şeklinde geçer. 96 [1]

Yer Adları

Destanın olay örgüsü genel itibarıyla Orta Dünya'da, diğer bir ifadeyle insanoğlunun halihazırda yaşamakta olduğu dünyada geçmesine rağmen, metinde bulunan yer adlarının hemen hemen hepsinin mitolojik yer adları olması dikkat çeken bir husustur. İncelenen metindeki yer adları aşağıda alfabetik sıraya göre verilmiştir.

Aşağı Dünya: Saha Türkçesinde *Allaraa Doydu* veya kısaca *Allaraa* olarak adlandırılan Aşağı Dünya, kötü ruhları yaşadığına inanılan yerdir. "Alt Dünya temelinde geniş olup yukarı doğru daralır. Burada güneş ve ay farklıdır; daha sönüktür; etrafı tam olarak aydınlatmazlar. Burada dünya sürekli alaca karanlıktır. Alt Dünyanın otları ve çimenleri demirden ve dikenlidir. Örümceklerin bile battığı bela denizi olarak bilinen ateşli, yanan bataklıkları vardır. Sakinleri de tek gözlü, tek kollu, tek ayaklı çirkin yaratıklardır. Bunlar yukarıya Orta Dünya'ya çıktıklarında insanlara zarar verirler." (Ergun, 2013: 140). Destanın baş kötü kahramanı *Saraxana* ve diğer *Abaahı* kabilesi üyeleri bu dünyada yaşarlar. 3018, 4564, 707, 521, 524, 3953, 1235, 233, 3496, 3658, 4745, 492, 552 [13]

Batı Sibirya (Arğaa Sibiir): Orta Dünya'da yer alan bir ülkedir. Bu kavramın, *olonxolarda* Sibirya adının etkisiyle oluştuğu düşünülür. Bununla birlikte *Sibiir* kelimesi *olonxolardaki sir*

“toprak, ülke” kelimesiyle eş anlamlı olup günümüzdeki coğrafi adlandırma ile aynı değildir. Metinde Batı Sibirya Sahaların yaşadığı yeri içine alan bölgenin adıdır. Yeryüzünün yarısını kapladığı tasavvur edilir. Metinde mitolojik olmayan tek yer adıdır. 110, 113, 1234, 1786, 2507, 2892, 3944, 4091, 4212, 4335, 4835, 2327, 4119, 4134, 4623 [15]

Buolak Xaya: *Buolak* dağı. Bahadırların savaşı için tahsis edilmiş alandır. Metinde bahadırın savaşı burada gerçekleşir. *Çugdaan Buxatır*, *Abaahı* bahadırlarıyla yaptığı ilk mücadeleden mağlup çıkınca, ikinci kez karşılaşmak üzere *Abaahı* bahadarlarına *Buolak Xaya*’da karşılaşmayı teklif eder. 1649, 3182, 3493 [3]

Cölörü Xaan: Aşağı Dünya’dan Orta Dünya’ya açılan geçitlerden biridir. *Saraxana Küükenñik* ve kız kardeşleri *Itık Kıpsıydaan*, *Sayıp Kuturuk* ile *Cebin Kulaxay* Aşağı Dünya’dan Orta Dünya’ya giderken bu geçitleri kullanır. 417 [1]

Çuguya Xaan: Aşağı Dünya’dan Orta Dünya’ya açılan geçitlerden biridir. Bkz. *Cölörü Xaan* 411 [1]

Çağıya Xaan: Aşağı Dünya’dan Orta Dünya’ya açılan geçitlerden bir diğeridir. Bkz. *Cölörü Xaan* 413 [1]

Degie: Bkz. *Yana (Caañı)* 3630 [1]

Delbirge Xaan: Bir dağ geçidi. Muhtemelen Orta Dünya’da; adak olarak yele ve bez parçalarının bağlı bulunduğu bir yerdir. 3106, 3271 [2]

Kırpaayka: Bkz. *Kırpiayka* 1651, 3516 [2]

Kırpiayka: Kahramanların savaşları için belirlenmiş alandır. Hakkında kesin bir bilgi yoktur. Metne göre de ya *Buolak Xaya* ile aynı ya da *Buolak Xaya*’nın hemen yanında bir yer olmalıdır. Çünkü ismi *Buolak Xaya* ile birlikte zikredilir. 3183, 3208, 3462 [3]

Kileye Xaan: Aşağı Dünya’dan Orta Dünya’ya açılan geçitlerden başka biridir. Bkz. *Cölörü Xaan* 409 [1]

Kimeen İmeen doydu: Kahramanın okunu hazırlamak için gerekli olan ağaç kökünün bulunduğu epik yerdir. Birçok *olonxoda* kahramanın okunu tasvir ederken *Tumaan-İmeen* ve *Hamaan-İmeen* adları ile birlikte kullanıldığı görülür. Metinde *Çugdaan Buxatır*’ın silahları tasvir edilirken kullanır. 1994 [1]

Orta Dünya: Saha Türkçesinde *Orto Doydu* olarak adlandırılan Orta Dünya, insanoğlunun ve orman, dağ, akarsu, geçit vb. doğa unsurlarının ruhlarının yaşamını sürdürdüğü yerdir. Destanın esas konusu bu mekânda gerçekleşmiştir. Orta Dünya’nın oldukça güzel ve canlı bir yer olması dolayısıyla, Aşağı Dünya ruhlarından ve destanın başkahramanlarından *Saraxana*

Küükenñik'in burayı ele geçirmek istemesi ile destan başlar. Devamındaki olaylar ise destanın ana konusunu oluşturur. 363, 2153, 313, 3455, 4570, 517, 548, 781, 2692, 1431, 3025, 4333, 4560, 1401, 1684, 3301, 3786, 3935, 4533, 4845, 703, 722, 920, 2913 [24]

Suordaax Suksulla Xaan: Kanlı dağ geçididir. Metinde *Toyon Turantay*'ın ruhu olduğu geçittir. Metinde, *Kus Debeliye*'nin, *Kırpiayka*'nın ruhu olan *Taas Eñsilgen*'e yalvardığı konuşmada ismi zikredilir. 3259 [1]

Timir Cigisken: Dağ geçididir. Metinde *Cebin Kulaxay Xotun*'un ruhu olduğu geçittir. *Kus Debeliye*'nin, *Kırpiayka*'nın ruhu olan *Taas Eñsilgen*'e yalvardığı konuşmada ismi zikredilir. 3267 [1]

Tumaan İmeen doydu: Bkz. *Kimeen imeen doydu* 1992 [1]

Unaaritta Ebe Xotun: Orta Dünya'da, insanoğlunun yaşadığı çok güzel bir doğaya sahip yerin özel adıdır. Metinde "...Batı Sibirya'nın yüksek yeri, meşhur alanı, arkası görünmez, karşısı bilinmez Unaaritta Ebe Xotun..." şeklinde tasavvur edilir. 131, 3949, 3982, 422, 137, 4288 [6]

Uot Kudulu: Mitolojik ateş denizidir. Aşağı Dünya'da yer almaktadır. Metinde, bahadırların savaşı devam ederken ortaya çıkan *Kırpiayka*'nın ruhu olan *Taas Eñsilgen*, bahadırları bu denizin hemen sağındaki yere kovar. 3506 [1]

Üöden: Bkz. *Ütügen* 3651, 3975, 4222, 1597, 2666, 3229, 3498, 500 [8]

Ütügen: Cehennem ve Aşağı Dünya anlamlarına gelmektedir. Metinde ekseriya cehennem anlamında kullanılır. Çünkü Aşağı Dünya ifade edilmek istendiğinde *Allaraa* veya *Allaraa Doydu* terimleri kullanılmıştır. 3703, 4224, 3976, 3430 [4]

Yana (Caañı): Bir ırmağın adıdır. *Soluk Baatır*'ın tırnaklarını tasvir ederken kullanılır. *Soluk Baatır*'ın tırnakları burada Yana tırpanına benzetilir. 3628 [1]

Yukarı Dünya: Saha Türkçesinde *Üöhe Doydu* olarak adlandırılan Yukarı Dünya; ruhların, ilahların ve Yukarı Dünya bahadırlarının yaşadığı yerdir. Doğu ve Güney göğün bu dünyada olduğu tasavvur edilir. Doğu gökte dokuz kat vardır ve bu katlarda destan metinde yer alan ilahlar, ruhlar yer alır (Yıldırım ve Kalkan, 2018, s. 6). 4562, 2272, 2673, 2825, 3309, 3580, 3612, 3789, 3871, 3883, 641, 696, 1245 [13]

Xaan Çuguya: Bkz. *Çağıya Xaan* 3120, 3263, 3796 [3]

Xamaan İmeen doydu: Bkz. *Kimeen İmeen doydu* 1990, 3482 [2]

Xoñoroy Cuorsun: Dar, uzun ve çıplak tepedir. Metinde *Kün Erili* ve *Urgunñuk Baatır Çugdaan Buxatır*'ın yurdunu yağmaya geldiklerinde, keşif için önce bu tepeye çıkıp etrafı seyrederler. Bunun haricinde bazı tasvirlerde de bu tepenin ismi zikredilir. 1055, 1063, 1543, 3179 [3]

Sonuç

Destan, milletlerin hafızası olan değerli bir anlatı türüdür. Toplumun geçmiş dönemlerden günümüze kadarki sürecinde halkın hafızasında kalan izlerini, yaşanmışlıklarını, gelenek, görenek ve inanç sistemini yansıtmaya, ayrıca insanların hayal dünyalarını, umut ve beklentilerini yansıtmaya sebebiyle destanlar önemlidir. Sahalar, zengin bir destan külliyyatına

sahiptir. Yazıya geç geçmeleri nedeniyle Sahaların tarihi hakkında çok fazla yazılı kaynak yoktur. Tarihî araştırmalarda içerik olarak tarihsel bilgi barındırması dolayısıyla oldukça değerli bir bilgi kaynağı durumunda olan destanlar, Saha kültüründe önemli bir yer teşkil etmektedir. Geleneksel Saha inanç sisteminin tüm izlerini bünyesinde bulunduran destanlar, gerek kahramanların gerekse olayların geçtiği yerlerin mitolojik özellikleri dolayısıyla Türk destan geleneğinde müstesna bir konuma sahiptirler.

İncelenen metinde, Orta Dünya'dan yirmi üç kahraman, yüz bir defa; Yukarı Dünya'dan yirmi dört kahraman, yüz elli beş defa; Aşağı Dünya'dan on iki kahraman, kırk üç defa ve mekânı belli olmayanlar olarak değerlendirilen Hristiyan Ortodoks inancının metindeki izleri olarak tespit edilen iki kahraman da iki defa zikredilmiştir. Toplamda altmış bir kahraman, üç yüz bir defa zikredilmiştir. Metnin genelinde Orta Dünya'dan olan on beş insanoğlu haricinde, geriye kalan kırk altı kahraman mitolojik özellik taşımaktadır. Kahramanlar ve bunların isimlerinin sıkça tekrarlanması, mitolojik türde olan destanın bu açıdan zenginliğini göstermektedir.

İncelenen metinde tespit edilen yer adı sayısı yirmi beştir. Bu yirmi beş yer adı toplamda doksan yedi defa metinde zikredilmiştir. Batı Sibirya (*Arġaa Sibiir*) haricinde geriye kalan isimler Saha destanlarında yer alan mitolojik yer adlarıdır. Bu özelliğiyle de kahramanlarda olduğu gibi yerle ilgili mitolojinin de destana yaygın bir şekilde yansıdığını söylemek mümkündür.

Yapılan inceleme neticesinde elde ettiğimiz veriler, Saha Türklerinin destan dünyasında kurguladıkları şahısların mekânlara göre uygun bir şekilde yerleştirildiğini, her mekânın kendine has şahıs kadrosuyla oluşturulduğunu, anlatıcının destan metnini söylerken şahıs ve yer adlarını rastgele değil, kompozisyon bütünlüğünde belirli bir mantık ve inanç sistemine bağlı kalarak yarattığını açıkça göstermektedir.

Kaynakça

- Alekseyev, A. (2012). *Ayın iteġelin tuhunan*, Cokuuskay: Biçik.
- Emelyanov, N. V. (2016). *Soy Ataları hakkında olongho konuları*, Çev.: Metin Ergun, Konya: Kömen.
- Ergun, M. (2013). *Yakut destan geleneği ve er sogotoh*, Ankara: TDK.
- Ergun, M., Zakharov, T., ve Gavriliev. Ç. (2017). *Sakha Kahramanlık destanı ehe khara atlı eles bootur*, Konya: Kömen.
- Ergun, P. (2019). *Sibirya Türklerinin destanlarında iyeler*, Konya: Kömen.
- Fedorov, A.S. (2011). *Öbüge siere-tuoma*, Cokuuskay: Biçik.
- Gömeç, S. (2003). *Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları tarihi*, Ankara: Akçağ.
- Komisyon. (1993). *Yakutskiy geoişeskiy epos kış debeliye*, Novosibirsk: NAUKA.

- Puhov, İ. V. (2015). *Yakut kahramanlık destanı olonho genel tipler*, Çev.: Metin Ergun, Konya: Kömen.
- Teris (2012). *İteğel Tılcıta*, Cokuuskay: Biçik.
- Yıldırım, H., Kalkan, N. (2018). *Saha Türklerinde Tanrı öğretisi şamanizm*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yıldız, N. (2015). *Türk dünyası destancılık geleneği ve destanlar*, Ankara: Akçağ.

Ordu Mesudiye Köykent Projesinde Katılım ve Bunun Bireysel Sosyoekonomik Özelliklerle İlişkisi: Kırsal Kalkınma için Çıkarımlar¹

Participation in the Ordu-Mesudiye Village-Town Project and Its Relations to Individuals' Socio-economical Characteristics: Implications for Rural Development

Prof. Dr. Mehmet C. Marin²

Başvuru Tarihi: 24.04.2019

Kabul Tarihi: 28.04.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışma Ordu, Mesudiye Köykent Projesi sürecindeki katılımın niteliği ile bireylerin sosyoekonomik ve demografik özelliklerinin katılımın düzeyine etkisini 149 hane reisine uygulanan bir anketin verileri ve sıralı logit modeline dayanarak incelemektedir. Bulgular, katılımın proje resmî belgelerinde ve bazı çalışmalardaki iddiaların aksine sınırlı düzeyde kaldığını, özellikle kadın ve yoksulları yeterince kapsamadığını göstermektedir. Bulgulara göre, hane halkı reislerinin katılım düzeyleri, yaş, cinsiyet, eğitim, kooperatif üyeliği, toprak mülkiyeti ve gelire bağlı olarak değişmektedir. Yapılan faaliyet türü ve köyde geçirilen sürenin ise katılım üzerinde anlamlı etkileri bulunmamaktadır. Katılım ile proje sonuçlarının benimsenme düzeyleri arasında da anlamlı bir korelasyonun bulunmuştur. Sonuç olarak bulgular, katılımın kırsal kalkınma girişimlerinin meşruiyeti ve sürdürülebilirliğini sağlama ve daha başlangıç aşamasında dikkatlice planlamasının önemini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Köykent, Katılım, Kalkınma, Sosyoekonomik Özellikler

Abstract

This study analyzes characteristics of participation and effects of individuals' socioeconomic and demographic features on their participation levels in Mesudiye, Ordu, Village-Town Project, based on a logit model and the data from a survey conducted among 149 households' heads. The findings show that participation was relatively limited; contrasting with the claims of project's documents and some studies, and did not adequately represent the women and the poor. While participation varied depending on age, gender, education, cooperative membership, land

¹ Bu makalede kullanılan veriler, TÜBİTAK SOBAG tarafından desteklenen 107K152 nolu ve "Ordu-Mesudiye Köykent Projesinin Katılım, Mekânsal ve Sosyoekonomik Boyutlarıyla Bir Değerlendirmesi" adlı projeden gelmektedir. Destekleri için kendilerine çok teşekkür ederim.

² Hakkâri Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mcmarin@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2022-3952

ownership, and income, type of activity and time stayed in villages did not have any effect. In addition, individuals' participation was correlated with their perception of project efficiency. In general, the findings indicate the importance of participation both for ensuring legitimacy and sustainability of any development initiative and its need for a careful planning.

Keywords: *Village-Town, Participation, Development, Socioeconomic Characteristics*

Giriş

Gelir artışı, teknoloji transferi, verimlilik ve fiziksel altyapı yatırımları gibi olgulara odaklanan modernleşmeci kalkınma anlayışından yerel özgünlükleri ve insanı merkezine alan bir anlayışa geçiş, yerel düzeydeki koşullar, bilgi, beceri ve sosyal ilişkiler gibi topluluk özelliklerine eğilmeyi zorunlu kılar. Toplulukların kendilerini doğrudan etkileyen kalkınma sorunlarına etkin çözümler üretebilmeleri için sahip oldukları maddi kaynak, bilgi, beceri ve genel olarak tüm çabalarını harekete geçirebilmeleri gerekir. Bunun için de birey olarak yaşamlarını yakından etkileyen koşullar ve faaliyetlere müdahale edebilmeleri ve buna ilişkin kararlara aktif katılımlarıyla mümkün olabilir.

2000 yılında başlatılıp 2002 yılında tamamlanmadan sona erdirilen Ordu Mesudiye'deki Çavdar Merkezli Köykent projesinin ilgili resmî belgeleri ve bilimsel çalışmalarda önceki kırsal kalkınma anlayışlarından katılımcılık yönü ile farklı olduğu özellikle vurgulanır. Köykent projesinin Mesudiye'de uygulanmasının gerekçesinde ise yöredeki güçlü demokratik ve katılımcı kültüre sahip nüfus ile 1991'den beri her yıl düzenli bir şekilde toplanmakta olan Mesudiye İlçe Kurultayının varlığına dikkat çekilir (Bkz.MEGEV; 2003; Başa, 2000 ve 2007; Erdönmez, 2005; Yıldız, Güler ve Başa, 2009; Kovancı, 2005). Mesudiye Dernekler Federasyonu'nun (MESDEF) bugün için sayıları kırkı aşan üyesi de yörede gereekten de güçlü bir örgütlenme geleneğinin bulunduğunu göstermektedir.

Yerel halkın katılımcılığına ve tabandan tavana bir anlayışa dayandığı iddia edilen Köykent (Başa 2000) gibi projelerin başarılı sonuçlar doğurması için, bireylerin örgütlenme ve katılımcı davranış özellikleri göstermeleri önem taşımakla birlikte tek başına yeterli olmayabilir. Üstelik halkın kırsal kalkınmaya dahil edilmesi demek, her kararın halkın erişimine ve etkisine açık olduğu anlamına da gelmez (Cornwall, 2008, s. 280). Ayrıca birçok açıdan olumluluk içeren anlamına rağmen, katılımcı yaklaşımlar uzman, bürokrat veya güçlüünün elinde çok farklı amaçlar için de kullanılabilir (Cooke, 2004, s. 46-47; Oakley, 1991, s. 118). Bundan dolayı da Oakley (1991, s. 117) arzulanan birtakım sonuçlar doğurması beklenen katılımın, doğasını tanımlamak gerektiğine dikkat çeker.

Bu çalışmada temelde iki soruya yanıt aranmaktadır. Birincisi Ordu, Mesudiye Köykent projesinin planlaması, uygulanması ve değerlendirmesi aşamalarına halkın ne ölçüde katılım sergilediği ve bu anlamda resmî belge ve bazı çalışmalarda iddia edildiği gibi katılımcı bir proje olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini belirlemektir. İkincisi ise proje alanında yaşayan hane halkı reislerinin katılım düzeylerini etkileyen bireysel sosyoekonomik ve

demografik özellikleri belirlenmektedir. Bu çalışmadan elde edilecek bulguların kırsal kalkınmaya katılım ve katılımın planlanmasına ilişkin Türkiye'deki çalışmalara, kırsal kalkınma kapsamında yaşama geçirilecek projelerin katılım açısından daha iyi planlanması ve tasarlanmasına katkı sağlaması umut edilmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Bu çalışma kapsamında kırsal kalkınma projelerine katılım, proje sonuçlarından etkilenebilecek tüm kesimlerin projenin yaşam döngüsünü meydana getiren planlama, uygulama ve değerlendirme aşamalarına bilgi, işgücü, mali ve diğer tüm kaynaklarıyla katkı sağlayabilme ve özellikle bu aşamalarda alınan kararları etkileyebilme olanaklarının olması olarak tanımlanmaktadır.

Bir çalışmanın da dikkat çektiği gibi, eğer katılım literatürde tartışıldığı kadar yararlı ise, neden herkesin katılım göstermediği (Wandersman ve Giamartino, 1980, s. 218) sorusu bir açıklama gerektirmektedir. Nitekim gerçek yaşamda da fırsatları olduğu halde çok az sayıda kişinin katılım göstermesi de bütün suçu planlamacı ya da proje yönetimine atmanın yanlış olacağını gösterir. Belki de bu durum, aynı topluluktan gelen ve benzer koşullara sahip kişilerden katılım sergileyenleri sergilemeyenlerden ayıran bazı bireysel sosyoekonomik ve demografik özellikler ya da kişisel güdülerinin farklılığıyla açıklanabileceğinin bir göstergesi de olabilir. Örneğin Wynn, Crabtree ve Potts. (2001, s. 68), bir kırsal kalkınma programına katılımı etkileyebilen faktörleri, işletmenin fiziksel özellikleri, çiftçi özellikleri, iş koşulları ve durumsal etkenler olarak dört gruba ayırırlar. Siyasal katılım literatüründe de kişisel özellikler katılımcılığı etkileyen temel faktörler olarak belirir. Buna karşılık katılım koşulları ve kurumsal yapılar gibi bağlamsal etkenler, ikincil faktör olarak ortaya çıkar. Bu nedenle de siyasal katılımın açıklanması için bireysel sosyoekonomik ve demografik özelliklere dayanan ve SES modelleri olarak bilinen yaklaşım genelde kabul görmektedir (Leighley, 1995, s. 185–186). Kişilerin sahip oldukları yaş, cinsiyet, eğitim, bilgi ve beceri gibi özellikler, beşerî sermayeyi oluşturmaktadır. Bir anlamda bireysel sosyoekonomik ve demografik özellikler, tüm davranışların kaynakları olarak değerlendirilebilir. Bunlar genel olarak davranışları ve dolayısıyla katılımı, teşvik edebilir ya da sınırlandırabilir. Örneğin kırsal alanlardaki genç çiftçilerin yeni programları benimseme düzeyleri daha yüksektir (Wilson, 1996; Dupraz, Vanslebrouck, Bonnieux, ve van Huylenbroeck, 2002). Yine kişilerin gelirleri, maddi ve manevi varlıkları hem toplumsal konumun belirlenmesindeki rolleri hem de kişisel yapabilirlikler seçeneklerini etkileme yoluyla katılımı şekillendirebilir.

Toplum üyeleri arasında karşılıklı güven ve iş birliğinin ortaya çıkması, müzakerelerin teşvik edilmesi ve farklı etkinliklerin eşgüdümündeki rolü ve genel olarak karşılıklı ilişkilerde izlenecek kuralları belirleyen sosyal sermaye, toplumsal işlem maliyetlerini azaltırken katılımın koşulları ile bunlara ilişkin algıları da etkiler. Sosyal sermaye, topluluk üyelerinin karşılıklı güvenleri, destekleyici ilişkileri ve bunların sosyal ağlarının gelişmesi ve sürdürülmesine ilişkin topluluğa içkin formel ve enformel kurallar bütünüdür. Chaudhuri ve Heller (2003, s. 7-25) oynanmakta olan bir oyunun kuralları olarak gördüğü kurumları ve sosyal yapıları, bireylerin seçenek setlerini, fırsat ve maliyetlerini farklı şekillerde etkileyebileceğine dikkat çeker. Kurallar,

normlar ve algılar başta kadınlar ve yoksullar olmak üzere belirli kesimler için çoğu kez dezavantajlar yaratabilir. Claridge (2004, s. 28) birçok toplumda erkek ve kadınların algıları, ihtiyaçları ve karşı karşıya oldukları fırsatların, farklılık gösterdiğini belirtir. Bunlar dezavantajlı kesimlerin kalkınma programlarına katılımlarını sınırlandırabilir. Diğer taraftan kurallar da toplumdaki güç ilişkilerince şekillenir. La Ferrara (2002), topluluk içindeki gelir dengesizliğinin artışının, grupların kompozisyonu ve genel katılım üzerinde net olmayan etkilere sahip olduğunu, katılımın toplumsal gelir dağılımının şekli ve erişim kurallarına bağlı olduğuna dikkat çeker.

Rasyonel Seçim Teorisi, katılımın hem fayda hem de maliyetlerinin olduğunu belirtir. Maliyet ve faydalar doğrudan ve dolaylı olabilirler. Maliyetler, yapılan maddi masraflar, zaman ve fırsat maliyetlerinden oluşur (Chaudhuri ve Heller, 2003, s. 7). Her davranış gibi katılım da daha çok kalkınma projelerinin sağlayacağı imkânlarından yararlanma güdüsü ile gerçekleşmektedir (Jones ve Kardan, 2013; Rono ve Aboud, 2003). Örneğin bir çalışmada kırsal turizme açabilecekleri mülkleri olanların, kişisel gelir beklentisiyle ve doğrudan yarar sağlayan projelere daha çok katılım sergiledikleri belirlenmiştir (Ertuna, Güney, Güven ve Aydemir, 2012, s. 61). Diğer taraftan rasyonel seçim teorisi, katılım maliyetlerinin faydalarından daha yüksek olduğu durumlarda katılımın gerçekleşmeyebileceğine de dikkat çeker.

Yukarıdaki tartışmalar aktörlerin güduları ile katılım koşullarını anlamının önemini de göstermektedir. Çok sayıda ve farklı psikolojik güdüler katılımı etkileyebilmektedir (Swapan 2016, s. 70; Wandersman vd., 1980, s. 218; Ohmer, 2010, s. 7). Bunlar bireysel kazançlardan (Jones vd, 2013: 10; Ertuna vd., 2012: 64) ya da mensubu olduğu topluluğun gelişmesine katkı sağlama sorumluluğunu duyma gibi değerlerden topluluk işlerine katılıma ilişkin inanç ve tutumlara varıncaya kadar değişebilmektedir. Mathies ve Krömker (2000, s. 65) katılımcı planlamaya ilişkin birçok çalışma örneği sunarak bireysel özellikler ve kişisel psikolojik durumlar gibi müdahalenin yapıldığı koşulların, programların sonuçlarını etkilediğini gösterir. Arnstein (1969, s. 216) de katılımın şekli ile bireylerin kararları etkileyebilme gücüne inancı arasında yakın bir ilişki kurar. Swapan (2016, s. 70) da bazı yapılar ve katılım sürecinin kendisinin amaçlar için elverişsiz olması ya da katılımcıların özellikleriyle uyumsuzluk göstermesinin, katılımı olumsuz etkilediğine dikkat çeker. Katılım programının tasarımına gerekli özenin gösterilmemesi, katılımın konusu, amaç ve teknikleri arasında uyumsuzluğa yol açar (Glass, 1979).

Konuya İlişkin Önceki Çalışmalar

Katılımın gerekçeleri, sağlayabileceği faydalar ile bunların en iyi bir şekilde nasıl gerçekleştirilebileceğine dair tartışmalar, konuya ilişkin literatürde önemli bir yer tutarken kavrama yönelik eleştiriler de göze çarpmaktadır. *Participation: The New Tyranny* (Cooke ve Kothari, 2001) gibi kitaplar, genelde olumlu bir mana yüklenen katılımın esasında anlam olarak oldukça bulanık olduğunu ve bazı gizli hedeflere ulaşmak için bir araç olarak kullanılabileceğine ilişkin eleştirilerle doludur. Nitekim katılımın siyasal bir olgu olarak görülmesi gerektiğine dikkat çeken White, kavramın egemen tahakkümcü güç şekilleriyle mücadele etmede

kullanılabilme potansiyeline rağmen, mevcut güç ilişkilerinin genişletilmesi ve yeniden üretilmesinin aracı da olabileceğini belirtir (White, 1996, s. 6).

Katılımın hemen hemen tüm alanlarda tartışılan önemli bir konu olması, çok farklı perspektiflerden değerlendirilen oldukça geniş, kapsamlı ve zengin bir alanyazının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak bu araştırmanın sorularının yanı sıra, zaman ve yer darlığının dayattığı sınırlandırmalar, daha çok kırsal kalkınmaya katılıma ilişkin alanyazının ve bunun da kısmen gözden geçirilebilmesine olanak sağlamaktadır.

Kırsal kalkınmada katılımın popüler hale gelmesinde, geçmiş kalkınma girişimlerinin başarısızlığı, kaynakların yanlış kullanılması ve yerel toplulukların geçmiş kalkınma çabalarına ilişkin yaşadıkları hayal kırıklıklarının rolü bulunmaktadır (Claridge, 2004, s. 22). Katılım 1970’lerde dünya yoksullarının önemli bir kısmının kalkınma sonuçlarından olumsuz etkilendiği ve herkesin kalkınma kararları, bunların yaşama geçirilmesi ve ortaya çıkan faydalarından yararlanması gerektiğinin anlaşılmasıyla önem kazandı. Bu arada katılımcı yaklaşımlar geliştikçe, geleneksel indirgemeci yukarıdan aşağıya yaklaşımlara içkin zayıflıklar da ortaya çıktı (Claridge, 2004, s. 17). 1979’da Roma’da toplanan *Dünya Kırsal Kalkınma ve Tarımsal Reform Konferansı*’nda, kalkınma programlarının tasarım ve uygulamalarına yoksul kesimlerin katılımlarının sağlanamadığı ve bunun da söz konusu girişimlerin başarısızlıklarının temel nedenlerinden birisi olduğu bildiriliyordu. Konferansta ayrıca dezavantajlı kırsal kesimlerin örgütlenme ihtiyacı vurgulanmış, sosyal ve ekonomik kurumları kontrol etmelerinin önemine dikkat çekilmiştir (Özer, 2004, s. 17-18). Nitekim 1960 ve 70’lerde katılımı savunanların dayandıkları bir gerekçe de insanların kendi yaşamlarını etkileyen kırsal kalkınma projelerine doğrudan katılımlarının, başarı şansını da artıracığıydı. Bu görüş 1970’lerde Dünya Bankası’na da etkinlik ve verimlilik artışı ve proje yararlarının eşit paylaşımı temelinde desteklendi (Cornwal, 2000, s. 20). 1993 tarihli *İnsan Gelişimi Raporu*, katılımı kaçınılmaz ve yaşamın bir koşullu olarak ve genel bir kalkınma stratejisi olarak görmektedir. Bu strateji, insanların birçok fırsatlara erişimini sağlayabilen liberalleşme, örgütlenme özgürlüğü ve demokratik yönetim kavramlarını ayırt edilemez şekilde birbirine bağlamaktadır (Cornwall, 2000, s. 31-32). Arnstein (1969, s. 216) de katılımı, yönetilenlerin kendi yönetimlerine katılımları ve teorik olarak demokrasinin köşe taşlarından birisi olarak değerlendirir.

Ülkemizde kırsal kalkınma projeleri, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarca dışardan sağlanan finansal desteklerle başlatılmış ve geleneksel olarak merkezden aşağıya bir yaklaşımla yönetilmiştir. Zaman zaman resmî belgelerde kırsal kalkınma sürecinde katılımın önemi vurgulanmış olsa da uygulamada uzmanlık bilgisi ve teknik çözümlere olan güçlü inanç ve mevcut kurumsal ve toplumsal kültür, gerçek anlamda işleyen bir katılıma izin vermemiştir. Nitekim Tekeli (2009) de ülkemizdeki planlamacıların katılıma genel olarak olumlu bir yargı yüklemeleri ve gerçekleştirilmesinin gereğine inanmalarına rağmen, bunun uygulamaya geçmediğini ve her kişinin katılımdan farklı bir anlam çıkardığına dikkat çeker (s. 180). Türkiye’deki şehir ve bölge plancılarının katılıma olan yaklaşımları için bu söylenenlerin genel olarak kırsal planlama ve kalkınma çalışmalarında rol alan bürokrat ve uzmanların anlayışlarını da yansıttığı iddia edilebilir.

AB'nin aday statüsünün kazanılmasından sonra, Türkiye'de daha önce merkezce hazırlanan ve yukarıdan aşağıya bir yaklaşıma dayanan kalkınma program veya politikaları yerine yereldeki aktörleri önceleyen, kaynakların niteliklerini dikkate alan ve bunları harekete geçirmeyi amaçlayan aşağıdan yukarıya yaklaşımlar önem kazandı (Işıkcı, 2018, s. 419). Türkiye'de kırsal kalkınma yaklaşımları, dünya genelinde 1980 sonrası küreselleşme ve neoliberal ekonomik politikaların yaygınlaşması gibi genel olarak dünya ekonomisindeki yapısal dönüşümler (Tutar ve Demiral, 2007, s. 72) ile IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, OECD ve Avrupa Birliği' nin (AB) etkisi altında şekillendi. Tam adaylık üyeliğimizin kabul edildiği 1999 tarihli Helsinki Zirvesi ardında ise AB tarım, bölgesel ve kırsal kalkınma politikalarımızda en önemli aktör haline geldi. Katılım ortaklığı belgelerinde de dile getirilen talepler doğrultusunda 2002 yılında AB'dekine benzeri üç düzeyli İstatistiki Bölge Birimleri (NUTS) oluşturuldu. 2006' da ise AB'nin mali desteklerinden de yararlanmak üzere NUTS 2 düzeyinde 26 adet bölgesel kalkınma ajansın kurulmasının yasal dayanağını oluşturan 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun yürürlüğe girdi (Işıkcı, 2018, s. 422-423; Tutar vd., 2007, s. 71-72; Cankorkmaz, 2011, s. 125).

Yerel kaynakların yerinde ve etkin kullanımı yoluyla ekonomik kalkınmayı destekleyen Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA), bölgedeki aktörler (kamu, özel ve sivil toplum kuruluşları) arasında iş birliği ve ağsal ilişkiler geliştirme ve böylece farklı yerel çıkarların ortaklaştırmasına yönelik kapasite geliştirme ve öğrenmeyi teşvik etmenin yanı sıra tavsiyeler yapma gibi yumuşak siyasal araçlara başvuran kurumlardır (Güney ve Sat, 2016, s. 102). BKA'ların üç ilkeye göre örgütlenmeleri gerektiği iddia edilmektedir. Birincisi BKA'nın merkezin sadece genel düzeyde ve çok az yönlendirdiği aşağıdan yukarıya doğru örgütlenen bir modele dayanması gerektiğidir. Bu modelin yerelin özgün koşulları ve sorunların çözümü için daha esnek ve elverişli olduğu düşünülmektedir. Böylece yerel aktörler kendi koşullarıyla da uyumlu daha esnek politikalar geliştirebilirler. İkinci ilkeye göre, BKA' lar yerel kapasite ve aktörlerin güçlerine dayanan stratejik bölgesel plan veya programlar geliştirerek uygulamalıdır. Son olarak BKA'ların karar alma sürecinin hiyerarşik bir yapı yerine eşitler arasındaki ilişkiye dayanan, müzakere ve uzlaşmaya olanak sağlayan bir yapıda olması gerektiğidir. Sonuç olarak BKA'lar bölgesel kalkınmayla ilgili karar verme, politika üretme ve uygulamalarda bölgede yaşayan farklı kesimlerin aktif bir şekilde rol almalarını sağlayan yönetim ve tasarım kurumlardır. Böylece eskiden sadece devletin üstlendiği kalkınma misyonu, yereldeki potansiyel kaynakları harekete geçiren toplumun farklı kesimleri arasında da paylaşılabilmektedir (Güney vd, 2016, s. 102-103). "Yerele özgü" kavramı, fiziksel, ekonomik, sosyal ve siyasal koşulların bir bölgeden diğerine değiştiğini ve dolayısıyla ancak aktörlerin bir müzakere sürecine doğrudan ve aktif katılması ile açığa çıkan yerel bilgi, beceri ve sosyal sermaye gibi faktörlerin kullanılabileceği anlamına gelmektedir.

5449 sayılı kanun ajansın görev ve yetkilerini tanımlarken 5. maddesi, "bölge plân ve programlarına uygun olarak bölgenin kırsal ve yerel kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamak" olduğunu ifade eder. Ancak BKA'nın kırsal kalkınmayı ne ölçüde destekledikleri ve özellikle uygulamada katılımcı süreçleri nasıl işlettiklerinin daha yakından incelenmesi gerekmektedir. Aslında

BAKA'nın dayanağı olan 5449 sayılı kanun bize bu soruların cevabını kısmen de olsa vermektedir. BKA'ların plan ve stratejilere ilişkin karar organları olan kalkınma kurulu ve yönetim kurullarında kırsal kesimi temsil eden aktörler yer almamaktadır. BKA tek ilde kurulu ise yönetim kurulu ilin valisi, büyükşehir belediye başkanı, il genel meclis başkanı, sanayi odası başkanı, ticaret odası başkanı ile kalkınma kurulu tarafından özel kesim ve/veya sivil toplum kuruluşlarından seçilecek üç temsilciden oluşmaktadır. Diğer taraftan eğer BKA birden fazla ili kapsıyorsa, yönetim kurulu il valileri, belediye başkanları ve büyükşehir olmayan illerde il merkez belediye başkanları, il genel meclisi başkanları ve her ilden birer kişi olmak kaydı ile ticaret ve sanayi odası başkanlarından meydana gelir (mad.10). Örneğin ekonomisinde tarım ve hayvancılığın önemli bir ağırlığının bulunduğu Diyarbakır ve Şanlıurfa illerini kapsayan Karacadağ Kalkınma Ajansının resmî sitesine göre, altı kişiden oluşan yönetim kurulu Diyarbakır ve Şanlıurfa valileri, iki ilin Büyükşehir başkanları ile sanayi ve ticaret odaları başkanlarından meydana gelmektedir.

Aynı kanunun 8 maddesi ise diğer bir karar organı olan kalkınma kurulunu düzenlemektedir. Buna göre, bu kurul illerin dengeli temsilini sağlayacak şekilde ve en fazla yüz üye olmak üzere bölgedeki kamu kurum ve kuruluşları, özel kesim, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler ve yerel yönetim temsilcilerinden" oluşturulur (mad. 8). Görülebileceği gibi, genel kurul üyeleri genelde kentte faaliyet gösteren kamu kesimi, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcileridir. Çoğunlukla bulundukları bölgenin şehir merkezinde faaliyetlerini sürdüren özel sektör ve sivil toplum kuruluşların ülkemizin kırsal sorunlarını ne ölçüde bildikleri ve kırsal kesimin çıkarlarını ne ölçüde veya samimiyetle savunacakları tartışmalıdır. Cankorkmaz (2011, s. 128)' ın doğru bir şekilde tespit ettiği gibi, yönetim kurullarında ziraat odasından herhangi bir temsilcinin yer almaması tarım ağırlıklı bölgelerde kurulan BKA'lar açısından alınan kararların uygulanmasını sektöre uğratabilir (Cankorkmaz, 2011, s. 128). Karar organlarında kırsal temsil eden üyelerin bulunmaması, esasında aşağıda tartışılacağı üzere kırsal kalkınma açısından daha da büyük sorunlara yol açmaktadır.

Sayıları az olsa da Türkiye'deki BKA'ları konu alan iki çalışmada bu kurumların hem kırsal kalkınma projelerine verdikleri destekler hem de katılımı sağlamada oldukça yetersiz kaldıkları belirlenmiştir (Güney vd., 2016, s. 103; Işıkcı, 2018, s. 421). Batı Akdeniz, Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz, Güney Ege, İpekyolu, Karacadağ ve Trakya Kalkınma Ajanslarının 2015-2016 yılları için faaliyet raporları ve bölge Planları ile çalışan uzmanlarla yapılan görüşmelere dayanan bir çalışmada, kırsal kalkınmaya katkılarının sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Bu ajansların kırsal alanlara yönelik olarak daha çok girişimcilik ve rekabet odaklı projeleri destekledikleri ve bunun da ürün çeşitliliğinin ve veriminin artırılması hedefi ile sınırlı kaldığı belirlenmiştir. Diğer taraftan kırsal kesimin desteklenen projeleri hem sayı hem de finansal destek miktarı olarak diğer sektörlere kıyasla çok düşük bir düzeyde kalmıştır (Işıkcı, 2018, s. 421).

Yıl	Desteklenen proje sayısı		Destek miktarı (Milyon TL)		Kırsal finansal destek (%)
	Toplam	Kırsal	Toplam	Kırsal	
2015	1300	51	471,9	16.5	3.5
2016	764	48	282.8	10.3	3.6

Işıkcı' nın (2018) bu çalışmasında 2015 ve 2016 yılları için tespit ettiği proje sayıları ve destek miktarlarının kırsal ve diğer sektörler arasındaki dağılımı, yukarıda tablo olarak verilmektedir. Buna göre, 2015 yılı içinde sözü geçen kalkınma ajanslarının destekledikleri toplam proje sayısı 1300 iken bunların sadece 51 adeti (%3,9) doğrudan kırsal kalkınma ile ilgiliydi. Aynı dönemde bu projelere verilen toplam finansal destek 471,9 milyon TL iken, kırsalın payı %3,5 civarında kalmıştır. Bu veriler 2016 yılı içinde benzer bir durumun geçerli olduğunu göstermektedir. Kalkınma ajanslarının kırsal sektöre verdiği desteğin bu ölçüde az olmasının, ajansların karar verme organlarında kırsal çıkarı temsil edecek üyelerin bulunmamasının etkisinin olduğu iddia edilebilir. Öte taraftan Işıkcı' ya (2018, s. 421) göre, bu ajansların tarımsal üretim ve hayvancılık, sosyal ve kültürel etkinliklerden mahrumiyet gibi kırsalın en önemli sorunlarını göz ardı etmektedirler. Görüşmelerde uzmanlar kırsalın birçok temel sorunun bulunmasına rağmen kalkınma kuruluşlarına bunlara ilişkin sorumluluk yüklenmediğini ifade etmişlerdir. Yine bu görüşmelerde kırsalın farkındalığının yeterince anlaşılmaması, kırsal kalkınma projelerinin hazırlanmasında yaşanan zorluklar, kırsaldaki diğer aktörler ile koordinasyon sıkıntısı, stratejik planlamalardaki yetersizlikler gibi sorunlara dikkat çekilmiş ve bütün bunların kırsala yönelik kendi faaliyetlerini de olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir (Işıkcı, 2018, s. 438). Yazara göre, mülakatlar ve BKA' nın incelenen belgeleri, ajansların “kırsal kalkınma sorununa daha çok girişimcilik, rekabet açısından bakmakta ve kırsala yönelik daha çok, proje hazırlama, AB fonlarından yararlanma konusunda danışmanlık etme ve çiftçi eğitimlerinin gerçekleştirilmesi şeklinde katkı” sağlamaya çalışmışlardır (Işıkcı, 2018, s. 438). Diğer taraftan kırsaldaki “insan gücünün niteliği, sosyal ve ekonomik kalitesinin artırılması ve çevre koruma” gibi etkenlerin göz ardı edildiği belirlenmiştir (Işıkcı, 2018, s. 439-440).

Güney vd. (2016) ise İzmir ve Batı Karadeniz Kalkınma Ajansları örnekleri bağlamında katılımı incelerler. Mevcut durumun tespiti, “farkındalığı arttırma ve haberdar etme, eyleme yönelik araçlar hazırlama ve katılım sürecinin işletilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması” kapsamında değerlendirmiştir (Güney vd., 2016, s. 105). Çalışmada, katılım açısından bölge planlarının hazırlık aşamalarında önemli bir mesafe kat edilmiş olduğu, ancak uygulama ve gözden geçirmede ilgili tüm aktörlerin katılımına olanak sunan bir yönetim yapısının tasarlanması gerektiği ve bunun da merkezin planları dikte etmekten vazgeçmesi ile mümkün olacağı iddia edilmektedir (Güney vd., 2016, s. 114). Kararların “aşağıdan yukarıya doğru işleyen bir süreç, yöntem ve ortak akıl içermesi yönünde iken sürecin bu şekilde işlemediği” belirlenmiştir. Genel olarak katılımın önemli olduğu konusunda bir fikir birliği olsa da uygulamada sürecin farklı işlediği ve katılımın yetersiz kaldığı belirlenmiştir (Güney vd, 2016, s. 113).

Katılımın çok sayıda ve farklı faydalar sağlayabileceği konusunda genel bir uzlaşının olduğu söylenebilir. Arnstein bu anlamda katılımı ıspanağa benzettir. Onun sözleriyle “İlkel olarak hiç kimse ona karşı değildir; çünkü sizin için iyidir” (Arnstein, 1969, s. 216). Kamu yönetiminde katılımın teşvik edilmesi gerektiği birçok gerekçe ile açıklanabilir. Bir kere yasalar ya da merkezi hükümet, bazı programların uygulanmasında katılımı zorunlu kılabilir (Marın, 2007; Wilcox 1994, s. 64). Bürokrasinin büyümesiyle yöneten ile yönetilen arasındaki mesafe açıldığı gibi normal bürokratik mekanizma ve bilgi kaynakları dezavantajlı kesimlerin (kadın, dar

gelirli ve engelli gibi taleplerini iletebilmelerine engel olabilmektedir (Marın, 2007, s. 423-424; Wilcox, 1994, s. 64). Bu nedenle karar veren organlar kararlarına yansıtılabilmeleri için vatandaşların tercihlerini öğrenme ihtiyacı duymakta (Marın, 2007, s. 423-424) ve başta dezavantajlılar olmak üzere her kesimin katılımı toplumsal adalet ve eşitlik ilkelerinin gerçekleşebilmesinin bir yolu olarak görmektedir (Marın, 2007, s. 423-424; Wilcox 1994, s. 64). Bu anlamda katılım, giderek dünyada adaleti sağlamanın yolu ve evrensel bir değer olarak da pazarlanabilmektedir (Barreteau vd., 2010, s. 2). Yine vatandaşların kendilerini etkileyen kararları etkileme arzusu ile kamu hizmetlerinin sağlanmasına katılmayı da talep etmeleri; alınan kararların farklı kesimlerce kabul edilmesi ve sahiplenmesi için, bunları etkileyebilme olanağına sahip olabilmeleri; artan memnuniyetsizlikleri giderilmesi amacıyla bazı hizmetlerin sunumlarında yetkinin desantralize edilmesi ya da yerel topluluklara devri ihtiyacı (Wilcox 1994, s. 64; Marın, 2007, s. 423-424) diğer bir grup gerekçeyi oluşturmaktadır. Son olarak yerel toplulukların içinde yaşadıkları koşulları ve sorunlarını daha iyi bilmeleri dolayısıyla katılımlarının daha etkili çözümlerin üretilmesine, kamu hizmetlerinin daha etkili ve verimli sunumuna katkı sağlayabileceği düşünülmektedir (Wilcox, 1994, s. 64; Marın, 2007, s. 423-424; Gow ve Vansant, 1983, s. 427).

Gow vd. (1983, s. 427) insanların önemli olduğunu düşündükleri sorunlar etrafında daha kolayca bir araya gelebildiklerini ve iyi örgütlenebildiklerine dikkat çeker. Yine proje faaliyetleri için gönüllü işgücü, zaman, para ve diğer maddi katkıların yapılması, bağımlılıktan ve pasiflikten kurtulmak için zorunlu bir ön koşuldur. Son olarak kalkınma faaliyetlerinin türü, kalitesi ve yararları üzerinde yerel kontrolün kurulması, sürecin kendini devam ettirmesine yardımcı olur. Örneğin Kenya'nın Nandi bölgesindeki bir çalışmada proje etkinliği ile katılım seviyesi arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur (Rono vd., 2003, s. 88-97).

Katılım yerel bilgi ve sorunların anlaşılmasına dayandığı zaman, yerel ihtiyaçlarla daha çok ilgili olur. Bu kapsamda kırsal kalkınmadan en çok etkilenecek kesimleri belirleme yoluyla faydaların en yoksul kesimlere gitmesindeki isabeti artırır. Özellikle insanların yerel kaynak ve becerileriyle katkı sağlamaları, kalkınma faaliyetlerinin verimliliğini artırır (Chhetri, 2013, s. 1484). Katılım planlanması ve uygulanmasında yer alanlar, yeni fikirler ve aynı katkılar sağlayabilir. Bu hem daha kaliteli ürün veya iyi sonuçların ortaya çıkmasına, hem de kırsal kalkınma için gerekli olan öz yeterlilik, kişisel özgüven ve becerilerin gelişmesine yardımcı olur. Özellikle erken dönemde fikirlerde payları olanların, uzum dönem çözümlerin parçası olma ihtimali de yükselir (Wilcox, 1994, s. 34; Chhetri, 2013, s. 1484). Katılım, yerel kapasite ve yerel topluluğun kalkınma yeteneklerinin geliştirilmesi yoluyla kalkınma faaliyetlerinin yönetimi ve buna ilişkin müzakere etme becerilerini kazandırır. Katılım sürecinde yerel topluluk sorumluluk yükünün bir kısmını üstlenebildiği zaman, yapılacak faaliyetlerin kapsamın genişletilmesine de yardımcı olur (Chhetri, 2013, s. 1484). Paydaşların programların yerel düzeyden ulusal ölçeğe varıncaya kadar her aşamasında katılımı, kaynakların sürdürülebilir yönetimine ilişkin sorunları çözenin etkili bir yoludur (Claridge, 2004, s. 26). Katılım daha sonraki çalışmalarda da önem arz edecek ortak anlayış, güven ve özgüvenin gelişmesine katkı sağlar. Katılımla ilgili kararlarda etkili olduğunu düşünenler, daha olumlu bir tavır takınırlar (Wilcox, 1994, s.34). Toplulukların katılım gösterdikleri kararlardan daha fazla memnun oldukları ve hatta bu kararların sonuçları beklentilerinin tersine çıktığında da olumlu tavırlarının devam ettiği belirlenmiştir (Jones vd., 2013, s. 10).

Diğer taraftan katılımın hedefleri çok farklı kavramlara, faaliyet ve sonuçlara ilişkindir (O'Faircheallaigh, 2010, s. 19-20). Yine katılımın fayda ve sorunları farklı kesim ve çıkarlara göre değişir (Wilcox, 1994, s. 34). Örneğin halkla bilgileri paylaşmak, toplulukların kararları etkilemelerine olanak verme ya da bireyleri ve toplulukları güçlendirmeden oldukça farklıdır. Bu gerçeği dikkate aldığımızda, amaçları ve her birisinin ne ile ilgili olduğu ve ne anlama geldiğini göz ardı ederek “etkili katılımın” ne olduğu da tartışmalı hale gelir. İkincisi katılım kavramının birçok farklı şeyi kapsayabileceği ortadayken, katılımın faydaları konusunda literatürde ortak bir görüşün bulunduğu iddiası, bir gerçeklikten ziyade bir varsayımdır (O'Faircheallaigh, 2010, s. 20).

Bireysel sosyoekonomik değişkenlerin katılımı ile ilişkileri olduğunu gösteren çok sayıda yerli ve uluslararası çalışma bulunmaktadır (Defrancesco, Gatto, Runge ve Trestini, 2008; Leighley, 1995; Ertuna vd., 2012). Bulgulara göre, çok farklı siyasal katılım türlerinin genel olarak eğitim ve gelirle pozitif ilişkisi bulunmaktadır. Bu çalışmalarda cinsiyet ve etnik yapı değişkenlerinin katılımı ile olan ilişkileri ise, daha karmaşık bir özellik gösterir (Leighley, 1995). Siyasal katılım ile ilişkin bir çalışmada eğitim, gelir ve cinsiyet kontrol edildikten sonra, katılımın yaşla birlikte arttığı, ancak faaliyetlere katılımın zorluk derecesine bağlı olarak ileriki yaşlar için azaldığı belirlenmiştir. Genç nüfusun nispeten hareketli yapısı, toplulukla da daha az bütünleşmelerine (Leighley, 1995, s. 183-184) ve dolayısıyla topluluk işleriyle ya da katılımı ile daha az ilgilenmelerine yol açar. Diğer taraftan kırsal turizm algısı ve katılımının incelendiği bir çalışmada, genç yaştaki katılımcıların kırsal turizme ilişkin sosyal algı ile katılım skorlarının, yaşlı olanlarınkine kıyasla daha yüksek çıkmıştır (Ertuna vd., 2012, s. 65). Kadın çiftçilerin organik tarımı benimseme eğilimlerinin incelendiği bir araştırmada ise, katılımlarının yaş ile negatif, ancak eğitim programlarına ilişkin deneyim, gelir düzeyi, arazinin mülkiyeti ve büyüklüğü ile de pozitif korelasyona sahip olduğu belirlenmiştir (Kaya ve Atsan, 2013, s. 44-48). Tescil ettirilen pamuk çeşitlerini benimseyen grubun önemli ölçüde genç ve yüksek eğitime sahip olduğu, buna karşılık gelir düzeyi, kooperatif üyeliği, köy yönetimine katılım ve tarımsal yatırım durumlarının etkisinin olmadığı belirlenmiştir (Kaynak ve Boz, 2014, s. 31-32).

Ohmer'e (2010) göre, topluluk örgütlenmelerinde rol alanların beklentileri, kişisel ve siyasal öz yeterlilikleri de yüksektir. Bu tür örgütlenmeler içinde daha fazla yer alanların, siyasal öz yeterlilikleri, kontrol etme arzuları ve görev alma istekleri de yüksektir. Ayrıca örgütlenme deneyimine sahip kişiler, başarılarının dış yardımlardan çok kendi çabalarının bir ürünü olduğu konusunda genel bir inanç beslerler (Ohmer, 2010, s. 7). Bir çalışmaya göre de daha iyi örgütlenmiş veya örgütlenmeleri dışardan teşvik edilmiş insanlar ile kalkınma projelerinin planlama ve uygulamalarına bilgileri aktarılmış olanların, projenin sona ermesinden sonra da finansal destek ve kalkınma faaliyetlerini sürdürdükleri belirlenmiştir (Bass, Dalal-Clayton ve Pretty, 1995). Geçmiş deneyim, katılım konusu, programın kolaylığı ve katılım maliyetlerinin karşılanmış olması, genelde katılımı teşvik etmektedir (Defrancesco vd., 2008, s. 114).

Birçok yazara göre, katılım açısından tarımsal işletmelerin yapısal faktörlerini oluşturan işletme büyüklüğü, işletme türü ve işgücü içinde işletmenin büyüklüğü, katılımı etkileyen en önemli etkidir. Ancak bu konudaki bulgular çelişkilidir. Birkaç çalışma işletme büyüklüğünden

ziyade işletme türünün katılımı daha önemli olduğunu belirlemiştir. Bir araştırmada ise emek yoğun tarımsal üretim türleri ile aile gelirinin önemli ölçüde tarımsal faaliyetlere bağlı olmasının katılımı engellediği belirlenmiştir (Defrancesco vd., 2008, s. 117).

Köykent Projesine İlişkin Önceki Çalışmalar

Köykent proje sürecindeki katılıma ilişkin birkaç çalışma bulunmakla birlikte ya kavramsal düzeydeki tartışmalar biçiminde ya belirli ve sınırlı sayıda kişileri kapsamakta ya da tesadüfi olmayan örneklemelere dayanmaktadır. Erdönmez (2005) ile Koç ve Gül'ün (2006) çalışmaları, doğrudan Köykent projesi kapsamındaki köyleri ele aldıkları için önem taşımaktadırlar. Ancak Erdönmez'in (2005) çalışması alana yapılan ziyaretlerden elde edilen izlenimler, yerel halk, kamu ve yerel yöneticilerle yapılan yüz yüze görüşmelerden elde edilen verilere dayanmaktadır. Bu çalışmanın nitel doğası katılım için genelleştirmeler yapmaya engel olmaktadır. Koç vd'nin (2006) çalışması bu duruma bir istisna teşkil etse de doğrudan katılımı konu almamaktadır. Bu çalışmanın örnekleme otuz tarımsal işletme sahibi ile sınırlı olup söz konusu tarımsal işletmelerin iktisadi yapısını analiz etmektedir.

Mesudiye Kurultayını ve dernekleri yönetim ve siyaset bilimi açısından inceleyen iki ampirik çalışma da bulunmaktadır (Aydınlı ve Memiş, 2014; Kovancı, 2005). Bu çalışmalar nadiren de olsa proje alanındaki köylerdeki katılıma ilişkin yorumlar yapmaktadır. Ancak bu çalışmaların nitel özellikleri ve esas amaçlarının farklı olması, köykent projesindeki katılıma ilişkin kapsamlı değerlendirmelere engel olmaktadır. Diğer taraftan Başa (2000, 2001 ve 2009) gibi doğrudan projenin her aşamasında yer almış ve konuya ilişkin deneyimlerini paylaşan, teorik bir açıdan projeyi değerlendiren (Marin, 2005), kırsal kalkınma kapsamında konuya bakan (Çolakoğlu, 2012), bir tür kalkınma modeli olarak değerlendiren (Güler, Çırakoğlu ve Tokmak, 2014) veya konuyu yönetsel boyutu ile inceleyen (Yıldız vd., 2009) çalışmalar da bulunmaktadır. Sonuç olarak Köykent projesinin ne ölçüde katılımcı bir anlayışa dayandığı ve uygulamada katılımın niteliği ile katılımı etkileyen sosyoekonomik ve demografik özellikleri belirlemeye yönelik hiçbir çalışmanın bulunmadığı söylenebilir.

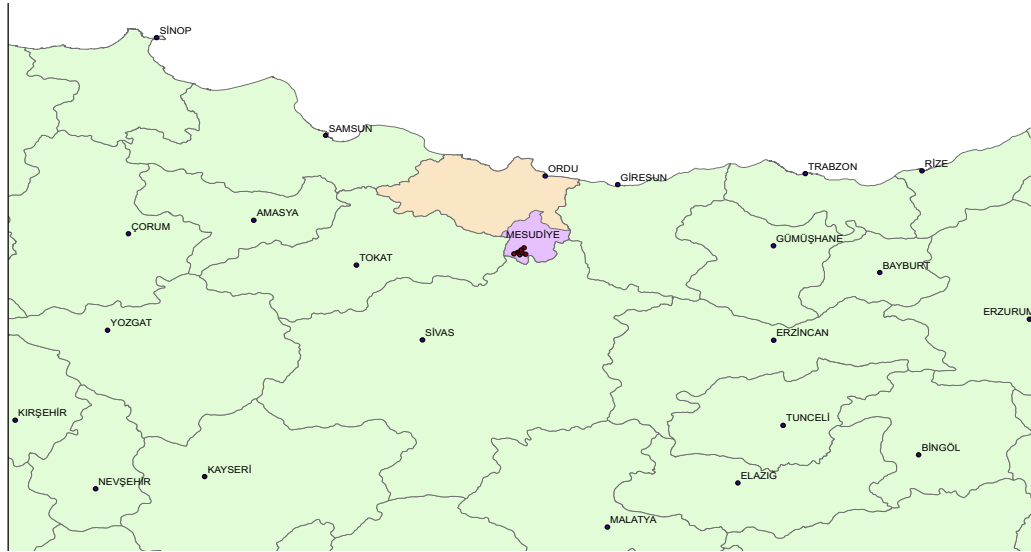
Araştırmanın Yöntemi

Bu kısımda, çalışmanın dayandığı araştırma türü kısa da olsa açıklanmakta ve sonrasında kullanılan yöntemle ilişkin bilgiler verilmektedir. Araştırma yaklaşımlarını çok genel olarak nicel ve nitel olarak iki grup altında toplayabiliriz. Nicel araştırma, nesnel teorileri ya da buna dayanan ve sayısal olarak ifade edilebilen değişkenler arasındaki ilişkileri test etmeye yönelik bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, istatistiki teknikler aracılığıyla bir teori tarafından açıklanan sosyal olguyu meydana getiren değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemeye çalışırken, alternatif açıklamalar, aracı veya karıştırıcı değişkenleri de istatistiksel olarak kontrol eder. Buna göre bir teori tümünden gelim yoluyla test edilir, elde edilen sonuçlar tüm anakütleye genelleştirilir ve çalışma tekrar edilebilir (Creswell ve Creswell, 2018, s. 41). Bu araştırmanın amacı Mesudiye Köykent Projesi sürecine tüm hane halkı reislerinin ne ölçüde katıldıklarını ve bunu etkileyen sosyoekonomik ve demografik özellikleri belirlemek olduğu için, genelleme yapmaya ve değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemeye imkân veren nicel bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu ise ancak bütün proje bölgesinde yaşayan hane halkı reislerini temsil eden ve dolayısıyla

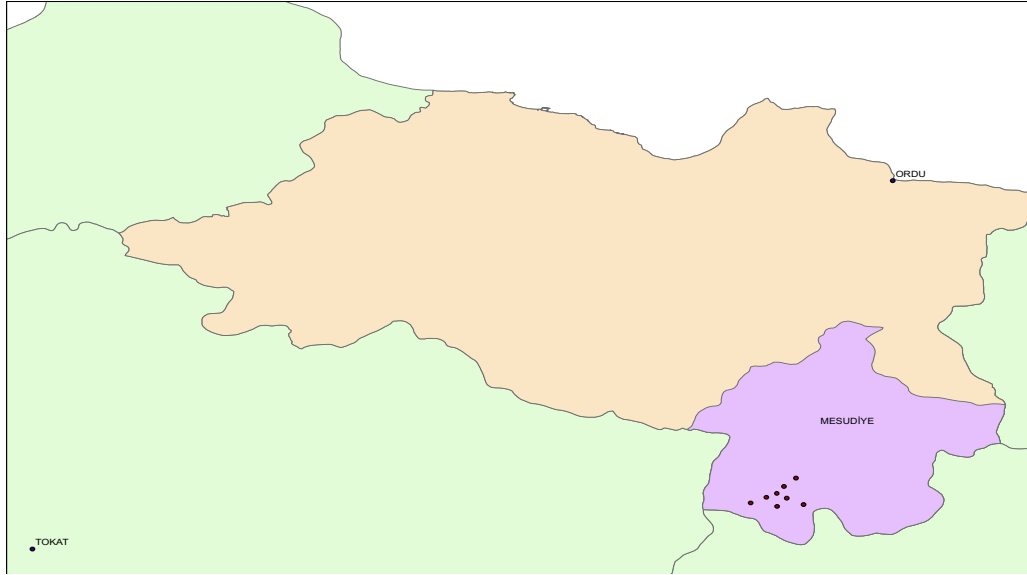
genellemelere izin verebilecek olasılığa dayalı bir örneklem, veri toplama aracı ve istatistiki tekniklerin seçimi ile mümkün olabilir. Dawson' un (2009, s. 15) da belirttiği gibi, tüm ana kütleyi temsil edebilecek tesadüfi bir örneklem seçilmesi ve bunlardan kısa süre içinde toplanacak kapsamlı verilerin elde edilmesini sağlayacak veri toplama aracı da ankettir. Sonuç olarak bu makalenin amacı ve araştırma soruları açısından ana kütleyi (köykent hane halkı reisleri) temsil edebilen bir örneklemden toplanan sayısallaştırılmış değişkenleri kullanarak, tüm köykent haneleri için istatistiki olarak anlamlı ilişkileri belirlemek önem taşımaktadır. Bu da ancak nicel bir araştırma ile mümkün olabilir.

Araştırma Alanı

Projenin yürütüldüğü Çavdar merkez ve etrafındaki diğer sekiz köy Ordu'nun Mesudiye İlçesine bağlı olup (Bkz. Resim 1), ilçe merkezine oldukça yakındır. Doğu Karadeniz ile Orta Karadeniz'in ve İç Anadolu ile Karadeniz bölgelerinin kesiştiği noktada yer alan Mesudiye'nin önemli bir bölümünde İç Anadolu'dakine benzer bir karasal iklim hâkimdir. Ordu ilinin bu en geniş ilçesi, deniz seviyesinden bin eli metre yüksekliktedir (Dinçer ve Özaslan, 2004). DPT (2004) tarafından yaptırılan *İlçelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*'nda, Mesudiye 872 ilçe arasında 611. sırada ve 4. gelişmişlik grubunda yer almaktadır (DPT, 2004; Dinçer ve Özaslan, 2004).

Şekil 1. Köykent Proje Alanının Türkiye'deki Konumu

Şekil 2. Köykent Projesinde Yer Alan Köy Merkezlerinin Mesudiye İlçesi'ndeki Konumu

Mesudiye ilçesinin doğal yapısı, ormanlık alanlar, otlak ve meralardan oluşmaktadır. Dağlık yapısı, tarıma elverişli geniş toprak varlığının oluşumunu sınırlandırmaktadır.

Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansının (DOKA), 2015 yılında 33 değişken ve temel bileşenler analizi kullanarak TR90 Bölgesini oluşturan Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin ve Gümüşhane İllerine bağlı 79 ilçe için yapmış olduğu sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması çalışmasında Mesudiye ilçesinin kalkınma düzeyi bakımından 78. sırada ve en alt kademe olan 10. derece ilçeler grubu içinde yer aldığını tespit etmiştir (s. 8). Analizde kullanılan 33 değişken, demografi ve yaşam kalitesi, ekonomik ve mali, eğitim, sağlık, rekabet ve yenilik kapasitesi göstergelerini meydana getirmektedir (s. 5). Çalışmada her ilçe hem bölge hem de bağlı oldukları ilin diğer ilçeleriyle karşılaştırılmaktadır. Sonuçlara göre, yaşam kalitesi endeksi açısından Mesudiye bölge içinde 77 ve Ordu'ya bağlı toplam 19 ilçe içinde 18. sırada gelmektedir. Mesudiye' nin diğer endeksler açısından bölgedeki 79 ve Ordu'ya bağlı 19 ilçe ile kıyaslanmasının sonuçları ise sırasıyla şöyledir: eğitim endeksinde 76 ve 17, sağlık endeksinde 75 ve 15, ekonomi ve mali endekste 54 ve 13 ve son olarak rekabet ve yenilik kapasitesi endeksinde 74 ve 16. sıralarda gelmektedir (Berber, Genç ve Yıldız, 2015, s. 78-89).

Köykent projesi alanını meydana getiren köylerin özellikleri Tablo 1'de verilmektedir. Buna göre, projenin merkezi olan Çavdar, Mesudiye ilçe merkezinden 18 km ve proje merkezinin en uzağındaki Yuvalı ise 31 km mesafede yer almaktadır. Bölgenin dağlık yapısı ve bozuk yolları, Mesudiye ile Ordu arasındaki ulaşım güçleştirmekte, 130 km'lik mesafe bazen 3 saatten fazla zaman alabilmektedir. Kar yağışının yoğun olduğu kış aylarında ise, Köykentin diğer yerleşimlerle olan ulaşımı kesilebilmektedir.

Tablo 1. Mesudiye Köykent Projesi Kapsamındaki Köylerin Nüfusları, Ordu ve Mesudiye'ye Mesafeleri

Köy	2007 yılı Adrese Dayalı Nüfus	2007 yılı tahmini hane halkı sayısı	Ordu'ya Uzaklık (km)	Mesudiye'ye Uzaklık (km)
Çavdar	126	24	133	18
Çardaklı	60	11	133	18
Dayılı	192	37	131	16
Esatlı	132	25	122	7
Göçbeyi	99	19	133	18
İlişar	117	22	122	7
Kışlacık	54	10	129	14
Türkköyü	62	12	127	12
Yuvalı	20	4	136	31
TOPLAM	862	164	1166	141

Kaynak: 2007 yılı TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) verileri

Veri Kaynakları ve Veri Toplama Aracı

Bu çalışmanın temel verisi, 4-12 Haziran 2008 tarihlerinde TÜBİTAK tarafından 107K152 nolu proje olarak desteklenen ve Ordu İlinin Mesudiye İlçesi sınırları içindeki Çavdar merkezli Köykent projesi alanında dokuz köyde (Bkz. Tablo 1) yüz kırk dokuz hane halkı reisiyle yüz yüze yapılan bir anket çalışmasından gelmektedir. Bu verilerin yanı sıra, TÜİK' in sosyoekonomik ve demografik verileri, Köykent projesine ilişkin resmî belgeler, Mesudiye Kurultayının projeye ilişkin yayınları ve internet haberlerinden meydana gelen ikincil veri kaynakları da kullanılmıştır.

Uygulanan anket, hane halkı reislerinin sosyal ve demografik özellikleri, ekonomik etkinlikleri, köylere sağlanan fiziksel ve sosyal hizmetlerden memnuniyet, kırsal yaşamdan memnuniyet ve proje etkinliklerine katılım gibi konuları kapsamaktadır. Anketin katılıma ilişkin soruları, proje kapsamında gerçekleştirilen halk katılımının niteliğini belirlemeye yönelik beşli Likert ölçekli maddelerden oluşmaktadır.

Örnekleme ve Verilerin Toplanması

TÜİK'in Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) verilerine göre, 2007 yılında Proje alanında toplam sekiz yüz altmış iki kişi yaşamaktaydı. Bu nüfus, TÜİK'in Ordu için verdiği ortalama aile büyüklüğüne bölünerek her köy için ve toplamdaki hanehalkı sayısı belirlenmiştir. Araştırmanın amacı açısından, bulguların tüm nüfusu, bunu oluşturan köy ve farklı kesimleri temsil etmesine önem verilmiştir. Başka bir ifade ile bulguların genelleştirilebilmesine önem verilmiş ve bu yüzden de *Orantılı Tabakalı Rassal Örnekleme* türünün kullanılmasına karar verilmiştir. Tabakalı Rassal Örnekleme nüfus, grup veya alt tabakalara bölünür ve her tabakadan rassal bir örneklem alınır (Fink, 1995, s. 1). Farklı sosyoekonomik özelliklerinden dolayı bağımsız kuruldukları varsayılan her bir köy bir tabaka olarak tanımlanmış ve böylece dokuz bağımsız tabaka elde edilmiştir. Burada her tabakanın örnekleme oranı (fraction)³ aynı olmakta, ancak tabakalardaki örnekleme giren katılımcı sayısı değişebilmektedir. Örnekleme girecek hanehalkı sayısı, aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanmıştır (Yamane, 2001, s. 188):

³ Örnekleme oranı ($f=n/N$), her tabakaya ait örneklem hacminin toplam örneklem hacmine bölünmesiyle elde edilen bir değerdir.

$$n = \frac{N \sum N_h P_h Q_h}{N^2 D^2 + \sum N_h P_h Q_h}, D^2 = \left(\frac{d}{z}\right)^2 \quad (1).$$

Bu eşitlikte, n örneğe giren hanehalkı sayısı, N ana kütlede bulunan hane halkı sayısı, N_h her bir tabakadaki hanehalkı sayısı, P_h her bir tabakadaki oranları, Q_h $1-P_h$ değerini, D^2 arzu edilen varyansı, d ana kütle ortalamasından izin verilen hata miktarı ve z ise izin verilen güvenlik sınırının t dağılım tablosundaki değerini göstermektedir. Örneklem hacminin belirlenmesinde %5 hata payı (d) ve %95 güven sınırları (örneğin $z=2$) kabul edilmiştir. Bu formül yardımıyla belirlenen örnek büyüklükleri N_h/N formülüne göre oransal olarak tabakalara dağıtılarak, her bir tabakadan anket yapılacak hane halkları reisleri tesadüfi olarak seçilmiştir. Tabakalı örneklem, standart hatanın azalması, farklı özellikler taşıyan grupların (tabaka) temsil edilmesi ve analizlerin güvenilirliğini sağlar (Henry, 1990, s. 99-101). Sonuçta 9 köyden toplam 149 hanehalkı reisi belirlenmiştir.

Her köy için örneklem seçimi köy muhtarlarının verdiği bilgiler ve sağladıkları listelerin kullanılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Örneklem çerçevesi olarak kullanılabilen bir listenin bulunmadığı köylerde ise, öncelikle basit tesadüfi yöntemle bir sokak belirlenmiş ve önceden belirlenen kural gereği sokak boyunca önce sağ taraftaki konutlardan 2., 4. ve 6. şeklinde sayılara karşılık gelen konutlardaki hanehalkı reisiyle görüşülmüştür. Sokağın sağ tarafındaki konutlar bittiğinde ise sol tarafta yer alan konutlardan aynı usulle göre devam edilmiştir.

İstatistikî Model

Araştırmada kullanılan sıralı logit model $y_i = \beta'x_i + \varepsilon_i$ (1) şeklinde ifade edilebilir. Bu eşitlikte y_i gerçekte gözlemlenmeyen aralıklı bir değişken olan katılımı (proje etkinliklerine ayrılan zaman, işgücü ya da bilgi için sarf edilen çaba) göstermektedir. y_i “Düşük” “Orta” ve “Yüksek” şeklinde düzeyi anlamlı olarak değişen kategorik bir değişkendir. y_i 'i doğrudan gözlemleyemesek bile, onunla ilgili ve farklı düzeylere sahip z_i değişkenini gözlemleyebiliriz. Bu çalışmada z_i katılımı ilgili ifadelerle verilen yanıtlarla ölçülmektedir. Yukarıdaki eşitlikte β' tahmin edilecek bir parametre vektörüdür ve ε_i gözlemlere göre değişmeyen hatadır. Son olarak x_i ise kişinin eğitim durumu ve geliri gibi sosyoekonomik ve demografik özellikleri göstermektedir. Sonneveld (2002)'in notasyonu ile sıralı düzeylere sahip z_i (katılım) ile gözlemlenmeyen y_i arasındaki ilişkileri aşağıdaki gibi ifade edebiliriz:

$$z_1 = 1 \text{ eğer } y_i < \mu_1, \quad z_2 = 2 \text{ eğer } \mu_1 \leq y_i \leq \mu_2, \text{ ve } z_3 = 3 \text{ eğer } \mu_2 < y_i \leq \mu_3 \quad (2)$$

Maksimum likelihood yöntemiyle β' 'lar ve gerekli μ_1, μ_2 ve μ_3 için eşik değerler hesaplanabilir.

$$z_i=1 \text{ olma olasılığı } (P), P(z_i = 1) = P(y_i < \mu_1) = P(\varepsilon_i < \mu_1 - \beta'x_i) = F(\mu_1 - \beta'x_i), \quad (3)$$

$$z_i=2 \text{ olma olasılığı } (P), P(z_i = 2) = P(\mu_1 \leq y_i \leq \mu_2) = P(\mu_1 \leq \beta'x_i + \varepsilon_i < \mu_2)$$

$$= P(\varepsilon_i < \mu_2 - \beta'x_i) - P(\varepsilon_i < \mu_1 - \beta'x_i) = F(\mu_2 - \beta'x_i) - F(\mu_1 - \beta'x_i) \quad (4)$$

$$\text{ve } z_i=3 \text{ olma olasılığı } (P), P(z_i = 3) = P(y_i \geq \mu_2) = P(\varepsilon_i \geq \mu_2 - \beta'x_i) = F(\beta'x_i - \mu_2) \quad (5)$$

Sıralı logit modelinde ε_i 'nin lojistik bir dağılıma sahip olduğu varsayılır.

$$\Lambda = \frac{1}{1+e^{-(\cdot)}} \quad (6) \text{ şeklinde bir fonksiyon olup birikimsel dağılımı 0 ile 1 arasında uzanır.}$$

Yukarıda sıralı logit için verilen eşitliklerin likelihood fonksiyonu

$$L(\beta, \mu_1, \mu_2) = \prod_{y_i=1} \Lambda(\mu_1 - \beta' x_i) x \prod_{y_i=2} (\Lambda(\mu_2 - \beta' x_i) - (\mu_1 - \beta' x_i)) x \dots x \prod_{y_i=N} \Lambda(\beta' x_i \mu_{N-1}) \quad (7)$$

biçiminde ifade edilebilir. Bu L fonksiyonu β, μ_1, μ_2 parametreleri bakımından maksimize edilir.

Tablo 2. Sıralı Logit Modelinde Kullanılan Değişkenlerin Tanımları ve Beklenen Etkileri

Değişkenler	Tanım	Beklenen etkiler
<i>KatılımEtkinliği</i> (Bağımlı Değişken)	Faktör analizi sonucu belirlenen beşli Likert ölçekli katılımın düzeyi ve niteliğini ölçmeye yönelik 5 ifadeye verilen yanıtların toplanarak 5'e bölünmesi ile elde edilen değerlerin üç düzeyli kategorik değişkene dönüştürülmesiyle oluşturulan değişkendir.	
<i>ProjeEtkinliği</i>	Faktör analizi sonucu belirlenen beşli Likert ölçekli proje sonuçlarının benimsenme düzeyini ölçmeye yönelik 2 ifadeye verilen yanıtların toplanarak 2'ye bölünmesiyle elde edilen değerlerin üç düzeyli bir kategorik değişkene dönüştürülmesiyle oluşturulan değişkendir.	
<i>Toprak</i>	Eğer kişi toprak sahibi ise 1, değilse 0	+
<i>Okul</i>	Eğer kişi en azından ilkokul mezunu ise 1, değilse 0	+
<i>Çavdar</i>	Eğer kişi Çavdar köyünde yaşıyorsa 1, yoksa 0	+
<i>Kooperatif</i>	Eğer kişi en azından bir kooperatif üyesi ise 1, değilse 0	+
<i>Erkek</i>	Eğer kişinin cinsiyeti erkek ise 1, kadın ise 0	+
<i>Köydeyaşam</i>	Eğer kişi bir yıl boyunca en az 6 ay köyde yaşıyorsa 1, yoksa 0	+
<i>Tarım</i>	Eğer kişi herhangi bir bitkisel üretim yapıyorsa 1, yapmıyorsa 0	?
<i>Hayvancılık</i>	Eğer kişi hayvancılık yapıyorsa 1, yapmıyorsa 0	?
<i>Gelir</i>	Kişinin tüm farklı kaynaklarından elde ettiği aylık ortalama gelirinin doğal logaritması	+
<i>Yaş</i>	Kişinin yaşının doğal logaritması	-

Modeldeki değişkenlerin tanımları ve beklenen etkileri Tablo 2'de verilmektedir. Bu modele göre, proje etkinliklerine katılım (*PrejeEtkinliği*), toprak mülkiyeti (*Toprak*), proje merkezi Çavdar köyünde ikamet etme (*Çavdar*), kooperatif üyesi olma (*Kooperatif*), erkek olma (*Erkek*), köyde yılda en az altı ay geçirme (*Köydeyaşam*), hayvancılık yapma (*Hayvancılık*), tarımla uğraşma (*Tarım*), aylık gelir (*Gelir*) ve yaşın (*Yaş*) bir fonksiyonudur.

Bulgular

Aşağıda proje alanına ilişkin betimleyici istatistikler ve araştırma sorularına ilişkin bulgular değerlendirilmektedir.

Proje Alanındaki Hane Halkı Reislerinin Sosyoekonomik ve Demografik Özellikleri

Tablo 3 anket çalışmasına katılanların, cinsiyet, eğitim durumu, kooperatif üyeliği, hayvancılık ve tarımsal üretim değişkenlerinin dağılımlarını göstermektedir. Toplam yüz kırk dokuz hanehalkı reisinin yer aldığı bu ankete katılanların, yüzde 16,8' i kadın ve geriye kalan %83,2'si de erkeklerden oluşmaktadır.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyoekonomik ve Demografik Özellikleri

Değişken	Evet		Hayır		N
	n	%	n	%	
Erkek	124	83,2	25	16,8	149
Okul	114	76,5	35	23,5	149
Hayvancılık	53	35,6	96	64,4	149
Tarım	40	26,8	109	73,2	149
Kooperatif	13	9,1	130	90,9	143

Katılımcıların %23,5'inin okuma yazması yokken, %76,5'i en az ilkokul mezunudur. Katılımcıların %35,6'sı hayvancılık ve %26,8'i de bitkisel üretim yapmaktadır. Kooperatifleşme düzeyinin de %9,1 gibi esasında oldukça düşük bir rakam olduğu görülebilir.

Tablo 4 ise katılımcıların en gencinin yirmi beş ve en yaşlısının da 81 yaşında oldukları ve 58,09 yıllık bir ortalama yaşı sahip oldukları görülüyor. Katılımcıların aylık gelirleri 2 ile 10,000 TL arasında değişirken 760 TL'nin biraz üzerinde bir ortalama gelire sahipler. Yine katılımcıların ortalama 39,47 dönüm araziye sahip oldukları görülüyor.

Tablo 4. Katılımcıların Yaş, Çocuk Sayısı, Toprak Mülkiyeti, Köyde Geçirdikleri Süre ve Aylık Gelirleri

Değişken	Art. Orta.	Min.	Mak.	Std. Hata	N
Yaş	58,09	25	81	12,774	145
Çocuk sayısı	4,63	0	9	1,94	144
Bir yılda köyde geçirilen süre (Ay)	4,77	1	10	2,436	83
Sahip olunan toplam toprak (dönüm)	39,47	0	1000	93,575	135
Aylık gelir	760,9353	2,00	10000	926,13	139

Katılımcılar yılda ortalama olarak 4,77 aylık bir süre için köyde kalmakta ve bu, kişiye göre 1 ila 10 ay arasında değişmektedir. Bu veriler ve yapılan görüşmeler, yıl içinde proje alanında ciddi bir demografik hareketliliğin olduğunu, özellikle soğuk kış aylarında çok az sayıda ailenin köylerde kaldığı belirlenmiştir. Alanda yaşayan nüfusun önemli bir bölümü, okulların açılmasıyla Ekim ayı içinde başta İstanbul ve Ankara olmak üzere farklı şehirlere geri dönmektedirler.

Köykent Projesi Kapsamında Katılımın Düzeyi ve Niteliği

Resmî belge ve bazı çalışmalarda, projenin başarıya ulaşabilmesi için halk katılımının özendirildiği ve kooperatifler aracılığıyla örgütlenmelerine büyük önem verildiğinin altı çizilmektedir. Buna göre, katılım ve kooperatifler fiziksel altyapı yatırımlarını tamamlayacak olan ekonomik üstyapının temel dinamikleri olarak değerlendirilmektedir. "Köyünüzdeki halkın Köykent projesiyle ilgili kararlara katılımı nasıldı?" sorusuna verilen yanıtların dağılımı Tablo 5'te verilmektedir. Buna göre, katılımcıların %17'si katılımın düzeyini oldukça düşük ya da düşük, %38,1'i ortalama ve %44,9'u da yüksek ya da oldukça yüksek olarak değerlendirmektedir.

Tablo 5. Köydeki Proje Faaliyetlerine İlişkin Kararlara Katılımın Düzeyi

	Frekans	Yüzde	Birikimsel Yüzde
Oldukça düşük	7	4,8	4,8
Düşük	18	12,2	17,0
Ortalama bir katılım	56	38,1	55,1
Yüksek	41	27,9	83,0
Oldukça yüksek	25	17,0	100,0
Toplam	147	100,0	

Tablo 6 köylerdeki insanların proje etkinliklerine kendi işgücü ve mali kaynaklarıyla katkıda bulunup bulunmayacaklarına ilişkin soruya verdikleri “evet” ya da “hayır” yanıtların dağılımını göstermektedir. Katılımcıların %64,9’u bu soruyu olumsuz yanıtlarken, sadece %29,1’i olumlu yanıtlamıştır.

Tablo 6. Köykent Projesi Gibi Kırsal Gelişme Amaçlı Faaliyetlere İşgücü ve Para Desteği

	Frekans	Yüzde	Birikimsel Yüzde
Hayır	96	64,9	64,9
Fikrim yok	9	6,1	70,9
Evet	43	29,1	100,0
Toplam	148	100,0	

Bir başka soruyla da katılımcıların kalkınma girişimlerine verecekleri maddi ve manevi kişisel destek açısından kendilerini komşularıyla karşılaştırılmaları istenmiştir (Bkz. Tablo 7). Buna göre katılımcıların %43,6’sı fikirlerinin olmadığını, %22,8’i daha az, %17,4’ü aynı oranda ve %16,1’i ise daha fazla destek sağlayacaklarını belirtmiştir.

Tablo 7. Köykentte Yaşayanların Komşu Köylere Kıyasla Ortak Bir Amaç İçin Maddi ve Manevi Katkıları

	Frekans	Yüzde	Birikimsel Yüzde
Daha az	34	22,8	22,8
Fikrim yok	65	43,6	66,4
Aynı oranda	26	17,4	83,9
Daha fazla	24	16,1	100,0
Toplam	149	100,0	

Bu bulgular, proje alanında yaşayanların birbirlerine daha az güvendikleri şeklinde yorumlanabilir. Proje alanında sürekli yaşamayanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduklarını ve her birinin İstanbul, Ankara ve Bursa gibi çok farklı şehirlerden gelmeleri, böyle bir güvensizliğe yol açabilir. Sosyal sermayenin güven ile olan ilişkisi ve kalkınmadaki olumlu rolü düşünüldüğünde, bunun proje alanındaki kalkınma girişimleri için ciddi bir sorun oluşturabileceği açıktır.

Tablo 8 katılıma ilişkin üç soruya verilen yanıtların dağılımlarını göstermektedir. “Proje faaliyetlerine ilişkin karar ve çalışmalarda etkili oldum” şeklindeki ifadeye, katılımcıların %60’ına yakını katılmazken, sadece %25 kadarı katılmaktadır. Benzer olumsuz görüşler “planlamada görüşlerimize başvuruldu” (%62,4) ve “faaliyetlerin yürütülmesinde görüşlerimize başvuruldu” (%55,4) ifadeleri için de geçerlidir.

Tablo 8. Planlama, Karar ve Uygulamaya Katılım Sorularına Verilen Yanıtların Dağılımı

	Karar ve Çalışmalarda Etkili Olduğumu Düşünüyorum		Planlamada Görüşlerimize Başvuruldu		Uygulamada Görüşlerimize Başvuruldu	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Kesinlikle Katılmıyorum	44	29,9	45	30,4	43	29,3
Katılmıyorum	44	29,9	47	31,8	53	36,1
Fikrim yok	22	15,0	17	11,5	15	10,2
Katılıyorum	29	19,7	25	16,9	26	17,7
Kesinlikle Katılıyorum	8	5,4	14	9,5	10	6,8
Toplam	147	100,0	148	100	147	100

Buna karşılık her iki görüşe katılanların oranları sırasıyla %26,4 ve %24,5 düzeylerinde kalmaktadır. Bu bulgular gerek projenin hazırlanması ve planlanması gerekse proje faaliyetlerinin yürütülmesinde topluluk katılımının oldukça düşük düzeyde kaldığını göstermektedir.

Tablo 9 ise katılımın niteliği ve özellikle farklı çıkar ve kadınların kararlarda ne ölçüde etkili olduklarını belirlemeye yönelik olarak iki ifadeye verilen yanıtların dağılımlarını vermektedir. Buna göre, katılımcıların %54'ten fazlası “her kesimden insanın görüş ve düşüncelerine başvuruldu” ifadesine kesinlikle katılmadıkları ya da katılmadıklarını belirtirken, sadece %27,9'u olumlu bir yanıt vermektedir. “Erkekler kadar kadınların da görüşlerine başvuruldu” ifadesine ise %73,5'i olumsuz görüş bildirirken, sadece %17'si bu görüşü paylaşmaktadır. Bulgular açıkça katılım sürecinin belirli kesimler ve erkeklere açık olduğunu ve topluluğun çoğunluğunu meydana getiren diğer kesimleri ve özellikle de toplumun yarısına denk gelen kadınları dışladığını göstermektedir.

Tablo 9. Katılımın Niteliği Sorularına Verilen Yanıtların Seçeneklerine Göre Dağılımı

	Her Kesimden İnsanın Görüş ve Düşüncelerine Başvuruldu		Erkekler Kadar Kadınların da Görüşleri Alındı	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Kesinlikle Katılmıyorum	39	26,5	66	44,9
Katılmıyorum	41	27,9	42	28,6
Fikrim yok	26	17,7	14	9,5
Katılıyorum	32	21,8	20	13,6
Kesinlikle Katılıyorum	9	6,1	5	3,4
Toplam	147	100,0	147	100,0

Tablo 10 proje sonuçlarının, hanehalkı reislerince ne ölçüde tasvip edildiğini gösteren iki ifadeye verilen yanıtları göstermektedir. Bunlardan ilki olan “proje kapsamındaki çalışmaların çoğunu tasvip ediyorum” görüşüne katılımcıların %43'ten fazlasının olumsuz, %19,3'ünün fikrinin olmadığı ve geriye kalan %37,3'ünün ise olumlu yanıt verdiği görülüyor. “Halk genelde projenin sonuçlarından memnun kaldı” şeklindeki ifadeye karşılık katılımcıların %26,4'ünün olumsuz, %21'nin ne olumlu ne de olumsuz ve %42,7'sinin ise olumlu bir görüş bildirdiği görülmüştür.

Tablo 10. Proje Sonuçlarının Benimsenme Düzeyine İlişkin Sorulara Verilen Yanıtların Dağılımı

	Proje Kapsamındaki Çalışmaların Çoğunu Tasvip Ediyorum		Halk Genelde Projenin Sonuçlarından Memnun Kaldı	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Kesinlikle Katılmıyorum)	19	13,1	14	9,8
Katılmıyorum	44	30,3	38	26,6
Fikrim yok	28	19,3	30	21,0
Katılıyorum	41	28,3	45	31,5
Kesinlikle Katılıyorum	13	9,0	16	11,2
Toplam	145	100,0	143	100,0

Sonuç olarak katılımın düzeyi ve kapsayıcılığına kıyasla proje faaliyetleri ve ortaya çıkan sonuçları olumlu olarak değerlendirenlerin oranları nispetten yüksek olsa da bu, toplam hane reislerinin %43'üne bile ulaşamamaktadır. Bu sonuçlar, katılımın niteliğinin de sorgulanması gerektiğini göstermektedir. Söz konusu katılım, kararlar ya da gerçekleştirilen faaliyetlerin belirlenmesi üzerinde etkisi olmayan bir tür bilgilendirme ya da tokenizm olarak değerlendirilmelidir.

Hane Halkı Reislerinin Katılımlarını Etkileyen Sosyoekonomik ve Demografik Özellikler

Araştırmanın bu kısmında, literatür taramasında da geçen faaliyet türü, bireysel sosyoekonomik ve demografik özelliklerin katılımı ile olan ilişkileri faktör analizi ve sıralı logit modeli ile değerlendirilmektedir.

Tablo 11. Katılım ve Proje Sonuçlarıyla İlgili Yedi İfadenin Temel Bileşenler Analizi (TBA) Sonuçları

	Component	
	1	2
Köykenle ilgili çalışmalar yürütülürken, her kesimden insanın düşünce ve görüşlerine başvuruldu	,859	
Köyken Projesiyle ilgili çalışmaların yürütülmesinde görüşlerimize başvuruldu	,844	
Köyken Projesinin hazırlanması ve planlanmasında görüşlerimize başvuruldu	,824	
Köykenle ilgili çalışma ve kararlarda genelde etkili olduğumu düşünüyorum	,664	
Köyken Projesinin uygulamasında en az erkekler kadar köydeki kadınlarında görüşleri alındı	,610	
Halk genelde Köyken Projesinin sonuçlarından memnun kaldı		,878
Proje kapsamında yapılan çalışmaların çoğunu tasvip ediyorum		,824
Örnekleme yeterliliği için Kaiser-Mayer Olkin (KMO) Testi	0,798	
Barlett' in Sphercity Ki-Kare Testi	399,91	
Serbestlik derecesi (df)	21	
P değeri	0,000	

Bu amaçla öncelikle faktör analizi yoluyla katılımın ve proje sonuçlarının etkinliklerinin göstergeleri olarak gözlemlenen değişkenlere neden olan faktörler belirlenmekte, daha sonra da bu faktörlerden katılıma ilişkin olanın hanehalkı reislerinin sosyoekonomik ve demografik özellikleriyle olan ilişkileri açıklanmaktadır.

Ankette yer alan katılım ve proje sonuçlarına ilişkin yedi sorunun *varimax döndürme* ile gerçekleştirilen *Temel Bileşenler Analizi*'nin (TBA) faktör yüklemeleri Tablo 11'de verilmektedir. Sonuçlara göre, 7 ayrı ifadenin *KatılımEtkinliği* ve *ProjeEtkinliği* adları altında

iki faktörden (*latent* değişken) meydana geldiği anlaşılmıştır. Burada verilmemekle birlikte, iki faktör toplam varyansın %67'sinden fazlasını açıklamaktadır. Birinci faktör ilk beş ifadeden oluşup, katılımın etkinliğini vurgulamakta ve bu nedenle *KatılımEtkinliği* adı altında kaydedilmiştir. *ProjeEtkinliği* adıyla kaydedilen ikinci faktör ise, iki ifadeden meydana gelmekte ve genelde bireylerin proje çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetleri ne ölçüde kabul edilebilir gördüklerini göstermektedir. TBA'nın geçerliliğine ilişkin *KMO* ve *Barlett* testleri, TBA'nın sonuçların güvenilir ve geçerli olduklarını göstermektedir. Sonuçlara göre, ilk beş değişken ve sondaki iki değişkenden iki ayrı indeks geliştirmek olanaklıdır. Sıralı logit modelinde kullanılmak üzere önce bu ifadeler için iki ayrı indeks (*KatılımIndx* ve *ProjeIndx*) hesaplanmış, ardından da iki kategorik değişkenlere dönüştürülmüştür. İndekslerin hesaplanmasında $KatılımIndx = (s_1 + s_2 + \dots + s_n)/n$ eşitliği kullanılmıştır. Bu eşitlikte s_n her bir hane halkı reisinin katılım ve proje etkinliğine ilişkin ifadeler karşılık seçtikleri “Kesinlikle Katılmıyorum”, “Katılmıyorum” ve “Kesinlikle Katılıyorum” gibi seçeneklerin 1’den 5’e kadar değişen skorlarıdır. Bunlar daha sonraki istatistiki analizlerde kullanmak üzere, aritmetik ortalama ve kategorilerin anlamlarında dikkate alınarak tekrar kodlanarak *KatılımEtkinliği* ve *ProjeEtkinliği* adlı iki kategorik bir değişkene dönüştürülmüştür.

Tablo 12’ye göre, katılımcıların %59’dan fazlası proje sürecindeki katılımın düzeyini düşük, %24,5’i orta ve %16,3’ü de yüksek olarak değerlendirmektedir.

Tablo 12. Katılım Etkinliğini Düşük, Orta ve Yüksek Düzeylerde Değerlendiren Katılımcıların Yüzdeleri

Katılım Düzeyi	Frekans	Yüzde	Birikimsel Yüzde
Düşük	87	59,2	59,2
Orta	36	24,5	83,7
Yüksek	24	16,3	100,0
Toplam	147	100,0	

Tablo 13 ise *ProjeEtkinliği* değişkeninin farklı seviyelerinin dağılımlarını göstermektedir. Bu değişkenin “Yüksek” kategorisinin bulunmaması dikkat çekmektedir. Bunun nedeni değişkenin elde edildiği indeksin aldığı değerlerin oldukça düşük olmasıdır. Dolayısıyla da “Yüksek Katılım” düzeyinin çıkarılmasına ve “Düşük” düzey kategorisinin de “Oldukça Düşük” ve “Düşük” biçiminde iki kategoriye ayrılmasına karar verilmiştir. Buna göre, katılımcıların %69,5’inin proje kapsamında gerçekleştirilen faaliyetleri ve sonuçlarını benimsemediklerini söyleyebiliriz.

Tablo 13. Proje Etkinliğini Oldukça Düşük, Düşük ve Orta Düzeyde Değerlendiren Katılımcıların Yüzdeleri

Proje Etkinlik Düzeyi	Frekans	Yüzde	Birikimsel Yüzde
Oldukça Düşük	60	42,6	42,6
Düşük	38	27,0	69,5
Orta	43	30,5	100,0
Toplam	141	100,0	

Bu sonuç, proje alanında yaşayan hanehalkı reislerinin proje kapsamında gerçekleştirilen etkinliklerin nitelikleri, gerçekleştirme şekilleri ya da bunların sonuçlarından tatmin olmadıklarını göstermektedir.

KatılımIndx ile *ProjeIndx* değişkenleri arasında 0.413 gibi güçlü ve anlamlı pozitif bir korelasyon bulunmaktadır ($n= 147$, $p<:0,01$). Buna göre, katılımın düzeyi arttıkça, proje sonuçlarının benimsenme düzeyi de artmaktadır. Bu bulgu, katılım yoluyla yerel sorunları daha iyi tanıma fırsatı elde eden ve çözümlerine ilişkin tartışmalarda yer alan kişilerin proje sonuçları konusunda da daha gerçekçi beklentiler oluşturduklarını göstermektedir.

Tablo 14 bağımlı değişkenin *KatılımEtkinliği* olduğu Sıralı Logit modelinde yer alan tüm değişkenlerin betimleyici istatistiklerini vermektedir. Burada belirtilmesi gereken, üç düzeyi bulunan bağımlı değişken, yaş ve gelir dışındaki tüm değişkenlerin 1 ya da 0 şeklinde iki değer aldıklarıdır (Bkz. Tablo 2).

Tablo 14. Sıralı Logit Modelinde Kullanılan Değişkenlere İlişkin Betimleyici İstatistikler

	N	Mini.	Mak.	Art. Ort.	St. Hata
<i>KatılımEtkinliği</i>	147	1,00	5,00	2,3524	,99570
<i>Erkek</i>	149	,00	1,00	,8322	,37494
<i>Yaş</i>	145	3,22	4,39	4,0351	,24111
<i>Okul</i>	149	1	2	1,77	,425
<i>Gelir</i>	139	,69	9,21	6,3107	,89255
<i>Köydeyaşam</i>	83	,00	1,00	,4940	,50300
<i>Kooperatif</i>	143	1	2	1,09	,288
<i>Tarım</i>	149	1	2	1,27	,445
<i>Hayvancılık</i>	149	1	2	1,36	,480
<i>Çavdar</i>	149	,00	1,00	,6107	,48923
<i>Toprak</i>	141	1	2	1,78	,416

Bağımlı değişkeninin *KatılımEtkinliği* olduğu sıralı logit modelin *Uyum İyiliği Göstergeleri* ve *Paralel Doğrular Testi* ile analiz sonuçları sırasıyla Tablo 15 ve Tablo 16’ da verilmektedir.

Tablo 15. Modelin Uyum İyiliği Göstergeleri ve Paralel Doğrular Testinin Sonuçları

Model	-2 Log Likelihood	Ki-Kare	sd.	p
Sadece Sabit:	230,407			
Final:	206,99	23,419	10,09	0,009
McFadden R ²	0.10			
Paralel Doğ. Tes.		7.8	10	0.7

Regresyon sonuçlarına geçmeden önce modelin geçerliliği ve niteliğinden bahsetmek yararlı olacaktır. Paralel Doğru Testi (Parallel Line Test) sıralı logit modelin geçerliliğinin testi açısından önemli olup tahmin edilen katsayıların (*Location*) bütün kategoriler için aynı olduğu hipotezine dayanır. Bu hipotezin reddedilmesi durumunda sıralı logit modelinin kullanılması uygun olmaz. Nitekim bu hipotez reddedilememektedir. Modelde bazı sorulara yanıt vermeyen katılımcıların çıkarılmasıyla geriye kalan 122 gözlem kullanılmıştır. *McFadden R Kare* değerine göre, modeldeki bağımsız değişkenler *KatılımEtkinliği* değişkenindeki varyansın %10’nu

açıklamaktadır. Bu tür verilerle yapılan bir araştırma için bu değerin düşük çıkması doğal karşılanmalıdır. Zaten Final modele ait $-2 \text{ Log Likelihood}$, $Ki\text{-Kare}$ değeri de modelin açıklama gücü taşıdığını göstermektedir. Son olarak eşik değerler ($[KatılımEtkinliği =1]$ ve $[KatılımEtkinliği =2]$), bağımsız değişkenler 0 olduğunda, bağımlı değişkenlerin değerlerini göstermektedir.

Tablo 16. Bağımlı Değişkenin KatılımEtkinliği Olduğu Sıralı Logit Regresyonun Sonuçları

Değişken	b	Std. Hata	Wald	p	Nispi Üstünlük
[KatılımEtkinliği =1]	16,255	5,563	8,538	,003	
[KatılımEtkinliği =2]	17,549	5,595	9,838	,002	
Toprak	-,940	,491	3,672	,055	0,39
Okul	1,363	,623	4,790	,029	3,91
Çavdar	-,506	,440	1,320	,251	0,60
Kooperatif	,994	,625	2,531	,112	2,69
Erkek	-,183	,710	,067	,796	0,83
Köydeyaşam	,763	,528	2,088	,148	2,14
Tarım	,559	,583	,918	,338	1,75
Hayvancılık	,149	,596	,062	,803	1,16
Gelir	,600	,322	3,477	,062	1,82
Yaş	2,752	1,125	5,985	,014	15,67

Modele göre, toprak sahibi olmayan katılımcılarla karşılaştırıldığında, toprak sahiplerinin diğer iki düzeye kıyasla yüksek katılım düzeyinde bulunmanın nispi üstünlüğü düşmektedir. Başka bir ifade ile tüm diğer değişkenlerin etkisi sabit tutulduğunda topraksız bir hane halkı reisinin toprak sahibi olmaya geçişinin, diğer iki katılım düzeyine kıyasla yüksek katılım düzeyinde bulunmasının nispi üstünlüğünü 0.39 kadar azaltmaktadır. *Wald Testi*'nin 0,055' lik *p* değeri, sonucun nerede ise 0,05 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu toprak sahipliğinin bu olumsuz etkisi iki gerekçe ile açıklanabilir. Birincisi toprağı bulunmayanlara kıyasla toprak sahipleri ya hayvancılık ya da bitki yetiştiriciliği veya her ikisi ile birlikte uğraşmakta ve dolayısıyla daha yüksek bir fırsat maliyeti ile karşılaşmaktadırlar. Toprağını bir şekilde işleyen kişilerin katılım için daha az zamanı kalır. Tarlayı işletmek kendi başına zaten yorucu bir işken bir de katılım için çaba göstermek daha da fazla yorucu olacaktır. Yine tarla işlerini bırakarak sonucu belirsiz olan katılımla zaman geçirme, işlerin aksaması ve hatta belki de bir yıllık gelirin kaybına yol açabilir. Diğer taraftan, toprağın işletilmesi ve köyde geçirilen süreyi etkilemesi beklenen tarım ve hayvancılık değişkenlerinin istatistiki olarak anlamlı olmasalar da katılımı olumlu etkilemeleri, *Toprak* değişkeni ile *Hayvancılık*, *Toprak* ile *Tarım* değişkenlerinin etkileşimlerini gösteren yeni değişkenlerin de modele dahil edilmesi gereğini gösteriyor olabilir. Ancak bu çalışmanın sınırlı alanı nedeniyle söz konusu etkileşimler dikkate alınmamaktadır. Son olarak toprak sahiplerinin düşük katılım göstermelerinin diğer bir nedeni de proje faaliyetlerinin kendileri için sınırlı faydalar sağlayacağına inanmaları olabilir.

Diğer tüm değişkenlerin etkileri sabit tutulduğunda, Çavdar köyünden ve erkek olmak toprak sahibi olmada olduğu gibi yüksek bir katılım düzeyinde bulunmanın nispi üstünlüğünü düşürmektedir. Ancak bu etki her iki değişken için de istatistiki olarak anlamlı olmadığından,

daha fazla yorumlanmalarına gereksinim kalmamıştır. Bu sonuçları Tablo 1-8'i birlikte değerlendirdiğimizde genel olarak düşük bir katılım sergilediklerini düşünen katılımcıların cinsiyet ya da geldikleri köyler açısından da benzer bir durum sergilemeleri şaşırtıcı olmamalıdır. Anketlerin doldurulduğu sırasında kadınların bir kısmı, projenin türlü aşamalarına ilişkin kendilerine herhangi bir bilgi verilmediği ya da görüşlerinin sorulmadığını ifade etmişlerdir.

Tablo 16'daki sonuçlara göre, geriye kalan diğer tüm bağımsız değişkenlerin *KatılımEtkinliği* üzerinde pozitif etkileri bulunmaktadır. Burada da sadece istatistikî olarak anlamlı etkilere sahip değişkenler üzerinde durulacaktır. Modelin sonuçlarına göre, *Okul*, *Kooperatif*, *Gelir* ve *Yaş* değişkenlerinin anlamlı pozitif etkileri bulunmaktadır. Hiçbir eğitimi olmamaktan en azından ilkokulu bitirmiş olmaya geçiş, diğer katılım düzeylerine kıyasla yüksek katılım düzeyinde bulunmayı olumlu etkilemektedir. Bu niteliğe sahip hanehalkı reislerinin yüksek katılım düzeyinde bulunmalarının diğer katılım düzeylerine olan nispi üstünlüğü hiçbir formel eğitime sahip olmayanlara kıyasla yaklaşık olarak 3,9 kat daha fazladır. Eğitim, yerel topluluk üyelerinin kendi sorunları ve bunların çözümlerine ilişkin girişimlerle daha fazla ilgilenmelerine ve bu konudaki bilincin gelişmesine yol açmaktadır.

Benzer bir şekilde kooperatif üyesi olmak da katılımı olumlu etkilemektedir. Herhangi bir kooperatif üyesi değilken üyeliğe girişin, diğer iki katılım düzeyine kıyasla yüksek katılım düzeyinde bulunmanın nispi üstünlüğü 2,7 kat daha fazladır. Bu değer yaklaşık olarak 0,10 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Konuya ilişkin literatürde de yerel örgütlenmelerde yer alanların bir tür siyasal eğitim ve deneyimi kazandıkları ve katılım gibi topluluğu yakından ilgilendiren konulara karşı hassasiyeti artırdığı belirlenmiştir. Ayrıca örgütlenme içinde bulunan kişilerin, tüm kurallarıyla oyunu, oyunun aktörlerini, aktörler arasındaki ilişkileri ve genel olarak sosyal öğrenmelerine ve deneyim kazanmalarına yol açar. Farklı alanlardaki örgütlenmelerden öğrenilen bilgi ve deneyimler, başka alanlara da kolayca aktarılabilir.

Gelirdeki artış da daha yüksek katılım düzeyinde bulunmanın nispi üstünlüğünü artırmaktadır. Sonuçlara göre, gelirden meydana gelen yüzde birlik bir artış, hanehalkı reislerinin yüksek katılım düzeyinin diğer iki katılım düzeylerine olan nispi üstünlüğünü 1,82 kat artırmaktadır. Gelir de kırsal topluluklar için sahip olunan toprak ve hayvan varlığı gibi toplumsal statüyü de belirleyen önemli bir etkidir. Toplumdaki yüksek konumları dolayısıyla varlıklı hanehalkı reislerinin, diğer topluluk üyelerinin beklentilerine karşılık bir tür liderlik sorumluluğu üstlenerek toplumu ilgilendiren sorunlara karşı daha duyarlı davranmalarına ve bu anlamda da daha fazla katılım göstermelerine yol açabilir. Normalde çalışan yüksek gelirli için katılımın alternatif maliyeti dar gelirliye kıyasla daha yüksektir ve bu nedenle de daha düşük katılım beklenir. Ancak proje alanında yaşayanların büyük bir kısmı ya emekli olmuş ya da köye tatil amacıyla gelen hanehalkı reislerinden oluştuğu için, böyle bir alternatif maliyetten bahsedilmeyebilir. Üstelik katılımın kendisi, komşularla güzel zaman geçirmek için bir araç olarak da kullanılabilir. Bu çalışmada yer almamakla birlikte, proje kapsamında yapılan faaliyetlerden en fazla hangi kesimlerin yararlandığına ilişkin sorularda bazı katılımcılar bunun “çok açık bir şekilde zenginler olduğu” biçiminde ifadeler kullanmışlardır. Bir algı ya da gerçeği dile getiren bu ve benzeri ifadeler, düşük gelirli kesimlerin katılıma ilişkin beklentilerini ve dolayısıyla katılımlarını olumsuz etkilemiş olabilir.

Modelin sonuçlarına göre, yaşta meydana gelen yüzde birlik bir artış, düşük ve orta katılım düzeylerine kıyasla yüksek katılım düzeyinde bulunmanın nispi üstünlüğünü 15,67 kat artırmaktadır. Diğer çalışmaların aksine yaş ilerledikçe, katılım düzeyinde bir azalma olamamakta, tam tersine artmaktadır. Proje sınırları içindeki hanehalkı reislerinin %84 kadarı 45 yaşın üzerindedir. Bu bulgu, emekli ya da emekliğine az bir süre kalmış hanehalkı reislerinin daha genç olanlara kıyasla geri dönüp yerleşmeyi düşündükleri köyleriyle ilgili sorunlara karşı daha duyarlı olduklarını gösterir. Ayrıca, bu kesim arasında İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlere göç etmeyenler de bulunmaktadır. Bunların da benzer bir anlayışa sahip olduklarını varsayabiliriz. Nitekim istatistiki olarak anlamlı olmasa bile yılın en az 6 ayını köyde geçirdiğini gösteren *Köydeyaşam* değişkeninin de katılımı olumlu etkilediği görülmektedir. Son olarak *Tarım* ve *Hayvancılık* değişkenlerinin katılımı olumlu etkiledikleri, ancak istatistiki olarak anlamlı olmadığı görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bulgular, genel olarak Mesudiye Köykent projesinin karar, planlama ve uygulama aşamalarındaki katılımın ancak %24-26 arasında değişen bir düzeyde kaldığını göstermektedir. Yine katılımın niteliğini belirlemek üzere tüm farklı kesim ve kadınların görüşlerini ne ölçüde kapsadığına ilişkin bulguların “Katılıyorum” ve “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtların oranlarının sırasıyla %17 ve %27 düzeylerinde kaldığı ve gelir düzeyine bağlı olarak katılımın düzeyinin arttığı belirlenmiştir. Proje etkinliği değişkeninde yüksek düzey kategorisinin bulunmaması, Köykent alanındaki proje sonuçlarının yerel toplulukça benimsenmediğini de gösterir. Bu durumun ortaya çıkmasında katılım ve etkinlik arasındaki korelasyonu göz önüne aldığımızda, kısmen de olsa katılımın yetersiz olmasına bağlanabilir. Proje alanında yaşayan insanların, Köykent benzeri kırsal kalkınma programlarına kendi işgüçleri ve maddi olanaklarıyla destek sağlayacaklarına olan inanç düzeyinin (%29) çok düşük olması ve komşu köylere kıyasla kendilerinin daha fazla katkı sağlayacaklarını söyleyenlerin sadece %16 kadar olması da bu durumu göstermektedir. Karşılıklı güven ve genel kabul gören kuralların varlığı sosyal sermayenin önemli unsurlarıdır. Köykent projesi sınırları içinde yaşayan nüfusun sadece %30 kadarının yıl boyunca sürekli olarak köylerinde kalmaya devam ettiği ve geriye kalanların ortalama 4 ay kadar kalabildikleri belirlenmiştir. Yine bu köylerde yaşayan nüfusun %80’den fazlasının 45 ya da üstü yaş gruplarında yer almaktadır. Nüfusun bu özellikleri, uzun süre ve ortak yaşam deneyimlerine dayanarak gelişebilen karşılıklı güven ve ortak bir anlayışa engel olmaktadır. Kısacası, bulgular, bu çalışmanın yapıldığı dönemde Köykent proje alanında kalkınmayı teşvik edebilecek sosyal sermayenin oluşumunu engelleyen ciddi demografik, fiziksel ve sosyoekonomik sınırlandırmaların bulunduğunu göstermektedir. Bu bulgular, aynı zamanda resmi proje metinleri ve bazı çalışmalarda iddia edilenin aksine Mesudiye Köykent projesi sürecinde yüksek bir katılımın gerçekleşmediğini, kadınlar ve yoksullar başta olmak üzere her kesimi eşit bir şekilde temsil etmediğini göstermektedir. Özellikle kadınların bir kısmı, kendilerine proje ve ilgili faaliyetleri konusunda bilgi verilmediği ve düşüncelerinin ise hiç başvurulmadığını dile getirmişlerdir. Yine görüşmeler sırasında projenin sağladığı yarar ve maliyetlerin farklı kesimler ve köyler arsında dağılımına ilişkin olumsuz bir algının olduğu ve bunun “Ankaralılar”, “zenginler”, “muhtarlar”, “toprak sahipleri”, “erkekler” ve “Çavdarlılar” gibi atıflarla vurgulandığı gözlemlenmiştir. Projenin fayda ve maliyetleri, başka bir çalışmanın

konusu olduğu için burada ele alınmamaktadır. Anca bir gerçek ya da algıdan ibaret bu tür düşüncelerin, proje faaliyetlerine kadın ve dar gelirli gibi bazı dezavantajlı kesimlerin neden daha düşük bir katılım gösterdiklerini kısmen de olsa açıklamaktadır.

Hanehalkı reislerinin sosyoekonomik ve demografik özelliklerinin katılımın düzeyine etkisinin incelendiği sıralı logit modeline göre, yaş, gelir, eğitim ve kooperatif üyesi olmanın katılım üzerinde pozitif ve toprak sahipliğinin de negatif ve istatistiki olarak anlamlı etkileri bulunmaktadır. En az ilkokul mezunu olma, diğer iki düzeye kıyasla yüksek katılımda bulunmanın nispi üstünlüğünü artırmaktadır. Benzer bir şekilde, kooperatif üyesi olma, yaş ve gelirin de katılımı olumlu etkilediği görülmektedir. Kooperatif türü toplumsal örgütlenmelerde yer alma, eğitim ve öğrenim programlarına katılma, sosyal öğrenme ve siyasal deneyime olumlu katkılar sağladığı görülmüyor. Bu araştırmanın bulguları da söz konusu unsurların, kırsal kalkınma faaliyetlerine aktif katılım, proje süresince ve sonrasındaki kırsal kalkınma girişimlerinin başarısı ve sürekliliği açısından önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sıralı logit modeli, gelir seviyesindeki artışla birlikte katılım düzeyinin de yükseldiğini göstermektedir. Bu da kırsal kalkınma çalışmalarında topluluğun en yoksul kesimlerinin önceden belirlenerek katılımlarını teşvik edecek önlemlerin alınması ihtiyacını göstermektedir. Yine toprak sahiplerinin bundan gelir elde etmek için bir şekilde işletecekleri varsayılabilir. Bu durumda olanlar için tarla işlerinin gecikmesi nedeniyle katılımın alternatif maliyetleri de daha yükselir.

En önemli bulgulardan biri de proje etkinliği ile katılım etkinliği arasında pozitif bir korelasyonun olmasıdır. Başka bir ifade ile katılım düzeyi yükseldikçe, proje sonuçlarının benimsenme düzeyi de yükselmektedir. Bu bulgu, projenin planlama ve uygulama gibi farklı aşamalarına katılımın derecesine bağlı olarak projenin sonuçlarına ilişkin beklentilerin de oluştuğunu, katılım yoluyla sorunlar ve çözümlerin tanımlanmasında rol alanların daha gerçekçi beklentiler içine girdikleri ya da en azından katılımında yer aldıkları proje sonuçlarını veya yapılan faaliyetlerin sorumluluğunu kabul etme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bu bulgu, katılımın proje çalışmalarının meşruiyetinin sağlanmasındaki kritik bir role ve proje sonrası kırsal kalkınma girişimlerinin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önemli olduğunu gösterdiği kadar kalkınma programlarının en erken döneminde dikkatle ele alınarak ayrıntılı bir şekilde planlanması ihtiyacını da ortaya çıkarmaktadır. Son olarak bulgular, katılımın tasarım ve planlanması aşamasında başta kadın ve yoksullar olmak üzere farklı yaş grupları, kırsal alandaki geçim kaynakları ve iş yoğunluğu gibi konuların öncelikle ve dikkatlice ele alınarak incelenmesi gerektiğini de göstermektedir.

Kaynakça

- Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35(4), 216-224.
- Aydınlı, H. I.ve Memiş, L. (2014). Sürdürülebilir kentsel kalkınma ve katılım: Mesudiye ilçe kurultayı örneği üzerinde yeniden sorgulamak. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 65-92.

- Barreteau, O., Bots, P. W. G. ve Daniell, K. A. (2010). A framework for clarifying “participation” in participatory research to prevent its rejection for the wrong reasons. *Ecology and Society*, 15(2), 1-22.
- Bass, S., Dalal-Clayton, B.ve Pretty, J. (1995). *Participation in strategies for sustainable development*. London: International Institute for Environment and Development.
- Başı, Ş. (2000). Ordu ili Mesudiye ilçesi Çavdar ve yöresi köyleri köykent projesi. *Türk İdare Dergisi*, 429, 117–135
- Berber, M., Genç, M. C. ve Yıldız, E. B. (2015). *TR90 düzey II bölgesindeki ilçelerin sosyo ekonomik gelişmişlik sıralaması ve sınıflandırılması*. Trabzon: Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA).
- Cankorkmaz, Z. (2011). Türkiye’de bölgesel kalkınma ajansları ve bu ajanslara yönelik eleştiriler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 113-138.
- Chaudhuri, S. ve Heller, P. (2003). *The plasticity of participation: Evidence from a participatory governance experiment* (ESERP Working Paper No: 01-02). New York: Columbia University.
- Chhetri, D. P. (2013). People’s participation in development. Sikkim in perspective. *International Journal of Innovative Research and Development*, 2(5), 1476-1497.
- Claridge, T. (2004). *Designing social capital sensitive participation methodologies*. Dunedin, New Zeland: Social Capital Research. Erişim adresi: <http://www.socialcapitalresearch.com/wp-content/uploads/2013/01/Social-Capital-and-Participation-Theories.pdf>
- Cooke, B. (2004). Rules of thumb for participatory change agents, S. Hickey ve G. Mohan (Ed.), *Participation--from tyranny to transformation? Exploring new approaches to participation in development* (s.42-55) içinde. London: Zed Books.
- Cooke, B. ve Kothari, U. (2001). The case for participation as Tyranny, B. Cooke and U. Kothari (Ed.), *Participation: the new tyranny?* (s.1-15) içinde. London: Zed Books.
- Cornwall, A. (2000). *beneficiary consumer citizen: Perspectives on participation for poverty reduction*. Stockholm: Swedish International Development Cooperation Agency.
- Cornwall, A. (2008). Unpacking ‘Participation’. Models, meanings and practices. *Community Development Journal*, 43(3), 269–283.
- Creswell, J. W. ve Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5. Ed.), Los Angeles: Sage.
- Çolakoğlu, E. (2012). Kırsal kalkınma problemine bir çözüm arayışı olarak köy-kent projesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(6), 187–202.
- Dawson, C. (2009). *Introduction to research methods: A practical guide to anyone undertaking a research project* (4. Ed.), Oxford: How To Books Ltd.

- Defrancesco, E., Gatto, P., Runge, F. ve Trestini, S. (2008). Factors affecting farmers' participation in agri-environmental measures: A northern italian perspective. *Journal of Agricultural Economics*, 59(1), 114-131.
- Dupraz, P., Vanslebrouck, I., Bonnieux, F. ve van Huylenbroeck, G. (2002, Ağustos). *Farmers' Participation in European agri-environmental policies*. 10th XEAAE Congress on Exploring Diversity in the European Agri-Food System Kongresinde sunulan bildiri, Zaragoza, Spain. Erişim adresi: <https://ageconsearch.umn.edu/record/24799>
- Erdönmez, C. (2005). Köykent. Olumlu ve olumsuz yönleriyle bir kırsal kalkınma projesinin çözümlenmesi. *Turkish Journal of Forestry*, A(2), 35-51.
- Ertuna, B., Güney, S., Güven, Ö. ve Aydemir, N. (2012). Yerel halkın kırsal turizm gelişimine katılma isteğini etkileyen unsurlar: Kastamonu örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2(2), 59-66.
- Fink, A. (1995). *How to sample in surveys: The survey kit*. Thousand Oaks: SAGE.
- Gack, E.E N. (2007). *Participatory approaches to development: An analysis of the experiences of development projects in Sudan* (Unpublished Ph. D. Thesis), Massey University, Palmerston North, New Zealand.
- Glass, J. J. (1979). Citizen participation in planning: The Relationship between objectives and techniques. *Journal of the American Planning Association*, 45 (2), 180-189.
- Gow, D. D. ve Vansant, J. (1983). Beyond the rhetoric of rural development participation: How can it be done?. *World Development*, 11(5), 427-446.
- Güler, Z., Çırakoğlu, D. ve Tokmak, M. (2014). türkiye'de kırsal kalkınma modeli olarak köy-kent uygulamaları: Bolu Mudurnu ilçesi Taşkesti örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 155-167.
- Henry, G. T. (1990). *Practical sampling*. Newbury Park: SAGE.
- Güney, R. ve Sat, N. A. (2016). Bölge planlamada katılım: İzmir ve Batı Karadeniz kalkınma ajansları üzerine bir irdeleme. *Planlama*, 26(2), 101-116.
- Işıkcı, Y. M (2018). Türkiye'de kırsal kalkınmada bölge kalkınma ajanslarının rolü. *Akademik İncelemeler Dergisi (AID)*, 13(1), 417-446.
- Jones, S. ve Kardan, A. (2013). A framework for analysing participation in development (Report no: 1/2013). Norwegian Agency for Development Corporation (Norad), Oslo: OECD. Erişim adresi: https://www.oecd.org/derec/norway/NORWAY_A_Framework_forAnalysingParticipationDevelopment.pdf.
- Kaya, T. E. ve Atsan, T. (2013). Kırsal kadının organik tarımı benimsemesini etkileyen faktörler üzerine bir araştırma (TRA1 bölgesi örneği). *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 44(1), 43-49.
- Kaynak, O. ve Boz, İ. (2014). Doğu Akdeniz Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü tarafından geliştirilen bazı pamuk çeşitlerinin benimsenmesi ve yayılması. *Bahri Dağdaş Bitkisel Araştırma Dergisi*, 3, 26-34.

- Koç, B. ve Gül, A. (2006). *Türkiye’de bir kırsal kalkınma modeli olarak köykentler ve köykentlerde tarımsal işletmelerin sosyal ve ekonomik analizi*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı.
- Kovanci, S. P. (2005). *A critical evaluation of governance in the framework of rural development in Turkey* (Unpublished Ph.D. Thesis). Middle East Technical University, Ankara.
- La Ferrara, E. (2002). Inequality and group participation: Theory and evidence from rural Tanzania. *Journal of Public Economics*, 85(2), 235–273.
- Leighley, J. E. (1995). Attitudes, opportunities and incentives: A Field essay on political participation. *Political Research Quarterly*, 48(1), 181–209.
- Marın, M. C. (2007). Yerel yönetime katılım aracı olarak planlamanın önemi, H. Özgür ve M. Kösecik (Ed.), *Yerel yönetimler üzerine güncel yazılar-II: Uygulama* (s. 413-438) içinde. Ankara: Nobel Yayın.
- Marın, M. C. (2005). A retrospective view of the Turkish rural urban development policies and the case of the village towns. *Urban Policy and Research*, 23(4), 497–518.
- Matthies, E.ve Krömker, D. (2000). Participatory planning—a heuristic for adjusting interventions to the context. *Journal of Environmental Psychology*, 20(1), 65–74.
- Oakley, P. (1991). The concept of participation in development. *Landscape and Urban Planning*, 20(1-3), 115–122.
- O’faircheallagh, C. (2010). Public participation and environmental impact assessment: Purposes, implications, and lessons for public policy making. *Environmental Impact Assessment Review*, 30(1), 19–27.
- Ohmer, M. L. (2010). How theory and research inform citizen participation in poor communities: The ecological perspective and theories on self-and collective efficacy and sense of community. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 20(1), 1–19.
- Özer, D. (2004). Kırsal kalkınmada katılımcılık ve katılımcı yayım. *HR. Ü. ZF Dergisi*, 8(2), 17–27.
- Rono, P. K. ve Aboud, A. A. (2003). The role of popular participation and community work ethic in rural development: The case of Nandi district, Kenya. *Journal of Social Development in Africa*, 18 (2), 77–104.
- Sonneveld, B.G.J.S. (2002). *Formalizing the use of expert jugements for land deregulation assessment: A case study for Ethiopia*, Working Paper WP02-11. Centre for World Food Studies, Amsterdam, the Netherlands.
- SPSS Inc., (2008). Released 2008. SPSS statistics for windows, version 17. 0. Chicago: SPSS.
- Swapan, M. S. H. (2016). Who participates and who doesn't? Adapting community participation model for developing countries. *Cities*, 53, 70-77.
- Tekeli, İ. (2009). *Akılcı planlamadan, bir demokrasi projesi olarak planlamaya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

- Tutar, F. ve Demiral, M. (2007). Yerel ekonomilerin yerel aktörleri: Bölgesel kalkınma ajansları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(1), 65-83.
- Wandersman, A.ve Giamartino, G. A. (1980). Community and individual difference characteristics as influences on initial participation. *American Journal of Community Psychology*, 8(2), 217-228.
- White, S. C. (1996). Depoliticising development: The uses and abuses of participation. *Development in Practice*, 6(1), 6-15.
- Wilcox, D. (1994). *The guide to effective participation*. Brighton: Delta.
- Wilson, G. A. (1996). Farmer environmental attitudes and ESA participation. *Geoforum*, 27, 115-131.
- Wynn, G., Crabtree, B. ve Potts, J. (2001). Modelling farmer entry into environmentally sensitive areas schemes in Scotland. *Journal of Agricultural Economics*, 52, 65-82.
- Yamane, T. (2001). *Temel örnekleme yöntemleri*. A. Esin, C. Aydın, M. A. Bakır ve E. Gürbüzsel (Çev.), İstanbul: Literatür.
- Yıldız, M., Güler, Z. ve Başa, Ş. (2009, Aralık). *Türkiye’de kırsal kalkınma politikalarının yönetsel boyutu. Köy-Kent örneği*. 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan bildiri, 9-11 Aralık, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara. Erşim adresi: <https://docplayer.biz.tr/160183430-Turkiye-de-kirsal-kalkinma-politikalarinin-yonetsel-boyutu-koy-kent-ornegi-1.html>

Semiotic Analysis of Anna Karenina Movie Posters Anna Karenina Film Afişlerinin Göstergebilimsel Analizi

Prof. Dr. Metin Işık¹- Erdal Bilici²

Başvuru Tarihi: 03.11.2020

Kabul Tarihi: 23.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Abstract

Literature and cinema are two arts that help each other to improve. Novels, a sub-branch of literature, allow the film industry to grow and earn more. A novel adapted to cinema constitutes a source for the scenario, which is considered as the main element of the film and makes the novel the popular subject of the script. Adaptation strengthens the relationship between literature and cinema, as a film is a bridge between the literary audience and the movie audience. Anna Karenina, written by Lev Tolstoy between 1876 and 1877, is one of the films adapted to the cinema in 1967, 1997 and 2012.

In this study, the posters of the movie "Anna Karenina" designed at different periods will be analyzed. Within the scope of the research, it is tried to determine whether there are similarities or differences between the posters by interpreting the movie posters with the semiotic method.

Keywords: Anna Karenina, Poster, Cinema, Adaptive Film, Semiotics

Öz

Edebiyat ve sinema; sanatı besleyen, alt dalları olan ve birbirinin gelişmesine yardım eden iki sanat dalıdır. Edebiyatın bir alt dalı olan romanlar, film endüstrisinin büyümesine ve daha fazla kazanç elde etmesine olanak tanır. Sinemaya uyarlanan bir roman, filmin temel unsuru sayılan senaryoya kaynak teşkil etmekte ve senaryoya konu olan romanı da popüler hale getirmektedir. Uyarlama bir film, edebiyatsever kitle ile film izleyicisi arasında bir köprü konumunda olduğu için edebiyatın sinema ile olan ilişkisini güçlendirir. Lev Tolstoy'un 1876-1877 yılları arasında kaleme aldığı Anna Karenina da 1967, 1997 ve 2012 'de sinemaya uyarlanan romanlarından bir tanesidir.

Bu çalışmada "Anna Karenina" filminin farklı dönemlerde tasarlanan afişleri analiz edilecektir. Araştırma kapsamında film afişleri göstergebilimsel metotla yorumlanarak afişler arasında benzerlik ya da farklılık olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anna Karenina, Afiş, Sinema, Uyarlama Film, Göstergebilim

1 Sakarya University, Faculty of Communication, imetin@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5984-0328

2 Sakarya University, Institute of Social Sciences, erdal.bilici@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID:0000-0001-9386-1624

Introduction

The poster provides a visualization of a thought or product. On the other hand, it is creative design products that make a message perceptible and visible. While the primary aim was to announce the news in the period when the posters were used, the posters were mostly used to make advertisements with the increasing demand for mass media such as radio and television.

According to Polat and Kavuran (2018, p. 66), with the increasing importance of advertising, the posters intertwined with cinema play a marketing role. Film posters, which are among the creative design products, are visual communication tools that allow to form some connotations about the subject of the film in the audience's mind. The main purpose in the design of the movie poster is to convey the movie content to the audience clearly. In order to fulfill this purpose, the posters should convey the message they want to convey to the audience in the simplest way, according to the characteristics of the areas they use (Tıǧlı, 2012, p. 8). According to Marşap (2013, p. 43), the position of the poster in the cinema was with the emergence of the movie. The posters, which are created to attract the attention of the audience to the film with the visuals, support each other by intertwining with the cinema.

According to Parsa (2008, p. 114), The posters are the result of the opening of the printing press, the spread of the theater, and the emergence and development of cinema. Also, with the development of commercial, industrial, social and artistic activities, the art of the poster has advanced. The common use of movie posters is closely related to artistic activities with the development of printing techniques in the printing press.

When the development of the poster, which is a product of print and graphic design in the cinema sector, is taken into consideration, the quality of the films recorded shows its existence along with the subject and the importance given to the advertisement. With the development of the cinema sector, the posters used in movie theaters also rapidly expanded and improved.

In order to interpret exactly what the information in the poster means, it should be evaluated according to the customs and traditions of the society and the characteristics of the language spoken by the society. According to Polat and Kavuran (2018, p. 68), posters have some political, economic, social and cultural characteristics that constitute the conditions of the period. In line with these features, posters affect the thoughts, feelings and behaviors of the people in accordance with the understanding of the period.

According to Tıǧlı (2012, p. 9), posters influence the thoughts of individuals or the masses and turn their ideas in the direction they intended. Likewise, it is possible to foresee what kind of films individuals will focus on, what kind of thoughts they will have about the film, and how they will be affected by the film. A poster designer is expected to create an original visual, and below this expectation is the designer's life experience and perspective on life. (Yesilyurt, 2018, p. 98). If the posters are designed by different people, they may reflect different indicators even if they tell the same movie. In analyzing the movie poster with the semiotic method, it can be said that the perceptual differences brought by the time left a strong trace on the designs.

According to Polat and Kavuran (2018, p. 66), when the poster designs are examined, they periodically contain differences in themselves. The basis of these differences is that graphic designers can work in parallel with the perspective of art and the perspective of the people of that period. In other words, it is possible to say that the effect of the time of poster design on economic understanding, cultural structure, political life and social building blocks on the graphic design products is substantial.

Poster designs of Anna Karenina films written by Lev Tolstoy and adapted to the cinema in 1967, 1997 and 2012 will be analyzed by semiotic method within the framework of these periodic differences. Despite being the product of the same scenario, the posters of this movie have similarities and differences, as they are handled from the perspective of different designers. In these posters, which will be analyzed by the semiotic method, establishing the relationship between the signifier and the message undertaken by each indicator is important. This is because it creates abstraction in the minds of the audience. The research covers the posters of three adaptations of the novel: Anna Karenina, adapted to the cinema, and sticking to Lev Tolstoy's novel. Semiotics, cinema posters, adaptation films, and Anna Karenina films are limited to the resources obtained as a result of the literature review.

Cinema Posters and Semiotics

According to Can and Uğurlu (2010, p. 78), posters that are communication and communication tools in cinema consist of a series of images. At this point, the indicators in the posters that play a role in introducing cinema can also be considered as data in terms of semiotics.

In this study where semiotic analysis is done, semiotics; tries to explain how the symbols on the posters create connotations in the minds of the viewers and how the viewers make sense of these connotations. According to Roland Barthes, who developed semiotics, the main subject of semiotics is indicators. It refers to what is shown, which makes associations through concepts and wants to be explained. However, it can be stated that the symbols and signs that cause associations in the mind are indicative (Solak, 2017, p. 176).

According to Tıǧlı (2012, p. 26-27), symbolic analyzes are made on posters to create a common language. The purpose of these analyzes is to enable people from different cultures to interpret symbols in the same way. Symbols must be used in accordance with the rules and these symbols should be easy to read. From this point on, the knowledge of the individual will be effective in the interpretation or analysis of the icon in a movie poster.

It is possible to say that movie posters act as a mirror about the movie. Every shape and image on the posters has its own meaning. While the viewer examines the poster, he passes each item through the mind filter and tries to interpret it according to himself. Cinema viewers are directed to the film by reading these texts that give preliminary information about the movie, namely the indicators on the posters (Olgundeniz, 217, p.296). The posters act as a bridge between the audience and the movie, as well as playing an important role in unraveling the

mystery of the movie. According to Parsa (2008, p. 94), the poster can form a meaningful spiral in the minds of the viewers about the movie that it promotes, and it can also be inferred about the characteristics of the signs used in the poster. The subject of study of semiotics are indicators. Posters can consist of many indicators and there may be a direct or indirect relationship between these indicators (Güney, 2009, p. 131). In semiotics, basically, what the indicators mean, how these indicators are reflected, to whom they reach and their effects on the people they reach are investigated (Olgundeniz, 2017, p. 295). In short, the semiotics tries to explain how it attributes meaning to the objects, states or events considered as indicators. According to Lidov, a study with the semiotics method is carried out to increase our awareness of certain indicators (Horzum, 2008, p. 46). Roland Barthes approaches semiotic analysis from a point of view of meaning. He argues that these meanings consist of denotation and connotation and that they are related to cultural values. He says that the denotation indicates the signifier, and the connotation indicates the signified (Çeken and Yıldız, 2015, p. 139). Since semiotics is based on interpretation, denotation and connotation have great importance.

The denotation means the signifier, while the connotation means the signified. According to Pektaş (2017, p. 227), a discursive integrity must be achieved with the connotation and denotation it represents while analyzing a poster. When deciphering a movie poster, the first step is to examine the poster's design in a serial dimension. While examining in serial size, the indicators on the poster should be explained in detail. What meanings are attributed to the objects in the poster should be explained. The denotative and connotational responses of the indicators in the poster should be examined and the new meanings they have created as a result of the interaction between them should be revealed (Acar and Yağbasan, 2014, p. 208). In this context, semiotics is an analysis of the meaning of the indicator in the subtext that conveys the meaning.

Literature Review

When literature review related to the subject was done, it was seen that various similar studies were carried out in this field. There are many semiotic studies on theater posters, cinema films and posters. Within the scope of this study, while making a literature review, mostly cinema posters were analyzed semiotically. In this context, some of the previous studies are as follows; Çeken and Arslan (2016), "An example of a movie poster on the semiotic analysis of images ". In this research, the poster of the movie "Birleşen Gönüller" was analyzed semiotically. However, how semantic structures of signs exist and how semantic structures are transmitted were examined in terms of semiotics. It is aimed to establish the structure of the intellectual factors in all indicators. For this purpose, the indicators such as the war plane, soldier, Nazi emblem located in the lower parts of the actor and actress photo in the movie poster were analyzed semantically.

Yeşilyurt (2018), "Semiotic examination of theater posters and poster designs for play workshop theater " In this study; The visual messages included in the poster designs have been examined and analyzed in terms of semiotics. The processes of finding solutions, visualizing, interpreting and designing the messages to be transferred to the audience have been examined semiotically.

Tıgılı (2012), "Indicators in the design of movie posters": Professor. Yurdaer Altıntaş's movie poster analysis example: In this study, selected movie posters of Prof. Yurdaer Altıntaş are analyzed in terms of semiotics. The semantic features of the posters examined in terms of semantics were revealed.

Okumuş (2016), "The Study of Vurun Kahpeye (1949, 1964, 1973) Films as an Adaptation Example from the Cinema": The novel named Vurun Kahpeye, one of the masterpieces of Halide Edip Adivar, was adapted to the cinema many times. Accordingly, the political and economic conditions of that period were reflected in the films. In addition to this, it has been examined in terms of changing time and discourse effects.

Oskouei (2018) "Interactive Movie Posters and Applications:". In his study, by examining the development processes of the poster, he examined the process of starting interactive media with the movie poster. Interactive movie poster analysis was done within the scope of the research.

Film Adapted for the Movie: Anna Karenina Movie and Analysis of Posters

Poster designs of Anna Karenina films written by Lev Tolstoy and adapted to the cinema in 1967, 1997 and 2012 will be analyzed by semiotic method within the framework of these periodic differences.

Anna Karenina Movie Summary

Anna Karenina is a beautiful woman with a high social status. Anna's Husband is a high-ranking officer. They have an ordinary life. The course of certain events changes in the life of Anna who goes to Moscow with the letter she received from her brother. When Anna meets Vronski at the train station, her life begins to change.

Anna's figure tragically shows the view of society to the deceptive wife figure, the hypocrisy of people, the relationship between her husband and her lover. Anna Karenina has been adapted to the cinema many times since it was written between 1876 and 1877. Tatyana Samoylova, Sophie Marceau and Keira Knightley play the character of Anna Karenina, respectively. Anna Karenina, who was adapted to the cinema in 1967, 1997 and 2012, met the audience in these years. The adaptation in 1967 is Russian-made. Anna Karenina's husband is played by Nikolai Gritsenko and her lover Vronsky is played by Vasily Lanovoy. The adaptation in 1997 is English-made. The actor who gave life to Anna Karenina's husband is Alfred Molina, and Sean Bean plays the character of the young handsome officer. The final adaptation in 2012 is again in English. Aaron Johson plays the character of Count Vronsky. The actor who played Alexei Karenin is Jude Law.

Semiotic Analysis of Posters

These films, adapted to the cinema in 1967, 1997 and 2012, will be analyzed chronologically by semiotics method.

Figure 1. Anna Karenina 1967 Movie Poster

In the first adaptation of the 1967 movie poster, a black train is approaching behind the portrait of Tatyana Samoylovaya, who plays the character of Anna Karenina. In the poster, the names of the players are written mutually and the image of the train rails is created. The name of the movie is written in large fonts at the bottom of the poster. It attracts attention with its quite plain design.

Figure 2. Anna Karenina 1997 Movie Poster

In the poster of the 1997 film, which is the second adaptation, Anna Karenina hugs her lover with her eyes closed. And it is understood that to be a love story. It can be understood that Anna's lover is a soldier (from the clothes he wears).

There is a train and two lovers in the right corner, and the meeting moment of two lovers can be seen. The gray effect of fog on the poster emphasizes the negative atmosphere of the story. The timeless love story in yellow tones on the top of the poster emphasizes that it is a period movie. There is also the text of Anna Karenina, which is the name of the movie, which evokes the work of Tolstoy at the bottom of the poster. At the bottom is the ranking of the writers and cast.

Figure 3. Anna Karenina 2012 Movie Poster

In the poster of this 2012 English adaptation, we see Keira Knightley and Aaron Johnson, who portray Anna Karenina and Count Vronsky as they dance. On the left side, there is Jude Law with the character of Alexei Karenina, with the loneliness of the spouse deceived, and on the right side, there are other couples of the story. In the background, there are the letters A and K, which are the abbreviations of the name and surname of Anna Karenina, who gave her name to the novel and film. The people belonging to the upper class of the society are described, and besides, there are chandeliers symbolizing the magnificence of the period and monuments considered the symbol of Russia. The name of the director and actors is at the top of the poster. The names of other players are written at the bottom.

Analysis of Anna Karenina Movie Posters According to Barthes

Barthes explains the relationship in the indicators on the posters as denotation and connotation, moreover, he explains that the denotation reflects the symbol itself, while the connotation reflects the mystery that exists in this symbol. According to Ceken and Arslan, (2016, p. 508), the denotation explains what the indicator is, the connotation is how the indicator is represented. French semiotician Roland Barthes, the rule-maker of these semantic planes, has determined the principles of semiotics as language / word spectrum / declaration, signifier / signified, syntax / series, denotation / connotation " (Girgin, 2017, p. 315).

Table 1. Signifier and Signified Table of Denotation (Movie Poster in 1967)

Signifier of Denotation	Signified of Denotation
Lead actor	The main hero
Train	Travel

Table 2. Signifier and Signified Table of Connotation (Movie Poster in 1967)

Signifier of Connotation	Signified of Connotation
The large picture	Lead actor who close to the audience
Small picture, train in the background	Separation
Colour: red, white, black	Pessimist, sadness, death, blood

As a denotation, the large picture used in the poster of the movie Anna Karenina, adapted to the cinema in 1967, shows that Tatyana Samoylova has the leading role. As a connotation, the large picture shows that the main character is Anna Karenina. The white shirt she wears shows that she is a noble person. It conveys the message that the train in the upper left corner has an important place in the flow of events.

In the poster work of the first adaptation, the body language of the character Anna Karenina carries various clues about the overall functioning of the movie. The sad looks of the main character are in the foreground. These glances, which are frightened, anxious, and sad, are the resolved messages of the connotation.

Red, white and black colors have been used predominantly. These colors, which are used to create a pessimist and sad atmosphere, are the symbols the sad story of the main character. The letters A and K, which are the first letters of the name and surname of Anna Karenina, written in red and black and bold fonts on the poster, are written in red color evoking the blood.

Table 3. Signifier and Signified Table of Denotation (Movie Poster in 1997)

Signifier of Denotation	Signified of Denotation
Leading actor of the movie	The main hero
Picture of the male	The other players
Train	Travel

Table 4. Signifier and Signified Table of Connotation (Movie Poster in 1997)

Signifier of Connotation	Signified of Connotation
The large picture	Lead actor who close to the audience
The small picture, male in the background	The other player
Train	Meeting
Colour: grey, black and yellow	Hazy, pessimist and rich

The portrait of Sophie Marceau, which was given as an oversized picture in the film in 1997, reminds her that she was the leading role. It can be understood from the posture of the actor in the background that he is the lover of the lead role. When the male and female figures located next to the train in the right corner are examined, it can be said that the story revolves around this couple. It can be interpreted that a forbidden love story was emphasized with the male actor whose face was not visible in both portraits. It can be said that he is a military officer from the epaulettes on the shoulders of the man. Their outfits give clues that these people are from the

upper class of society. The costumes of the players contain various information about the region in which they live. The snowflakes falling on the black fur of Sophie Marceau, who plays the character of Anna Karenina, are indicative of this.

The gray tones used intensely in the poster create a foggy air image and turn into a negative atmosphere. The black color creates the impression of a noble and noble class in the clothes of the players. Yellow tones evoke richness. The gold earrings with blue stone worn by the character of Anna Karenina show the sophistication of the nobility at that time. At the top of the poster, to draw attention, it is written that it is a classic novel with yellow color. In addition, it is emphasized that it is a timeless love story. And the most importantly, it is written that Anna Karenina is one of the women who dare to obey her heart in the world of power and privilege. At the bottom, the name of the experienced novelist Tolstoy is written on the text of Anna Karenina, which is written in yellow and in large fonts, and finally the name of the director and the actors respectively.

Table 5. Signifier and Signified Table of Denotation (Movie Poster in 2012)

Signifier of Denotation	Signified of Denotation
Lead actors	The main heroes
Characters on the left	Hero of the second degree
Character on the right	The other player

Table 6. Signifier and Signified Table of Connotation (Movie Poster in 2012)

Signifier of Connotation	Signified of Connotation
The large photo	Lead actors who close to the audience
Small photo on the left	Players of secondary importance
Small photo on the right	The other
Colour: Navy blue, white, red, yellow	Noble, smart, stunning, rich

The poster of the last adaptation in 2012 contains other characters of the story. It can be said that the couples in the movie look at each other with love and the loneliness of Jude Law with the character of Alexei Karenin. The big position of Keira Knighley and Aaron Johnson close to the audience shows that they have the leading role. And as connotation, it can be said that they played the characters of Anna Karenina and Count Vronsky. The portrait of Jude Law, which is slightly smaller than the photo of Keira Knighley and Aaron Jonson, is portrayed as the other hero of the story, unlike his leading actors.

The costumes of the players contain various clues about the clothing style of the period. The colors and styles the costumes of the male actors give connotation messages about the class or profession of the characters.

On the background of the poster, there are the letters A and K, which are the abbreviations of the name and surname of Anna Karenina, who are the main character of the story. There are reflections of the places considered as the symbol of Russia in or around these letters. Colors such as navy blue, white, red and golden yellow add meaning to the poster such as nobility, luxury, elegance. At the top of the poster, there is a yellow title introducing the director and the

names of the actors in the white color just below it. The name of the movie is written with white letters and big font on a bottom line. The names of the players are written in white letters at the bottom of the poster.

Evaluation and Conclusion

Anna Karenina movie posters, written by Tolstoy between 1876 and 1877 and adapted to the cinema many times, were analyzed semiotically. When the posters of the 1967,1997 and 2012 productions are examined, it is seen that posters with important scenes are designed. Although they adapt the same story to the movie, it can be said that the movie posters contained many technical aspects of the period they were created.

The development of movie posters, which are influenced by technological advances, can also be clearly observed on the impact of Anna Karenina on movie posters. The poster made in 1967 is visually simpler than the other two posters and has more meaning for those who know the story. The first movie poster is more simply designed in Black and White and contains fewer items. In addition to, more colors and characters were used in the second poster. The most information about the movie can be found in the 2012 movie poster because it contains more items.

Anna Karenina movie posters adapted to cinema in different periods have formal differences and there are also points where these posters meet on the common denominator. Similarly, the image of the main character is depicted with large angles to create intimacy to the audience. The other similarity is the size of the font of the movie title and the location of the slogans written in yellow on the posters of the last two adaptations. A love story is emphasized on the poster of the second and third adaptations. Also, the first adaptation poster gives the impression that a woman will travel by train. It is different in the typography used in all three posters. While the train is in the foreground in the first two posters, it is in the background in the last poster. As a result, the posters, which have an introductory role in the movie, contain the same story, even if they were designed in different periods. Furthermore, the message that the indicators on the poster wish to reflect remains the same.

References

- Acar, M. ve Yağbasan, M. (2014). Minimalist sanat akımına dayalı olarak Yavuz Turgul filmleri ve afiş önerileri. *Fırat University Journal of Social Sciences/Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 205-220.
- Asgari Oskouei, A. H. (2018). Etkileşimli film afişleri ve uygulamalar (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.
- Boztaş, E. (2017). Organ bağıışı temalı sosyal afiş tasarımlarının göstergebilim yöntemi ile analizi. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 6(37), 2521-2542. DOI: 10.7816/İdil-06-37-09
- Can, A., ve Uğurlu, F. (2010). “Gölgesizler” filmi ve edebiyat sinema ilişkisi üzerine. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 6(3), 76-84. DOI: 10.18094/Si.38528
- Çeken, B. ve Arslan, A. A. (2016). İmgelerin göstergebilimsel çözümlenmesi “Film afiş örneği”. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 508-517.
- Çeken, B. ve Elif, Y. (2015). Renklerin reklam algısı üzerindeki etkisi: 2012 kırmızı reklam ödülleri. *Sanat Eğitim Dergisi*, 3(2), 129-146.
- Girgin, Ü. H. (2017). Sen aydınlatırsın geceyi filminin göstergebilimsel çözümlemesi. *Journal of Communication Theory & Research/İletişim Kuram ve Arastırma Dergisi*, 5(45), 315-344.
- Güney, N. (2009). *Sinema filmlerinin reklam ve tanıtımında afiş ve fragmanların rolü.* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Horzum, I. (2008). *Modernizmin etkisinde doğa içerikli reklamların göstergebilimsel incelenmesi* (Yayımlanmış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Marşap, G. (2013). *2000-2010 yılları arası Türk sineması film afişlerinin gelişimi* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Okumuş, M. S. (2016). *Romandan sinemaya yapılan bir uyarlama örneği olarak vurun kahpeye (1949, 1964, 1973) filmlerinin incelenmesi* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Olgundeniz, S. (2017). Animasyon sinemasında anlatı ve film afişlerinde kurgulanan görsel kodlar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(46), 290-301. DOI: [10.16992/ASOS.12340](https://doi.org/10.16992/ASOS.12340)
- Parsa, S. (2008). *Film çözümlemeleri*. İstanbul: Multilingual.
- Pektaş, Ö, H (2017), Tv reklamlarında göstergebilimsel inceleme ve Türk Hava Yolları “Hayal Edince” reklam filminin çözümlenmesi. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 7(2), 226-238. DOI:10.7456/10702100/007.
- Polat, B ve Kavuran, T. (2018). Emrah Yücel sinema film afişlerinden New York’ta beş minare ve kill bill film afişlerinin göstergebilimsel açıdan incelenmesi, *International Journal of Social Science*, 69(2), 65-73, DOI: [10.9761/JASSS7661](https://doi.org/10.9761/JASSS7661)
- Solak, B. B. (2017). Televizyon reklamlarında mizah ve mizahi karakter kullanımı: Banka reklamlarına yönelik analiz. *İnif E-Dergi*, 1(2), 170-190.

- Tıǧlı-Tuzcu, İ. (2012). *Film afişleri tasarımında göstergeler: Prof. Yurdaer Altıntaş'ın film afişleri çözümleme örneği* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yeşilyurt, Ş. (2018). *Tiyatro afişlerinin göstergebilimsel açıdan incelenmesi ve oyun atölyesi tiyatrosu için afiş tasarımları* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.

Uluslararası Konaklama İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetimi: Hilton Örneği

Human Resource Management in International Hospitality Businesses: Bodrum Hilton Case Study

Oğuz Çakır¹ - Dr. Öğr. Üyesi Hakan Sezere² - Dr. Öğr. Üyesi Aslı Geylan³

Başvuru Tarihi: 15.11.2019

Kabul Tarihi: 15.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışmada, uluslararası otel zincirlerinden biri olan Hilton'un Türkbükü işletmesinde, insan kaynakları yönetimi kapsamındaki faaliyet, süreçler ve politikaları betimlenmektedir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemine başvurulmuş ve örnek olay deseninden yararlanılmıştır. Araştırma verileri, departman yöneticileri ve departman sorumlularından oluşan on yöneticiden görüşme yoluyla sağlanmış ve içerik analizi ile değerlendirilmiştir. Yapılan içerik analizinin sonucunda dört temaya ulaşılmıştır. Bunlar; insan kaynakları fonksiyonlarının unsurları, sektörel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamaları, kişisel bağlam içerisinde insan kaynakları uygulamaları ve örgütsel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamalarıdır. Araştırma sonucunda, insan kaynakları yönetiminin örgüt içerisinde personellecilik ve insan kaynakları yönetimi olarak ikiye ayrıldığı, insan kaynakları fonksiyonlarından, eğitim, kariyer planlaması ve işe alım fonksiyonlarının önem kazandığı, işe alma politikalarında "doğru işe doğru eleman prensibi"ni benimsediklerini ancak tüm bunlara rağmen turizm sektörüne bağlı olarak işgören devir oranının yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Kaynakları, Turizm, Konaklama İşletmeciliği, Örnek Olay

Abstract

This study presents the practices, processes, and policies within the scope of human resources management in Hilton's hotel chain. In this study, we employed a qualitative research method with a case study design. We obtained the research data through interviews with ten managers consisting of HRM managers and functional department managers and evaluated them with content analysis. As a result of the content analysis, we found four themes. These are, namely, the elements of human resources functions are human resources applications in sectoral structure, human resources applications in the individual context, and human resources applications in the

¹ Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Mezunlu, oguz.cakir@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-6910-7055

² Anadolu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, hakansezere@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1521-8638

³ Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ageylan@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0303-9296

organizational structure. The research demonstrates that human resources management is divided into two groups as personnel and human resources management within the organization. In human resources functions, training, career planning, and recruitment functions gain importance.

Keywords: *Human Resources, Tourism, Hospitality Management, Case Study*

Giriş

Örgütsel hedeflere ulaşmada, örgütün bütününde yer alan insan sermayesinin verimli ve etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayacak sistem” olarak ifade edilen insan kaynakları yönetimi, işgörenin istihdamı, eğitimi ve kariyer gelişimi konuları üzerine yoğunlaşmaktadır. İnsan kaynakları yönetimi aynı zamanda örgütün bağlı bulunduğu stratejik yapısıyla da ilişkilidir. Bu doğrultuda, nitelikli insan sermayesinin stratejik yapıya ve hedeflere katlı sağlayan en önemli unsur olması sebebiyle örgütsel performans üzerinde önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Hemen tüm sektörlerde olduğu gibi, turizm ve konaklama sektörlerinde insanın bir kaynak ve araç olarak ele alındığı ve yönetilebileceği varsayımı geçerliliğini korumaktadır.

Konaklama sektörünün kendine özgü yönlerinden dolayı, insan kaynakları yönetimi diğer sektörlerde göre farklılıklar göstermektedir. Turizm ve konaklama sektörleri “emek yoğun” bir yapı ile karakterize edilmektedir. Söz konusu yapı, insan gücü faktörünün öne çıkartmakta, otomasyona ve makineleşmeye gitme olanaklarını diğer sektörlerde göre daha kısıtlı hale getirmektedir. Bunun nedeni, özellikle konaklama işletmelerinde hizmetlerin yürütülmesi ve misafirlerin memnun edilmesinin büyük ölçüde iş görenlerin çabasına bağlı olmasıdır (Erdem, 2004, s. 1; Ünüvar, 2008, s.606). İşgörenler gerek bilgi birikimleri gerekse tecrübe ve yetenekleri ile sektördeki herhangi bir kuruluşun performansını ve değerini belirleyebilmektedir. Bu nedenle işgörenlerin örgütler için en önemli kaynaklardan biri olduğu ifade edilmektedir. Turizm sektöründeki bir örgüt için insan sermayesi stratejik bir kaynak olarak görülmekte ve desteklenmektedir. Diğer taraftan, örgütlerin rekabet avantajına sahip olmasında, insan kaynakları faaliyet ve süreçlerini etkin bir şekilde yönetmesi de önemli bir unsur olarak görülmektedir (Batarliene, 2007, s. 110; Gazija, 2011, s. 9).

Turizm sektörü hizmet ağırlıklı, dolayısıyla da insan odaklı bir sektördür. Ulusal ve uluslararası rekabet ortamında başarılı olmak, yöneticilerin, işgörenlerinin işlerinde nasıl hissettiklerini ve işlerinden olan beklentilerini bilmelerine bağlıdır. Bu doğrultuda, işgören motivasyonunu sağlamanın örgütün de yararına olacağı düşünülmektedir (Lam, Zhang, & Baum, 2001, s. 157). Örneğin, konaklama işletmelerinde işgörenlerin müşterilerle birebir iletişime geçtiği düşünüldüğünde, müşteri memnuniyetini sağlamak adına işgörenin güler yüzlü ve anlayışlı olması beklenir. Bu da ancak işgörenin işini sevmesi, örgüt açısından beklentilerinin karşılanması ve yüksek motivasyona sahip olması ile mümkün olabilmektedir (Alkış & Öztürk, 2009, s. 218). Başka bir ifadeyle, işgörenin çalışma yaşamında mutlu ya da mutsuz olması onun performansını, dolayısıyla müşterinin tatminini belirleyebilmektedir.

Konaklama işletmelerinde, yukarıda söz edilen denklemin bir yanında insan kaynakları yönetimi, diğer yanında ise işgörenler bulunmaktadır. Müşteri memnuniyeti ve örgüt karlılığına yönelik kurulan denklemde, insan kaynakları yönetiminin ne ve nasıl olduğunun bilinmesi önem kazanmaktadır. Diğer bir deyişle, müşteri kayıplarını önleyecek ve performansı arttıracak insan kaynakları faaliyetleri ve politikalarının belirlenmesi; işe uygun nitelikli işgörenin seçilmesi konusunu öne çıkarmaktadır. İşe uygun işgörenin seçilmesi insan kaynakları fonksiyonlarında olup bunu, eğitim ve geliştirme, performans değerlendirme, kariyer planlama ve geliştirme, ücret ve ödül yönetimi takip etmektedir (Özdemir & Akpınar, 2002, s. 87-89).

İnsan kaynakları yönetiminin bu fonksiyonları yerine getirmesinde, turizm sektörüne has ayırt edici özellikler bulunmaktadır. Bu özelliklerde öne çıkanlar istihdam biçimleridir. Bunu izleyen özellikler ise, insan kaynakları yöneticilerinin işgörenleri mevsimlik olarak kısa dönemli istihdam etme eğiliminde olmaları, iş-ücret dengesizliği, kısa istihdam ile tazminat hakkının doğmasını engellemeye yönelik manevralarıdır (Bozkurt, 2010, s. 92). Sözgelimi, turizm sektörünün kendine has özellikleri ile turistlerin farklılaşan hizmet beklentileri ve artan rekabet ortamı ile birlikte turizm sektöründe faaliyet gösteren örgütlerin yabancı uyruklu işgörelere ya da diğer adıyla göçmenlere olan ihtiyacını arttırdığı düşünülmektedir. Bu durum işveren açısından ucuz işgücü teminini sağlarken sektörde yabancı uyruklu çalışan sayısını arttırmaktadır (Ekiz, Gökmen, 2011, s. 203). Benzer biçimde, turizm sektöründeki kadın işgörelerin istihdamına yiyecek içecek bölümü, çamaşırhane, mutfak ve kat hizmetleri gibi bölümlerde sıklıkla rastlanırken üst yönetimde özellikle turizm sektöründe kadın istihdamında eksiklikler olduğu belirtilmektedir (Çakır, Barakazı, & Barakazı, 2017, s. 468). Buradan hareketle; kültür, cinsiyet, yaş, eğitim ve beceri gibi özellikler bakımından farklı özelliklere sahip kişi ve grupların yönetilmesi de, insan kaynakları yönetimi fonksiyonları ve politikalarıyla yakından ilişkilidir. Dahası, örgüt içerisinde istihdam eden işgörelerin sosyal, psikolojik ve çevresel şartlarla olan etkileşiminin iyi bir şekilde incelenmesi zorunlu hale gelmektedir. İşgörelenin istek ve beklentilerinin dikkate alınarak oluşturulan insan kaynakları politikalarının yetersizliği ve Türkiye’de örgütler özelinde yapılan çalışmaların örgütlerde yürütülen faaliyetlerin özel bilgi kapsamında tutulması, yeterli veri elde edilememesi ve bununla birlikte incelenen alanyazın taramasında insan kaynakları faaliyet ve süreçlerinin daha çok nicel araştırmaların konusu olduğu belirlenmiştir (Ergin, 2005, s. 138).

Zincir bir konaklama işletmesi olan Hilton’un Türkbükü işletmesinde insan kaynakları faaliyetleri, süreç ve politikalarını betimlemeye yönelik bu araştırmada, öncelikle insan kaynakları yöneticileri başta olmak üzere fonksiyonel departman yöneticileri ve departman sorumluları ile yapılan görüşmelerle insan kaynakları faaliyet ve süreçleri betimlenmiştir. Araştırmanın önemi; bu konuda araştırmaya dâhil olan konaklama işletmesi kapsamında ilk araştırmalardan biri olmasıdır bunun yanında nitel araştırma yöntemi kullanılarak örnek olay deseni ile yöneticilere ve departman sorumlularına odaklanan bir araştırma olmasıyla alanyazına ve uygulamaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Şirketler özelinde araştırma kapsamında bilgi almanın güçlüğü de eklendiğinde kurumsallaşmış bir otel zincirinin seçilmesi önemli görülmektedir.

Araştırmanın amacı, uluslararası bir konaklama işletmesinin insan kaynakları faaliyetlerini ortaya koyarak mevcut faaliyetlerini betimlemektir. Araştırmanın amaçları ve ilgili alan yazın doğrultusunda oluşturulan araştırma sorusu şöyledir:

Zincir bir otel işletmesinde insan kaynakları faaliyetleri ve süreci nasıl işlemektedir?

Bu ana soruya bağlı olarak alt araştırma soruları aşağıda sunulmaktadır:

- Örgüt için insan kaynakları fonksiyonlarından hangisi ya da hangileri daha önemlidir?
- Örgüt içerisinde işgörenlerden kaynaklı ya da herhangi bir nedenden dolayı karşılaşılan sorunlar nelerdir?
- Örgütün işe almada veya diğer insan kaynakları fonksiyonlarından sahip olduğu kriterler nelerdir?
- Örgütü sektördeki diğer konaklama işletmelerinden farklı kılan yönleri nelerdir?
- Örgütte hangi insan kaynakları politikaları uygulanmaktadır? şeklindedir.

Alanyazın

Konaklama Sektörü Bağlamında İnsan Kaynakları Yönetimi

Turizm, konaklama ve otelciliği de kapsayan hizmet sektörünü yapısal olarak diğer sektörlerden ayıran en temel dört özelliği, soyut olması, heterojen olması, bozulabilir ve ayrılmaz olmasıdır. Soyut olması üretim sektörlerinde olduğu gibi dokunulabilir ve görülebilir özelliklerinden yoksun olmasını ifade etmektedir. Heterojen olması, sunulan hiçbir hizmetin birbiriyle benzerlik göstermemesi anlamına gelmektedir. Hizmetlerin bozulabilir olması, değiştirilemez ve stoklanamaz anlamını ifade ederken, ayrılmaz olması ise eş zamanlı olarak üretilip tüketilmesi anlamını taşımaktadır (Bakır, 2017, s. 5).

Konaklama işletmeleri açısından değerlendirildiğinde, hizmet sektörünü diğer sektörlerden ayıran bu özellikler ve kalite algıları, müşterilerin kişisel ve psikolojik durumlarına, beklentilerine, sosyo ekonomik durumlarına ve örgüt imajına göre değişmektedir. Konaklama işletmelerinde sunulan hizmetin ayrılmaz olma özelliği ise, müşterinin memnuniyet derecesi büyük ölçüde etkilenmektedir. Konaklama işletmelerinde hizmet standartlarının belirlenememesi, yüz yüze etkileşim gibi özellikler de sunulan hizmetin kalitesini ölçmeyi zorlaştırmaktadır (Eleren ve Kılıç, 2007, s. 95).

Sunulan hizmetlerin somut olmaması, işgören ve müşteri arasında gerçekleşen iletişimde aynı anda üretilip tüketilmesi vb. özelliklerinden dolayı işgörenin hizmet esnasındaki tutum ve davranışı, görünümü hizmeti somutlaştıran unsurlar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, bu durumda çalışanlar sundukları hizmetin bir parçası haline gelerek örgütü temsil etme ve örgüt imajı oluşturmaya yardımcı olurlar. Diğer taraftan işgörenlerin sunum esnasındaki tutum ve davranışlarının örgüt performansı üzerinde etkili olduğu görülmektedir (Kuşluyan vd., 2010, s. 172).

Tüm örgütlerde olduğu gibi konaklama işletmelerinde de üretim faktörleri; emek, sermaye, doğal kaynak, girişimci ve teknoloji den meydana gelmektedir. Diğer üretim faktörlerinin anlam kazanabilmesi için emeğe, diğer adıyla iş gücüne gereksinim duyulmaktadır. Tüm bu üretim

faktörleri, örgütler açısından doğru zaman ve uygun koşullarda bir araya getirildiğinde örgütlerin amaçlarına zaman kaybetmeden ve kolay bir şekilde ulaşacağı düşünülmektedir. Bu nedenle gerek hizmet sektörünün yapısı gereği sahip olduğu özellikler gerekse üretim faktörlerinin anlam ifade etmesinde, örgütte istihdam eden işgörenlerin insan kaynakları fonksiyonları ile değerlendirilerek örgüt başarısına katkıda bulunmalarının sağlanması gerekmektedir (Ünsalan & Şimşeker, 2006, s. 37). Örneğin, Jaiswal ve Dhar (2016) ve Ashton (2018) araştırmalarında konaklama işletmelerinde uygulanan insan kaynakları fonksiyonlarının, işgörenler üzerindeki iş tatmini ve bağlılık düzeyine olan etkileri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda işgören memnuniyetinin artan ücretle desteklenmediği, ancak istihdam güvenliği, iyi liderlik tarzı, düzenli eğitim, örgütün marka ve imajı iş gücü ve beceri aksamalarını çözmede ve iş gören bağlılık düzeyinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Turizm sektörü sürekli gelişen ve değişen bir sektör olmakla birlikte yukarıda değinilen birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Turizm sektörüne yönelik yapılan yatırımların daha fazla kişinin istihdam edilmesine ve daha fazla tesisin kurulması yönelik olduğu görülmektedir (Öngöre, 2010, s. 4).

Turizm sektöründe faaliyet gösteren örgütlerin temel hedefleri arasında, ziyaretçilerin daha fazla harcama yapmasını sağlamak için turizmde sunulan ürün ve hizmetlerin kalitesinin arttırmak gerektiği belirtilmektedir. Belirtilen bu hedef ile birlikte insan kaynakları yönetimi önemli hale gelmiş ve bu kapsamda istihdamın arttırılmasıyla birlikte işgörene verilen eğitimin kapsamı genişletilmiştir. Böylelikle, turizm arzında ve turizm sektörünün gelişmesinde kalitenin özünü oluşturan insan faktörü önem kazanmıştır (Amoah & Baum, 1997, s. 7).

Baum (2007) turizmde insan kaynakları yönetimi anlayışındaki değişikliklerin 1990'larda başladığını belirtmektedir. Örgütün iç ve dış çevresinde meydana gelen değişikliklere eşlik eden yönetsel sorunların çözümünde personel yönetiminin yetersiz kalması, insan kaynakları yönetimini gerekli kılmıştır (Ferecov, 2009, s. 6). Personel yönetimi ile ilgili alanyazında, işe alma, sosyal haklar ve eğitim ile ilgili programlar ve bu gibi programların iş gücü devri, tatmin ve performans üzerindeki etkileri açıklanırken, insan kaynakları yönetimi-istihdam ilişkisinde, davranış bilimleri teknikleri ile sürekli bir gelişme sağlamayı amaçlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında örgütlerde personel yönetiminin stratejik bir öneme sahip olmadığı görülmekle beraber işgörenler hakkında kayıt tutma (işe devamsızlık, geç kalma, raporlu olduğu gün sayısı, sigorta kesintileri, yan ödemeler, izinler ve ücret ödeme) faaliyetinden öteye gidememiş, değişime ve günün koşullarına uyum sağlamada oldukça yetersiz kalmıştır (Ekinci, 2008, s. 177-179).

Bununla birlikte; örgütlerin kuruluşları, bazı fırsatların değerlendirilmesi, bir girişim fikri veya çeşitli örgütlerin ayrılımları ya da birleşmeleri şeklinde meydana gelse de temelde var oluş amaçları belirlenen hedeflere ulaşmaktır. Örgütün amaca ulaşmasında işgörenler tarafından örgüt faktörlerinin (sermaye, ham madde, girişim, teknoloji vb.) harekete geçirilmesi etkili olmaktadır. İnsan kaynakları yönetimi bu noktada, örgütün amaçlarına ulaşması için gerekli olacak insan kaynaklarını nicelik ve nitelik açısından istenilen yer ve zamanda hazır bulundurmakla yükümlüdür. Bu açıdan insan kaynakları bölümünün örgütteki yeri ve önemi, üst düzey yöneticilerin ve hat yöneticilerinin insan kaynaklarına bakış açısında göre farklılık gösterebilmektedir (Allahverdi, 2006, s. 5).

Bu süreçte insan kaynakları politika ve faaliyetlerinin hazırlanmasında müşteriyle doğrudan etkileşim içinde olan birim yöneticileri de önem kazanmaktadır. Dolayısıyla üst yönetim tarafından belirlenen politikaların uygulamadaki karşılığı, alt kademe hat yöneticilerinin etkinliğine bağlı hale gelmektedir. Alleyne vd. (2006)'da otelcilik sektöründe insan kaynakları yönetimi ve performansının etkisini araştırdıkları çalışmada, insan kaynakları müdürü, genel müdür ve hat yöneticilerini araştırmaya dâhil etmişler, araştırma sonucunda, hat yöneticilerinin de arasında bulunduğu iç uyum ve dış uyum için karmaşık bir destek yapısı ortaya çıkarmışlardır.

İnsan kaynakları politikalarının hazırlanmasından insan kaynakları departmanı sorumludur. Burada asıl sorumluluk ise, bu politikaları yürütecek olan hat yöneticilerindir. Bunun yanında, insan kaynakları politikaları dışında insan kaynakları uygulamaları da hat yöneticilerinin sorumluluğu altındadır. Diğer taraftan yöneticilerin işgörenler ile birebir ilişki içinde olması, insan kaynakları politika ve uygulamalarının en iyi şekilde yönetilmesinin gereklilikleri arasında görülmektedir (Kanten ve Kanten, 2009, s.123). Özcan (2011), konaklama işletmelerinde insan kaynaklarına verilen önemin yıldız sayısının artış göstermesiyle ilişkili olduğu sonucuna varmıştır.

Konaklama işletmelerinde de işgörene yönelik bu nitelikleri sağlayacak olan birimin ise insan kaynakları yönetimi departmanının olduğu bilinmektedir. Konaklama işletmelerinde, müşteriyle birebir iletişim söz konusu olduğundan hata payının oldukça düşük olması beklenmekte bu da ancak işini seven, doyuma ulaşmış ve basit sorunlara pratik çözümler getirebilen işgörenler ile mümkün olabilmektedir. Aksi takdirde bu durum örgütün başarısını etkileyecek müşteri kayıplarına sebep olabilir. Bunu önlemek adına iyi planlanmış insan kaynakları politikaları belirlenerek, işe uygun nitelikli işgörenin seçilmesi oldukça önemli bir konu haline gelmektedir. İşe uygun işgörenin seçilmesi insan kaynakları fonksiyonlarında olup bunu, eğitim ve geliştirme, performans değerlendirme, kariyer planlama ve geliştirme, ücret ve ödül yönetimi takip etmektedir (Özdemir & Akpınar, 2002, s. 87-89). Kalıpçı (2014), işgörenlerin insan kaynakları politikalarından örgütsel güvenin sağlanmasında en etkili olan politikalarını ortaya çıkarmış, terfi, ücret, işe alma, eğitim gibi sonuçlara ulaşmıştır. Arı (2012) çalışmasında, otel işletmelerinde uygulanan insan kaynakları politikalarının, yönetici ve işgören üzerinde olan etkilerini ortaya çıkarmak amacıyla, dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinin kullandıkları insan kaynakları politikalarını belirlemekte ve bunun sonucunda yöneticiler ve işgörenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Çalışmada, işletmelerde uygulanan insan kaynakları politikalarının işgörenlerin ve örgütün başarısında etkisinin oldukça önemli olduğu, insan kaynakları politikalarının etkin kullanımıyla, işgörenlerin yaptıkları işten duyacağı tatminin artacağı ve buna paralel olarak da işletmenin başarı düzeyinin yükseleceği sonucuna ulaşmıştır. Bu politikalardan ilki olan işgörene eğitim fırsatları, işgören etkinliği ve gelişimi açısından oldukça yararlı olacağını öngörmektedir.

İnsan kaynakları yönetimi insan kaynakları yönetimi fonksiyonları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. İlk aşamada, iş analizleri önem kazanmaktadır. Konaklama işletmelerinde iş analizi, gerçekleştirilen her bir işin ne olduğu ne kadar yapılması gerektiği, işi yapacak olan bireylerde olması gereken özelliklerin ve bireyin alması gereken eğitimlerin hangileri olduğu, iş ile işgören arasında ne tür bir uyumun olabileceği, işgörenin

performansının nasıl ölçülmesi gerektiği ve işgörene yapılan iş ile orantılı olarak ne kadar ücret ödeneceği ile ilgili tüm soruların cevapları öncelikli olarak iş analizi yapılarak verilmektedir (Demir, 2005, s. 326).

Konaklama işletmelerinde üretim yoğun iş gücünü gerektiğinden dolayı sunulan hizmetlerin istihdamını ilk seferde doğru bir şekilde yapılması bazı işlerin misafirler ile ön büro ve servis hizmetleri gibi aynı ortamda gerçekleşmesi gibi turizm sektörüne has özellikler nitelikli eleman bulma ve seçme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca konaklama işletmelerinin mevsimlik olmaları, maliyet baskısından kaynaklı düşük ücret ödemeleri ve düzenli olmayan çalışma saatleri de turizm sektörünün diğer sektörler ile ayrılan yönlerini göstermektedir (Akbaba & Günlü, 2011, s. 202-203). Sezen (2013), işgören verimliliğine en fazla etki eden insan kaynakları fonksiyonlarının işgören seçimi ve takım çalışması olduğu sonucuna ulaşmıştır.

İş gören eğitiminin örgüte olan faydaları arasında işin kalitesinin artmasının yanı sıra, konaklama işletmelerinde eğitilmemiş işgörenlerin eğitilmiş işgörene oranla 3 kez daha fazla kazaya neden olduğu saptanmıştır. Konaklama işletmelerinde özellikle bulaşıkthane, mutfak, servis bölümü gibi kırılmaların ve bozulup çürümelerin çok olduğu bölümlerde eğitilmiş işgörenin bulunması söz konusu durumları önlediğinden maliyetleri azaltmaktadır. İş gören eğitimi en önemli faydası, örgüt içi üretimi arttırmasıdır. Örneğin eğitim almış oda görevlisi on odaya bakacağı yerde on beş odaya, eğitim almış garson ise, daha fazla masaya bakabilir (Aktaş, 2002, s. 175-176). Choi ve Dikson (2009) konaklama işletmelerde verilen hizmet içi eğitimlerin çalışan memnuniyetini arttırdığını ve bu durumun uzun vadede, eğitim maliyetlerini dengelediğini belirlemiştir. Bagri (2010) iş koşullarının işgücü devrini yükselttiğini belirlemekte ve nepotizmin de olumsuz etki yarattığını belirtmektedir. Ayrıca, çalışanlara mesleki bilgi ve beceri kazandırma konusunda verilecek eğitimlerin olmayışı, çalışanları olumsuz etkilemektedir.

Konaklama işletmelerindeki performans yönetimi ve değerlemesi ile öncelikli olarak performans değerlendirme ile örgütün hedeflerine yönelik strateji arasında ilişki kurmak, işgörenin katılımcı olmasını sağlamak, işgörenin performansını yükselten ve ileriye dönük gelişimini sağlayan faaliyetlerde bulunmak ve etkili yönetim kararlarının verilmesi amaçlanmaktadır (Arslantürk, 2009, s. 23). Lee vd. (2015) astlar ve üstler arasındaki iletişimin niteliğinin iş çıktılarına etki ettiğini saptamıştır. Buna göre, istendik iletişimin ve işbirliğinin çalışan performanslarını olumlu yönde etkilediğini belirtmektedir. Jaiswal vd. (2016) çalışanların örgüte yönelik duygusal bağlılıklarının yaratıcılıklarına olan etkisini arttıran ya da azaltan bir unsur olarak özerklikleri olduğunu belirlemiştir.

Konaklama işletmeleri bakımından kariyer planlaması ve yönetimi incelendiğinde işgören devir oranının azaltılması, müşteri tatmininin, iş gücü verimliliğinin ve hizmet kalitesinin artması örgütsel nedenler olarak belirlenirken, işgörenlerin motive olarak yaptıkları işten tatmin olmaları da bireysel nedenler olarak belirlendiğinden dolayı konaklama işletmelerinde kariyer planlaması ve yönetimi büyük önem taşımaktadır (Kılıç & Öztürk, 2009, s. 46). Atik ve Akoğlan Kozak (2016) yöneticilerin insan kaynakları yönetimi kapsamında iş yükünün en fazla kariyer yönetiminde olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Konaklama işletmelerinde işgörenin ücretlendirilmesi, diğer örgütlerden hizmet sunum niteliğinden dolayı değişiklik göstermektedir. Bu değişikliklerin başında ilk olarak, misafir ile direkt olarak iletişimde bulunan ve daha çok arka planda faaliyet gösteren işgörene yönelik yapılan ödemeler gelmektedir. Diğer başka bir değişiklik ise, yarı zamanlı ve vardiyalı çalışma şartları, niteliksiz ve nitelikli işgörenin birlikte çalışıyor olması ve turizm sektörüne özgü mevsimsel değişik çalışma şartlarıdır. Bununla birlikte; primler, ikramiyeler, bahşişler, sosyal yardımlar gibi eklentiler ile ulaşım ve konaklama giderleri de temel ücret belirlenirken dikkate alınmaktadır (Demir, 2005, s. 131). Chan ve Kuok (2011) işe alım süreçlerini incelerken, işveren ve çalışanlar tarafından önceliklerin farklı olduğunu saptamaktadır. İşverenler için beşeri ilişkiler konusundaki beceriler ön plana çıkarken, çalışanlar için temel motivasyon ücrettir.

İnsan kaynakları yönetimi işlevlerinde olan endüstriyel ilişkiler kapsamında konaklama işletmelerinde sendikaların etkisine bakılacak olduğunda, eğer herhangi bir turizm bölgesindeki konaklama işletmeleri sendikalaşmış ise, her biri işgörene aynı ücreti öder. Hiçbir konaklama işletmesi belirlenen standartın altında ücret ödeyerek sektörde rekabet avantajı sağlayamaz. Bununla birlikte sendikalar, piyasa için işgören yetiştirirler. Konaklama işletmelerinde birçok geçici işgörene veya garsona ihtiyaç duyan örgütler ilanlar ile zaman kaybetmeden sendikaları arayarak örgüte uygun nitelikteki işgörene kolayca ulaşmış olurlar (Demir, 2005, s. 311).

İnsan kaynakları politika ve uygulamaları ilk olarak iş tatminsizliği, işten ayrılma, iş devamsızlık ve yüksek işgören devir oranı gibi sorunları çözmede yardımcı olacaktır. İnsan kaynakları yönetiminin başarıya ulaşmasında yalnızca bu politikaların hazırlanması değil aynı zamanda doğru ve etkin bir şekilde bu alanda uzman olan kişilerce uygulanması gerekmektedir (Tüzün, 2013, s. 62). Özetle, insan kaynakları fonksiyon, politika ve uygulamalarının bağlamının bilinmesi, insan kaynakları yönetiminin “nasıl” gerçekleştirildiğine ilişkin tutarlı bilgiler edinmede elverişli görünmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden örnek olay analizi yaklaşımı kullanılmıştır. Sosyal bir olayı doğal oluşumu içinde tasvir eden araştırma anlayışı olan nitel araştırmalar, nicel araştırmalarda olduğu gibi olayın değişkenleriyle oynamazlar. Araştırmaya konu olan durumu ilişki bağlantıları çerçevesinde anlamaya çalışır, araştırma konusundaki olayı etkileyen değişkenleri kendisi meydana getirir ve araştırmanın sonunda da kuram ve kurama bağlı kavramlar oluşturur. Nitel çalışmalar bireylerin algıları, duyguları, tecrübe ve kanaatleri gibi daha çok sübjektif verilerle ilgilenmekte, yorumlayıcı paradigmayı dikkate almaktadırlar (İlgar ve İlgar, 2013, s.199). Nitel yaklaşımda gerçek, kişi tarafından meydana getirilen yorumsal bir süreçtir. Bu sebeple bu tür bilimsel araştırmalarda araştırmacının, araştırma problemine ilişkin algı ve tutumlarının araştırma sonuçlarını etkilemesi kaçınılmazdır. Örnek olay analizi ya da diğer adıyla vaka çalışması, durum ve olayların derinliğine dikey olarak bakmaktadır.

Örnek olay incelemesinin en önemli özelliği üzerinde çalışılan konuyu ölçme ya da biçimden ziyade, konunun iç yüzeylerine ve inceliklerine girebilmeyi amaç edinmiş olmasıdır. Yöntemin bir diğer amacı ise, ilgili birimin karışık davranış şekilleri ve çevreleriyle olan ilişkilerine etki

eden unsurları ortaya çıkarmaktır (Türkdoğan ve Gökçe, 2012, s.309). Bir problem, olgu veya konuyu anlamak için bir ya da birden fazla kişi veya olaylar kullanılarak yapılan çalışmalara örnek olay (durum çalışması) adı verilmektedir. Araştırmacılar olay ya da olayları kişi veya kişileri derinlemesine ve detaylı bir şekilde belirli bir süreç içerisinde görüşme, gözlem, raporlar vb. veri toplama yöntemlerini kullanıp inceleyerek araştırma sonunda örnek olay etrafında bulgularını oluştururlar. Böylece çalışılan olay sadece tek bir açıdan değil, birden fazla açıdan ele alınmış olur. Örnek olay yöntemi, örneklem sayısı az olan ve aynı zamanda bir konuyu derinlemesine çalışmak isteyen araştırmacılar tarafından sıklıkla tercih edilmektedir. Tüm bunlar dikkate alınarak, bu araştırma için, araştırma konusunun uygun bir şekilde anlaşılmasına olanak veren nitel araştırma deseni olan örnek olay analizi kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırma uluslararası bir konaklama işletmesi olan Hilton Türkbükünde yapılmıştır. Katılımcılar bu işletmenin başta insan kaynakları departmanı olmak üzere yine aynı işletmenin farklı departmanlarının yöneticileridir. Araştırmanın bu işletmede ve başta insan kaynakları departmanında yapılmasının sebebi alan yazından elde edilen insan kaynaklarının tanımı, fonksiyonları ve politikalarının teorik bilginin yanı sıra başta insan kaynakları yöneticileri olmak üzere çeşitli departman sorumlularının fikir ve deneyimleri ile desteklemek ve konuya ilişkin katkıda bulunmaktır. Bunun yanı sıra ise Hilton oteller zincirinin; öncelikle insan kaynakları yönetimi ve turizm sektörü birlikte düşünüldüğünde Türkiye’deki modern otelciliğin başlamasına öncülük eden konaklama işletmelerinin arasında olmuş ve Hilton otelleri ileriki senelerde farklı otel işletmelerine de yöneticilik yapacak işgöreni yetiştiren bir kurum niteliği kazanmıştır. (Erdem, 2004, s.40-41). Yabancı menşeli ve kurumsal örgütler arasında bulunan Hilton’un, diğer konaklama işletmelerinin yanı sıra bu gibi özelliklere sahip olması Hilton oteller zincirinin insan kaynakları politika ve uygulamalarının işleyişini ve özelliklerini ortaya koymak ve bu işleyişin, özelliklerin alan yazından elde edilen bilgiler ile karşılaştırmasını yaparak arada oluşacak benzerlik ve farklılıkları en gerçekçi biçimde yorumlamak amacıyla Hilton oteller zinciri seçilmiştir. Ayrıca turizm sektörünün en hareketli olduğu yerlerden biri olan kıyı bölgesinde yer alması ve diğer Hilton oteller zincirlerinden bazılarında mevcut çalışmaların bulunması ancak Hilton Türkbükü ile ilgili daha önce yapılmış herhangi bir çalışmanın bulunmamasından dolayı bu çalışma grubu seçilmiştir.

Veriler olasılıklı olmayan örnekleme çeşitleri içinde kartopu modeli ile toplanmıştır. Bu araştırma da konuyla ilgili olarak Türkbükü Hilton’un insan kaynakları müdürü dışında diğer departman yetkililerinin tanınmamasından dolayı öncelikle Türkbükü Hilton’un insan kaynakları müdürü ile iletişime geçilmiş daha sonra ise yeterli örneklem sayısına ulaşılması için insan kaynakları müdürünün araştırmaya katkıda bulunacak insan kaynakları sorumlularına yönlendirmesiyle ve görüşülen her bir sorumluya “sizden sonra kiminle görüşmemi önerirsiniz?” diye sorularak veri toplama işlemi gerçekleştirilmiştir.

Araştırmaya katılan katılımcıların özellikleri ile ilgili bilgiler Tablo1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların özellikleri

<i>Cinsiyet</i>	Kadın	4
	Erkek	6
<i>Yaş</i>	20-25	5
	26-30	1
	31-35	1
	36-40	1
	41-45	2
<i>Eğitim düzeyi</i>	Lise	1
	Ön Lisans	3
	Lisans	6
<i>Sektör Deneyimi</i>	0-10 Yıl	6
	11-20	2
	21-30	3

Görüşme Formunun ve Sorularının Geliştirilmesi

Araştırmada veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığı ile görüşme tekniği kullanılarak toplanmıştır. Yarı-yapılandırılmış görüşme görüşmenin seyrine bağlı olarak ilave ya da alt sorularla görüşmenin akışını etkileyebilir ve kişinin fikirlerinde daha derinlemesine inilerek yanıtların açılması ve aydınlatılması sağlanabilir (Tümüklü, 2000). Bu tekniğin araştırmacıya sağladığı en önemli fayda ise görüşmecinin önceden hazırladığı sorulara genellikle bağlı kalarak daha sistematik ve bağlamsal veri elde edebilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Görüşme formunun geliştirilmesi aşamasında öncelikle alanyazın taranmış araştırmanın amacına uygun görüşme soruları yazılmıştır. Bu aşamada uzman görüşleri alınarak soruların araştırma amacına uygun olarak hazırlanmasına çalışılmıştır. Bu süreçte alanında uzman ve nitel araştırma yöntemlerinde uzman üç kişiden hazırlanan uzman görüş formu vasıtasıyla soruları değerlendirmeleri istenmiştir. Görüşler alındıktan sonra sorulara son şekli verilmiştir. Hazırlanan soruları sınamak amacıyla öncelikle bir kişiyle pilot görüşme yapılmıştır. Pilot görüşme sonucu alınan ses kaydı dökülerek döküm bir alan uzmanının görüşünden geçirilmiş ve soruların yeterli olduğuna kanaat getirilmiştir.

Verilerin Toplanma Süreci

Araştırmada veri toplama araçlarından, doküman analizi ve araştırma günlükleri kullanılırken araştırma tekniği olarak ise yarı yapılandırılmış görüşme kullanılmıştır.

Araştırma konusuna uygun olarak ilgili alan yazın tarandıktan sonra nitel veri toplama tekniği olan görüşme (mülakat) yöntemi kullanılması uygun görülmüştür. Bunun sebebi ise, araştırmaya konu olan Türkbükü Hilton insan kaynakları yöneticileri başta olmak üzere diğer departman yöneticileri veya departman sorumluları ile derinlemesine bir görüşme gerçekleştirerek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak, görüşme yöntemiyle sorulara verilen yanıtlar esnasında katılımcıların mimik hareketlerini, sorulara ilişkin tepkilerini gözlemlemek, görüşmenin gerçekleştiği yer olan Türkbükü Hilton insan kaynakları departmanını gözlemleyerek alan notlarını tutmak ve en önemlisi, “sosyal beğenirlik”

kavramından en az etkilenmek amacıyla görüşme (mülakat) tekniği kullanılmıştır. Araştırma da görüşme çeşitlerinden yarı yapılandırılmış görüşme çeşidinden yararlanılmıştır. arı-yapılandırılmış görüşmelerde kullanılan sorular, bireylerin dünyayı farklı şekilde algıladıkları bilincini yansıtır. Araştırmacılar görüşme sırasında çıkan konuların daha derinine inerek dünyaya katılımcıların bakış açısından bakmaya çalışırlar (Berg, 1998).

Özellikleri yukarıda verilen on katılımcı ile yapılan görüşmeler 16.08.2018- 3.10.2018 tarihleri arasında toplanmıştır. Görüşmeler toplam 149 dakika sürmüştür. Görüşmelerin tamamı katılımcıların iş yeri olan Hilton Türkbükünde katılımcıların uygun oldukları gün ve saatte yapılmıştır. Görüşme ortamının katılımcının dikkatini dağıtacak etmenlerden uzak ve sessiz bir yer olmasına dikkat edilmiştir. Görüşme başlangıcında katılımcılara soruların bir kopyası verilerek incelemeleri sağlanmış ardından da onay formu okutularak imzalatılmıştır. Sorular her bir katılımcıya aynı sıra ile sorulmuş katılımcı kapsam dışına çıktığında ise uygun bir dille konuya geri dönmesi sağlanmıştır.

Araştırmada kullanılan diğer bir veri toplama aracı olan doküman analizi bu araştırma için tamamlayıcı bir araç olarak kullanılmıştır. Araştırılması amaçlanan olgu ya da olgular hakkında bilgi sağlayan yazılı materyallerin analizini ifade eden doküman analizi ile araştırmaya konu olan Hilton Türkbükünün insan kaynakları departmanının politika ve prosedürlerini içeren, görüşme esnasında herhangi bir sebeple öğrenilemeyen eksik bırakılan bir veriye maliyet ve zaman sıkıntısı olmadan ulaşılmasını ve görüşme yönteminden elde edilen bulgularla, doküman analizinden elde edilen bulguların karşılaştırılmasını yaparak araştırmanın güvenilirlik ve geçerliliğinin desteklenmesi amacıyla doküman analizi kullanılmıştır.

Diğer bir tamamlayıcı ise, araştırma süresi boyunca çeşitli aralıklarla tutulan araştırma günlüğüdür. Bu araştırmada tutulan araştırma günlüğünde; konu seçiminden alan yazın taramasına, araştırma konusundan araştırmaya konu olacak örgütün seçilmesine ve bunların ayrıntılarıyla anlatılmasına yer verilmektedir. Araştırma günlüğü ile tüm bunların yanı sıra yaşanan bir takım zorluklar ve bu zorluklarla nasıl baş edildiği anlatılmaktadır.

Verilerin Dökümü ve Analizi

Yapılan görüşmelerden toplanan veriler ve doküman analizi betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiş, her bir soruya verilen yanıtların dökümü yapılmış, elde edilen veriler sayısallaştırılmış ve bulguları yorumlanmıştır.

Betimsel analize çerçeve olması amacıyla öncelikle yapılan görüşmelerin her görüşmeden sonra dökümü alınmış; dökümler aynı ses kaydında duyulduğu şekilde üzerinde hiçbir oynama ve düzeltme yapılmadan aynen aktarılmıştır. Verilerin dökümü tamamlandıktan sonra rasgele seçilen 3 görüşme alanında uzman birisi tarafından dinlenmiş ve doğruluk kontrolü yapılmıştır.

Daha sonra dökümler “görüşme kodlama anahtarı” kayıt formu ile değerlendirilmiştir.

Verilerin tematik çerçeveye göre işlenmesi aşamasında temalar oluşturulmuş ve kodlar alanında uzman bir bilim insanı tarafından gözden geçirilmiştir. Bu aşamada araştırmacı ve uzman bağımsız olarak görüşme kodlama anahtarı kullanarak kodları değerlendirmişlerdir. Farklı görüşler “görüş ayrılığı” olarak belirtilmiş daha sonra üzerinde görüşülmüştür.

Araştırmanın Güvenirliği- İnandırıcılığı

Bu araştırma için araştırmanın güvenirliliği ve inandırıcılığı kapsamında şunlar yapılmıştır:

- Verilerin kodlanması ve temaların oluşturulması aşamasında bir başka uzmandan yardım alarak işbirliği sağlanmıştır.
- Görüşmelerin ne zaman, nerede, kimlerle yapıldığı, ne kadar sürdüğü tablolaştırılarak kayıt edilmiştir.
- Araştırmacı alanda yeterli zaman geçirerek, katılımcılarla görüşmeler yaparak ve dokümanları da tarayarak bağlam hakkında yeterli bilgiye ulaşmaya çalışmıştır.

Bulgular

Yapılan yarı-yapılandırılmış görüşmeler ve doküman analizleri sonucunda toplam dört adet tema ve kırk dört adet koda ulaşılmıştır. Bu dört tema (i) kaynaklarının fonksiyonel unsurları, (ii) Sektörel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamaları, (iii) Örgütsel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamaları ve (iv) Kişisel bağlam içerisinde insan kaynakları uygulamalarıdır. Temalar altında yer alan kodları ise Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Yarı Yapılandırılmış Görüşme ve Doküman Analizi Sonucunda Elde Edilen Kodlar

İnsan kaynaklarının fonksiyonel unsurları	Sektörel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamaları	Örgütsel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamaları	Kişisel bağlam içerisinde insan kaynakları uygulamaları
Ücret	Rekabet	Farklılıklar Kurallar	Motivasyon
Kariyer	Personelcilik	Yönetim İçerik	Çatışma
Performans	Sezonluk	Marka İmajı Personel	İletişim
Eğitim	Konaklama	Resort Yetki	Verimlilik
İşten Alım	Misafir	Rutin Prosedür	Memnuniyet
İşten Çıkış	Turizm	Kıdem İzin	Deneyim
		Tanım Süreç	Aidiyet
		Önem İstifa	Kriter
		Departman Tazminat	Devamlılık
		Devir Oranı Fesih	
		Hilton Ceza ve Disiplin	
		Eşitlik	

İnsan Kaynaklarının Fonksiyonel Unsurları

Ücret, kariyer, eğitim, performans, işe alım ve işten çıkış kodlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan insan kaynaklarının fonksiyonel unsurları teması insan kaynakları yönetiminin fonksiyonlarını ifade etmektedir. Araştırmaya konu olan örgüt dâhilinde insan kaynaklarının fonksiyonel unsurları teması adı altında bulunan kodlar alanyazında yer alan insan kaynakları fonksiyonlarından bazıları ile benzerlik göstermektedir.

Yapılan yarı yapılandırılmış görüşme sonucunda insan kaynaklarının fonksiyonel unsurları adlı temaya ait katılımcılardan K7 “Eğitim öncelikle bizde çünkü üretime dayalı bir iş yapıyoruz ve belirli bir alt yapı gerektiriyor” diyerek insan kaynakları fonksiyonlarından eğitime dikkat çekerken K3 “Kariyer planlaması. Çünkü Hilton diğer otellere göre biraz daha iyi seviyede olan bir otel o yüzden Hilton’da çalışan gelişen kişilerin değerlendirilmesi gerekiyor” diyerek insan kaynakları fonksiyonlarından kariyer yönetimine dikkat çekmiştir. Bir başka katılımcı olan K5 ise “Benim için en önemlisi işe alım tabi ki” diyerek işe alma fonksiyonunun öneminden bahsetmiştir.

Araştırmaya dâhil olan örgüt kapsamında bakıldığında, alanyazında ifade edilen insan kaynaklarının amacının önceliği olan işgören eğitiminin fonksiyonel tema altındaki eğitim kodu ile benzerlik gösterdiği, veri analizi sonucunda insan kaynaklarının tanımına ve önemine yönelik bulgular insan unsurunun maliyetten ziyade bir kaynak unsuru olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Araştırmaya dâhil olan örgütte de öne çıkan insan kaynakları fonksiyonlarının örgütün stratejik hedeflerini gerçekleştirmede ve rekabet avantajı elde etmede önemli avantajlar sağladığı bunun yanı sıra işgören motivasyonu üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Sektörel Yapı İçerisinde İnsan Kaynakları Uygulamaları

Araştırmaya konu olan örgütün faaliyette bulunduğu turizm sektörüne yönelik olarak belirlenen bu kodlar söz konusu örgütün insan kaynakları stratejileri ve politikaları hakkında fikir vermektedir. Turizm sektörünün yapısı dikkate alındığında faaliyetlerinin birçoğunun mevsimlik olma niteliğine sahip olduğu görülmekte bu durum ise işgören sayısının mevsimlere göre farklılaştığını göstermektedir.

Söz konusu temayla ilgili katılımcı ifadelerine bakılacak olduğunda K1 “Özellikle turizmde insan kaynakları personelin sezonluk resort otel Bodrum bölgesi özellikle...” diyerek sektör özelliklerine dikkat çekerken, K7 “Son yıllarda personel konaklama standartları çok yükseldi bazı oteller bunu rekabet haline getirdiler. İyi konaklama şartlarını veren oteller daha çok tercih edilir oldu tabi bu da sirkülasyona bir etken” diyerek söz konusu temaya farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Söz konusu katılımcı ifadeleri alanyazında yer alan turizm sektörüne yönelik unsurları doğrular niteliktedir.

Örgütsel Yapı İçerisinde İnsan Kaynakları Uygulamaları

Söz konusu tema, araştırmaya dâhil olan örgüt içerisinde ki insan kaynakları süreci başta olmak üzere diğer departmanların işleyişine yönelik olarak katılımcıların kullandığı kavramlardan

oluşturulmuştur. Araştırmaya konu olan örgütün zincir bir otel işletmesi olmasının yanı sıra uzun süredir faaliyette olması da örgütsel bir imaj oluşturmada oldukça etkilidir.

Örgütsel imaj ya da diğer adıyla marka imajı, çeşitli örgütler hakkında kişilerin zihninde meydana gelen düşünsel bir resim anlamına gelmektedir. Marka imajı, örgütün güveninin, saygınlığını, kalitesini, ününü ve orijinalliğini etkilemekle birlikte işgörenlerin iş doyumunu bağlılıklarını ve performanslarını da olumlu yönde etkilemektedir.

Söz konusu tema ile ilgili katılımcı ifadelerine bakılacak olduğunda, K6 “Yıldız sayısının artması kesin olarak personele bağlı otelin verdiği imkanlara da bağlı tabiki otelin sunduğu imkanlar yükseldikçe personel sayısı da yükseliyor dolayısıyla insan kaynaklarına verilen önemin artmasında normal” şeklinde düşüncelerini ifade ederken K1 “Yıldız ile mi alakalı pek bilmiyorum ama insan kaynakları son yıllarda işveren vekili gibi oldu aslında artık patronlara ya da genel müdürlere ulaşmadan insan kaynakları sorun çözücü departman olarak baz alınıyor bazı yerlerde” diyerek örgütlerdeki insan kaynaklarına yönelik düşüncelerini ifade etmiştir. Aynı zamanda K1 söz konusu örgütte personel yönetimi ve insan kaynaklarını ayırmaya çalıştığını da ifade etmektedir. Diğer taraftan K2 “...aslında farklılaşan pek bir stratejimiz yok, farklı kılan unsurumuz markamız. Hilton markası olmamız, Hilton üniversitesi adı altında verilen eğitimlerimizde housekeeping departmanında böcek ilaçlamasının misafir üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğuna dair bile eğitimlerimiz var” diyerek marka imajına verilen önemle birlikte misafir üzerindeki etkisine de dikkat çekmektedir.

Araştırmaya dâhil olan örgütün elde edilen bulgular kapsamında konaklama hizmetinin yanı sıra marka imajının da etkisiyle işgören ve misafir memnuniyetine yönelik olarak düzenlemelerde bulunduğu ve bu yönde gelen taleplerin değerlendirildiği bir örgüt olma özelliğine sahip olduğu görülmektedir. Diğer taraftan insan kaynaklarına ilişkin algının son yıllarda değiştiği de bulguların sonuçları arasındadır. Araştırma sorularında üst ve alt yapı ile ilgili olarak herhangi bir soru bulunmadığından dolayı bu konuyla alakalı herhangi bir şey bulgulanamamıştır.

Kişisel Bağlam Kapsamında İnsan Kaynakları Uygulamaları Teması

Son temayı oluşturan kişisel bağlam kapsamında insan kaynakları uygulamaları teması ise; motivasyon, çatışma, iletişim, verimlilik, memnuniyet, deneyim, aidiyet, kriter ve devamlılık kodlarından oluşmaktadır. Diğer pek çok sektörde olduğu gibi turizm sektöründe de örgütler, performanslarını geliştirmek ve arttırmak için sürekli bir çaba halindedirler. İş gören performansı ve örgüt performansı arasında önemli bir ilişki olup gelişen ve artan işgören performansı örgüt performansını etkilemektedir. Dolayısıyla örgütler, verimlilik ve etkinlik elde edebilmek için işgören motivasyonuna yönelik faaliyetleri gerçekleştirmek durumundadır.

Söz konusu temaya ait katılımcı ifadelerine yer verilecek olduğunda, K1 “...motivasyon ve tutundurma geçen lojmanda barbekü yapıyorum ayda bir personel eğlencesi, onlara yönelik ödüllendirmeler var biz her ay ayın personeli seçiyoruz, ayın gülen yüzü seçiyoruz mesela misafirlerden en çok teşekkür alan ilk 3 kişiye ödüller veriyoruz onlarda misafir memnuniyetini arttırmak ve daha çok para kazanmak için uğraşıyorlar” diyerek işgören motivasyonunu sağlamaya yönelik uygulamalardan bahsetmektedir. K9 “sadece eğitim, işe almak, personelin

istihdamını sağlamak değil kendisi de dâhil olmak üzere herkesi bir aile gibi hissettirmek önemli işyerinde, bunun olumlu yansımaları tüm oteli etkiliyor haliyle birçok faktörle” diyerek aidiyet kavramının önemine dikkat çekerken, K4 “...Hilton Türkbükü çalışanları olarak çalışan da demek istemiyorum biz bir aile olduk burada bütün alt departmanlarda çalışan arkadaşlarımla birlikte bir aile olarak görüyoruz biz Hilton’u” şeklinde düşüncelerini ifade ederek K9’ u doğrulamaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Araştırma sonucunda, örgütte insan kaynakları sürecini genel olarak, departman içerisinde personel yönetimi ve insan kaynakları yönetimi olarak ikiye ayrılmaktadır. İnsan kaynakları faaliyetleri kapsamında, genel olarak insan kaynakları fonksiyonlarının yerine getirilmesi esas alınırken, personel yönetimi kısmında daha çok belge üzerinde ve kayda dayalı işler olduğu saptanmıştır. Yöneticilerin ve departman sorumlularının doküman analizinde belirtilen görev tanımları kapsamında farklı rutin işlere sahip olmalarının yanı sıra, işgörenlerin ihtiyaçlarına yönelik faaliyetlerin yürütüldüğü sonucuna da ulaşılmıştır.

Personel yönetimi ile ilgili alanyazında, işe alma, sosyal haklar ve eğitim ile ilgili programlar ve bu gibi programların iş gücü devri, tatmin ve performans üzerindeki etkileri açıklanırken, insan kaynakları yönetimi-istihdam ilişkisinde, davranış bilimleri teknikleri ile sürekli bir gelişme sağlamayı amaçlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında örgütlerde personel yönetiminin stratejik bir öneme sahip olmadığı görülmekle beraber işgörenler hakkında kayıt tutma (işe devamsızlık, geç kalma, raporlu olduğu gün sayısı, sigorta kesintileri, yan ödemeler, izinler ve ücret ödeme) faaliyetinden öteye gidememiş, değişime ve günün koşullarına uyum sağmada oldukça yetersiz kalmıştır (Ekinci, 2008, s. 177-179). Söz konusu örgüt dâhilinde araştırma sonucunda elde edilen bulgular personel yönetimi ve insan kaynakları yönetiminin işleyişi açısından alanyazın ile benzerlik göstermektedir.

Araştırmada, insan kaynakları fonksiyonlarından örgüt için daha önemli olanların, eğitim, kariyer planlaması ve işe alım fonksiyonları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcı ifadelerine göre, işgörenin işe alınmasından itibaren oryantasyon süreci ile başlayan eğitim programı, işgörenin çalıştığı süre boyunca çalışma hayatında faydalı olabilecek çeşitli eğitimler ile devam etmektedir. Diğer taraftan çevrimiçi olarak her işgörenin yararlanabileceği Hilton Üniversitesi kapsamında verilen eğitimler ile işgörenlerin nitelikli hale getirilmesi amaçlanmaktadır.

Kariyer planlaması kapsamında, işgörenin niteliklerine göre pozisyon açığı oluştuğunda departman yetkililerinin önerisiyle pozisyona uygun olan aday seçilerek gerekli terfi verilmektedir. Örgüt kapsamında oluşan herhangi bir pozisyon açığı için öncelikle mevcut işgörenin nitelikleri değerlendirilmekte ve uygun olması durumunda gerekli terfi verilmektedir. Açık olan pozisyon için mevcut işgören gerekli niteliklere sahip değilse örgüt dışından tamamlanma yoluna gidilmektedir.

İşe alma kapsamında ise, açık olan pozisyon için gerekli niteliklere sahip olan aday, çeşitli kanallardan bulunarak görüşmeye çağrılmaktadır. Bu kapsamda işgörenin istihdam edeceği departman gerekli kriterlerin belirlenmesinde önemli hale gelmektedir. Yidepartmanında çalışacak işgören için dış görünüş, diksiyon, yaş, sunum becerileri önem kazanırken muhasebe

departmanı için daha çok mesleki yeterlilik önemli olabilmektedir. Gerekli pozisyon için uygun olduğu düşünülen aday işgören için referans araştırması yapıldıktan sonra 60 günlük deneme süresi boyunca yakından takip edilerek kadroya alınıp alınmayacağı kararlaştırılmaktadır.

Araştırmada, işgörenlerin örgütü aile ortamı olarak görmelerinin etkisiyle şimdiye kadar işgörenlerden kaynaklı olarak herhangi bir problem yaşanmadığı, ancak, toplu halde çalışılmasından kaynaklı olarak bazı durumlarda, departman içerisinde ya da departmanlar arasında küçük gerginliklerin olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır. Ortaya çıkan bu gerginliklerin ise çok fazla uzamadan işgörenler arasında çözüme kavuşturulduğu, herhangi aksi bir durumda ise doküman analizinde de yer aldığı gibi gerekli ceza ve disiplin prosedürlerinin uygulanacağına yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Diğer taraftan turizm sektörüne özgü olarak, özellikle yaz aylarında, iş yoğunluğundan kaynaklı meydana gelen aksaklıkların zaman zaman örgüt içerisinde sorunlara yol açtığı saptanmıştır.

Öncelikle insan kaynakları fonksiyonları arasında yer alan işe alımın, örgüt içerisinde insan kaynaklarından daha çok personel yönetimi olarak görüldüğü tespit edilmiştir. İşe alma politikalarının başında doğru işe doğru elaman prensibini benimsediklerini ve bu doğrultuda işe alım sürecinde referans incelemesinden başlamak üzere pozisyona yönelik olarak gerekli mülakat uygulamalarının yapıldığı ve en sonda 60 günlük bir deneme süresine tabi tutulduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer insan kaynakları fonksiyonlarına yönelik kriterlere bakıldığında ise, kariyer planlamasına yönelik olarak işe alma sürecinde 60 günlük deneme süresinin geçilmesi durumunda işgören için bir kariyer planlaması yapıldığı, departmanlar arasında yılda iki defa terfi sınavı yapıldığı, departman içerisinde yöneticiler tarafından belirlenen işgören derecelendirme sisteminin olduğu saptanmıştır.

Örgütü sektördeki diğer konaklama işletmelerinden farklı kılan yönleri nelerdir? Ulaşılan verilerin analiz edilmesi sonucunda, araştırmaya dâhil olan örgütün sektördeki diğer örgütlerden farklılaşmasını sağlayan öne çıkan yönünün *marka değeri* olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak, işgören motivasyonunu arttırmaya yönelik olarak örgüt kapsamında sunulan imkânlar da örgütün sektörde ayrıcalık kazanmasında etkisini olduğunu göstermektedir. Araştırmaya konu olan örgüt dahilinde uygulanan insan kaynakları politikaları her ay işgören motivasyonunu arttırmaya yönelik yapılan “ayın personeli” ve “ayın gülen yüzü” gibi faaliyetlerin yanı sıra düzenlenen tavla veya okey turnuvaları ile çeşitli spor etkinliklerini kapsamaktadır. Tüm bu insan kaynakları politikalarının işgören motivasyonunu arttırmasının yanı sıra işgörenin örgüte olan bağlılığı üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Araştırma sorularına katılımcıların verdiği ifadelerin analiz edilmesi sonucunda oluşturulan dört temanın birbirleriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Turizm sektörü açısından değerlendirildiğinde sektörel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamaları adlı temada yer alan kodların daha iyi anlaşılabilmesi için diğer bir tema olan örgütsel yapı içerisinde insan kaynakları uygulamaları adlı temada yer alan kodlara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Araştırmaya dâhil olan örgütün örgütsel yapı içerisinde insan kaynakları yönetimi adlı tema altında belirlenen kodlarda da görüldüğü üzere Hilton Türkbükü açısından bakıldığında öne çıkan örgütsel yönünün marka değeri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmaya konu olan örgütün misyonunda yer alan ifadeler elde edilen bulgular ile değerlendirildiğinde, dünyanın en konuksever örgütü olmak yolunda ekip üyeleri için anlamlı fırsatlar sunulduğu yer almaktadır. Araştırma kapsamında söz konusu örgütün işgörenlere yönelik olarak analiz sonucunda ulaşılan, yılda iki defa yapılan terfi sınavları, ayın güler yüzü ödülleri, işgören motivasyonunu arttırmaya yönelik düzenlenen faaliyetler, işverenlerin işgörenler ile olan etkin iletişimi misyonda yer alan bu ifadeyi doğrulamaktadır. Diğer taraftan, konuklar için içten deneyimler ifadesi araştırma kapsamına konuklar dâhil edilmediğinden dolayı araştırma sonucunda ortaya çıkarılan bulgular ile açıklanamamak ile beraber ayın güler yüzü ödülü ve bu bağlamda işgören motivasyonunu arttırmaya yönelik faaliyetlerin konuklar üzerinde kesin sonuçlara dayanmamakla birlikte olumlu etkilere sebep olacağı düşünülmektedir. Örgüt misyonunda yer alan son ifade ise, mülk sahipleri için olumlu değerler ve topluluklarda olumlu etkidir. Araştırma sonucunda mülk sahiplerinin değerlerine yönelik herhangi bir bulguya ulaşılamamakla birlikte topluluklarda olumlu etki, işgörenlerin ifadelerinde sıkça yer alan marka değeri unsuruyla ilişkilendirilerek işgören toplulukları açısından olumlu bir etki bırakıldığı sonucuna ulaşılabılır.

Diğer taraftan söz konusu örgütün vizyonunda, eşsiz deneyimler sunarak dünyayı konukseverliğin ışığı ve sıcaklığı ile doldurmak gibi bir ifadenin olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgular kapsamında örgüt içerisinde işgörenlere yönelik olarak uygulanan insan kaynakları fonksiyonlarının işgören motivasyonunu arttırmakla birlikte turizm sektörünün yapısı dikkate alındığında dolaylı olarak konuklar üzerinde de etkili olabileceği düşünülmektedir.

Araştırma kapsamında ulaşılan tüm bu verilerin alanyazına olan teorik ve uygulama açısından olan katkılarına değinilecek olduğunda; söz konusu konaklama işletmesinde yöneticilere ve departman sorumlularına yöneltilen sorular, araştırmaya dahil olan örgütün insan kaynakları faaliyetlerini ve sürecinin anlaşılmasını sağlayarak uygulama açısından bakıldığında insan kaynakları fonksiyonlarının söz konusu örgüt için hangilerinin daha fazla öne çıktığı, hangi fonksiyonların ise daha fazla geliştirilmesi gerektiğini oraya çıkarmaktadır. Yöneticilerin ve departman sorumlularının insan kaynakları yönetimine ilişkin algılarının ortaya çıkarılması ile de örgüt içerisinde bu yönde değişim ve gelişime gidilmesinin sağlanması ve örgüt başarısına katkıda bulunulması uygulamaya yönelik bir katkı olarak düşünülmektedir.

Araştırma kapsamında ulaşılan verilerin teorik katkısı ise, öncelikle elde edilen bulgular kapsamında yöneticiler ve departman sorumluları tarafından söz konusu örgütte personel yönetimi ve insan kaynakları yönetimi farkının anlaşıldığı ve uygulandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu açıdan bakıldığında alanyazında yer alan insan kaynakları ve personel yönetimi alanındaki çalışmalara katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan söz konusu örgütte turizm sektörünün yapısı gereği sezonluk işgörenlere herhangi bir kariyer planlaması yapılamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle yaz aylarında sezonluk istihdam eden işgörenlere yönelik kariyer planlaması uygulamalarındaki bu boşluğun giderilmesine yönelik ilgili çalışmaların yapılması gerektirdiği düşünülmektedir.

Bulgular bölümünde katılımcıların ifadeleriyle belirtildiği üzere örgütte etkin insan kaynakları yönetiminin var olduğu, örgüt stratejisi ile uyumlu şekilde yürütüldüğü ve işgörenin örgüt için önemli bir kaynak olarak görüldüğü saptanmıştır. İnsan kaynakları yönetimi dâhilinde

işgörenin işe alım aşamasından itibaren eğitim ve geliştirme fonksiyonlarından kariyer yönetimine ve ücretlendirmeye kadar olan tüm süreçlerin etkin olarak yönetildiği tespit edilmiştir.

Örgüt için önemli bir kaynak olarak görülen işgörenler uygulanan insan kaynakları politikaları ile motive olarak örgüt başarısına katkıda bulunmaktadır. İnsan kaynakları yönetimi fonksiyonlarının etkinliğinin sağlanmasında yasalar dâhilinde belirlenen insan kaynakları prosedürleri de oldukça önemli rol oynamakta ve işgörenlerin hak ve çıkarlarının korunmasının yanı sıra içerdiği ceza ve disiplin uygulamaları ile de örgüt içerisinde refah ortamının sağlanmasında etkili olmaktadır. Diğer taraftan devir oranı ile ilgili olarak, uygulanan insan kaynakları politikaları ile her ne kadar dengede tutulmaya çalışılsa da gerek sektörden gerekse de işgörenden ya da işverenden kaynaklı olarak devir oranının artabileceği saptanmıştır. Ancak her departman için aynı devir oranının geçerli olmadığı farklı değişkenlerin etkisiyle (işgören özellikleri, sezonluk olma durumu) bu oranın değişiklik gösterebileceği tespit edilmiştir.

Diğer bir veri toplama yöntemi olan doküman analizinde ulaşılan kodların katılımcı ifadeleriyle ve yapılan içerik analiziyle benzerlik göstermesi farklı olan diğer kodların ise, içerik analizi sonucunda oluşturulan temaya uygun olması ise araştırmayı tamamlayıcı nitelikte olup araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliğine katkıda bulunduğu düşünülmektedir.

Araştırma sonucunda konaklama işletmelerinde insan kaynakları süreçleri ile ilgili (rekabet edilebilir olmada etkili insan kaynakları uygulamaları, işgören eğitime verilen önem) gibi benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Alanyazından farklı olarak, araştırmaya konu olan örgüt kapsamında insan kaynakları uygulama ve politikalarının yanı sıra, örgüt içerisinde oluşturulan aile ortamı kavramının, marka imajının ve yıldız sayısının da tam anlamıyla işgören devir oranının önüne geçemediği ve tüm insan kaynakları politikalarına (ayın personeli, ayın güler yüzü) rağmen işgören devir oranının yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma Muğla'nın Bodrum ilçesinde bulunan zincir bir otel işletmesinin öncelikle insan kaynakları departman yöneticileri olmak üzere mutfak, kat hizmetleri, yiyecek içecek ve misafir karşılama departmanlarının yöneticileri ve departman sorumlularının ifadeleriyle ve yapılan doküman analizi ile sınırlıdır. Bu bağlamda, turizm sektöründeki benzer örgütler için genelleme yapılması yanıltıcı olabilir.

Kaynakça

- Akbaba, A., & Günlü, E. (2011). Otel işletmelerinde işgören bulma, seçme ve eğitim sürecinin stratejik insan kaynakları bakış açısıyla değerlendirilmesi: Beş yıldızlı otellerde bir araştırma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(22), 199-228.
- Aktaş, A. (2002). *Turizm işletmeciliği ve yönetimi*. İstanbul: Azim Matbaa.
- Alkış, H., & Öztürk, Y. (2009). Otel işletmelerinde motivasyon faktörleri üzerine bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(28), 212-236.
- Allahverdi, M. (2006). *Elektronik insan kaynakları yönetimi ve 'Türkiye' deki uygulamalarına yönelik bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Alleyne, P., Doherty, L., & Greenidge, D. (2006). Human resource management and performance in the Barbados hotel industry. *International Journal of Hospitality Management*, 25(4), 623-646.
- Amoah, V. A., & Baum, T. (1997). Tourism education: policy versus practice. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 9(1), 5-12.
- Arslantürk, Y. (2009). Dört ve beş yıldızlı konaklama işletmelerinde performans değerlendirme: Ankara ili örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 19-34.
- Ashton, A. S. (2018). How human resources management best practice influence employee satisfaction and job retention in the Thai hotel industry. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 17(2), 175-199.
- Bagri, S. C., Babu, S., & Kukreti, M. (2010). Human resource practices in hotels: A study from the Tourist State of Uttrakhand, India. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 9(3), 286-299.
- Bakır, M. (2017). *Havayolu işletmelerinde e-hizmet kalitesinin değerlendirilmesine yönelik bütünlük bir yaklaşım* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Baum, T. (2007). Human resources in tourism: Still waiting for change. *Tourism Management*, 28, 1383-1399.
- Batarliene, N. (2007). Implementation of advanced technologies and other means in dangerous freight transportation. *Transport*, 22(4), 290-295.
- Berg, B. L. (1998). *Qualitative research methods for the social sciences* (3rd ed.). Boston: Allyn & Bacon.

- Bozkurt, S. (2010). İnsan kaynakları uygulamaları, örgütsel vatandaşlık davranışı ve finansal performans arasındaki ilişkinin incelenmesi: Bankacılık sektöründe bir araştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Chan, S. H., & Kuok, O. M. (2011). A study of human resources recruitment, selection, and retention issues in the hospitality and tourism industry in Macau. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 10(4), 421-441.
- Choi, Y., & Dickson, D. R. (2009). A case study into the benefits of management training programs: Impacts on hotel employee turnover and satisfaction level. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 9(1), 103-116.
- Çakır, P. G., Barakazı, M., & Barakazı, E. (2017). Turizm sektöründe çalışan kadınların karşılaştığı sorunları değerlendirmeye yönelik bir araştırma. *International Journal of Social Sciences*, 3(61), 461-474.
- Demir, C. (2005). *Konaklama işletmelerinde insan kaynakları yönetimi: ilkeler ve uygulamalar*. Ankara: Nobel.
- Dereli, B. (2005). Çokuluslu işletmelerde insan kaynakları yönetimi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 59-81.
- Ekinci, F. (2008). Kamu personel yönetiminden insan kaynakları uygulamasına geçişin çalışanların verimliliğine etkisi. *Maliye Dergisi*, 155, 155-185.
- Ekiz Gökmen, Ç. (2011). Türk turizminin yabancı gelinleri: Marmaris yöresinde turizm sektöründe çalışan göçmen kadınlar. *Çalışma ve Toplum*, 1, 201-232.
- Eleren , A., & Kılıç, B. (2007). Turizm sektöründe servqual analizi ile hizmet kalitesinin ölçülmesi ve bir termal otelde uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi*, 9(1), 235-263.
- Erdem, B. (2004). Otel işletmelerinde insan kaynakları planlamasının yeri ve önemi. *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 1(3), 35-54.
- Erdem, B. (2004). Otel işletmelerinde insan kaynakları planlamasının yeri ve önemi. *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 1(3), 35-54.
- Erdil, O., Alpkan, L. H., & Biber, L. (2004). İnsan kaynakları uygulamalarıyla örgütsel performans arasındaki ilişkileri araştırmaya yönelik bir inceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 101-122.
- Ergin, C. (2005). *İnsan kaynakları yönetimi psikolojik bir yaklaşım*. Ankara: Elma.
- Ferecov, R. (2009). Azerbaycan işletmelerinde personel yönetiminden insan kaynakları yönetimine geçiş. *Journal of Azerbaijani Studies*, 12(2), 1-12.

- Gazija, A. (2011). Importance of staff training in hotel industry Case Study: Hotel Dukagjini. *ILIRIA International Review*, 1(2), 1-11.
- İlgar, M. Z., & İlgar, S. C. (2013). Nitel bir araştırma deseni olarak gömülü teori (temellendirilmiş kuram). *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 197-247.
- Jaiswal, N. K., & Dhar, R. L. (2016). Fostering employee creativity through transformational leadership: moderating role of creative self-efficacy. *Creativity Research Journal*, 28(3), 367-371.
- Kalıpçı, M. B. (2014). Konaklama işletmelerinde en iyi insan kaynakları uygulamalarının örgütsel güvene etkisi: Manavgat örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Kanten, P., & Kanten, S. (2009). Hat yöneticilerin insan kaynakları yönetimi uygulamalarındaki performansı ile ilişkili etkenler: konaklama işletmelerinde bir araştırma. *Yönetim*, 20(63), 119-140.
- Kılıç, G., & Öztürk, Y. (2009). Kariyer yönetimi: beş yıldızlı otellerde bir uygulama. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 45-60.
- Kuşluyan, S., Kuşluyan, Z., İlhan, İ., & Buyruk, L. (2010). The human dimension a review of human resources management issues in the tourism and hospitality industry. *Cornell Hospitality Quarterly*, 51(2), 171-214.
- Lam, T., Zhang, H., & Baum, T. (2001). An investigation of employees' job satisfaction: the case of hotels in Hong Kong. *Tourism Management*, 22, 157-165.
- Lee, J. S., Back, K. J., & Chan, E. S. (2015). Quality of work life and job satisfaction among frontline hotel employees: A self-determination and need satisfaction theory approach. *International Journal of Contemporary Hospital Management*, 27(5), 768-789.
- Öngöre, Ö. (2010). Turizm' de çalışma koşulları ve esnek çalışma. Antalya: 1. Turizmde İnsan Kaynakları Sempozyumu .
- Özcan, S. (2011). Otel işletmelerinde insan kaynakları yönetiminin yeri ve önemi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Özdemir, E., & Akpınar, A. T. (2002). Konaklama işletmelerinde insan kaynakları yönetimi çerçevesinde Alanya'daki otel ve tatil köylerinde insan kaynakları profili. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 85-105.
- Sezen, O. (2013). Otellerde uygulanan insan kaynakları yönetimi politikalarının işgören verimliliğine etkisi: Ankara'daki beş yıldızlı oteller örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Türkdoğan, O., & Gökçe, O. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemi*. Konya: Çizgi.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilecek nitel bir araştırma tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 24, 543-559.
- Tüzün, İ. K. (2013). Konaklama işletmelerinde insan kaynakları yönetimi uygulamalarının farklılıkları ve işgücü devir hızıyla ilişkileri. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 42(1), 61-76.
- Ünsalan, E., & Şimşeker, B. (2006). *İnsan kaynakları yönetimi*. Ankara: Detay.
- Ünüvar , Ş. (2008). Turizm sektöründe bilgi teknolojileri kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 10(1-2), 597-618.

XI. ve XII. Yüzyıllarda Akka'da İdari, Sosyal ve İktisadî Hayat¹

Administrative, Social and Economic Life in Acre from 11th through 12th Centuries

Dr. Mustafa Yıldırım²

Başvuru Tarihi: 06.11.2019

Kabul Tarihi: 23.06.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Yüzyıllar boyunca Akad, Babil, Fenike, Roma İmparatorluğu, Emeviler, Abbasiler gibi devletlerin hâkimiyeti altına giren Akka, XI. yüzyıla kadar idarî, sosyal ve iktisadî yönden farklılıklar göstermiştir. X. yüzyılın sonundan itibaren Fâtımiler dönemiyle birlikte ilk kez Şîi Müslüman bir devletin hâkimiyeti altına giren şehir, 1074 yılında Selçukluların hâkimiyetine girmiş ve Haçlı Seferleriyle birlikte iki asır boyunca Haçlıların hâkimiyeti altında kalmıştır. Akka, Kudüs'ün Selahaddin Eyyûbi tarafından fethedilmesiyle birlikte Kudüs Krallığı'nın başkenti olmuş ve Memlûk Devleti'nin bölge topraklarını 1291'de fethetmesine kadar bu özelliğini sürdürmüştür. İslam fetihlerinden önce Yahudi ve Hristiyanların, İslam fetihleriyle birlikte Müslümanların bölge topraklarına gelmesi, şehrin etnik ve sosyal yönden değişiklik göstermesine katkıda bulunmuştur. Nitekim İslamiyetin ilk yayılma sahalarından biri, bölge toprakları olduğundan ve üç semavi dinin kutsal şehri Kudüs'e yakın olmasından dolayı Akka, dini bakımdan da önemini sürekli korumuştur. Ekonomik bakımdan ise şehir, Orta Doğu gibi yüzyıllar boyunca stratejik bakımdan önemli bir coğrafyada bulunması ve sahil şeridinde yer alması nedeniyle şehirde deniz yoluyla yapılan ticari faaliyetlerin yapılması mümkün olmuştur. Neticede bu çalışmada XI. ve XII. yüzyıllarda Akka'nın idari bakımdan kimler tarafından yönetildiği, sosyal bakımdan şehrin sahip olduğu özellikler ve yapılan ekonomik faaliyetler anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akka, Şehir, İdare, Hâkimiyet, Ekonomi

Abstract

Having been ruled by such civilizations as Phoenicians, Babylonia, the Roman Empire, Umayyad, and Abbasids for centuries, the city of Acre showed differences in terms of administrative, social and economic affairs up until the 11th century. Beginning with its conquest by the Fatimid Empire, this city came under the rule of a state ruled by Shi'ite Muslims towards the end of the 10th century. It was conquered by the Seljuk Empire in 1074 but remained under the Crusade's power for two

¹ Bu makale doktora tezinden üretilmiştir. Yıldırım, Mustafa, "XI. ve XII. Yüzyıllarda Akka Şehri", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.

² Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Mezunu, myildirimbjk@gmail.com, ORCID 0000-0002-2560-9758

centuries following the Crusades. However, upon being conquered by The Ayyubids under Sultan Salahuddin Ayyubi, it earned the status of the capital city of the Jerusalam Kingdom, which continued until it was conquered by the Mamluk Sultanate. Not only invasions of the city by Jews and Christians but also Islamic conquests contributed a great deal to the transformation of the ethnic and social structures of Acre. Being one of the earliest territories where Islam spread, this city maintained its religion-based significance for a very long time considering its closeness to Jerusalam, which is viewed as sacred in all the three monotheistic religions. As to its significance for the economy, Acre is located along the seashore of a strategically important geography like the Middle East, where various marine trades have been carried out through business operations for centuries. The present study has the purpose of discussing who the city of Acre was administered by, from the 11th to 12th, apart from its social characteristics and economic operations conducted there.

Keywords: Acre, City, Administration, Sovereignty, Economy

Giriş

Akka, XI. yüzyıla kadar içinde bulunduğu Filistin topraklarına sahip olan devletlerin çeşitli idari yönetimlerine şahit olmuştur. Tarih boyunca Mısır, Akad, Asur, Babil, Makedon, Roma, Bizans, Emevîler, Abbasîler ve Selçukluların hâkimiyetinde kalmıştır. Filistin'in şehirleri, M.Ö. XV. yüzyılda, Mısır'ın bölgedeki genel valileri tarafından yönetilmiştir. Suriye ve Filistin bölgeleri "amelu" ünvanlı prenslerin idaresinde iken daha sonra "hazzanu" ünvanlı genel valiler tarafından idare edilmiştir. M.Ö. XIII. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde olmasından ve Mısır İmparatorluğu'nun da zayıflayarak Ürdün, Filistin ve Suriye bölgesinde hâkimiyetini kaybetmesinden dolayı Filistin bölgesindeki şehirlerde bağımsız şehir krallıkları kurulmuştur. Hiksosların Mısır'dan kovulmasının ardından ise Filistin artık Mısır'ın bir ili olmuştur. Hiksoslar zamanında Filistin bölgesinde bir çeşit feodalite yönetimi hâkim olduğundan Mısırlılar da onları bölgeden çıkarmalarının ardından bu yönetim şeklini sürdürmeye devam etmişlerdir Mısır'ın buradaki yönetim merkezleri Gazze ve Yafa şehirleri olmuştur. (Gül, 1997, s. 176-177).

M.Ö. XI. yüzyıllarda Kudüs merkezli Yehuda Devleti kurulmuş ve içinde Akka'nın da bulunduğu Filistin'in diğer şehirlerini ele geçirmiştir. M.Ö. 735'te Asur ve M.Ö. 530'da Pers hâkimiyetine giren Filistin, İran'a bağlanmıştır Büyük İskender, bölgeyi ele geçirdiğinde Filistin ve Suriye'de "komün" idaresi bulunmaktaydı. Büyük İskender'den sonra bölgedeki şehirler Seleukoslara bağlı olarak yönetilmiştir. Roma İmparatorluğu döneminde ise bu şehirler Roma kolonileri olarak yeniden teşkilatlandırılırken Filistin'in merkezi de Kayserya olmuştur (Gül, 1997, s. 178).

Bölge, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde atanan valiler tarafından yönetilmiştir. VIII. yüzyıldan itibaren ise Remle şehri Filistin'in idari merkezi ve başkenti olmuştur. (Strange, 1890, s. 84). Böylece Akka, İslam fetihlerinden sonra Filistin'de merkezi konumunu kaybetmiştir. Akka, Tolunoğulları ve İhşidiler hâkimiyetine girdiğinde ise amiller tarafından idare edilmiştir (Köprülü, 1997, s. 402-403).

Çalışmamızda XI. ve XII. yüzyıllarda Akka'nın idarî yapısı incelenirken ilk önce bölgeye hâkim olan devletler ve daha sonra bu devletlerin bölgeyi yönetim şekilleri, sosyal ve iktisadî yapıları incelenecektir. Söz konusu dönemde bölgeye hâkim olan devletler şunlardır; Fâtımîler (970-1074 ve 1087-1204), Selçuklular (1074-1087), Kudüs Krallığı (1104-1187 ve 1191-1291) ve Eyyûbîler (1187-1191). Anlaşılabileceği üzere Selçuklular ve Eyyûbîler bölge topraklarına çok kısa süre hâkim olduklarından dolayı bölgede tam olarak iktidarı sağlayamamışlardır.

a) Akka'nın İdarî ve Sosyal Yapısı:

1) Fâtımîler ve Selçuklular Döneminde İdari ve Sosyal Yapı:

Fâtımîlerde, El-İmam, Emir-ül Mü'min'in gibi lakaplar kullanan halife, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi kabul edilirdi. Halifelik, tıpkı Abbasilerde olduğu gibi babadan oğula geçerdi. Devlet halife ailesinin mülkü sayılıyordu. Bu yüzden devletin hâkim olduğu bütün topraklar, Halife'ye ait olup eğer ki halife ölürse en büyük oğluna bu miras kalıyordu (Yılmaz, 2016, s. 19). Halifeliğin merkezi Mısır fethedildikten sonra Kahire olmuştur. Vilayetlerde ise görev vali veya emire (amil) ya da sahibü'l-harac denilen yüksek seviyedeki kişiye tevdi edilirdi. Fâtımîler, fethettikleri bölgeleri bölge valilikleri sistemi ile yönetmiştir (Hasan, 1985, s. 179). Bedrü'l-Cemâli, Akka Valiliği yapmış en meşhur ve en önemli Fâtımî devlet adamlarındandır (Özaydın, 1992, s. 330). Selçukluların Akka'yı fethettiği dönemde ise Bedrü'l-Cemâli'nin adına İbn Sukha tarafından yönetiliyordu (Sevim, 2000, s. 66). Valilerin yanında şehirlerde devlet işlerinin yürütülmesi için onlara yardımcı olan başka memurluklarda bulunmaktaydı. Akka'da da bulunan bu memurlukları şu şekilde sıralamak mümkündür: a) Kadı, b) BüNDAR, c) Sahibü'l-Cünd (Divan), d) Sahibü'l-Berid (Hasan, 1985, s. 198).

- a) Kadı: "القاضي" (Kzy) kökünden gelen ve fiilin masdarı olan kaza, hüküm, karar ve hâkimlik anlamlarına gelmektedir. Kadı, işi yapan anlamında hâkim anlamına gelmektedir. Görevi, insanlar arasındaki anlaşmazlıklar çözmektir. İslam tarihinde ilk kadılık müessesesi, Hz. Ömer döneminde kazalara kadıların atanmasıyla ortaya çıkmıştır. Abbâsiler döneminde ise ayrıca kadı'l-kudatlık müessesesi kurulmuştur. İslâm devletlerinde şehirlerdeki kadıların ataması başkentten yapılırdı (Mardin, 1997, s. 42; Zeydan, 1965, s. 236; Gül, 1997, s. 204).
- b) BüNDAR: Ticari eşya ve vergiler ile ilgilenen devletin görevlendirdiği kişidir (Hasan, 1985, s. 198).
- c) Sahibü'l Cünd (Divan): İslâm dünyasında, ilk defa Hz. Ömer'in fey³ gelirlerini dağıtmak için kurduğu divan teşkilâtıyla birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan divan tabiri

³ Fey sözlükte masdar olarak "geri dönmek, şekil değiştirmek", isim olarak "gölge, öğle vaktinden sonraki gölge" anlamlarına gelir. Terim olarak gayri müslimlerden alınan haraç, cizye, ticarî mal vergisi (uşûr) ve diğer bazı gelirleri ifade eder. Fey hakkında detaylı bilgi için bkz. Fayda,

Emevîler ve bilhassa Abbâsîler zamanında, başta askerî ve malî sahalar olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir. Fâtımî divanları aslında Abbâsî divanları ile benzerlik arzeder. Dîvânü'r-resâil burada Dîvânü'l-inşâ olmuştur. Başında sâhibü'd-dîvânî'l-inşâ bulunurdu. Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'l-ceyş olarak adlandırılmıştı. Askerlerin orduya alınması, teçhizatı ve denetimiyle ilgilenen müstevfî yönetimindeki Dîvânü'l-ceyş ve ödemelerle ilgilenen Dîvânü'r-revâtib olarak iki bölümden meydana geliyordu. Bununla beraber bazı bilgiler bu iki divanın sık sık ayrıldığını, ilkinin sâhib'ü-dîvânü'l-ceyşin yönetiminde olduğunu, ikincisinin de asker ve sivil maaşlarıyla ilgilendiğini göstermektedir. Donanmaya büyük önem veren Fâtımîler'de gemi yapımı ve deniz kuvvetlerine bakan Dîvânü'l-amâir vardı. Maliye ile ilgilenen divanların işleri karışıkta. Görünüşe göre Dîvânü'l-meclis merkezî büro idi. Bir bölümünün iktâlarla ilgilendiği bilinen bu divanın değişik bölümleri vardı (Abdülaziz ed-Dûrî, 1994, s. 377-381). Bunların yanı sıra Fâtımîlerde Dımaşk'da bulunan Divanü's-Şam da Suriye ve Filistin bölgesindeki şehirlerin işlerini yürütmekle görevli divandı (Hasan, 1985, s. 208). Akka'da bu bölgedeki şehirlerden birisi olup yönetim bakımından Divanü's-Şam'a bağlıydı.

- d) Sahibü'l-Berid: Berîd kelimesi “süvari, postacı, elçi, ulak, iki posta menzili arasındaki mesafe, postaya verilen yazılar ve dosyalar, resmî işlerle ilgili posta” gibi çeşitli mânalarda kullanılmıştır. İslâm tarihinde resmî postanın düzenlenmesi çalışmaları daha Hz. Peygamber zamanında başlamıştır. Nitekim bu devirde yazışma, talimat ve anlaşma metinleri özel elçiler vasıtasıyla gönderilmekteydi. Posta taşımacılığında şartlara göre deve, at ve katır kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Fâtımîlerde, posta güvercinleri de haberleşmek için kullanıldığından posta güvercinleri için divan kurulmuştur. Suriye, Filistin ve Mısır arasındaki haberleşme bu şekilde yapılmıştır (Harekât, 1992, s. 498-501).

Fâtımî ordusu ise Rumlar ve Sicilyalılarından oluşmaktaydı. Fâtımîlerin Selçuklulara kaybettikleri savaştan sonra Türklerin Fâtımî ordusunun omurgasını oluşturduğunu söylenebilir (Yılmaz, 2016, s. 25). Fâtımîler döneminde askerî kuvvetler, Akka'ya başkentten atanan valinin kuvvetleri ile sınırlıdır.

Filistin bölgesi, 1069 ve 1070 yıllarında buraya gelen Navakiyye Türkmenlerinin istilasına uğramış ve Kurlu Bey'in idaresinde başkent Remle olmak üzere ilk Türkmen Beyliği kurulmuştur. Kurlu Bey'in ölümünden sonra Atsız, Kudüs'ü başkent yaparak Türkmen Beyliği'ni Selçuklu Melikliği'ne çevirmiştir. Selçukluların 1074 yılında Akka'yı fethetmesiyle başlayan süreçte ise komutan Şöklü ile Atsız arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Atsız, Şöklü'yü öldürdükten sonra içinde Akka'nın da olduğu Filistin şehirlerini Selçuklu Melikliği'ne dâhil etmiştir. Atsız, Dımaşk'ı fethettikten sonra başkenti de buraya taşımıştır. Sultan Melikşah,

M. (1995), “Fey”, (C.XII, s.511-513), İstanbul; TDV İslam Ansiklopedisi. Hz. Ömer Irak, İran, Cezire, Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethiyle birlikte İslâm devleti hâkimiyeti altına giren gayri müslimlerin verdikleri ve fey adı altında toplanan cizye, haraç ve ticaret malları vergileri sonucunda artan gelirleri müslümanlara dağıtmak üzere bir teşkilât düşünmüştü. Kaynaklarda 636 yılı zikredilmekle birlikte güvenilir otoritelerin 641 tarihinde kurulduğunu ifade ettikleri divan teşkilâtı muharip güçleri kaydetmek ve hazineyi düzene koymak için teşekkül etmişti. Bu ilk divana bazıları Dîvânü'l-cünd adını vermişlerse de bunu yalnızca divan diye adlandıranlar çoğunluktadır. Dîvânü'l-cünd, rütbelere göre tasnif edilmiş askerî kıtalar ve onların ödeme veya iktâlarının kayıtlarını tutardı. Bu divan biri ödeme ve harcamalarla ilgilenen, diğeri de asker alımları ve sınıflandırma yapan iki bölümden meydana gelmekteydi. Divanın hesap ve harcamalarına Zimâmü'l-ceyş adlı bir divan nezaret ediyordu. Divanın İslam tarihindeki yeri hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülaziz ed-Dûrî, (1994), “Divan”, (C.IX, s.377-381) İstanbul; TDV İslam Ansiklopedisi.

Atsız'ın Sur, Sayda ve Trablusşam gibi şehirleri fethettikten sonra kurduğu Selçuklu Melikliğine, veziri Nizamülmülk'ün uygun bulmamasına rağmen Atsız'ı görevden alıp yerine Melik olarak kardeşi Tacüddeve Tutuş'u atamıştır.(Sevim, 2000, s. 72-84).

2) Kudüs Haçlı Krallığı ve Eyyûbiler Döneminde İdari ve Sosyal Yapı:

I. Haçlı Seferinden hemen sonra ele geçirilen ve Hristiyanlar için kutsal kabul edilen topraklar, Kral Godefroï'ye sadık kişiler arasında paylaştırılarak. Krallıkta sayısız lordlar oluşturulmuştur. Bu lordların sayısı XII. ve XIII. yüzyıllarda sürekli değişse de Haçlıların ele geçirdiği şehirler Kudüs Krallığı'nın bir parçasıdır (Murray, 1997, s. 301). Kudüs Krallığı'nda tahta geçme usulleri klan mücadeleleri, yabancıların nüfuzları ve yüksek dereceli bazı feodallerin güçlerine göre şekillenmekteydi (Cahen, 2010, s. 217-218). Kral ve kraliyet mahkemesi, asıl Kudüs'te bulunsa da Kudüs'ün küçük, nüfusunun az olması ve Müslümanların Kudüs'e alınmamasından dolayı aynı sıklıkta Akka, Nablus, Sur ve diğer şehirlerde de toplanmaktaydı. Kraliyet ailesi, ülkeyi Kudüs'te Tapınak Şövalyeleri⁴ tarikatının kurulmasından önce Tapınak Dağı'nda daha sonra da Davut Kulesi'ni çevreleyen saray kompleksinden yönetmekteydi. Ayrıca Akka'da da kralı geldiğinde kaldığı başka bir saray kompleksi de mevcuttu (Murray, 1997, s. 301). Hittin savaşıyla Kudüs'ün Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinin ardından Kudüs Krallığı'nın başkenti 1191'de Kudüs'ten Akka'ya taşınmıştır.

Haçlı seferleri ile birlikte Avrupa'dan gelen soylular, piskoposlarla birlikte yeni kralın seçilmesini onaylamak, vergi toplamak, madeni para basmak ve krala para toplamak işlerinden sorumlu olan yüksek mahkemeyi (Hight Court) oluşturmuşlardır. Kudüs Krallığının ilk yasaları ise geleneklere göre 1120'de Nablus Konsül'ünde II. Baldwin tarafından konulmuştur (Nader, 2006, s. 45). Soylu sınıftan olmayan ve Latin olmayanlar için ise Kudüs Krallığında ayrı ayrı mahkemeler bulunmaktaydı. Bunlar nispeten daha küçüktü. Burjuva Mahkemesi (Court of the Bourgeois), soylu olmayan Latinlerin aralarındaki anlaşmazlıkları çözmekle ve hırsızlık saldırı gibi konularla ilgilenirdi. Yafa, Kayserya, Akka ve Hayfa gibi kıyı şehirlerinde ise Ticaret Mahkemeleri (Court of The Fund) ve Deniz Mahkemeleri (Court of The Maritime) gibi özel mahkemeler bulunmaktaydı (Kedar, 1999, s. 310; Nader, 2006, s. 158-170).

Eyyûbiler döneminde ise Akka, çok kısa bir süre Eyyûbilerin hâkimiyetinde kalmıştır. Hittin savaşının kazanılmasıyla birlikte Kudüs'te dâhil olmak üzere Selahaddin Eyyûbî birçok şehri ele geçirmişti. Bu şehirler arasında Taberiye, Akka, Safûriye, Remle, Kartiye, Sûbe gibi şehirler vardı. Selahaddin Eyyûbî 9 Temmuz 1187 yılında Akka'yı fethederek şehrin idaresini oğlu el-Efdal'e bırakmıştır. Ancak çok kısa bir zaman sonra III. Haçlı Seferleriyle birlikte Akka kaybedilmiştir (Şeşen, 1987, s. 117-122).

Akka Orta Doğu gibi bir coğrafyada bulunduğundan nüfusu her asırda farklı milletlerden oluşmaktadır. Savaşlar ve mücadeleler bu nüfus yapısını sürekli etkilemiştir. Fâtımîler

⁴ Amaçları, Kudüs'ü ziyaret edecek Hristiyanları korumak ve onların yol güvenliğini sağlamak olan dokuz kişilik gruplardan oluşan Tapınak Şövalyeleri, Fransız Hugues de Paynes liderliğinde Geoffroy de Saint-Omer, André de Mantbard, Payen de Montdidier, Archambaud de Saint-Aignan, Geoffroy Bisol, Hughes Rigaud, Rossal ve Gondemare tarafından 1118 yılında Fransa'da oluşturulmuştur. İlk büyük üstatları, Hugues de Paynes'tir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kocabaş, H. *Masonluğun Kurucuları: Tapınak Şövalyeleri* https://www.hasankocabas.com.tr/icerik-462-tapinak_sovalyeleri_ve_masonluk.html (E.T.16.06.2020)

dönemiyle Şii nüfusunun yoğunlaşmaya başladığı yer olan Akka, Şiiliğin yanısıra Müslümanlığın diğer mezhebi Sünniliğinde yaşandığı bir şehirdi. Haçlı seferleri ile birlikte Avrupa'nın değişik milletlerinden Latinler bölgeye gelerek Akka'nın Hristiyan nüfusunu teşkil etmiştir (Hazard, 1977, s. 4-5).

I. Haçlı Seferinin ardından Filistin bölgesi kimisi kutsal topraklar uğruna savaşmak için gelen kimisi de yeni bir hayat kurmaya gelen yerleşimcilerin akınına uğramıştır. Bu yeni gelenler karşılarında Müslümanlardan, Dürzilerden, Yahudilerden, Samirilerden oluşan gruplar buldular. Haçlı Krallığı zamanında Filistin'deki Hristiyan nüfusun büyüklüğünü tahmin etmek zordur. Kudüs Krallığında kilise hiyerarşisi Katolik Latinlerin kontrolündeydi. Buna rağmen bazı bölgelerde Ortodoks piskoposlarının halkın başında olduğu da görülür. Mesela 1173'te Gazze ve Beyt Cibrin'deki Yunan başpiskoposu Ortodoks bölgesinde yetkili olmuştur. Ermenilerin Kudüs'te ayrı katedralleri olduğu gibi Yakubilerin de hem Kudüs'te hem de Akka'da katedralleri vardı. Bu katedrallerin sayısı nüfusun büyüklüğüne ve küçüklüğüne göre Filistin'in genelinde değişiyordu. Kudüs Krallığında yerleşim yerine göre bir kilise bulunurdu. Nüfusun artmasına bağlı olarak yeni kiliseler inşa edilmiştir. Akka'da birden fazla kilise bölgesinin varlığı mevcuttur (Pringle, 2002, s. 102-106).

Kudüs Krallığında kiliselerin yanı sıra manastırlar da bulunurdu. Manastırların bulundukları şehirler; Sina Dağı, Taber Dağı, Karmel Dağı, Tell Yunus, Beyrut, Beyt Cibrin, Akka ve Sur idi. Manastırlar ve kırsal bölgelerdeki kiliselerin en yoğun olduğu yerler Kudüs ve Lut iken seyrek olduğu yerler ise Akka, Taberiye, Kayserya ve Nazaret'tir. XII. yüzyılda Akka'da bulunan kilise sayısı yirmi yedidir (Pringle, 2002, s. 111).

b) Akka'nın İktisadi Yapısı:

1) Fâtımîler Döneminde İktisadî Yapı:

Fâtımîler Döneminde Kahire şehri, ülkenin ticaret, eğitim, sanat ve mimari gibi alanlarında merkezi konumdaydı. Fatımilerin Kahire ile kıyılarda söz sahibi olmasıyla birlikte İskenderiye de ticaretin merkezi olmuştur. Avrupa'dan ve Anadolu'dan gelen mallar, ilk önce İskenderiye'ye ulaşır oradan da ülkenin iç kısımlarına dağılırdı. Bu mallar, bazen Dimyat ve Tinnîs'e kadar ulaşırdı. Ticaretin canlı olması nedeniyle Kahire, tüccarlar için bir cazibe merkezi olmuştur. XI. yüzyılda Kızıldeniz'den ve İskenderiye'den getirilen mallar Kûs şehrinde geçerek Kahire'ye ulaştırılırdı. Bu sebeple Kahire'de tüccar bayileri kurulmuştur (Yılmaz, 2016, s. 28-29). Müslüman ve Hristiyan hacıların yol güzergâhı olmasından dolayı o dönemde ticaret daha çok Dimaşk ve Kudüs endeksli idi. Dimaşk, önemli yolların kesişme noktasında olduğundan kuzeyden gelen Müslüman hacılar Dimaşk'da birleşiyor ve Mekke'ye kadar beraber yolculuk yapıyorlardı. Kudüs'te de Müslüman hacılar Hristiyanlarla karşılaşarak onlarla ticaret yapıyorlardı. Süregelen bu hareketlilik Dimaşk ve Kudüs bölgesine birçok eşyanın ve erzakın girmesine neden oluyordu. Cerablus, Beyrut, Sur ve Akka limanları Dimaşk ile Kudüs'e birkaç günlük uzaklıkta bulundukları için Ortaçağ'da insanlar bu limanlar aracılığıyla kolaylıkla ihtiyaçlarını karşılıyorlardı (Heyd, 1975, s. 48). Bölgede ticaret, panayırlara dayanıyordu. Her grup tacir, bu panayırlarda bir bölüm açar ve akşam olmadan evlerine dönmezlerdi. Mısır, Suriye ve Filistin'in şehirlerindeki dükkânlar, caddelerin iki yakası boyunca uzanırdı. Şehirlere

dışarıdan gelen tüccarlara tahsis edilen hanlar, büyük çarşılar benzerdi. Bu tüccarlar, hanlarının alt katlarına ticaret eşyalarını koyarlar ve üst katlarında da yatarlardı. Odalarını rum kilitleriyle kilitlerlerdi. Bu çarşı ve depoları “*el-Fenadik veya el-Kayasır*” denirdi (Hasan, 1985, s. 269). Söz konusu dönemde Akka’nın ekonomik olarak canlı olması, Kudüs ve Dımaşk’ın bu hareketliliğine bağlı kalmıştır.

Fâtımîler, ithal ve ihraç mallarına konulan gümrük vergisinden büyük gelir elde etmişlerdir. Herhangi bir ticaret gemisi, devletin liman şehirlerinden birine demir attığı zaman, görevleri gemilerde getirilen malı belirlemek ve sayımını yapmak olan devlet memurları (*ümena*), bu gemiye çıkarak malları kontrol ederlerdi. Bu kontrolün ardından tüccarlar teftiş yerine götürülürlerdi. Gümrük vergisinin oranı %20 ile %35 arasında değişiyordu. Doğu’dan veya Batı’dan gelen Müslüman tüccarlar, Hristiyan tüccarlara göre daha az gümrük vergisi öderlerdi. Avrupalı tüccarlar, gümrük vergisi açısından tek bir muameleye tabi değillerdi. Onlara, getirdikleri mallara göre farklı işlem yapılabilirdi. Limana getirilen ithal mallar, hemen gümrük binasına taşınır, simsarlar malların fiyatını belirler ve bazen de demir, kereste gibi ihtiyaç duyulan mallara el koyarlardı (Hasan, 1986, s. 79-81).

Fâtımîler, şehirlerde ticaretin daha kolay yapılabilmesi için, güvenliğe de önem vermiştir. Muiz Lidinillah ve ondan sonra gelen Fâtımî halifeleri, Mısır (Fustat, Asker ve Kataî şehirleri), İskenderiye ve Dimyat’taki tersanelerde savaş gemileri inşa ettirmişler bu gemilerden bazıları Askalan, Sur ve Akka gibi liman şehirleri arasında devriye gezerek sınır güvenliğini sağlamışlardır. (Hasan, 1986, s. 111).

Fâtımîler de iki tane önemli iktisadi kurum bulunmaktaydı. Bunlardan birisi “muhtesiplik” diğeri ise “divanü’l-mâl” idi.

Muhtesiplik: Sevap anlamına gelen muhtesip, Arapça ihtesebe fiilinden türemiştir. Dinî bir kurum olarak muhtesiplerin görevi, çarşılarda esnaf ve tüccarı kontrol etmek, tartı, ölçü ve fiyatları incelemek, insanların ahlâk ve davranışlarıyla ilgilenmek, ticaret, eğitim, şehircilik gibi konulardaki şikâyetlere bakmak, denetlemek, yasaklamak ve gerektiğinde cezalandırmaktır. Günümüzde belediye bünyesinde bulunan zabıta gibi görev yapıyorlardı. Muhtesibin yardımcılarını çeşitli meslek grubundan olan arifler ve eminler ile şehirdeki mahallenin başkanlarıydı. Muhtesipler aynı zamanda kadı ile birlikte hareket etmişlerdir. Fâtımîlerde halife veya vezir tarafından şehirlere atanıyorlardı. (Gül, 1997, s. 199; Şeşen, 1987, s. 120-121; Hitti, 2011, s. 1007).

Divanü’l-Mâl: Devletin mali işlerinin yürütüldüğü kurumdur (Gül, 1997: 199).

2) Kudüs Haçlı Krallığı Döneminde İktisadî Yapı:

1104 yılında Akka’nın Haçlıların eline geçmesinde, Ortaçağ’ın en önemli İtalyan ticaret devletlerinden Cenevizlilerin büyük katkıları olmuştur. Baudouin onlara bu hizmetlerin karşılığı olarak fethedilen şehirlerin üçte biri ile o çevrede eşit oranda toprak vermiştir.. Dolayısıyla Akka limanının gümrük gelirinin üçte biri de Cenevizlilerin olmuştur. Bu Cenevizliler için büyük bir gelir kaynağı demektir. Ayrıca Baudouin, Cenevizlilere krallığın her

tarafında vergi muafiyeti hakkı tanımıştır. Bunlardan başka, Yafa ve Kudüs şehirlerinde bir mahalle verdiği gibi Akka'da da bir mahallenin kendilerine bırakılacağına dair teminat vermiştir.(Heyd, 1975, s. 150).

Haçlıların Batıdan Yakın Doğu'ya gelişi bölgeye savaş getirmekle birlikte aynı zamanda Mısır, Suriye ve Haçlı devletlerinde tüccarların varlığının artmasına da zemin hazırlamıştır (Constable, 2001, s. 145). Batının tüccar ulusları (Cenevizliler, Venedikliler, Pisalılar ve Marsilyalılar) Kudüs Krallığının deniz limanlarında zamanla koloniler kurmuşlardır. Kudüs Krallığına bağlı Filistin kıyı şehirleri arasında en güvenilir liman olarak da Akka da gerek ticari gerekse stratejik bakımdan önemli bir role sahipti. Haçlılar döneminde Akka'da ticari hayat çok canlı olmuştur. Geniş ve güvenilir limana sahip olan şehir, hacı ve mal taşıyan büyük tonajlı gemilere sürekli olarak ev sahipliği yapardı. Tüccarlar, burada Doğudan gelen malları Avrupa'ya göndermek için birçok fırsat bulmuşlardır (Runciman, 1988, s. 6). Tüccarlar, bu dönemde Akka'da dâhil olmak üzere Yakın Doğudaki limanlara sene de iki defa uğrarlardı. Bu seferler genelde Mart-Nisan veya Temmuz-Ağustos aylarında olurdu. Tüccarlar, özellikle kıymetli eşya götürdükleri vakit korsanlara karşı beraberindeki gemilerden başka küçük filolar da yollarlardı. Bu küçük filolardan birinin Doğu limanlarına gelmesi ticari faaliyetin canlanmasında etkin rol oynardı ve filolar limanlarda kaldığı sürece limanlar panayır halini alırdı. Bununla birlikte liman şehirlerinde bulunan çok sayıda batılı tüccarlar da dükkânlarını boş bırakmamaya bakarlar ve bu nedenle dükkânlarını sürekli açık tutarlardı. Batı ile doğu arasındaki bu mübadele bütün yıl sürerdi (Heyd, 1975, s. 196-197). Bu tüccarlar soğuklar yaklaşmadan ülkelerine geri dönerlerdi. Yıl boyunca limanlara çok sayıda gemi yanaşırdı (Abulafia, 2012, s. 334).

Tüccarlar, Avrupa'dan bölgeye gelirken uzun mesafeler katederlerdi. Akdeniz geçilirken pek zorluklarla karşılaşılmazdı. İyi durak noktaları ve rahat merhale sığınakları bulabilmek için, çok gelişmiş olan Avrupa sahilleri izlenir ve adaların birinden öbürüne giderek yol takip edilirdi. Kuzey Denizinden yola koyulmuş olan hacıların ve tüccarların bulundukları gemiler, Cebelitarık Boğazı'nı geçtikten sonra İspanya, Fransa ve İtalya sahilleri boyunca kavis çizerek yola devam ederlerdi. Marsilyalılar da İtalya sahillerinden Sardunya, Sicilya ve Kandiya'ya ardından bazen Rodos ve Kıbrıs'a uğrayarak Yakın Doğu'ya gitmek için doğrudan Akka'ya ulaşırlardı. İyi bir rüzgâr eserse bu geçiş on beş gün ve on beş geceden fazla sürmezdi. XII. yüzyıl boyunca bu yol izlenmiştir (Heyd, 1975, s. 197-198).

Akka, Haçlılar döneminde cam üretimi konusunda kuzeydeki Sur şehrinin ardından ikinci sırada gelmekteydi. Yerli halkın ürettiği camdan yapılmış eşyalar, tüccarlar vasıtasıyla kiliselerde ve evlerde kullanılmak üzere Avrupa'ya taşınmıştır (Hazard, 1977, s. 5). Huzistan, Fergane, Kuzey Afrika ve özellikle Suriye ile birlikte Akka'da da bol miktarda zift bulunurdu (Bakır, 1998, s. 552).

Akka'da, Frank tüccarlarının kurmuş olduğu loncaların yanında, hayatlarını ticaretle kazanan bir sürü Doğulu Yahudi ve Hristiyan'la birlikte Musul'dan tüccarlarda bulunurdu. Akka, bunların yanı sıra Levant ticaretinin de merkezi konumundaydı. Güneydoğu Asya'dan Hint

Okyanusu kıyılarından Arap tüccarlar tarafından getirilen baharat ve parfüm, Çin'den ipek, İran'dan inci, Orta Asya'dan misk gibi ürünler ilk olarak bölge coğrafyasının merkezi konumundaki Bağdat'ta toplanıyor daha sonra da Levant'taki liman şehirlerine gönderiliyordu. Yine Dimaşk'da ve Halep'te yapılan el dokumaları ve kumaşlar, Avrupa'ya gönderilmek üzere Akka ve Levant'taki diğer liman şehirlerine yollanıyordu. (Tez, 2001, s. 161).

XII. yüzyılda Yakın Doğu'da ticaret, seyahat ve savaş koşullarının değişmesiyle birlikte ticaret şehirlerinde han kavramı da değişmiştir. Müslüman ve Yahudi yolcular, bölgede kendi misafirhanelerinde kalmaya devam ederken, Haçlı Seferleri dönemi boyunca Mısır'a, Suriye'ye ve Filistin'e yeni gelen Avrupalı tüccarların konaklama ihtiyaçlarına cevap vermek üzere hanların yeni türleri ortaya çıkmıştır. Bunları şöyle sıralanabilir; 1) Yerleşik Yahudiler ve Müslümanlara yönelik han (the funduq), 2) Müslümanlığın hüküm sürdüğü Mısır ve Suriye'deki Hristiyanlara yönelik han (İtalyanca fondaco diye geçer), 3) Haçlı Devletlerindeki Hristiyanlara yönelik olan han (fondaco) (Constable, 2001, s. 148).

- 1) Yerleşik Yahudiler ve Müslümanlara yönelik han: Bu hanlar, öncelikle Müslüman ve Yahudi tüccarlar için şehir hanı ve bir depo tesisi olarak hizmet vermiştir. Hanlarda, sık sık hayır amaçlı işler yapılmıştır. Bu tip hanlar, tüccarlar ve diğer yolcular için ücretsiz ya da ucuz konaklama imkânı sağlamak için kurulurdu. Genelde bu tür hanlarda konaklama ve depolama için ücret talep edilmiştir. Talep edilen ücretlerden elde edilen gelirler ise camiler, sinagoglar, okullar veya yoksul yardımı gibi hayırlı işlerde harcanırdı.
- 2) Müslümanlığın hüküm sürdüğü Mısır ve Suriye'deki Hristiyanlara yönelik han: Bu hanlar, Müslüman şehirlerde, özellikle de İskenderiye'de yabancı Hristiyan tüccarların barınmasında kullanılan hanlardır. Her ne kadar birinci tür hanlarla ilişkilendirilse de bu tür hanların kullanım amacı oldukça farklıydı. Bu hanlar genelde yabancı yolculara ev sahipliği yapma ve malların depolanması için güvenli bir yer sağlıyordu. Örneğin Müslüman şehirlerde yaşayan Venedikli veya Cenevizli tüccarların sahibi kendilerinden olan bu hanlarda ikamet etmesi beklenirdi. Bu tür hanlar, ülkelerinden uzakta kendilerini vatandaşları arasında güvende hissedebilecekleri bir sığınak olmuştur. Müslümanlar açısından ise, şehre gelen yabancıların zapt edilebildiği ve mallarının vergilendirilmesi için değerlendirildiği yerlerdir.
- 3) Haçlı Devletlerindeki Hristiyanlara yönelik olan han: Bu tür hanlar ise Venedik, Ceneviz ve Pisa gibi milletlere verilen ticari imtiyazların bulunduğu hanlardır. Batılı tüccarlar bu hanların ihtiyaçlarını kendilerine göre tasarlamışlardır (Constable, 2001, s. 148-149).

Haçlı şehirlerindeki hanlar, farklı bir yapı ve işleve sahiptir. Akka, Sur ve Antakya'daki hanlar Venedikliler, Cenevizliler ve diğer yabancı topluluklar tarafından ele geçirilen büyükşehir mahallerinde bulunan binalardan ibaretti. Dini ve politik nedenlerden dolayı hanların ölçüleri Mısır'dakiler gibi aynı oranda düzenlenmemiştir. Dışarıdan haçlı şehirlerine gelen tüccarlar, eğer uzun zaman bu bölgede kalacaksa kendileri konut sahibi olma yoluna gitmişlerdir, konut

sahibi olmayanlar ise genelde kiralamışlardır. Haçlılarda ilk hanlar 1098'de Antakya Prensi Bohemond'un, Cenevizlilere bir kilise, bir kuyu ve otuz komşu ev ile birlikte bir han vermesiyle ortaya çıkmıştır. 1140, 1153, 1167 ve 1183 yıllarında Antakya'da yapılan Venediklilerle olan anlaşmalarda Venediklilere han tahsis edileceği bildirilmiştir. XII. yüzyılın sonlarında ise Pisa'lılar da 1187 ve 1189 yılları arasındaki imtiyazlarla hem Sur'da hem de Akka'da fırınlar, banyolar, değirmenler ve evler ile birlikte verilen hanlara sahip olmuşlardır (Constable, 2001, s. 149).

Sonuç

XI. ve XII. yüzyıllarda Fâtımîler, Selçuklular, Haçlılar ve kısa bir sürede olsa Eyyûbîlerin hâkimiyeti altına giren Akka, iki yüz yıllık bu dönemde hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından yönetilmiştir. Kudüs'e yakınlığından dolayı sahip olduğu stratejik önemi ve ticaret yolları üzerinde bulunması şehrin önemini artırmıştır. Nitekim bu özelliklerinden dolayı şehir, Hristiyan ve Müslümanların hatta Şii Müslümanlar ile Sünnî Müslümanların dahi karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Fâtımîlerin 969'da ele geçirdiği şehir, yaklaşık bir asır boyunca Fâtımîlerin kontrolü altında kalmıştır. Selçuklu hükümdarı Melikşah döneminde Selçuklulara katılan şehir, I. Haçlı Seferi'nin ardından Haçlıların eline geçmiştir. İki asır boyunca şehrin yönetim bakımından Hristiyan ve Müslüman devletler tarafından arasında el değiştirmesi ve devletler arasındaki verilen mücadeleler, şehre sahip olmanın önemini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte özellikle Haçlı Seferleriyle birlikte bölgeye gelen Haçlılar, şehrin deniz kenarında olması nedeniyle ticari faaliyetler konusunda o dönemde son derece önemli mesafe katetmişlerdir. Bunun en güzel örneği Ceneviz ve Venedik gibi ticaret devletlerinin Akka'da ticari faaliyetlerde bulunmasıdır. 1104 yılında Haçlıların ele geçirdiği şehirde, Ceneviz ve Venedik gibi önemli ticaret devletleri, Kudüs Krallığı'nın kurulmasından hemen sonra Akka'da mahallelere sahip olmuşlar ve ticari faaliyetlerini buradan yürütmeye çalışmışlardır. Ayrıca Haçlılar, şehrin Kudüs'e yakın olmasından dolayı Kudüs'e deniz yoluyla gelecek hacıların, Akka limanı aracılığıyla bölgeye gelmesini sağlamışlardır. Bu da bize dini bakımdan şehrin önemli bir özelliğini ortaya koymaktadır. Ticari faaliyetler konusunda şehrin limanının doğu ve batı arasında köprü vazifesi görmesi, şehri ekonomik bakımdan son derece olumlu yönde etkilemiştir. Uzak doğudan getirilen mallar Akka limanı aracılığıyla Avrupa'ya taşınmış bu da ekonominin sürekli canlı kalmasını sağlamıştır. Ticari faaliyetlerle birlikte, hem doğudan hem de batıdan gelen tüccarlar, Akka'da bulunan hanlarda konaklayıp ticaret yapma imkânına kavuşmuştur. Bu da şehri sosyo-ekonomik bakımdan olumlu yönde etkilemiştir.

Kaynakça

- Abdülaziz ed-Dûrî, (1994). “*Divan*”, (C. IX, s.377-381), İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Abulafia, D. (1995). *Trade and Crusade (1050-1250)*, New York: Cross Cultural Convergences in the Crusader Period, Edit. Michael Goodich, Peter Lang,
- Bakır, A. (1998). *Ortaçağ islam dünyasında madenler ve maden sanayi*. (Belleten, C.LXI), Ankara: TTK.
- Cahen, C. (2010). *Haçlı seferleri zamanında doğu ve batı*, Mustafa Daş (Çev.), İstanbul: Yeditepe.
- Constable, O. R. (2001). *The crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world: Funduq, Fundaco, Khân in the wake of christian commerce and crusade*, Washington: Dumbarton Oaks.
- Fayda, M. (1995), “*Fey*”, (C.XII, s.511-513), İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Gül, M. (1997). *XI ve XIII. yüzyıllarda Kudüs*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Harekât, İ. (1992), “*Berîd*”, (C.V, s-498-501), İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Hasan İbrahim, H. (1985) *İslam tarihi Abbasilerin ikinci dönemi (232-447/847-1055): (Hamdaniler-Tulunoğulları-İhşidiler-Fâtımiler-Ağlebiler-İdrisiler-Endülüs Emevi Devleti-Hammudiler)*, İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, A. Turan Arslan, Hamdi Aktaş (Çev.), İstanbul: Kayıhan.
- Hazard, H. W. (1977). *A History of crusade: The art and architecture of the crusader states*, Wisconsin: University of Wisconsin.
- Heyd, W. (1975). *Yakın-doğu ticaret tarihi*, Enver Ziya Karal (Çev.), Ankara: TTK.
- Hitti, P. (2011). *İslam tarihi*, Salih Tuğ (Çev.), C.II. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı.
- Masonluğun Kurucuları: Tapınak Şövalyeleri, https://www.hasankocabas.com.tr/icerik-462-tapınak_sovalyeleri_ve_masonluk.html.(Erişim Tarihi: 16.06.2020).
- Kedar, B. (1999). *On the origins of the earliest laws of frankish jerusalem: The Canons of the council of Nablus*, 1120, Speculum (Vol.74, No:2, s. 310-335), Chicago: The University of Chicago Journal.
- Köprülü, M. F. (1997). “*Âmil*”, (C. I. 402-404), İstanbul: MEB İslam Ansiklopedisi.
- Le Strange. G. (1890). *A description of Syria and the Holy Land: Palestine under the moslems (From A.D. 650 to 1500)*, Londra: Committee of The Palestine Exploration Fund by Alexander Watt.
- Mardin, E. (1977). “*Kadı*”, (C.VI, s.42-44), İstanbul: MEB İslam Ansiklopedisi.
- Murray, A. V. (1992). *The Army of Godfrey of Bouillon, 1096-1099: Structure and Dynamics of A Contingent on The First Crusade*, Revue belge de philologie et d'histoire Journal, (C. LXX, s.301-329).

- Nader, M. (2006). *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdom of Jerusalem and Cyprus*, New York: Aldershot.
- Pringle, D. R. (2002). *Haçlı Krallığı döneminde Filistin’de Hristiyan nüfus: Kiliselerin tanıklığı*, Muammer Gül (Çev.), S.III. 2002, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Runciman, S. (1987). *Haçlı seferleri tarihi*, Fikret Işıltan (Çev.), C.II. Ankara: TTK.
- Sevim, A. (2000). *Suriye ve Filistin Selçukluları tarihi*, Ankara: TTK.
- Şeşen, R. (1987). *Selahaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul: Kelepir.
- Tez, Z. (2001). *Bilim ve teknikte ortaçağ müslümanları*, Ankara: Nobel.
- Yılmaz, H. (2016). *Fâtımîler ve fâtımî halifeleri*, Ankara: Elips.
- Zeydan, C. (1965). *İslam medeniyeti tarihi*, C.I, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Kitap İncelemesi / Book Review

Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî

Araş. Gör. Harun Coşkun¹

Başvuru Tarihi: 27.12.2019

Kabul Tarihi: 16.06.2020

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Kartal, Ahmet (2018). *Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Edebî tür ve şekiller milletlerin dil ve kültürlerine benzer. Her toplumun edebiyatını şekillendiren ve çeşitlendiren türler ve nazım şekilleri, kendi inanç, değer ve gelenekleri

¹ İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, h.coskun@iku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8774-2186

çerçevesinde oluşur. Başka dil ve kültürlerden aktarılmakla birlikte o milletin, öz değerleri doğrultusunda ona kendi mührünü vurduğu edebî tür ve şekiller de hemen her dil ve edebiyatta mevcuttur. Konuya Türk dili ve edebiyatı açısından bakıldığında -bu türden nazım şekillerinden biri olarak “mesnevî” karşımıza çıkar. Türklerin İslâm diniyle tanışması sonucu Arap ve Fars kültüründen, özellikle de Fars edebiyatından etkilenecek kazandığı “mesnevî”ye dair, terimin oluşumundan geçirdiği safhalara, temsilcilerinden bu nazım şekliyle yazılmış eserlere ve bu eserler üzerine yapılmış çalışmalara kadar muazzam birikim, Ahmet Kartal’ın yayımlamış olduğu “Doğu’nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî” isimli eserle bilim âlemine kazandırıldı. Eserin ilk baskısının üzerinden yedi yıla yakın bir süre geçmesine rağmen teferruatlı inceleme imkânına yeni sahip olduğumuz bu değerli çalışmayı böyle bir yazıyla tanıtmak istedik.

İlk kez Fars edebiyatının önemli temsilcilerinden Fırdevsî tarafından kullanılmış olan “mesnevî” türü, Türk edebiyatında Yûsuf Has Hâcib’in yazmış olduğu *Kutadgu Bilig* adlı eserle karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Türk dili ve edebiyatının Arap harfleriyle yazılmış ilk eseri aynı zamanda bu nazım şeklinin de edebiyatımızdaki ilk ürünü olmaktadır. Bu türün gelişmesiyle birlikte Türk, Fars, Hint edebiyatları gibi pek çok edebiyat mesnevîden etkileneştir. Türk edebiyatında Yûnus Emre, Ahmedî, Şeyhî, Alî Şîr Nevâyî, Fuzûlî, Şeyh Gâlib gibi meşhur isimlerin kaleme aldıkları eserlerle Türk edebiyatına mâl olmuş olan mesnevî, edebiyatımızın vazgeçilmez bir nazım şekli hâline gelmiştir. Her ne kadar Fars diliyle yazılmışsa da halk arasında adı, nazım şeklinin adıyla yaygınlaşarak *Mesnevî* olarak bilinen, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin *Mesnevî-i Ma’nevî*’sinin Anadolu’da bu türün yaygınlaşmasında büyük rol oynadığına kuşku yoktur.

Mesnevî yalnızca bir edebiyat terimi yahut malzemesi değil aynı zamanda etkisi altındaki toplumların zihinlerindeki duyguları, sosyal değişimi, ekonomik olguları, tarihî, destani, dinî ve ahlaki değerleri ve toplumların sosyal yapılarını anlamak bakımından da çok kıymetli eserlerin verildiği bir “janr” olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesnevîler, hususiyetle de aşk mesnevîleri, birçok bilim adamının ortak görüşüyle romanın eski dünyamızdaki yerini dolduran eserlerdi. Daha ziyade aydın zümrenin ilgisine mazhar olan bu edebî eserlerden başka dinî-tasavvufî eserler, öğretici amaçlı eserler, Hz. Ali cenkleri gibi türlü gazavatnâmeler de mesnevî nazım şekliyle yazılıyordu. Dolayısıyla mesnevîler halkın hem okumuş hem de orta ve alt tabaka diyebileceğimiz kesimine hitap eden, çok geniş bir muhatap kitlesi olan, bu sebepten de çok yaygınlaşmış edebiyat ürünleriydi.

Böylesine önemli, önemi oranında da yaygın rağbet görmüş bir nazım şekli olan mesnevîyi eserine konu eden Prof. Dr. Ahmet Kartal’ın *Doğu’nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî* isimli çalışmasının ilk baskısı 2013, ikinci baskısı 2014 ve son baskısı 2018 yılında Doğu Kütüphanesi Yayınları tarafından yapılmıştır. Oldukça hacimli olan eser 904 sayfadan oluşmaktadır. 15,5x23 cm boyutlarında ve 978-605-5227-07-4 sayılı Milletlerarası Neşriyat Numarasına (ISBN) sahip olan bu kitabın kapağındaki mitolojik resim konuyla bütünlük sağlamaktadır.

Ahmet Kartal kitabın amacını şu sözlerle ifade ediyor: “*Türk Kültürünün, edebî ve ilmî birikiminin, bedîî zevkinin ve düşüncesinin yansıtılmasında ve aktarılmasında yüzyıllar boyunca*

önemli bir görev üstlenen mesnevî nazım şeklinin oluşumundan itibaren şekil ve muhteva yönünden edebiyat sahnesindeki yolculuğunun ve bu yolculukta Türklerin katkısının ortaya konulması amacıyla ve edebiyat tarihi açısından önemli katkılar sağlayacağı düşüncesiyle böyle bir çalışmayı hazırlamayı uygun gördük. (s. 24)” Gerçekten de Sayın Kartal’ın ortaya koyduğu bu hacimli çalışmanın Türk Dili ve Edebiyatı alanında araştırma yapan öğrenciler ve akademisyenler başta olmak üzere bilim dünyasına önemli katkılar sağlayacağı açıktır.

Doğu’nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî isimli çalışma giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde “Arap Edebiyatında Mesnevî” ve “Fars Edebiyatında Mesnevî” başlıklarından oluşan iki alt bölüm yer almaktadır. “Arap Edebiyatında Mesnevî” başlığı altında mesnevinin nasıl ve ne şekilde oluştuğu; şekil, muhteva ve tertipleri hakkında bilgiler verilmiştir. “Fars Edebiyatında Mesnevî” bölümünde “Sâmânîler”, “Gazneliler”, “Selçuklular”, “Moğollar” ve “Timurlular” dönemlerinde mesnevînin şekil, muhtevâ, tertip özellikleri üzerinde durulmuş, aynı zamanda hamse yazan şairlere ve yazdıkları eserlere de değinilmiştir.

I. Bölüm, “Mesnevî ve Türkçe Mesnevîlerin Tertip Özellikleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde mesnevînin kelime ve terim anlamlarının üzerinde durulmakta, şekil, tertip ve muhteva bakımından mesnevî, Arap ve Fars edebiyatındaki mesnevîlerle karşılaştırılarak okura sunulmaktadır. Türk diliyle yazılan mesnevîlerin düzenlenmesinde yer alan üç ana bölüm ve bu bölümlerde bulunan alt bölümler tespit edilmiştir. Bu bölümün sonunda Nizâmî’nin *Hüsrev ü Şîrîn*’i ile Şeyhî’nin *Hüsrev ü Şîrîn*’inin Mollâ Câmî’nin *Yûsuf u Züleyhâ*’sı ile Hamdullâh Hamdî’nin *Yûsuf u Züleyhâ*’sının ve Hâcû-yı Kirmânî’nin *Ravzatü’l-envâr*’ı ile Dervîş Hayâlî’nin *Ravzatü’l-envâr*’ının tertip özellikleri karşılaştırmalı olarak sunulmuştur.

II. Bölüm, “Türk Edebiyatında Mesnevî” başlığıyla takdim edilmiştir. Bu bölümde XI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar mesnevînin gelişim safhaları üzerinde durulmuştur. “XI-XIII. Yüzyıllar” başlığı altında, mesnevînin Türk edebiyatındaki oluşum evreleri ve kökeninden bahsedilmiş, bu dönemdeki müstakil örnekler hakkında da bilgiler verilmiştir. Ardından XX. yüzyıla kadar geçen süreç içerisinde mesnevîler dönem dönem ele alınıp incelenmiştir. Bu incelemeler yapılırken ana hatlarıyla mesnevînin özelliklerinin yanı sıra ele alınan mesnevîler konularına göre de ayrı ayrı tasnif edilmiştir.

Yazar, eserin önsözünde de belirttiği üzere bu bölümde yaklaşık olarak 1125 mesnevîyi değerlendirmiş ve bu eserlerin yaklaşık olarak 95 kadarının bugün nüshasının elimizde olmadığını belirtmiştir. Bu eserlerin 510’u dinî, ahlâkî, tasavvufî, 220’si aşk konulu, 100’ü tarihî, destanî, menkıbevidir kalanı ise diğer konularda kaleme alınmıştır. Bu bölümün sonunda hamse sahibi şairler ve eserleri tablo halinde sunulmuştur.

III. Bölüm, “Mesnevî Özetleri” başlığından oluşmaktadır. Bu başlık altında edebiyatımızda kaleme alınmış olan *Cemşâh ve Alemşâh* (Vizeli Bihiştî), *Cemşîd ü Hurşîd* (Ahmedî), *Cemşîd ü Hurşîd* (Sultan Cem), *Çeng-nâme* (Ahmed-i Dâ’î), *Ferhâd-nâme* (Alî Şîr Nevâyî), *Firkat-nâme* (Halîlî), *Gazavât-nâme* (Sûzî Çelebi), *Gül ü Bülbül* (Fazlî), *Gül ü Hüsrev* (Tutmacı), *Heves-nâme* (Ca’fer Çelebi), *Hurşîd-nâme* (Şeyhoğlu Mustafâ), *Hümâ vü hümâyûn* (Cemâlî), *Hüsn ü Aşk* (Şeyh Galîb), *Hüsrev ü Şîrîn* (Fahrî), *Hüsrev ü Şîrîn* (Şeyhî), *Işk-nâme* (Mehmed), *İskender-nâme* (Ahmedî), *Leylâ vü Mecnûn* (Fuzûlî), *Leylâ vü Mecnûn* (Şâhidî), *Mihr ü Mâh* (Çorlulu

Zarîfî), *Mihr ü Müşterî* (Hassân), *Mihr ü Vefâ* (Ümmî Îsâ), *Salâmân u Absâl* (Lâmî'î Çelebi), *Süheyl ü Nev-bahâr* (Mes'ûd Bin Ahmed), *Şem'ü Pervâne* (Zâtî), *Tuhfetü'l-uşşâk* (Hamdullâh Hamdî), *Vâmık u Azrâ* (Lâmî'î Çelebi), *Varka vü Gülşâh* (Bedî'î), *Vîs ü Râmîn* (Lâmî'î Çelebi), *Yûsuf u Züleyhâ* (Hamdullâh Hamdî) ve *Yûsuf u Züleyhâ* (Kemâl Paşa-zâde) mesnevîlerinin özetlerine yer verilmiştir.

Kitabın son bölümü olan IV. Bölüm, mesnevî literatüründen oluşmaktadır. Mesnevî nazım şekli ve bu formda yazılmış olan diğer eserler “Genel Bibliyografya”, “Tezler”, “Kitaplar”, “Kitap Tanıtımı”, “Makaleler” ve “Bildiriler” başlığı altında çok zengin bir mesnevî bibliyografyası oluşturulmuştur.

İlk baskısı 2013, ikinci baskısı 2014, ve son baskısı 2018 yıllarında yapılan *Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî* isimli eser yayınlanış tarihinden günümüze birçok akademik çalışmaya kaynaklık etmiş, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerinin ve Eski Türk Edebiyatı alanında uzmanlaşmak isteyenlerin baş yapıtı olabilecek bir eser mahiyetindedir.

Tanıtımaya çalıştığımız bu eser, mesnevî türünü bidayetinden son döneme kadar getirdiği tarihî süreci sunmadaki derinliği, mesnevî tarzındaki eserlerin tanıtımı ve bu eserler üzerine yapılan çalışmaların tezlere varana kadar sunulduğu zengin bibliyografya bilgisi, türün şekli özelliklerine dair örnekli açıklamalar, önemli eserlerin geniş özetlerinin verilmesi gibi pek çok bakımdan alanında çok önemli bir boşluğu doldurmuştur. Eser sadece Türk Dili ve Edebiyatı alanı öğrencileri yahut akademisyenleri değil Türk kültür ve edebiyatına ilgi duyan herkes için bir başvuru kaynağı durumundadır.

Türkoloji alanında Prof. Dr. Ahmet Kartal tarafından daha önce ortaya konulmuş olan diğer eserler gibi bu değerli eseri de Türk Dili ve Edebiyatı camiasına kazandırdığı için şükranlarımızı sunar, hocamızın bundan sonra yapacağı çalışmaları büyük bir ilgiyle beklediğimizi ifade etmek isteriz.